ОЛЕНА ТЕЛІГА

ОЛЕНА ТЕЛІГА

Збірник

OLENA TELIHA

SYMPOSIUM

(In Ukrainian)

Edited by O. ZDANOVYCH

Published by Ukrainian Gold Cross in USA

1977

Detroit - New York - Paris

ОЛЕНА ТЕЛІГА

ЗБІРНИК

Редакція і примітки

О. ЖДАНОВИЧ

Видання Українського Золотого Хреста в ЗСА

1977

Детройт - Нью Йорк - Париж

Printed in France

© by Ukrainian Gold Cross of America, 1977
Library ef Congress Catalog Card № 76-051109

ВІД ВИДАВНИЦТВА

В своєму творчому рості, українська нація завжди видавала з себе могутні постаті, які, запустивши глибоко своє коріння в минулому, в той самий час буйно простягали свої паростки в майбутнє. В духовості цих історичних постатей нація немовби виправляла свій історичний ріст.

До таких належала Олена Теліга. Вона ж бо стала одною з чи не найбільших постатей, які започаткували нову добу в житті українського народу. Після Лесі України — Олена Теліга найбільша жіноча постать в українській літературі. Своїм творчим життям і героїчною смертю вона стала новим символом невмірущости української нації.

Як тип нової жінки-героїні, вона не замкнулася у рамки великої поетеси, але рівночасно зі своєю творчістю, стала в ряди українського політично-революційного руху, програмою якого була боротьба за повну свободу української нації. Олена Теліга була і згинула як дійсний революціонер в рядах Організації Українських Націоналістів.

Маючи на увазі велич Олени Теліги як поетки та рівночасно бойовика-революціонера, Український Золотий Хрест в Америці рішив видати збірник, в якому містились би всі доступні нам твори, які збереглися, характеристика життя і творчости героїні-поетки та оцінка її життя і значення для українських визвольних змагань. Вона жила в дуже бурхливих часах; діяла не сама, але враз із великими друзями й усі вони створили епоху, яка заважила і на майбутніх поколіннях.

Думка видання цього Збірника виринула ще в 1962 р., у 20-річчя смерти Олени Теліги. До цього часу були спорадичні видання її поезій. Багато матеріялу про її творчість та її активність, як революціонерки, були схоплені в статтях її сучасників. Ще жили і живуть її друзі, з якими вона жила, боролась і творила, які могли про це написати. Це все ми бажали охопити в одному збірнику, як і думки про неї

людей, що вже оцінювали її творчість та життєвий чин — так би мовити — з боку.

Цим збірником Олени Теліги хочемо хоч частинно спричинитися до увіковічнення її творчого життя для добра і слави української нації та лишимо його як незгасаючий смолоскип і символ для грядучих українських поколінь.

Віримо, що цей збірник знайде зрозуміння серед читачів, а постать Олени Теліги і далі освічуватиме шлях боротьби за волю українському народові.

Головна Управа
Українського Золотого Хреста
в Америці

Детройт, в лютому 1977 р.

ПОЕЗІЇ

ПЛОМІННИЙ ДЕНЬ

День прозорий мерехтить, мов пломінь,
І душа моя горить сьогодні.
Хочу жити, аж життя не зломить,
Рватись вгору, чи летіть в безодню.

Хоч людей довкола так багато,
Та ніхто з них кроку не зупинить,
Якщо кинути в рухливий натовп
Найгостріше слово — Україна.

І тому росте, росте прокляття!
Всі пориви запального квітня
Неможливо в дійсність перелляти,
На землі байдужо-непривітній.

Хочу крикнуть в далечінь безкраю
І когось на допомогу кликать,
Бо душа моя сьогодні грає
І рушає на шляхи великі.

Хай мій клич зірветься у високість
І, мов прапор в сонці, затріпоче,
Хай кружляє, мов невтомний сокіл,
І зриває рідних і охочих!

Все чекаю на гарячий подих, —
Геній людський, чи лише випадок, —
Щоб застиглі і покірні води
Забурлили водоспадом.

І коли закрутить непогода
І мене підхопить, мов піщину,
Хай несуть мене бурхливі води
Від пориву до самого чину!

СОННИЙ ДЕНЬ

Безтурботність і світлий спокій...
Сонний день всі думки придушив.
Не шумлять дерева високі,
Теплий мох підбирає кроки
І крім нас — ні душі.

Мрії, спогади — все згоріло...
Легко жить без великих хотінь!
Ніжно ранять промінні стріли,
І зривають весняні крила —
У мережану тінь.

Але там, де берізка-пані
Шаль прозорий нам кинула в дар,
Всі думки колихнулись п'яні,
І пориву зломить не в стані,
Піднялись аж до хмар!

Голос твій затремтів, мов птиця,
Під потоком палаючих слів
Про козацькі степи й станиці,
І про все, що лише приснiться
Не на рідній землі.

Поховалась в зелених травах,
Відкотилася казка проста...
Але кожне із слів яскравих
Обірвалось на душу мляву,
Ніби весла на став.

Сну нема! Ми б летіли в гори,
В височінь, аж на соняшний шпиль,
Бо під ним всю пекучу змору
Захлисне і напоїть море, —
Чорне море, мов хміль!

ВІДВІЧНЕ

Н. Лівицькій-Холодній

Тремтить кохання на розквітлих квітах,
В зідханнях вітру і на крилах співу,
В сльозах пекучих, уночі пролитих,
В стрілі образи і в пожежі гніву.

Заходить сонце — і відзвук мелодій,
Які від віку вся земля гуркоче,
Гарячий погляд, мов сміливий злодій,
Нам краде серце поцілунком в очі.

Тисячоліття залишились з-заду.
Та в темні роки панування сталі,
Тобі, Кохання, золоту лямпаду
Ми схоронили непохитно сталі.

Хай не тобі ми віддались до смерти,
А іншій Пані — Рідній і Єдиній, —
Ніщо не зможе замінить, чи стерти
Твій світлий образ у старій святині.

Душа горить — життя таке іскристе.
Забрати все! Себе віддати всьому!
Твоя ж святиня, мов незмінна пристань,
Нам в диких бурях буде тихим домом.

Минає час, щоб все могло зміниться.
Згубили лицарі колишню шпаду...
Тобі, Кохання, Золота Царице,
Ми заховали вікову лямпаду!

1933

РАДІСТЬ

Ой, не знаю, що це за причина —
Переходжу обережно вулицю,
І весь час до мене радість тулиться,
Як безжурний вітрогон хлопчина.

До міського руху ми не звикли,
А хлопчина рветься, як метелиця,
Ніби поле перед нами стелиться,
Ніби зникли авта й мотоцикли.

І сама я на ногах не встою,
Пролітаю між людьми похмурими,
Козачка вдаряю попід мурами —
Бо хлопчина не дає спокою.

Я руці, що била, — не пробачу —
Не для мене переможний бич!
Знай одно: не каюсь я, не плачу,
Ні зідхань не маю, ні злоби.
Тільки все у гордість замінила,
Що тобою дихало й цвіло,
А її тверда й холодна сила
Придушила тепле джерело.
Але навіть за твою шпіцруту
Стріл затрутих я тобі не шлю,
Бо не вмію замінять в отруту
Відгоріле соняшне — «люблю».

ЛІТО

Топчуть ноги радісно і стрункo
Сонні трави на вузькій межі.
В день такий віддатись поцілункам!
В день такий цілим надхненням жить!
П'яним сонцем тіло налилося,
Тане й гнеться в ньому, мов свіча, —
І тремтить схвильоване колосся,
Прихилившись до мого плеча.
В сотах мозку золотом прозорим
Мед думок розтоплених лежить,
А душа вклоняється просторам
І землі за світлу радість — жить!
І за те, що стільки уст палило
І тягло мене вогнем спокус,
І за те, що замінить не сила —
Ні на що — твоїх єдиних уст!

ПОВОРОТ

Це буде так : в осінній день прозорий
Перейдемо ми на свої дороги.
Тяжке змагання наші душі зоре,
Щоб колосились зерна перемоги.

І те, що мрією було роками,
Все обернеться в дійсність і можливість :
Нам буде сонцем кожний кущ і камінь
У ці хвилини гострі і щасливі !

Подумать тільки : наші села й люди,
А завтра прийдемо до свого міста !
Захоплять владно зголоднілі груди
Своє повітря, тепле та іскристе.

Та звідкись сум зловіщий вітер вишле,
Щоб кинуть серце у крижаний протяг :
Усе нове... і до старої вишні
Не вийде мати радісно напроти...

Душа з розбігу стане на сторожі,
Щоб обережно, але гостро стежить
Всі інші душі — зимні чи ворожі —
І всі глибокі поміж ними межі.

І часто серце запалає болем,
А щось гаряче аж за горло стисне,
Коли над рідним, тим же самим полем
Зависне інша, незнайома пісня.

Чекає все : і розпач, і образа,
А рідний край нам буде чужиною.
Не треба смутку ! Зберемось відразу,
Щоб далі йти дорогою одною.

Земетемо вогнем любови межі.
Перейдемо убрід бурхливі води,
Щоб взяти повно все, що нам належить,
І злитись знову зі своїм народом.

Сьогодні кожний крок хотів би бути вальсом.
Не студить вітер уст — зігрівся коло них.
І радісно моїм тонким, рухливим пальцям
Торкатись інших рук — і квітів весняних.

Любов — лише тобі. А це її уламки,
Це через край вино! В повітря квіт дерев!
Це щастя, що росте в тісних обіймах рамки
Закритої душі і рамку цю дере!

Щоб зайвину свою розсипати перлисто:
Комусь там дотик рук, комусь гарячий сміх.
Ось так приходить мент, коли тяжке намисто
Перлинами летить до випадкових ніг.

Моя душа й по темнім трунку
Не хоче слухатись порад,
І знову радісно і струнко
Біжить під вітер і під град.

Щоб заховавши мудрий досвід
У скринці без ключа і дна,
Знов зустрічати сірий розсвіт
Вогнем отрути чи вина.

Щоб власній вірі непохитній
Палить лямпаду в чорну ніч
І йти крізь січні в теплі квітні,
Крізь біль розлук — у радість стріч.

А перехожим на дорогах
Без вороття давать дари,
І діставать нові від Бога,
Коли не вистачить старих.

МУЖЧИНАМ

Не зірвуться слова, гартовані, як криця,
І у руці перо не зміниться на спис.
Бо ми лише жінки. У нас душа криниця,
З якої ви п'єте : змагайся і кріпись !

І ми їх даємо не у залізнім гимні,
У сріблі ніжних слів, у вірі в вашу міць.
Бо швидко прийде день і у завісі димній
Ви зникнете від нас, мов зграя вільних птиць.

Ще сальви не було, не заревли гармати,
Та ви вже на ногах. І ми в останній раз
Все, що дає життя іскристе і багате,
Мов медоносний сік, збираємо для вас.

Гойдайте ж кличний дзвін ! Крешіть вогонь із кремнів !
Ми ж радістю життя вас напоївши вщерть, —
Без металевих слів і без зідхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть !

СУЧАСНИКАМ

« Не треба слів ! Хай буде тільки діло !
Його роби — спокійний і суворий,
Не плутай душу у горіння тіла,
Сховай свій біль. Зломи раптовий порив ».

Але для мене — у святім союзі :
Душа і тіло, щастя з гострим болем.
Мій біль бринить, зате коли сміюся,
То сміх мій рветься джерелом на волю !

Не лічу слів. Даю без міри ніжність.
А може в цьому й є моя сміливість :
Палити серце в хуртовині сніжній,
Купати душу у холодній зливі.

Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив,
Та там, де треба, — я тверда й сувора.
О, краю мій, моїх ясних привітів
Не діставав від мене жодний ворог.

ВЕЧІРНЯ ПІСНЯ

За вікнами день холоне,
У вікнах — перші вогні...
Замкни у моїх долонях
Ненависть свою і гнів!
Зложи на мої коліна
Каміння жорстоких днів
І срібло свого полину
Мені поклади до ніг.
Щоб легке, розкуте серце
Співало, як вільний птах,
Щоб ти, наймічніший, сперся,
Спочив на моїх устах.
А я поцілунком теплим,
М'яким, мов дитячий сміх,
Згашу полум'яне пекло
В очах і думках твоїх.
Та завтра, коли простори
Проріже перша сурма —
В задимлений, чорний морок
Зберу я тебе сама.
Не візьмеш плачу з собою —
Я плакать буду пізніш!
Тобі ж подарую зброю:
Цілунок гострий, як ніж.
Щоб мав ти в залізнім свисті
Для крику і для мовчань —
Уста рішучі, як вистріл,
Тверді, як лезо меча.

ЧОЛОВІКОВІ

Не цвітуть на вікні герані —
Сонний символ спокійних буднів.
Ми ввесь час стоїмо на грані
Невідомих шляхів майбутніх.

І тому, що в своїм полоні
Не тримають нас речі й стіни,
Ні на день в душі не холоне
Молодече бажання чину.

Що нам щастя солодких звичок
У незмінних обіймах дому —
Може завтра вже нас відкличе
Канонада грізного грому.

І напружений погляд хоче
Відшукати у тьмі глибокій,
Блискавок фанатичні очі,
А не місяця мрійний спокій.

ЖИТТЯ

Василеві Куриленкові

Зловіщий брязкіт днів, що б'ються на кавалки,
І жах ночей, що затискають плач.
Ти, зраджений життям, яке любив так палко,
Відчуй найглибше, але все пробач.
Здається, падав сніг? Здається, буде свято?
Розквітли квіти? Зараз, чи давно?
О, як байдуже все, коли душа зім'ята,
Сліпа, безкрила — сунеться на дно.
А ти її лови, тримай, тягни нагору!
Греби скоріше і пливи, пливи!
Повір: незнане щось у невідому пору
Тебе зустріне радісним — живи!
Тоді заблисне сніг, зашепотіють квіти
І підповзуть, мов нитка провідна.
Ти приймеш знов життя і так захочеш жити,
Його пізнавши глибоко, до дна.

ЛИСТ

Л. Мосендзові

Ти б дивувався : дощ і пізна ніч,
А в мене світло і вікно нарозстіж.
І знов думки, і серце у вогні,
І гостра туга у невпиннім зрості.

Твоє життя — холодний світлий став,
Без темних вирів і дзвінких прибоїв
І як мені писать тобі листа
І бути в нім правдивою собою ?

Далеко десь горить твоя мета,
В тяжких туманах твій похмурий берег,
А поки — спокій, зимна самота
І сірих днів тобі покірний шереr.

А в мене дні бунтують і кричать,
Підвладні власним, не чужим, законам
І тиснуть в серце вогнену печать,
І значать все не сірим, а червоним.

Бувають дні — безжурні юнаки
Вбігають, в дикім перегоні,
Щоб цілий світ, блискучий і п'янкий,
Стягнути звідкись у мої долоні.

На жовтій квітці декілька краплин —
Ясне вино на золотавім лезі.
І плине в серце найхмільніший плин :
Далекий шум незроджених поезій.

Буває час : палаххотять уста,
Тремтить душі дзвінке роздерте плесо,

Немов хтось кинув здалека листа
І кличе десь — без підпису й адреси...

Життя кружляє на вузькій межі
Нових поривів, таємничих кличів
І видаються зайві і чужі
Давно знайомі речі і обличчя.

В осяйну ж мить, коли останком сил
День розливає недопите сонце,
Рудим конем летить за небосхил
Моя душа в червоній амазонці.

І вже тоді сама не розберу:
Чи то мій біль упав кривавим птахом,
Чи захід сонця заливає брук...
Для тебе ж захід — завжди тільки захід!

Чергують ночі — чорні і ясні —
Не від вогню чи темряви безодні,
Лише від блиску спогадів і снів,
Усіх урядів і дарів Господніх.

І в павутинні перехресних барв
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог зіслав мені найбільший дар:
Гарячу смерть — не зимне умирання.

Бо серед співу неспокійних днів,
Повз таємничі і вабливі двері,
Я йду на клич задимлених вогнів —
На наш похмурий і прекрасний берег.

Коли ж зійду на каменистий верх
Крізь темні води й полум'яні межі —
Нехай життя хитнеться й відпливе,
Мов корабель у заграві пожежі.

БЕЗСМЕРТНЕ

Упало світло ліхтарів
На день конаючий і тихий,
Та перед смертю він зустрів
Посмертні свічі дивним сміхом.

І мабуть кожен з нас відчув
Той сміх, як переможну силу,
Як перенесену свічу
За межі схилу.

І це тому я, мов у сні,
Пішла серединою вулиць
І очі зустрічні, ясні,
Не глянули, а розчахнулись!

Та я минала всі вогні,
Мов світло не своєї брами,
Бо чула: ждане довгі дні
Вже йде з безсмертними дарами

НЕПОВТОРНЕ СВЯТО

Гарячий день — і враз достигле жито
І доп'яніють обважнілі грона.
Він ще незнаний, ще непережитий,
Єдиний день — мого життя корона.

І що це буде — зустріч, чин, екстаза?
Чи дотик смерти на одну хвилину?
Душа дозріє, сповниться відразу
Подвійним смаком — меду і полину.

А дивне серце — п'яне і завзяте
Відчує певність, мов нехибну шпаду.
Мій день єдиний! Неповторне свято!
Найвищий шпиль — і початок до спаду!

ВІРНІСТЬ

Від сонця свят і непогоди буднів,
Щоб не змінилися безцінні фарби,
В твою скарбницю я складаю скарби,
Які дає мені моє полудне.

Скарбницю ту ти залишив безжурно,
А я сховала у глибокий спокій,
Де інших пристрастей рвучкі потоки
Її не змиють у годину бурну.

Приходять люди й золоті пориви
Дають за скарби, що господар кинув, —
Та я не хочу за найвищу ціну
Віддати те, чим володіє Привид.

Так часом хтось у невимовній вірі,
Яку не вбити ні рокам, ні втомі, —
Пильнує квіти у порожнім домі
І сум кімнат самітним кроком мірить.

Перед вікном шумлять, шумлять тополі
І захід сонця — мов кривава рана,
А на столі розкрита книжка Пана,
Що може не повернеться — ніколи.

БЕЗ НАЗВИ

Д.Д.

Не любов, не примха й не пригода, —
Ще не всьому зватися дано!
Ще не завжди у глибоких водах
Відшукаєш непорушне дно.

І коли твоя душа, воскресла,
Знову мчиться у осяйну путь,
Не питай, чиї надхненні весла
Темний берег вміли відштовхнуть.

Не любов, не ніжність і не пристрасть,
Тільки серце — збуджений орел!
Пий же бризки, свіжі та іскристі,
Безіменних, радісних джерел!

ПОДОРОЖНІЙ

Ти — тільки випадковий подорожній
На запашнім, заквітчанім шляху.
Л. Могилянська

I

Відпочинеш і підеш знову.
Що ж, заходь до мойого дому,
Щоб вином моїм рубіновим
Затопити дорожню втому.
Гостре щастя, раптовним блиском
Мою душу до дна пропалить :
Не чужий ти, а свій і близький,
Це ж на тебе я так чекала.
В день звичайний розквітне свято,
Мов бузок запашний у січні,
І кохання, легке й крилате,
Я запрагну змінить у вічність.

Ти відходиш вже ? Що ж, не плачу.
Не сумуй і ти, подорожній.
Хтось незнаний нам шлях призначив
І покинуть його не можна.
Біль зламаю, а сльози витру.
В зимну ніч, на твої дороги
Тільки сміх мій весняним вітром
Буде бігти — тобі навздогін.

II

Догоряє, попеліє дивне щастя...
Зажурився день — замріяний і млистий,
А думки мої, надхненні та квітчасті,
Опадають вересневим, жовтим листям...

Ось пішов собі звичайний подорожній.
Більш нічого. Навіть плакати не смію.
Тільки в душу, безборонну і порожню,
Сум летить непереможним, чорним змієм.
Прийдуть люди — не чужі, не випадкові, —
Буду жити і сміятися, як досі,
Хоч життя мого весняну, світлу повінь
Надпила, у перший раз, — холодна осінь.

III

Ох, чому ж це серце б'ється молотом,
А уста мої — розквітла китиця?
І чому це полум'ям і золотом
Кожна річ в моїй кімнаті світиться?

Повернувся, хоч тебе й не кликала.
А слідом весна моя заблукана.
І згоряють у вогні великому
Всі закони, що були розлукою.

Знову осінь утікає злякано
Під травневою рясною зливою:
Перший раз сьогодні я заплакала,
Не сміюся, бо така щаслива я.

Залишайся. Щастя вип'ю келехом,
Однаково, чи своє, чи вкрадене.
Буде шлях тобі без мене скелистим,
А життя моє без тебе — зрадою.

ВІДПОВІДЬ

О, так, я знаю, нам не до лиця
З мечем в руках і з блискавками гніву,
Військовим кроком, з поглядом ловця
Іти завзято крізь вогонь і зливу.

Ми ж ваша пристань — тиха і ясна,
Де кораблями — ваші збиті крила...
Не Лев, а Діва наш відвічний знак,
Не гнів, а ніжність наша вічна сила.

Та ледве з ваших ослабілих рук —
Сповзає зброя ворогам під ноги,
Співає ніжність леґендарний крук —
Жорстокий демон бою й перемоги.

І рвуться пальці, довгі і струнке,
Роздерти звички, мов старі котари,
Щоб взяти зброю з вашої руки
І вдарить твердо там, де треба вдарить.

Та тільки меч — блискучий і дзвінкий —
Відчує знову ваш рішучий дотик,
Нам час розгорне звиклі сторінки :
Любов і пристрасть... Ніжність і турботи.

П'ЯТИЙ ПОВЕРХ

(Еміґрантське)

Так, завтра зрання та ж незмінна пісня,
Все те ж життя бездомних волоцюг,
І ще твердіше, ще міцніше стисне
Тяжких турбот ржавіючий ланцюг.

Та прийде вечір — завтра, чи позавтра,
Забувши втому, я не буду йти,
Я буду бігти й обминати авта —
На п'ятий поверх, де чекаєш ти.

І невідмінно — березень, чи грудень —
Все те ж питання й відповідь: « На днях ».
Все та ж потіха: « Може якось буде »,
Все так же в мозок — найгостріший цвях.

Та ось вже ніч. І на руці твій дотик.
Ясніє зір, відпочиває слух —
І так безжурно скинуті турботи,
Як з голови мій чорний капелюх.

І покій наш — це передпокій неба,
І у казки я вірю знов і знов,
Бо в хмарах місяць, мов у піні лебідь,
Перепливає просто у вікно.

Ти знов веселий і юнацьким кроком
Обходиш покій — тут — і знову там.
« Буенос Айрес »! « Африка »! « Марокко »!
Так легко й дзвінко вимовлять устам!

* * *

Палить сонце, дощі, вітри,
У пісках поринає крок,
Серед ночі зловіщий крик
Залітає до нас в шатро.

« Відпливаймо » ! — Беру весло !
« Небезпека » ? — Не зложу рук !
Все разом — і добро, і зло,
Все удвох — і пісок, і брук !

* * *

А завтра зрання та ж незмінна пісня,
Все так же набік чорний капелюх
І аж до ночі не спаде, не звисне
Тяжких турбот ржавіючий ланцюг.

ЧУЖА ВЕСНА

Десь цілком недалеко засліплює світло,
Десь ридають трамваї і мучаться авта,
Але тут, в синіх сутінках, тиша заквітла,
А за сонними вікнами блимає нафта.

Я піду, як звичайно, порожнім провулком,
Бо мене обійматиме вітер весняний,
Мої кроки і серце застукають гулко
І тебе я спіткаю, як завжди, незнаний.

Ти не з мого запеклого, тьмяного краю,
І тобі не розплутать заплутані межі —
Тільки подмухів теплих розбещена зграя
Все б хотіла спалить у весняній пожежі!

Та потім, серед ночі, в маленькій кімнаті
Може мріяти будеш про радісну близькість.
Тільки я мушу твердо безжалісно знати,
Що не зродиться полум'я з вогнених блисків.

Розцвітають кущі ясміну —
Грає сонце в височині.
Чи зустріну, чи не зустріну?
Чи побачу тебе, чи ні?

І куди б скерувати кроки,
Щоб тебе я могла знайти?
Тільки бачу — іде високий,
Придивляюсь, чи то ж не ти?

І не вітряно, і не хмарно —
Все заповнить весняний сміх!
Цілий день я проброджу марно,
Не зустрівши очей твоїх.

Та зате серед ночі, любий,
В весняному мойому сні
Поцілуєш мої ти губи
І щось тихо шепнеш мені...

ТАНҐО

І знов з'єднались в одну оману
О, дивне танґо, — і сум, і пристрасть.
Пливу на хвилях твого туману,
Згубила керму, спалила пристань!

І б'ється серце, і гнеться тіло
В твоїм повільнім і п'янім вирі —
Блакитне сонце менї світило,
А буде чорне, а може й сіре...

Чекає прірва на кожнім схилі —
Та сум і пристрасть манять так п'яно.
Пливти все далі, віддавшись хвилі.
Та завтра, вранці, під перший промінь,

Зрадливе танґо, твого туману,
Менї не пристрасть туманна сниться —
Зоріє ясно в чаду і втомі,
О, світла ніжність, твоя криниця.

КОЗАЧОК

Кожний крок — сліпуча блискавиця,
А душа — польовий буйний вітер.
Розгоряються уста і лиця
Неспокійним пурпуровим квітом.

Не піймаєш! Я — вогонь, я — вихор,
А вони спинятися не звикли!
Але раптом усміхнуся тихо
І в очах моїх заграє виклик.

А душа, розбещеністю п'яна,
Вип'є туги золоту отруту.
О, злови мене, злови, коханий,
Я так хочу біля тебе бути!

Бачиш — стіни зникли, мов примари!
Трави лізуть нам під закаблуки, —
А над нами рожевіють хмари!
Перед нами зеленіють луки!

Тільки зловиш, — радісно і в'юнко
Закручу тебе звитяжним рухом,
А з оркестри бризне поцілунків
Весняна, бурхлива завірюха!

СОНЯШНИЙ СПОГАД

Василеві К(уриленкові)

I

Мій чорний день хитнувся і розтанув
Гарячим сонцем спалений згори.
Це знову ти, ніколи не коханий
І завжди близький, спогадом гориш.

Ось я вдихнула чудодійний розчин
Ясного сміху, променястих слів,
І знов вернула на поля і площі
Своїх давно перейдених шляхів...

Де не було примар на виднокрузі,
Де на терезах вірної ваги,
Так, як тепер, моїх непевних друзів
Не відтягали — певні вороги.

II

День липневий жовточервоний,
І дзвінкий, мов веселий рій!
Чи ж не молодість наша дзвоном
Розліталась від наших мрій?

У воді швидкі перегони,
Відпочинок на межах піль.
Чи ж не молодість наша дзвоном
Ударяла у срібло хвиль?

І від сонця цілком бронзові,
Заблукавши в зелену тінь,
Ми звірялись собі в любові...
До героїв і до богинь.

III

Де ж ти смієшся, думаєш і ходиш
З незмінним сяйвом в соняшних очах?
Мій любий хлопче, знов нагрілись води
І спіє липень в теплих овочах!

Ніч була розбурхана і тьмяна,
Вітер грав і рвав напнуті струни.
Я пила самітно, аж до рана,
Темну розпач — найгіркіший трунок!

А над ранком, зором помертвілим,
Розгорнувши спопелілий морок —
Віднайшла я непоправний вилом
На землі, на небі і в просторах.

Та в душі, як день слабий і сірий,
Прокидалась втіха блідолиця,
Щоб навчать мене нової віри:
У житті нічому не молиться.

ЧОРНА ПЛОЩА

I

Це ввижається в ніч, ледве змучена пам'ять
Божевільних думок від вогню не хоронить,
І вони закипають, іскряться снопами,
Щоб пізніше застигнути сріблом на скронях.
Тільки вранці, як вітер полоще
Звислі руки дерев і пропалені чола, —
Я лишаю її, чорну, стиснуту площу,
І виходжу у світ — з синім небом довкола.

II

Сірий натовп, похмурий натовп,
І не очі, а темна муть.
Хтось зігнувся — камінь підняти,
Хтось зірвався — мене штовхнуть.
А один сковзнув по асфальті
І в лице мені засвистав.
Вчора він цілував мої пальці,
А хотів цілувати уста.
Сміх жіночий злорадо тріснув
І у горлі здушив мій клич.
Як же ж душно і як же ж тісно
В олив'яних кліщах облич!
Підгинаються, в'язнуть ноги...
Очі п'ють безпросвітну тьму...
Мить одна — і безсилий стогін
Розколише застиглу муть.

III

Мужні пальці торкнулись рук,
Хиже серце забилось поруч.

Знову тіло — напнутий лук,
Гостра радість — стрілою вгору.
Відсахнулась на мить юрба,
Покотилось по ній потоком:
Не чіпати лише раба,
А такого — цілити в око!

На чолі твоїм темний знак,
Кров червона тече струмками,
Та тепер я за двох міцна
І за двох піднімаю камінь.

Не загинеш! За муром день
Ллється з неба вином гарячим
І життя не стоїть, а йде
З гострим сміхом і гострим плачем

Олив'яне лице юрби
Згине в сонці і блискавицях —
Тільки вітер нас буде бить,
По звитяжних, щасливих лицях!

Махнуть рукою! Розіллять вино!
Хай крикне хтось — хай буде завірюха, —
Ах, як я хочу віднайти вікно
У сірім мурі одностайних рухів!

А в тім вікні нехай замерехтить
Чиєсь обличчя — вперте і сміливе,
Щоб знов життя — надовго чи на мить —
Розколихалось хвилею припливу.

Щоб погляд чийсь, мов трунок дорогий,
Переплеснувся найсвітлішим плином,
Де очі інших, очі ворогів
Не домішали яду, чи полину.

І в душній залі буде знов рости
Така дитинна й божевільна мрія:
Що задля мене хтось зуміє йти
Крізь всі зневаги — так, як я умію!

НАПЕРЕДОДНІ

Олегові Ш.

I

Коли приходиш ніжний і шумкий,
І дзвоном слів перетинаєш спокій,
Мені здається — весняних потоків
Пливуть бурхливі і ясні струмки.

Тоді вдаряють спінені думки
У таємничість непочатих років,
Куди пірве твої юнацькі кроки
Далекий шлях — тривожний і стрімкий.

Так радісно тримать мої долоні
У цій кімнаті, де в низькім поклоні
Схилились айстри на овальний стіл.

Та все ж життя — це обрії далекі,
Це літаків непогамовний клекіт,
І у руках скажений скоростріл.

II

Не раз кажу : змагайся і шукай !
Вдивляйся в очі пристрастей і зречень !
І знаю я : в один затихлий вечір
До інших брам сягне твоя рука.

Щось захлисне, мов повінна ріка,
Моє лице і всі знайомі речі,
Бо щастя вихром упаде на плечі
Й закрутить дні, мов крила вітряка.

Та ледве прийде кликане і ждане
Ти кинеш все, щоб на гучні майдани
Піти у слід за тисячами ніг...

І раптом пам'ять, мов надхненний майстер,
Вогнем змалює золотавість айстер,
Овальний стіл і мій веселий сміх.

Усе — лише не це! Не ці спокійні дні,
Де всі слова у барвах однакових,
Думки, мов нероздмухані вогні,
Бажання — в запорошених оковах.

Якогось вітру, сміху чи злоби!
Щоб рвались душі крізь іржаві ґрати,
Щоб крикнув хтось: ненавидь і люби —
І варто буде жити чи вмирати!

Не бійся днів заплутаних вузлом,
Ночей безсонних, очманілих ранків.
Хай ріже час лице добром і злом!
Хай палять серце найдрібніші ранки!

Ти в тінь не йди. Тривай в пекучій грі.
В сліпуче сяйво не лякайсь дивиться —
Лише по спеці гряне жданий грім
І з хмар сковзне — багнетом — блискавиця.

П'ЯТНАДЦЯТА ОСІНЬ

Ростиславові Д.

Чи ця вечірня непрозора синь,
Далекий дим, чи вогник папіроси,
Чи черевики мокрі від роси —
Щось нагадало неповторну осінь.

* * *

Похмурий ліс у вересневім сні
Зідхає тяжко. Мов вогнисті птиці,
Над ним літають зорі навісні,
А він галуззям хоче відхреститься.
Тріщить багаття. Полум'ям їдким
Заслало очі. Чи мене хтось кличе?
Не бачу. Раптом... де я? Перед ким?
Чиє це в іскрах і вогні обличчя?
І хто ж це, хто, що у собі з'єднав
Всю мужність світу? І невже ж не злочин
Таємну міць, хмільнішу від вина,
Мені війнути на уста і очі?

І чула я: мої дитячі дні
Тікають швидко, як малі ягнята.
Злітають вділ, ховаються на дні,
А я не хочу бігти й доганяти!
Немов рослина в соняшнім вікні,
Яка нежданно вигнулась стрільчасто,
Я відчувала струнність власних ніг
І гнучкість рук, що хочуть взяти щастя.
Незнана радість і незнаний сум,
Не розплиснувшись, — колихнули повінь.
Не буря ще — її далекий шум,
Ще не любов — передчуття любови.

Там, за лісами, неспокійно спить,
В боях ранений, мій трагічний Київ,
Та біля мене не лише блакить —
Сліпуче сяйво розхиляє вії.
Здавалось все : і ліс, і я сама,
І це багаття в заграву злилося.
Ти мала димний і сосновий смак,
Моя п'ятнадцята прекрасна осінь !

Гострі очі розкриті в морок,
Б'є годинник: чотири, п'ять...
Моє серце в гарячих зморах,
Я й сьогодні не можу спать.

Але завтра спокійно встану,
Так, як завжди, без жодних змін,
І в життя, як в безжурний танок,
Увійду до нічних годин.

Придушу свій невпинний спогад.
Буду радість давати й сміх.
Тільки тим дана перемога,
Хто й у болі сміятись зміг!

1933 - 1939

Д.Д.

Наближається спогадів повінь...
В. Сосюра

Незнаний нам початок і кінець,
Не розуміємо таємну міру,
Коли життя сплітає у вінець
В незнаній черзі віру і зневіру.

На світлий день спадає чорна тінь
Зловіщих хмар, мов жалобний серпанок,
А зимну ніч, безсилу від тремтінь,
Бере в обійми полум'яний ранок.

Залізну силу, що не має меж,
Дихання Бога в сльози перетопить
І скрутить бич безжалісних пожеж
З маленьких іскор, схованих у попіл.

* * *

Так кроки — нами зв'язані навік
У Божих меж — назавжди розминулись.
Без теплих слів, без дрогнення повік,
Ми попрощались десь на розі вулиць.

Але, буває, крізь вогонь межі
Минулі дні вертаються, як спогад.
Ми завтра знов не будемо чужі,
Цей світлий дар приймаючи від Бога.

ЗАСУДЖЕНИМ

Біласові й Данилишинові

Як ми можемо жити, сміятись і дихать?
Як могли ми чекати — не битись, а спать
В ніч, коли у в'язниці спокійно і тихо
Ви збиралися вмерти — у шість двадцять п'ять.

І коли приволікся заплаканий ранок,
Вас покликала смерть у похмурій імлі —
А тепер наші душі і топчуть, і ранять
Ваші кроки останні по зимній землі.

А тепер в кожнім серці пожежу пригаслу
Розпалили ви знову — спаливши життя.
І мов гимн урочистий, мов визвольне гасло,
Є для нас двох імен нерозривне злиття.

Над могилою вашою тиша і спокій,
Та по рідному краю — зловіщі вогні.
І піти по слідах ваших скошених кроків
Рвучко тягнуться сотні окрилених ніг.

ПРИМІТКИ

Вміщені поезії Олени Теліги — всі у свій час друковані у « Віснику », що виходив у Львові за редакцією Д. Донцова. Не вдалося установити, де були друковані дві поезії, « Сонний день » та « Пломінний день », що їх знайшов проф. Ю. Бойко у брошурі « Сучасні українські поети », що вийшла у Чернівцях 1936 р. в серії « Бібліотека « Самостійної Думки ». Редагував брошуру Читач (псевдонім, за яким крився Михайло Мухин, неповторний і невтомний покровитель молодих поетів, що зіграв велетенську ролю в розвитку української поезії між двома світовими війнами на Західніх Землях і на чужині).

З друкованих тут поезій, 32 (первісно вміщені в збірнику « Прапори духа », 1947.) були вибрані самою Авторкою для майбутньої збірки. Вибрані вони були 1940 р. в Кракові та в Києві з записника, в якому були й недруковані поезії (якийсь десяток). Записник цей загинув у київському ґештапо. Була надія, що десь є копія. Та в речах, які перед виїздом до Києва залишив у Рівному, в У. Самчука, Михайло Теліга, ніяких копій не знайдено. Таким чином, не друковані поезії пропали остаточно, бо й пропали речі, залишені Телігами в Кракові, де була б ще остання надія щось знайти.

У Кракові й Києві загинули усі архівні матеріяли Теліг : листування, багата збірка фотографій, бібліотека. Майбутній редактор академічного видання творів О. Теліги може ще знайти щось, чого нам не вдалося, але хіба щось друковане.

Олена Теліга писала мало й в більшості відразу ж друкувала у « Віснику ». Д. Донцов настоював на виданні збірки, але Покійна не хотіла збірки з друкованих творів, а недрукованих все « було мало ». З вибухом війни, опинившись у вирі подій, писала ще менше поезій, вважаючи своїм обов'язком включитися в публіцистику, яку вважала більш безпосередньою зброєю, за клясичною максимою : « Музи мовчать, коли говорить зброя ».

Культурна Референтура Проводу Українських Націоналістів намагалась видати збірку поезій О. Теліги в часі війни. І тому вибір її поезій (32), що був при впорядникові цього Збірника, помандрував на Волинь і був переданий проф. А. Баранівському, що мав його видати в партизанській друкарні. А. Баранівський загинув у бою з большевицькою бандою 1942 р., але в тому менті не було при ньому скіряної потертої течки з його паперами. Селяни її зберегли й передали Командувачеві УПА от. Т. Бульбі, який передав їх 1943 р. упорядникові Збірника. Далі цей вибір перейшов крізь німецький концтабір і після упадку Німеччини став підставою для збірочки « Душа на сторожі », що вийшла 1946 р. у В-ві « Культура », заходами О. Лащенка. У тодішні часи годі було знайти комплет « Вісника » щоб доповнити вибір.

До поодиноких поезій слід би ще сказати кілька слів.

« *Пломінний день* » (ст. 11). — Це чи не перший друкований

вірш О. Теліги, написаний — мабуть — 1932 р. Про його « публіцистичність » О. Теліга говорила завжди жартома, як про першу « патріотичну спробу ». Де він був друкований вперше — не вдалося установити.

« *Життя* » (ст. 24). — Василь Куриленко, вояк Української Армії, студент Академії в Подєбрадах, якої студентом був М. Теліга, а Ректором якийсь час батько Олени, проф. Шовгенів. Був він дуже близьким приятелем О. Теліги в студентські роки. Вірш написаний, коли вже Теліги були у Варшаві, а В. Куриленко дуже переживав смерть нареченої.

В. Куриленко, важко хворий на легені, приїхав з Чехії до Польщі напередодні війни. Побувши коротко у Варшаві, в хаті Теліг, під час війни отримав працю в одному з лісництв Люблінщини, де й помер 1942 р.

Цей же мотив тривкої приязні знаходимо в поезії « Соняшний спогад » (ст. 40).

« *Лист* » (ст. 25). — Леонід Мосендз, визначний письменник, мав великий вплив на формування О. Теліги взагалі, а зокрема на формування її національної свідомости, будучи її вчителем в часі підготови до матуральних іспитів, коли ще Олена була дівчинкою, що любила Київ, але й згадувала Петербург. Коли українство їй здавалося дуже кволим і вона шукала опори, яку справді знайшла щойно згодом, познайомившись з Михайлом.

Л. Мосендз. залишився назавжди приятелем Олени, але чим далі листування їхнє виказувало різницю світовідчування, що й вилилося у цій поезії, одній із найважливіших для схоплення духової сильветки Покійної.

« *Без назви* » (ст. 30.) — Вірш присвячений Д. Донцову, який відіграв величезну ролю в рості духовости Олени Теліги. Йому ж (як казала Поетка) присвячена й поезія « Подорожній », хоч присвята ніколи не була позначена. Йому також присвячена поезія, одна з останніх, — « 1933 — 1939 » (ст. 52.) Рік 1933. це рік знайомства О. Теліги з Д. Донцовом.

« *Чорна площа* » (ст. 43). — Поезія вийняткова своєю епічністю та драматичністю. Вона описує драму розриву О. Теліги з дотогочасними друзями, що розійшлись з Д. Донцовом і українським націоналізмом. Це тоді постав журнал « Ми », в якому виявлялись кол. співробітники « Вісника » (ред. М. Крижанівський), між ними й близька приятелька Олени — Наталя Лівицька-Холодна. Це був перший для О. Теліги « поділ таборів », який вона переживала тим болючіше, що вперше побачила, як політичні розходження можуть впливати на відносини між людьми.

« *Засудженим* » (ст. 53). — Поезія присвячена Біласові й Данилишинові, була друкована у « Віснику » без присвяти з цензурних причин.

ПРОЗА Й ПУБЛІЦИСТИКА

АБО-АБО

(Фрагмент)

В канцелярії, де була зайнята Ніна, з самого ранку був надзвичайний рух. Працівники бігали безнастанно по посвідки, бо завтра видавалися пайки й мануфактура.

Соняшний ранок, відлига, а тому на чоботях цілі фунти болота, що розкидалося мальовничими плямами по підлозі.

Біля самого входу, на лавці, сиділо декілька хлопців. Приїхали з села, щоб зробитися студентами, а сюди прийшли розпитати, як це перевести в життя. Кліпали очима, розглядалися довкола, а час від часу флеґматично лущили зернята. Урядовці, минаючи їх, декілька разів кидали:

— Товариші, це вам не село. Або: — Товариші, це ж канцелярія.

Та на хлопців це не робило найменшого враження. Ніби не до них і зверталися.

З самого ранку Ніна була в русі. Вона була на посаді звичайного посильного, що розносить оповістки у всі кінці міста. Крім того, і оголошення виписувала, а поміж всіма роботами у канцелярії, позичали її до бібліотеки і до деканатів політехніки, в якої мурах вона працювала.

У Ніни був чудовий настрій — завтра вона мала отримати пайок і мануфактуру, а сьогодні, замість того, щоб хлюпати по болоті, їй довелося працювати нагорі, в деканаті. Там помічницею завідуючого канцелярією була Наталочка, яку за це називали «канцелярською крисою», назва яка так не личила їй, з її довгими косами.

«Канцкриса» била на машині повістки, а Ніна надписувала їх своїм не дуже виробленим, п'ятнадцятилітнім письмом. В кімнаті було тепло, низенька груба («буржуйка») розпалилася на червоно. А при ній так гарно було мріяти про минуле. Про дитячі роки з пухкими котлетами й золотими пиріжками, про вередливо недопите молоко, про нез'їджені зупи і сало, відтяте від шинки. Тепер було

інакше: щоденний пшоняний куліш і брудна юшка, яка чомусь зветься кавою.

— Лектор Миколай Семенович Жаба, — перервала тишу Ніна, підписуючи якусь повістку. — Уяви собі, Наташо, виходиш ти заміж за людину, яка має таке прізвище, хоч би вона була найгарнішою в світі?

Наташа вложила новий аркуш паперу, задумалася на хвилину:

— Це прикро, але якби він був дійсно симпатичний, я все таки вийшла б за нього. Зрештою, можна поставити на кінці «о» замість «а» і все гаразд. Навіть гарно: пані Жабо. Е, Ніно, в наші часи прізвище взагалі нічого не значить. Не подобається одне — змініш на друге. Раз-два й готово. Чи ти можеш бути певною, коли знайомишся з кимнебудь, що він Кухаренко, а не Кохман, або ще якось інакше? А ти вийшла б заміж за цього Жабу?

— Я? Не знаю... Ні... Я взагалі ніколи не вийду заміж.

Ніна почервоніла. Невідомо чому згадала вона майбутню вечірку, згадала, що йде весна й на душі у неї стало так радісно, що вона забула свій голод, ненависну пшоняну кашу і зробила велику пляму на новій адресі.

— Якраз на повістці до нашого професора. Між іншим, щодо нашого професора... Вимий руки, ти вся в атраменті. Обличчя теж, ось тут, біля носа, як ти так вимазалась?... Щодо професора... Ти чула, що з ним вчора було? Знаєш старшого майстра, комуніста Бабенка? Ну, є такий. Ще молодий, амбітний, але цілком неінтеліґентний, двокласову школу скінчив. Та майстер, кажуть, дуже добрий. За те його всі цінять, але ж і бояться, бо, розумієш, комуніст, має зв'язки. А щодо сентиментів, то не дуже... Цього самого Бабенка ніколи не задовольняла та пошана, яку йому виявляли як здібному майстрові. Він захотів іншого. І уяви собі... ну, вгадай, чого він захотів?

— Звідки ж я знаю? А може освідчився тобі?

— Ні. Цей Бабенко рішив зробитися ні більш, ні менш, як інженером-механіком. Скромне бажання, правда? Тільки не думай, що він для цього хотів кінчити вісім класів гімназії, а потім п'ять років політехнікума. Він рішив відбути пару практичних вправ у наших професорів, а потім просити, щоб йому підписали диплом. Просити. Чи ти знаєш, що то за прохання? Коротко й ясно: «або-або». І підписали: мовляв, скінчив повний курс механічного відділу й надається йому назва інженера. Але слухай далі.

Сиджу я вчора ввечорі в нашого пана Олексія. Ще

твоя мама була й моя теж. Сама знаєш, пані Ольга після того, як дізналася про смерть свого сина, сама ледве живе, отже ми всі силкуємося хоч трохи її розважити.

Раптом входить посильний і подає старому повістку. Прохають прийти на урочистий підпис диплому інженера Бабенка, а потім на товариську вечерю до нього додому.

Пан Олексій прочитав бідолаха це на голос, захвилювався, почервонів весь. А потім заходив швидко по кімнаті й як не почне викрикувати.

— Я порядна людина, мене вечерею не підкупиш. Тридцять років вже професорую, ані одного ще диплому без іспитів не підписав.

І знов забігав по кімнаті, щось репетує, руками вимахує, а сам ледве не плаче.

— Ну і що ж, не пішов?

— А якже ж. Тільки він трохи заспокоївся, як почала охкати й плакати пані Ольга, мовляв, що з ним буде, куди вони подінуться й що вона хвора буде робити... Аджеж інші підуть, бо вони люблять свою родину, вона у них на першому місці. Від підпису рука не відвалиться. Щож робити, коли тепер весь світ перевернувся, а з вовками жити — по-вовчому вити. Потім ще щось торохтіла про те, що вона йому все життя своє офірувала, а він для неї такої дрібниці не може зробити.

А він, уявляєш, Ніно, стоїть, старий сивий і весь час повторює:

— Зрозумій, що не можу. Я не шахрай. Що ти на старі роки примушуєш мене зробити?

Довго вона його благала, нарешті замовкла й заплакала. Дивимося — й він замовк. Ми всі потихеньку й розійшлися по своїх кімнатах.

Аж по хвилі стою я в передпокою й бачу: виходить він в своєму парадному френчі. Знаєш, що з зеленої портьєри, права кишеня вища, ліва нижча. Пройшов повз мене, ні слова не сказав, але ясно було, куди йде. А повернувся мабуть пізно, бо ніхто не чув. Вже сьогодні в деканаті дізналися, що всі до одного підписали диплом, а потім... А потім була чудова вечеря з вином. Бабенко був в надзвичайнім гуморі, дуже привітний, всіх частував, а нашому старому весь час підливав. Той відмовлявся, а потім пив, як і всі...

— Я б не пішла й не пила, — сказала Ніна твердо.

— І пішла б, і пила б, коли б іншого виходу не було. Дивись, яка героїня. Шарльотта Корде. Та чого ти посмут-

ніла? Ходім краще по квитки. Завканц вже мабуть повернув з обіду.

На широкому коридорі було весело й соняшно. Довгомісячний порох аж танцював від радости в веселих промінях. Сонце, весна й золото лилися крізь брудні вікна.

В канцелярії було порожньо. Тепер, коли в ній не було нікого, ще яскравіше кидався в очі її нечепурний вигляд. Підлога сіра від пороху, дивовижно вигаптована брунатним болотом, білими недокурками, якимись червоними скравками паперу й жовтим лушпинням гарбузового насіння. Біля дверей, під лавками, чітко вимальовувалися на темній підлозі декілька плевків майбутніх жреців науки. Але й тут, як і в коридорі, цю вбогість і бруд весело освітлювало нахабне сонце, крізь вікно, від бруду різнокольорове, мов вітраж, з відтиском чиїхсь пальців.

— Як же ж тут гидко, — подумала Ніна, — як в помийній ямі.

Вона була сама. Наташа чекала її в коридорі.

Раптом двері відчинилися, але до кімнати ввійшов не завідуючий канцелярією, а звичайний собі сторож з ганчіркою, відром і щіткою.

На устах його блукала усмішка. Ні, не блукала, а сиділа міцно й певно. Ніна дала йому дорогу — мабуть прийшов робити порядок.

— А я до панночок справу маю, — звернувся він до неї. — Декілька разів сюда заходив, але вас не було.

— Я нагорі писала, в деканаті, — пояснила Ніна. (— Що за справа у нього до мене й чому «панночка», а не «товариш»?) — В чому справа?

— А в тому, що ви, панночко, мусите тут сьогодні добренько змити підлогу: бачите, яка брудна, та й того... вікно теж треба змити, і двері пошурувати варто, та й коридор, до сусідніх дверей. Я вже вам і води приніс і щітку. Ось вже й поміч вам, хоч і не моє це діло.

Ніна здивовано глянула на відро, на ганчірку, на усмішку сторожа й нарешті зрозуміла: хочуть, щоб вона після цього дня праці, після всієї писанини поза годинами роботи, ще змила своїми руками весь цей бруд. Десь глибоко в душі зайнявся вогонь образи й гарячим полум'ям спалахнув на обличчі.

— Хто це сказав? — знайшла вона нарешті силу запитати спокійно.

— Як хто? — здивувався сторож, — звичайно, завканц. А ось і він іде.

— Я ось кажу, щоб вона мила, а вона вередує, — звернувся він до чоловіка, який входив до канцелярії, — скажіть їй самі.

Він весело хіхікнув і відійшов на бік, цікавий сцени, яка має відбутися.

До кімнати ввійшов завканц. З його темного френча звисала ціла серія різних ремінців і якихсь футлярів на олівці, сцизорики й навіть мапи. Розкішне ґаліфе пишно, як два самовари, віддувалося над високими чоботами із жовтої шкіри. Все це надавало йому військового вигляду, хоч з військом він зроду не мав нічого спільного.

— В чому справа? — пролунав його спокійний солідний голос, — ви не хочете виконувати свої обов'язки, товаришко?

— Це ніколи не було моїм обов'язком. Я роблю, що від мене вимагається, цілі дні розвожу повістки. Де ви бачили, щоб посильний складав каталоги, навіть німецькі? А я все роблю, бо то я все вмію, а підлогу змити не можу, швидко забелькотала Ніна. — Подивіться, яка вона? У всіх деканатах це спеціяльні баби роблять. Та й змучена я за цілий день праці і голодна дуже.

Боже мій. Тільки бути спокійною, — пронеслася думка, — це мабуть помилка. Він сам зрозуміє. Не з дерева ж він.

— Я вам кажу, — знову пролунав дерев'яний голос, — що ви, товаришко, або вимиєте підлогу, або... я знайду собі іншу працівницю, яка буде це робити. Не маємо стільки грошей, щоб розкидати їх на право й на ліво. Кажу вам востаннє: підлога мусить бути вимита сьогодні і то добре. Візьміть ласкаво своїми ручками ганчірку.

Сторож у кутку хіхікав. Ніна відчула, як кудись далеко відривається від неї вся радість, яку вона носила в собі цілий день. Відірвалася й покотилася далеко по недокурках і гарбузовому насінню.

Кинутися на коліна, під поглядами завканца й сторожа і шкребти, дряпати, що є сили, цю брудну вонючу підлогу? Кожна баба вимиє її за годину, а вона буде вовтузитися цілий вечір, та й добре не змиє. Зробити їм цю приємність? Цей театр?

Перед очима встала постать матері, яка чекає на сукно й цукор. Перед очима затріпотали всі олівці, ножики й мапи на грудях завканца й як крізь сон долетіли його слова:

— Бачу, що ви, товаришко, нарешті хочете мене послухати. Ось і добре. І столи відсуньте, всюди вимийте. А

я буду тікати, бо дійсно погано робиться в цьому оточенню.

— Аякже, і під столом треба, і під лавками, — швидко заговорив сторож і затупотів до дверей. Цілим виразом свого обличчя він хотів продемонструвати, що й його нерви ні однієї хвилини більше не можуть витримати цієї атмосфери.

Ніна подивилась на ці два такі різні й однаково підлі обличчя. Хотілося ногою вдарити відро, а брудною ганчіркою хльоснути по задоволеним обличчі завканца й по його надзвичайному френчу.

— Не буду я мити вашу підлогу, мийте самі, — крикнула вона й вибігла на коридор, не чуючи затривожених питань Наташи.

Сонце по-старому світило крізь вікно, але Ніна вже не бачила ні його золота, ні весни. І нічого веселого не було в танцях пороху у весняному повітрі. Ні. Це просто був порох, який давно було б змити.

На душі було сіро, тяжко й брудно, як все довкола. Як жива стала перед очима мати, як живий став весь тяжкий завтрішній день, без отримання їжі й одягу.

Але раптом в душі щось сіпнуло й розпач зникла, як хворий вирваний зуб. І відразу ж хворе місце залила пекуча, незнана до того часу хвиля ненависти. І замість жалісних — вирвалися слова спокійні й жорстокі.

— Слухай, Наташа, я вже не буду тут працювати. Завканц примушував мене сьогодні мити підлогу. Розумієш, просто йому треба було мене викурити або висміяти. Я його вже давно дратую. І не тому, що зле працюю, а якраз тому, що осмілилася не киснути дома, а працювати й заробляти. Навіть помилки того тумана на оголошеннях виправляти. Якби я ще працювала з виглядом мучениці, то може б він стерпів мене. Бо я ж мушу бути для нього «жертвою революції» й ні до чого непридатним продуктом «гнилої інтеліґенції». Але коли цей «продукт» радісно ганяє по місту з повістками, а потім голодний до вечора пише всяку требуху, він не може цього знести.

Краще буду маківники продавати, на городах працювати і, повір мені, я з ним ще зустрінуся. Але в інших умовах і при інших обставинах.

На слідуючий день на місці Ніни працювала інша — родичка завканца.

Підлогу вимив сторож. Мануфактуру й пайок за цілий місяць одержала нова працівниця.

ЯКИМИ НАС ПРАГНЕТЕ?

Від славних майстрів, що різьбили статуї грецьких і римських богинь, через великих італійських малярів з їх мадоннами, через співця Беатріче, аж до свобідних жінок Ґотьє, Арцибашева, Льоренса, Пітіґрілі й совєтських письменників, великі і малі мистці все намагалися віддати в своїх творах той тип жінки, що відповідав би на питання: який є їх ідеал? Якою вони її бажали б бачити?

І в нашій літературі хотілося б поставити авторам це питання: якими ж ви прагнете нас бачити? Хотілося б відшукати тип жінки, найбільш відповідний нашій добі.

Але в хаосі жіночих типів нашого письменства нема майже ні одного окресленого, живого і дійсно позитивного образу.

І ось, мимоволі, приходить до голови думка: чи можна мистцям-мужчинам задавати питання — якими нас прагнете? — коли вони самі, здається, не можуть на це відповісти...

Правда, часом де-не-де пролунають чиїсь мужеські слова про жіночу крицевість, про Жанну д'Арк і Марію Стюарт. Часом, все частіше, вириваються закиди на адресу української жінки-рабині. Але всі ці слова — лише припадкова, декларативна сторона сучасного мужеського погляду, вимушена данина добі; в дійсності ж їхній інстинкт мужчин захоплюється зовсім іншими жінками.

І тоді, коли наша література, зокрема поезія, за останні десятиліття пішла наперед велетенським кроком, жіночі типи в ній залишилися незмінні, лише трішечки підмальовані на більш модні кольори. Є це — 1) жінка-рабиня і 2) жінка-вамп. Обидва, не дивлячись на свою нібито протилежність, властиво кажучи, є тим самим типом жінки, що з'являється лише джерелом хвилевої насолоди й увигіднення життя в найпримітивнішому розумінні того слова. І рабиня, і «вамп» виключають пошану до жінки.

Є, щоправда, і третя відміна: різка, енергійна, позбавлена сентименту, «жінка-товариш». Але ця відміна має переважно так мало жіночости, що — викликаючи пошану — ніколи не викликає любови й адорації.

Жінка-рабиня... Її повно в творах наших письменників і попередніх, і сучасних. Це тип сабінки, підвладної своєму панові й окруженню, якої все життя віддається лише мужчині і дітям, і яку цілий прекрасний Божий світ, що лежить з усіма своїми принадами й небезпеками за межею її кохання, пристрасти або вузько-родинних обов'язків, — не лише не манить, а просто лякає.

Такі жінки визирають із творів Гоголя, в постаті жінки Тараса Бульби й ій подібних, із оповідань Стефаника. В романах Винниченка втілюються вони в пишних красунь «з округлими коров'ячими очима». Виглядає вона і з «Марії» Самчука, і з повістей Дудка, і з гуцульських новель Єндика.

В нашій поезії — те саме.

Жінка-українка є там завжди в постаті рабині, що віддає тіло і душу першому зустрічному.

Українські візантійські очі
Як я знаю ваш нещирий зір!
В сонних рухах, роблено-дівочих,
Ще прадавнє, вроджене — ясир.

Так каже найвизначніший поет нашої доби*) в своїх, блискучих формою і глибоких думкою, віршах. І ці рядки невипадкові. Жінка-українка в його творах — завжди самиця, для якої поза її тілом не існує нічого іншого.

Це рабиня.

Кожному, хто схоче,
Дике тіло, що кохає гніт.

Бо в неї: «в кожнім зламі звірина, жагою тварною регоче». Правда, ця самиця в поета має різні відміни. Часом втілюється в спокійну жінку-дружину, але й тоді її образ викликає жах своєю мертвотою і бездушністю.

А поруч, як весталка сонна,
Вартує жертовник вона
Проста, земна моя мадонна,
Проста, земна моя жона.

*) Авторка цитує Євгена Маланюка.

Або :

Хай не Джоконда ти й не Клеопатра —
Проста жінка землі, —
Під історичним вітром ватра
Не загаса у млі.

Цій простій жінці землі не зрозуміти нічого, що виходить за межі її кімнати :

Що ж тобі ? лиш співати і плакать,
Колисати дитину бурлаки.

Коли доводиться читати ці рядки, то робиться моторошно від того образу родинного вогнища. Здається, що опиняєшся в якійсь старій Обломовці, де жінки вешталися з одного кута до іншого, мляві, невдягнені і запухлі від сну.

Часом така жінка-рабиня хоче стати « вампом ». Але це лише для того, щоб свою безсилість віддати вибраному мужчині.

У м'язах тих співала творча сила,
Тремтіла тьма. Ще ніч лежала ниць,
Як ворогом підіслана Даліла
Ввійшла в намет — мою підтяти міць.

Та найчастіше вона лише рабиня : « безсила, безвладна, п'яна і німа », що прагне лише « сонних пестощів », байдуже чиїх, плодить дітей, « мов дурних курчат » — теж байдуже чиїх, і сонно підтримує — байдуже чию — ватру.

Є в нашого поета й інша жінка : вільна, горда, вірна. Але хто ж тоді вона ? Невже ж теж українка ?

Але ж ні !

Вона — скандинавка. В ході її вітер фіорду
Вона від варягів, що ними збудилася Русь.
І крок її криця. І рух її вірний і гордий,
І в погляді синім пізнав я відвічну сестру.

В українській жінці поет чомусь не знайшов ні сестри, ні надхнення, нічого, що варте пошани.

Отсей зелений зір змії
Вже зрадив відьму і повію.

Це — очі українки.

Уста, що їх забарвив яд,
Це не окраса, а образа.

Це — її уста.

... Нечисте тіло
Отруєне мертвотою душі.

Це ціла вона. Українська жінка. Анти-Марія поета. Невже ж дійсно, лише в Скандинавії, в коханій під пристрастю ясно сяє сестра? А коли це дійсно так, як каже поет, то чи не тому в нас нема скандинавок, що нема і вікінґів? Бо, бачимо ще в поета такі рядки:

Витай же, витай, синєока, варязькая Ладо!
Дніпровська Еллада чекає вже тисячу літ.
Осяй, опануй і надхни її древнюю владу
Над білим безмежжям одітої снігом землі.

Що це? Це ж запрошення чужинки на той трон, що належить лише українці? Може українська жінка ще не зуміла зайняти належне їй місце, але панувати на своїй землі і в українській родині повинна лише вона.

Чи це шукання ідеалу жінки серед чужих не є цілковитою зневірою в українці? Чи не нагадує воно аналогічних шукань Турґенєва, Ґончарова за активним мужчиною в чужинців (Інсаров, Штольц)? Чи не нагадує це захоплення російською жінкою в деяких західньоевропейських авторів (Th. Mann, Claudet Anet).

Але коли мужчина зневірився в українській жінці за її вдачу «рабині», коли він з такою погордою, зрештою — заслуженою, ставиться до жінок, що дозволяють себе брати в ясир першому-ліпшому наїзникові, то яке ж оправдання має мужчина для себе, коли маніфестує своє бажання бути рабом чужинки («Осяй! Опануй!»)?

Чи не міститься в такім відношенні погорда до української жінки і чи не це відношення часом штовхає її шукати чогось більш вартіснішого в чужинця?

Та Маланюк, не давши позитивного образу української жінки, принаймні геніяльно відтворив всю огиду української жінки типу рабині, Анти-Марії і, зжахнувшися сам, зумів викликати і в інших жах перед тим образом.

Те саме можна сказати і про Мосендза. Менш нагально, в більш стриманих і лицарських виразах, але так само переконуюче, змальовує він усю зайвість і безпросвітну сірість такої жінки, що лише валиться тяжкою колодою на дорозі мужчини до його мети. Що вміє лише затримувати свого пана, переповідати йому свої «безбарвні, пласкі жалі» («Уста нецілувані»), або мріяти біля нього про такі ж «безбарвні, пласкі» радощі («Анти-Марія»).

І в Мосендза жінка є лише Анти-Марією, яка не вміє кинути всіх своїх поривів в один рвучкий потік з поривами вибраного мужчини і пливти біля нього, вперто й сміливо, не

вішаючися тяжким каменем йому на шию в небезпечних місцях того потоку.

Отже, нема нічого дивного, що той мужчина воліє бути сам зі своєю тяжкою дорогою і прекрасною метою, без сонної рабині при своєму боці.

На жаль, в той час, коли Маланюк і Мосендз обурюються і борються з таким типом жінки, інші наші поети захоплюються власне ним.

Не сто літ тому, а в 1933 році, видає В. Пачовський свої « Перли », (які, зазначено в передмові, мають « постійну вартість для національної культури »), де сам подивляє і хоче, щоб інші подивляли Галю

« В білім ліжку, у неґліжку, у неґліжку, гей ! »

або Дзюню, що готова його надхнути на вбивство, бо...

« Пускає з чаром любки, з груди-білосніжки, дві голубки, спняті в грудний бюст »(!).

Поза Галями і Дзюнями, що танцюють на балях, ходять в « неґліжку » і прагнуть « добре » вийти заміж (молодша ґенерація), є ще там і тип жінки-матері. Всі ці шляхетні « мамці » в перлах, мріють лише про одне : видати « добре » заміж, але вже не себе, а своїх Галь і Дзюнь. І наші наймолодші, часом і талановиті поети, мабуть не бачать інших жінок. Тому від їхньої еротики не віє глибокою, сильною пристрастю, лише сальоновим фліртом, або « хвилевим шалом » — здрібнілими почуваннями, вартими тих дрібних героїнь, до яких вони скеровуються (Дригинич, Чернява).

Та все ж в нашій поезії останній час лунають хоч окремі голоси, що відштовхують від себе бездушну жінку-рабиню. Натомість в прозі бачимо дійсну вакханалію з сабінками і вампами третьорядної якости (Винниченко, Крижанівський, Чернява). Рабиня є там модною, як ніколи.

Щось подібного бачимо ми і в нашій пресі. Загальна думка дуже часто плутає погляди фашистів на ролю жінки зі старопруським поглядом славнозвісних 4 К : Kleider, Küche, Kinder, Kirche. І дійсно, не один з тих, що зі снобізму чіпляє собі фашистівську відзнаку, без глибшого розуміння того руху, впадає в ту плутанину : переносить погляд фашистів на ролю жінки з того ґрунту, на якім він зріс, на зовсім відмінний — наш.

« П е р е м о г а » (ч. 16, 1934 р.) ніби зазначує, що жінка повинна дбати про « збереження і поширення ґатунку, отже родів, племен, націй », але це говориться лише між іншим,

цей постулят нерозвинений. Натомість підкреслюється, що найбільшим завданням жінки є «придбання дітей, синів». Яких дітей, яких синів — про це нема ні слова...

Виразно підкреслюється, що жінка не повинна бути товаришкою життя, лише матір'ю, але знов без відповіді на питання: матір'ю кого? Далі зазначується, що жінка має дбати про «фізичне збереження раси». Лише фізичне. Чи ж не замала така роля для жінки? І як тут не згадати славнозвісні 4 К!

Завдяки фемінізмові «жінка перестає думати про інтерес родини». Цілком слушно. Але навіть не феміністка, а якраз така жінка, що думає про інтерес родини — коли його хибно розуміє, може стати матір'ю яничар, тим скорше, чим більше вона про той інтерес родини дбає.

«Одним з неминучих результатів розвитку фемінізму є смерть — фізичне вимирання нації». Безперечно. Але одним з результатів постуляту «жінка-мати, яка дбає лише про фізичне збереження раси», також може бути смерть, коли не фізична, то не менш від неї страшна — духова, денаціоналізація. Загальні вирази про жінку, як «приятеля-друга», не прецизують погляду на таку важну справу. Треба ще більш рішуче відгородитися не лише від фемінізму (амазонства), але й від чотирьох К, що відгомоном грають навіть серед тих, які того зрікаються.

Та оскільки «Перемога», хоч не зовсім ясно, то принаймні цілком поважно, старається розв'язати ці питання, то, на жаль, цього не можна сказати про інші органи нашої преси. «Назустріч», наприклад, в спеціяльному числі, присвяченому жінці (ч. 12, 1934 р.) надзвичайно легковажним, кокетерійно-фрівольним тоном, повторює під маскою модернізму, передпотопові погляди на жінку-куховарку («мати») і «любку», що має мужчин для своїх «щоденних примх» (чи себе лише для примх мужчини?). «Єва чи еманципантка — між цими двома типами мусите вибирати»! Так нібито й один, і другий вже не перестарівся смертельно...

Чи славнозвісні 4 К є дійсно правдивим поглядом фашизму на ролю жінки — про це нижче. А наразі поставимо питання: чи справді, найшляхетніше завдання з тих чотирьох К виховання дітей — може бути в нас, на нашому ґрунті, єдиним завданням жінки? Чи вона до того приготована?

Чи в стані вона виховати свідомих дітей нації, а не «дурних курчат», коли на загально прийняту думку, була

вона до цього часу лише «байстрюча мати яничар»? Чи може вона від одних фашистівських гасел, як від дотику чудодійної палиці, перетворюватися з матері яничар і «дурних курчат» в героїчну матір відважних Ґракхів?

Ні, в нас ще замало матеріялу на матерей Ґракхів. До цього часу, на жаль, ще велика частина наших матерей, бодай, як твердять наші поети, постала з цілком іншого матеріялу.

Мати в «Науці» Руданського вчить свого сина стелитися, гнутися, коли того вимагає вигода. В «Синах» Стефаника бачимо матір, що з німим докором дивиться на синів, які тікають з-під рідної стріхи боронити рідну землю.

Безперечно, не одна з українських матерей показалася в останні переломові роки — на висоті свого завдання. З їх домових вогнищ вийшла молода ґенерація, повна самопосвяти. Але теж не одна з цієї ґенерації знає скільки труду її коштує вирватися зі свого Андромахівського родинного вогнища.

Та, на жаль, якраз жіночий тип цього окруження став типом нашої літератури. Значить, і досі існує він масово, не перевівся цілковито, оскільки його образ і дотепер страшить в нашім письменстві.

Доручати такій Андромасі, як ударне завдання, родину і формування будучих поколінь, криє небезпеку і для теперішніх поколінь. Оскільки жінка типу матері Ґракхів, або Жанни д'Арк робить, як казав Б. Шов — з овець мужчин, то тип Андромахи навпаки, робить з мужчин те, що робила з ними Цирцея...

Коли ж від такої жінки вимагається бути лише матір'ю і жінкою, то для неї буде далеко важнішою рідна стріха від рідної землі. А дітей своїх (а часом і чоловіка) виховає вона «по своєму образу і подобію» на героїв боротьби за життєві вигоди і за всякі, для того потрібні, компроміси. Тоді її прив'язання до свого тіснішого колективу — родини, не раз штовхне її до зради ширшого колективу — нації.

Так буде завжди, доки кожна українка не навчиться дивитися на чоловіка, дітей, а головне на саму себе, не лише як на сторожів домашнього вогнища, а передусім — як на сторожів цілости, щастя і могутности більшої родини — нації. Ось тому фашистівські погляди неможливо живцем переносити на наш ґрунт. Бо українська жінка не сміє замкнутися в своєму теремі і відірватися від цілого многобарвного світу, що лежить поза ним, доки вона цілком

не збагне всіх суворих і жорстоких вимог, які той світ ставить до неї і до її родини.

Інакше вона буде зі свого терему входити до намету мужчини тільки на те, щоб «підтяти його міць», замість того, щоб її сталити; щоб відірвати його від сповнення свого обов'язку, затримати його при собі, а не пригадувати завжди ту годину, коли треба звивати намет і сідлати коня. Інакше буде вона завжди, як та мати козака Гоголя, лише припадати йому до стремен і заливатися гарячими сльозами — замість самій йому те стрем'я тримати.

Байдуже, що саме буде тим наметом: шатро вояка, чи пророка нової віри, плятформа трибуна, або просто кабінет лікаря чи вченого. А конем — хоч би трамвай, що має його везти до тих, що на нього чекають. В усіх випадках, роля жінки — величезна. Але це роля Хадіджі при Магометі, яка носила в собі «щось вічне» (Леся Українка). Це роля королеви Пруської, що гартувала ролю свого мужа в боротьбі з Наполеоном за визволення нації. Ані сабінка, ані «проста» жінка-мати тієї ролі не заграють.

Погірдливе, позбавлене пошани і чомусь, зненавидженої нашими авторами, ніжности, відношення до жінки, як до «сонної весталки», або до тієї, що дає лише «хвилевий шал», понижує, розслаблює і ломить порив до справді великого і справді мужеського в самого мужчини. Найліпшим доказом того є факт, що якраз в тих країнах, де мужчина є найбільшим мужчиною — в англо-саксонців — розвинена найбільша пошана до жінки і в суспільнім житті, і в літературі.

Помиляється той, хто бачить мужність в цинізмі і брутальності супроти жінок. Найбільш мужні і брутальні в боротьбі мужчини — герої Лондона, Кіплінґа, Моґама, Ґолсворти не соромляться виявити найглибшу любов і ніжність до жінки і самі прагнуть мати від неї правдиве, сильне почуття. Бо лише чергове захоплення, або «хвилевий шал» — для них є чимось тим, що понижує їхню мужеську гідність.

Коли ж зрозуміють, нарешті, наші автори, що лише велика любов і погорджена ними ніжність є правдивими сестрами крицевости, непохитности і сили?

Брутальне ж і цинічне відношення до жінки, як основна прикмета мужности і крицевости, це є спеціяльністю нашої літератури, взорованої на Арцибашеві (Винниченко, Крижанівський, Чернява). Чи афектація брутальности супроти «слабого полу» в героїв тих авторів не викликана

бажанням самоопрадання з браку тієї мужеської брутальности там, де її дійсно треба виявляти?

Мужчини в англо-саксонській і скандинавській літературі знають, де така брутальність на місці. Син мельника з «Вікторії», акий приймає всі удари з рук коханої дівчини без одного слова зневаги, не вагаючися, дає різку відправу сильнішим, від яких він залежить, мужчинам, коли вони на те заслужили. Героїзм, на який самозакохані «бруталі» нашої літератури абсолютно не здібні!

Такі «бруталі», річ природна, не можуть створити ніякого позитивного типу в літературі, а через неї і в житті. Бо ані в літературі, ані в житті, задля таких типів жінка не має найменшого бажання стати ліпшою. Та й однаково той тип мужчини волітиме завжди — гіршу.

Англо-саксонці ж і скандинавці створили позитивний тип. Це жінки Лондона, Кіплінґа, Льока, Ґолсворти. Це деякі жінки Гамсуна й Ібсена. Головна прикмета тієї ґалерії прекрасних жіночих образів — це їх з'єднання жіночости з мужністю, а коханки з товаришем, що робить з них правдиву людину і прив'язує до них мужчину

Так, наприклад, блискуче представлений той тип жінки в новелі Кіплінґа «Вілліям Завойовник», де молода дівчина почуває, що розчарується в мужчині, якого кохає, оскільки він відірветься хоч на один день від свого тяжкого обов'язку боротьби з голодом в Індії, і поверне до затишного намету, хоч би повернути туди і тягло його лише бажання побачити саме її.

Але минає небезпека — і вона кохає, сміється і плаче. Любить затишний дім, музику, танці і квіти. Таких жінок повно в англійській літературі і в житті. Кожна з них не раз супроводжає свого чоловіка в найнебезпечніших його підприємствах, але ніколи не стає амазонкою, позбавленою жіночого чару. Ледве минає небезпека — вона знов з тимчасової амазонки обертається в стопроцентову жінку, створюючи своєму чоловікові так потрібний йому «home».

Вона вміє з'єднувати собі любов мужа, приязнь і відданість інших. Вміє окрашувати безпросвітний не раз трагізм життя жіночою ґрацією і безжурним гумором. Вона вміє любити своїх дітей, але й виховати їх так, щоб вони любили свою батьківщину ще більше, як своїх батьків.

Наше далеке минуле мало не лише «безвладних» жінок, які покірно віддавали себе в ясир. Ще недавно, в своїй статті «Українська жінка в козацьку добу» І. Лось-

кий пригадав нам цілий ряд героїчних постатей, що воліли смерть від неволі і сміливо йшли на ту смерть.

І тепер, в нашім житті, все частіше і частіше стрічаються жінки, що пірвали зі старим шабльоном « жінки-рабині » і більш новочасним « вампом ». Сотні, тисячі молодих дівчат віддають всі свої думки, всю свою працю, і хотіли б віддати своє життя рідному краю. Сотні, тисячі жінок відійшли далеко від типу « сонної весталки », « простої земної мадонни ». Та, на жаль, часом з а д а л е к о .

Бо багато серед них стало тепер суворими амазонками, мужчинами в спідницях, позбавленими всякої жіночости. Безперечно, вони можуть багато зробити для суспільности, але той викривлений, хоч часом і корисний, тип жінки ніколи не стане джерелом надхнення мужчини, який потребує поважности в чині й при праці, але ніжности й гумору — в перерві.

Чи не ця відміна сучасної жінки (однобічна амазонка) викликала до неї нехіть наших авторів? Чи не тому все частіше і частіше чутно голоси в нашій пресі, що закликають її назад, до дитячого покою і кухні в надії, що бодай там вона буде знов, хай примітивною, хай « простою », але жінкою!

Та невже ж наша сучасність не видала того прекрасного типу, якого взірець дає нам Кіплінґ? Ні, наші автори, мабуть, його просто переочили. Бож спостерегли його в нас чужинці і то навіть тоді, коли він зустрічався значно рідше.

Ось як виглядає жінка-українка в прекрасному вірші росіянина — Лермонтова:

На светския цепи,
На блеск упоительный бала,
Цветущия степи
Украйны она променяла.

Но юга родного
На ней сохранилась примета
Среди ледяного,
Среди безпощадного света.

Как ночи Украйны
В мерцании звезд незакатных,
Исполнены тайны
Слова ее уст ароматных.

Прозрачны и сини,
Как небо тех стран ее глазки,
Как ветер пустыни
И нежат и жгут ея ласки.

И зреющей сливы
Румянец на щеках пушистых,
И солнца отливы
Играют в кудрях золотистых.

И следуя строго
Печальной отчизны примеру,
В надежду на Бога
Хранит она детскую веру.

Как племя родное,
У чуждых опоры не просит
И в гордом покое
Насмешку и зло переносит.

От дерзкаго взора
В ней страсти не вспыхнут пожаром,
Полюбит не скоро,
За то не розлюбит уж даром.

(« Княгине Щербатовой »)

Чи цей образ українки, що його нам накреслив чужинець, не є повною протилежністю тих рабинь, яких змальовують наші автори? Чи не нагадує він найліпші жіночі образи західньоевропейської літератури?

І цей тип існує й тепер. Він лише набрав більше сили й життя і вдягнувся в інший одяг, відповідний нашій добі. Його спостерегли й наші автори, а не лише чужинці, і впровадили його в літературу. Але як це не дивно, в літературу підбольшевицьку, наддніпрянську. В літературу, для якої він є, або бодай мусить бути, неґативним, чи просто замовчаним... Безсумнівний доказ його масовости в житті.

Отже, вони вже живуть на нашій землі ті жінки, що не є вже ані рабинями, ані амазонками! Їх вже є чимало, а буде ще більше, бо це якраз той тип, яким МИ прагнемо бути!

Не можу схарактеризувати його ліпше, як це зробив

один англійський публіцист в «Дейлі-Мейл» (31. X. 1933):

«Новий стиль героїнь... відвага, витривалість, бойовий дух, все це так само є частиною умундурування нової героїні, як і завзяте бажання стати знову жінкою, ледве минула конечність бою. Вона є відповіддю на потребу часу, віку, напруження, зусиль, бурхливої небезпеки і великих змін, коли тяжко навіджений долею мужчина відчуває, що потребує не лише сексуальну атракцію, а й вірного друга і союзника в боротьбі за життя».

Все ж те, що автор каже про сучасну европейську жінку, можна сказати про нову жінку-України:

«Українська жінка не виявляє жодної тенденції повернутися до старого типу — до жінки, слухняної мужчині рабині. Вона хоче дати мужчинам поконаної України нове серце, новий імпульс до нових зусиль і до — перемоги».

Такий тип жінки вже народився в Україні і непереможно, силоміць починає вдиратися до її літератури. Бурхливо вдерлася до неї блискуча Аґлая з «Вальдшнепів» Хвильового, дівчина, яка покликана до кипучої діяльности, «не тієї, що комсомолить в пустопорожнє, а тієї, що, скажемо, Перовська» (її ж слова). Дівчина, що цікавиться цілим широким світом і, збагнувши всі його жорстокі вимоги, прагне дати нове серце, сповнене любов'ю до батьківщини, мужчині, який такого серця не має.

Інші українські «фашистки» в большевицькій літературі теж з'єднують в собі діяльність, свідомість, чин, з правдивою жіночістю (Васса з «Першої весни» Г. Епіка).

Вони вже не є ніякими рабинями, але це їм не перешкоджає бути справжніми жінками «серед тисячі безхвостих пав» («Вісті»). І тим більше з тривогою звертає увагу совєтська критика на їх масову появу в українській літературі за Збручем.

Непожадані й поборювані там, непомічені й помітувані тут, ці жінки вже починають палахкотіти і запалювати інших, на наших землях.

І цей тип, який сміливо ввійшов до літератури там, який так тягне до себе своєю романтикою й якого якраз тому звідти женуть зганьбленого й осміяного, позасовєтські автори повинні були б з тріюмфом ввести в наше письменство. Повинні були б його звеличити і вирізьбити якнайяскравіше. Вони того не роблять. З простої причини: бо

самі не знають, які жінки їм потрібні, якими вони хочуть їх бачити.

Поодинокі таланти показали нам, якою не сміє бути українська жінка. Але цього мало. Треба, щоб вони знали, якою вона повинна бути, якою вони її прагнуть. Бо жінка в кожній нації є такою, якою її прагне мужчина.

В хаосі жіночих образів нашої літератури, в плутанині перехресних бажань, між прокльонами рабинь і амазонок, і захопленням тими й другими, українська жінка все ж таки зуміла створити собі ідеал, найбільш відповідний добі, і простує до нього невпинно. Вона вже не хоче бути ні рабинею, ні « вампом », ні амазонкою. Вона хоче бути Жінкою. Лише такою жінкою, що є відмінним, але рівноварті сним і вірним союзником мужчин в боротьбі за життя, а головне — за націю.

« Лірична пристрасть жінки буває так само героїчна, як формуюча воля мужчини. Завданням жінки є віднайти її. Мужчина мусить їй в тім допомогти ».

А передусім мужчина, що формує духове обличчя суспільности — мужчина-письменник.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Вельмишановний Пане Редакторе!

Прошу не відмовити умістити в Вашім місячнику таке вияснення:

В ч. 1 журналу «Український Ветеран» уміщено статтю про мене. Поминаючи весь її, дуже прикрий для мене, тон, хочу тут спростувати, можливо не зі злої волі автора, посталу недокладність. А власне: мій вірш «Відповідь», написаний і надрукований значно вчасніше, ніяк не міг бути відповідю на згадку про мене п. Л. Чикаленка в 3. числі «Політично-інформаційного бюлетеня». Особливо прикро для мене, що в статті, присвяченій мені, поруч з гарними висловами про великі ідеали, знайшлися слова образи для іншої жінки і поетки.

З пошаною *Олена Теліга*

Варшава, 12. XII. 1935.

СЛІПА ВУЛИЦЯ

(Огляд жіночої преси)

Коли більше, як п'ятдесят літ тому, в 1887 році, на українських землях з'явився жіночий альманах «Перший Вінок» — було це великою сміливістю з боку його ініціяторок і великою подією в житті тисяч українок.

У високому мурі, що ділив тісне подвір'я жіночого життя від широкого світу, доступного тоді лише мужчинам, кілька сміливих жінок пробили вікна, крізь які можна було дивитися на цей світ і кидати тим, що у ньому, свої бажання і домагання.

Найліпші письменниці і поетки того часу, з усіх земель українських: Олена Пчілка, Уляна Кравченко, Ганна Барвінок, Дніпрова Чайка і Леся Українка, зложили до «Першого Вінка» свої твори, що були вщерть сповнені одним бажанням: пробити у тому мурі не лише вікна, а й двері, якими можна вийти вільно у широкий світ.

Та серед усіх тих жіночих імен, душею альманаха і найяскравішою представницею тогочасного жіночого руху була Наталія Кобринська.

У своїй першій статті з'ясовує вона суть цього руху. На її думку, жінка не повинна сповняти якоїсь окремої ролі в суспільстві. Вона може статися рівновартісним і співвартісним чинником у всіх справах життя. Здавалося їй, що ледве буде знищена сліпа вузька вулиця т. зв. жіночого світу, відразу ж і жіноча психіка позбудеться всього слабого, млявого і солодкавого, що було наслідком специфічного виховання жінки і причиною її нездатности у багатьох ділянках життя.

Мрією, майже недосяжною, був для тодішніх «еманципанток» доступ до університетської освіти і до незалежного фаху. Найвищою метою був той широкий майдан життя, де можна буде працювати і творити, як рівним біля рівних обік мужчин.

Минуло кілька десятків літ і всі найсміливіші бажання здійснилися. Університет, бюра, громадська праця — все стало доступним для жінки. Без ніяких перешкод, без обурених поглядів громадянства може вона працювати обік мужчини, який не лише погодився з тим, а який вже хоче цього і чекає на це, як на правдиву підтримку і допомогу. В довговічному мурі розчинилися широкі двері. Сліпа вуличка розвалена.

Але сама жінка, що так довго дивилася на життя лише через вікно, не хоче вийти за поріг тих дверей. Вона замикає їх, щоб знов сісти на своє старе місце. І тепер, це виглядання крізь вікно, що спочатку, як «Перший Вінок», було символом близької свободи і скинення рабства, видається лише звичкою невільника, що і на волі, у своєму, за власним проєктом будованому домі, цілі дні лише жадібно дивиться крізь вікно, забуваючи, що він вже вільно може виходити за двері.

Всі ці думки приходять до голови, коли розглядаєш сучасну жіночу пресу. Чи ж дійсно сучасна жінка стала тим, чим могла бути? Чи нові обставини, нове виховання зробили з неї те, чого сподівалися 50 літ тому її сміливі попередниці у жіночому альманаху «Перший Вінок»? І чи потрібні їй тепер жіночі журнали і газети, коли ціла преса повинна бути доступна і для її сприймання, і для її співтворчости.

Аджеж, коли взяти під увагу, що найбільшим бажанням жінки було завжди стати рівноцінним чинником в загальньому житті, то вже сам факт існування до цього часу жіночої преси підкреслює лише відокремленість і підрядність жінки, будуючи знов сліпу вуличку «жіночого світу», з його специфічними зацікавленнями.

Безперечно, жінка завжди матиме дещо відмінну від мужеської психіку і дещо відмінні уподобання, що в певний спосіб буде відбиватися на всіх її чинностях і її творчості. Цей жіночий елемент так само потрібний в будуванні життя і мистецтва, як і мужеський. В співпраці з мужчинами, затрачує він свою солодкавість і пасивність, робиться викінченим і необхідним чинником життя.

Але там, де цієї співпраці нема, в чисто жіночій пресі, культивується дуже часто вся ота т. зв. «жіночість» в найбільш її примітивній і г а л ь м у ю ч і й формі. Це та жіночість найгіршого роду, що викликає не пошану, а зневагу з боку мужчин; не захоплення, а іронічну усмішку. Одним словом, та жіночість — з мішанини сахарину, де-

шевих парфумів, гірко-солодких сліз і химерних настроїв, — з якою, направду, варто було б раз назавжди скінчити. Це не значить, що хочемо бути мужеськими. Ще, слава Богу, є жіночість інша, яка повинна бути для нас метою.

Коли б з'явився якийсь часопис « Мужчина », або ще ліпше, « Мужеська доля », я певна, що всі розсміялися б. А мужчини ж мають теж і свою відмінну психіку, і свої проблеми.

Але дивно було б нам, в той час, коли цілим світом стрясають великі події, коли треба словом і чином розв'язувати найболючіші питання, читати в такій « Мужеській долі » скарги на жінку, що уникає погляду його очей; на тещу, що забороняє йому курити, а змушує грати в карти, або домагання поради : як зав'язувати краватку під твердий комірець так, щоб обличчя не набирало виразу людини, спрагненої кривавої « вендетти » і таким чином не деформувалися б його різьблені риси.

Але мужчини, коли вирішують такі « проблеми », то хіба лише на сторінках « Комаря », і, переважно — дуже дотепно.

Не на сторінках гумористичного журнала, лише в « Жіночій Долі » є такі проблеми, на жаль, актуальними до останнього часу.

« Жіноча Доля » виходить в Коломиї під редакцією сенат. О. Кисілевської. При цьому журналі виходить часопис для сільських жінок « Жіноча Воля » і журналик для дівчат — « Світ Молоді ». До газетки « Жіноча Воля » варто поставитися з повним признанням. Поруч господарських відомостей, таких необхідних на селі, міститься матеріял для читання і відомості зі світу, що є для сільських жінок і потрібні, й актуальні.

Сама ж « Жіноча Доля », що призначена для інтеліґенції, викликає ряд застережень.

Починаючи від назви. Не знаю, як кому, але мені при виразі « Жіноча Доля » відразу ж з'являється такий образ : низька, темна хата з малим « віконцем », у яке ще « не заглянуло сонце », натомість б'є дощ і віє вітер. За столом, на якому блимає остання лойова свічка, сидить жінка, підпершися однією рукою, і думає-роздумує про свою жіночу гірку долю. Грошей нема, хліба нема, чоловіка теж нема, бо в шинку. Дитина голодна, плаче. І думає гірко жінка, що зараз з тріскотом розчиняться двері і з шинку прийде п'яний чоловік, лише побити її трохи, штовхнути чоботом дитину, якої їй не вдасться захистити навіть власним тілом,

і — зірвавши з її пальця єдиний скарб — золоту обручку — знову побігти пити. І нічого не зробиш... Така вже жіноча доля...

В журналі « Жіноча Доля » позем новель і поезій, як це не сумно, вийнятково низький. І зі здивуванням бачиш, що старші авторки — Уляна Кравченко і М. Підгірянка — дають часом вартісні поезії. Але жіноча молодь пише так, ніби ніколи нічого поза жіночою пресою не читала. За вийнятком Ліди Мак, молодої, інтеліґентної і талановитої, з ласки Божої поетки, і Наріжної, що не в « Жіночій Долі » розвивала свій талант, — при найбільшому бажанню тяжко дошукатися в поезіях молодих авторок з « Жіночої Долі » не лише якоїсь іскри, а хоч би лише натяку на поетичну форму, на якісь образи чи рими. Для зразку приведемо вірш, надрукований в 1936 році, на першій сторінці, якоїсь Олі Шевчукевич :

Жінка я, та не жалію,
Що не мужем в світ прийшла,
Що жіночу гірку долю
Я з собою принесла.
Жінка я, та добре знаю,
Й розумію я свій шлях.
Його вздріла й зрозуміла :
Щастя тільки на верхах.

Коли порівняєш цю « поезію » з віршами, надрукованими 51 рік тому в « Першому Вінку », то з сумом бачиш, оскільки ті давні були ліпші. Пригадати хоч вірш Уляни Кравченко на цю тему — « На новий шлях ».

Не ліпше стоїть справа і з прозою. Многі новелі витримані в примітивному « настройовому », але плиткому тоні, характеристичному для творчости, яку популярно звуть « жіночими робітками ». Ці власне « робітки », що так легко пишуться, читаються і друкуються в жіночих журналах, є — властиво кажучи — найбільшими колодами, що не дають жінці і до цього часу іти одним кроком з мужчиною.

Навіть Ірина Вільде, письменниця талановита, яка легко володіє діялогом і має спостережливість і гумор, не хоче боротися з дрібними « химерними настроями », а навпаки — розріджує в них талант.

Часом дістаються на сторінки « Жіночої Долі » й автори мужчини. Для чого це потрібне їм і журналу — залишиться назавжди таємницею. Одне ясно напевно : мужеського,

будуючого елементу вони туди не вносять. Одна новеля якогось «новеліста» мала інтриґуючу назву «Як здобити серце мужчини». Я, як жінка, звичайно кинулася її жадібно читати, щоб збагнути лябіринти мужеської душі. Показується, дуже просто: здобуває його дівчина лікарським свідоцтвом про стан свого здоров'я.

Місце такій новелі — лише в бруковій пресі.

Та найчорнішою плямою цього журнала є т. зв. дискусійні питання. Якби на його сторінках обговорювалися літературні, громадські і господарські справи, то такі дискусії може б і мали якесь значення і якусь користь. Але ті проблеми, що кидаються найчастіше на сторінки «Жіночої Долі», бувають переважно зовсім іншого характеру. Читачки мусять ходити і ломити собі голову над таким важним питанням: що робити, коли приїздить молодша сестра і чоловік, що раніше дивився лише на жінку, а тепер починає дивитися і на її сестру? Хто має виїхати — чи жінка, чи чоловік, чи сестра? Чи всі разом? Чи стерпіти? Чи сказати? Одним словом — «Ой чи пити, чи бити» — порадьте, кохані читачки, сестри з усіх земель рідних.

І кохані читачки радять в чутливих словах, що робити з вампом-сестрою і з непевним чоловіком. А за це прохають поради зі свого боку: що робити з чоловіком, який раніш цілі дні сидів дома, а тепер почав ввечорі виходити на пару годин і повертається, — що їх найбільш вбиває — веселим і відмолоділим. Що робити? Де причина зла? і т. д.

Сипляться поради, розгортаються дискусії. Пишуть всі і багато, бо над цими питаннями не треба думати, не треба нічого читати, щоб дискутувати на такі теми. Це ж атмосфера родинних пліток, вдягнених трохи в іншу форму. Це те, що розслаблює жінку й осмішує її. Це знов та сліпа вулиця жіночого світу, куди жінка сама себе добровільно заганяє.

Чи ж може бути дивно, що після такої лектури, тяжко читати жінці звичайну людську, а не лише «жіночу» газету, а часом навіть цікаву, але не примітивну повість?

Чи ж можна дивуватися, що жінка, яка звикла до дискусії на тему лише родинних справ, не знаходить слів в дискусіях на інші теми?

Вся ця солодкаво-настроєва жіночість є найбільшим ворогом розвитку жінки.

Жінка привчається з юнацьких літ читати жіночу лектуру, жіночі повісті і новелі з чарівними героїнями,

які ніколи не мають звичайних очей, лише « шмараґдові », або « фіялкові », як в новелях Олени Оми в « Жіночій Долі ».

Ці героїні мають завжди такі субтельні переживання, від яких у них душа тріпоче, як крила індійського метелика; коли « вона » кохає, то від її серця протягаються тоненькі срібні ниточки до його серця. Коли він кохає — для нього не існує питання грошей, кордонів. Руки у неї завжди як білі маґнолії, сама вона часто нагадує дику орхідею. Читається все це легко і думати ні над чим не треба. І як після того читати якогось « Кулака » Самчука, або щось подібне ?

Тим, що весь час слухають лище танґа і фокстроти, тяжкою і незрозумілою буде музика не лище Ваґнера, а і Шуберта.

Жіноча лектура є направду тими ж фокстротами в письменстві, що у великій кількості можуть цілком притупити відчуття іншого роду творчости у жінки. І на жаль, таких фокстротів в « Жіночій Долі » дуже багато.

Безперечно, ціле життя жінки вимагає якогось жіночого журнала, зокрема, коли вона займається господарством. Так як кожний фахівець потребує відповідної фахової літератури.

Кухня, одяг, вишивки і сотні інших господарських справ — усе це завжди, наряду з вихованням дітей, повинно б цікавити жінку. Багато місця присвячує всьому цьому і « Жіноча Доля ». І цей відділ та враження з подорожей самої редакторки є найліпшою частиною журнала.

Та найбільш доцільною і потрібною під тим оглядом з'являється « Нова Хата ».

Цей двотижневик, що виходить у Львові під редакцією Л. Бурачинської, не намагається мати публіцистично-літературного характеру і в цьому його великий плюс.

В елеґантній зовнішній формі, з дуже гарними ілюстраціями, подаються українській жінці поради, потрібні їй для провадження сучасного господарства й взагалі життя. Звичайний фаховий, господарський журнал, де для розваги завжди інтеліґентно дібрана українська чи перекладна повість, або чиїсь спогади, звіти про минулі імпрези і рецензії на нові книжки.

Останній відділ буває часто занадто поверховим. Але поза тим « Нова Хата » це дуже милий культурний і естетичний журнал для жінки-господині.

Суперечні думки насовуються при читанні другого дво-

тижневика, газети «Жінка», що є органом центрального українського жіночого товариства СУ у Львові і виходить під редакцією Мілени Рудницької.

На всьому видна рука інтеліґентної редакторки й її співробітниць. Від примітивної солодкавости нема й сліду. Літературний матеріял зібраний зі смаком (за виїком деяких новель). Коли не можна з якихсь причин дати на актуальну тему української статті, дуже влучно послуговується «Жінка» перекладними речами. Ілюстрації до статтей дібрані завжди вийнятково цікаво.

Але все ж від сторінок «Жінки», від її програмових і актуальних статтей віє не свіжий подих сучасности, а давно відшумілий вітер минулого століття: фемінізм, в його давній, не актуальній тепер формі, і ліберализм з гуманністю, що вже раз назавжди здискредитовані в очах сучасного покоління, з огляду на ту ганебну гальмуючу ролю, яку вони відіграли в нашій визвольній боротьбі.

Щодо фемінізму, то направду тяжко зорієнтуватися, зрештою, що під ним розуміють в «Жінці». Іноді він ідентифікується з цілковитою рівнозначністю жінки в загальному житті, і в усіх організаціях. Іноді фемінізм нерозривно з'єднується з ліберализмом, а роля жінки зводиться до полагоджування конфліктів між різними напрямками і до застосування якнайбільшої гуманности в усіх ділянках життя.

Іноді, і це вже цілком незрозуміло на сторінках феміністичного часопису, роля жінки змальовується як роля якоїсь помпи, завданням якої є витягнути з мужчини максимум праці, а головне — грошей. Роля, направду, не дуже модерна.

А в той же час «Жінка», в своїй полеміці з націоналістичною пресою, закидає націоналістам, що хочуть вони жінку загнати до кухні, щоб вона цікавилася лише родиною і кухнею. Ця думка про українських націоналістів цілком помилкова. Крім двох-трьох юнаків, які над цим питанням добре не подумали, ніхто такого погляду не висловлював. Мужчини хочуть, щоб жінка цікавилася і господарством, це річ природна. Націоналістам, за їхнє відношення до жінки, за ту нібито невідповідну і другорядну ролю, яку вони хочуть їй надати в нашій сучасності, пригадую завжди одну статтю Олени Цегельської, що була надрукована власне в «Жінці» в ч. 16, в 1936 році і що в свій час вже викликала обурення серед різних напрямків.

Зміст тієї статті був такий:

Жінка українка їде за кордон на Олімпіяду і десь на двірці знайомиться з чужинкою, яка мандрує туди ж. Після годинної розмови, коли кожна оповідає про свій край, чужинка дивується, що українка, о жах, їде третьою клясою. — Як — кричить горожанка якоїсь незалежної добробутної країни, — ваш чоловік дозволив вам їхати третьою клясою? І ви погодилися? І вам не соромно, що ваш чоловік так знущається над вами? Це ви самі, українки, винні, що їздите третьою клясою. Ви повинні так впливати на своїх чоловіків, щоб вони розвивали всі свої творчі здібності, працювали, заробляли для вас і платили вам за кожний ваш усміх. Коли вони будуть знати, що повинні здобувати вас, — вони почнуть творити і працювати.

Після цього експозе, наша мила українка ніби зі сну прокинулася. Визнала рацію чужинці і побігла надавати своєму приголомшеному чоловікові депешу з домаганням грошей на першу клясу.

Приводжу зміст цієї статті-новельки тому, що вона являється взірцем нерозуміння ролі української жінки в житті мужчини. Ідеальним зразком — якою не повинна бути українка. Яскравим доказом, що коли не можна прищепити живцем на наш ґрунт поглядів Гітлера і Мусоліні, то тим більш неможливо це зробити з поглядами якоїсь першої зустрічної легковажної чужинки.

Чому не відповіла українка в новелі Цегельської, що поза тим, що взагалі не дуже морально й естетично вимагати за свій усміх платні, є ще багато інших причин, задля яких наші мужчини не можуть купувати нам білети першої кляси, срібні лиси і китиці орхідей? Що наші мужчини можуть бути талановиті і творчі, але в нації нашій творчість, ще не значить заробіток. Жадання від чоловіка творчости і праці не може бути рівнозначним з жаданням від нього люксусу.

Аджеж кілька таких депеш від коханої жінки можуть цілковито змінити «Мужеську долю». Можуть змусити не дуже тверду людину скерувати свої кроки до чужого джерела нагороди за свою творчість, а часом і за свою душу та національну гордість.

Ні, українська преса повинна виховувати тип жінки, що відтягає мужчину від джерела такого добробуту. Що не лише першою клясою, а і третьою не поїде, без драми, коли на це нема коштів. Що часом радіє більше з того,

що чоловік її відмовився від нагороди за свою творчість, аніж з того, що дістав би її.

Не мають рації ні ті, що бачать місце української жінки лише при господарстві в родині, ні ті, що роблять з неї лише громадську діячку, чи ще гірше — дуже коштовну здобич в руках нещасного знаряддя грошей — мужчини.

Роля української жінки є так само вийняткова, як вийнятковим є положення її краю. Вона мусить бути і його будівничим, допомагаючи мужчинам, і в той же час господинею в житті мужчини.

« Перед нами важливі завдання » — пише у вступній статті « Жінка » за жовтень 1937 року.

І до цих завдань зараховує « боротьбу з мавпуванням гітлерівської Німеччини » і « боротьбу з конфліктами в середині нації ».

Але ще більше потрібно навчитися жінці не уникати деяких конфліктів, а шукати їх і наставляти їм своє чоло. І мужчин не відтягати від конфліктів, а підтримувати їх, незалежно від своєї вигоди і свого спокою.

Але цього завдання навчить жінку не жіноче ґетто, яких би то не було жіночих організацій, не тісні, сліпі вулички жіночої преси, лише саме життя і та преса, що відбиває його в усіх його добрих і злих, « субтельних і брутальних », мужеських і жіночих проявах.

ДО ПРОБЛЕМИ СТИЛЮ

Наша неспокійна бурхлива доба повинна була створити свій стиль, не подібний до стилю минулого століття, відмінний від нього в усьому. Стиль, що лишав би своє тавро і на щоденному житті.

У блискотливій змінливості подій, у яскравих переходах від однієї сторінки до зовсім іншої, в легкому чергуванні війни і миру, особливо важко мусіла зроджуватися нова думка, яка б зуміла не піддаватися усім протилежним вітрам нашої бурхливої епохи.

І вона зродилася, як правдива дитина наших днів — тяжких і глибоких в змісті і блискучих у своєму невпинному чергуванні. Правдива дитина своїх батьків — глибока і блискотлива, вона створила свій стиль — неповторний, як наша доба.

Є в стилі нашого життя і нашого мистецтва щось від буряної ночі, з диким гуркотом грому, з блискавицями, що нагло освітлюють все довкола, ясніше як день, як сірий день стилю минулого віку, коли крізь павутиння туману тяжко було доглянути сонце, що так відчувається за темрявою сьогоднішньої ночі.

Така ніч зі сліпучими блискавицями, зі загравою ранку на обрії, не раз ясніша від самого дня, є найвиразнішим символом нашої доби, її правдивим стилем, що його створила вона сама і ті мистці, які справді її відчули

Доба, що зродила цей стиль, є безперечно найбурхливішою, а тим самим — найбільш переходовою. Її невпинний рух змушує людей, які хочуть іти з нею вногу, не до статичного думання — міркування, лише до динамічної загостреної думки — рішення.

Стиль, що формулює такі думки серед наглих закрутів наших днів, серед мішанини вражень, подій і тяжко вловимих меж зла і добра мусить зуміти схопити і зафіксу-

вати все, але з цього хаосу взяти для себе, перевівши найгострішу оцінку, лише найглибше і найтриваліше.

Та це зуміє робити в темну ніч нашої доби лише той, хто може загострити свій зір в темряві, хто потрапить не лише безсило сліпнути від блискавиць, але й саме тоді схоплювати в ясному сяйві рефлекси минулого і бачити, як вогненні мечі світла роздирають чорну заслону, що ще висить над майбутнім. Бо стиль нашої доби є стилем синтетичним, що стинає криваві зиґзаґи, викликані шаленим темпом нашого життя, і збирає розкидані факти в одну чітку лінію від минулого до майбутнього.

Є люди, справжні творці, незалежно від ділянки, що зуміли схопити цей стиль і тому для них не існує проблема кризи творчости. Це свідчить про силу їх духа, яка не тільки встоялася перед великою навалою несподіваних подій і змін, але і зуміла опанувати розбурхані стихії і втиснути їх у відповідні рамки — простоти й лаконічности.

Вічні правди і цінності, витягнені творчою індивідуальністю з хаосу різнородних елементів і оправлені в шляхетні своєю простотою рамки, аж тоді могли заблиснути своїм правдивим, не затуманеним сяйвом і бути дороговказами у темряві.

Але інші не тільки не опанували стихійности перемін, а самі впали, осліплені їх блискавичністю. У невпинній змінливості, у їх новому невідомому одязі, вони не зуміли розпізнати несмертельні, вічні цінності.

Схвильовані гуркотом доби, наосліп висмикували вони поодинокі факти і поняття, не раз яскраві і крикливі, але які були лише декорацією великої дії, що розгравалась на їх очах, і змісту якої вони не помічали. Вони жадібно хапалися за ці повисмикувані окремі факти, роздмухували їх за засадничі правди — найбільшу істоту нашої сучасности.

Побіч правдивого стилю нашої доби творилася невдала його імітація. І це було і є найбільшим прокляттям і нашого мистецтва, і нашого життя. Ці імітатори, які замість дійсности давали бутафорію наших днів завдяки своїй кількості і легкості свого завдання робили довкола себе тріскучий бляшаний галас, що не раз заглушував живий і суворий голос правдивого сучасного стилю.

Ця імітація завдяки легкості свого змісту, або й просто беззмістовности, і яскравого свого оформлення — надзвичайно легко приймалася і поширювалася серед широких мас.

І власне це було найгіршим. Яскравість і бряцання імітації, тим, що звикали до них, не давали змоги оцінити шляхетну простоту правдивого стилю. Дійшло до найбільшого парадоксу, бо штучним почали називати якраз те, що було єдино правдивим, але що цілком не було подібним до більш розповсюдженої імітації. Надуманим почало видаватися те, що взагалі мало в собі думку. Бляшане тріскання заміняло вибухи духа.

Але не лише це було прокляттям, що принесла зі собою імітація. Люди, які не хотіли її прийняти, які хотіли б віднайти справжній стиль, не раз не можуть його добачити за навалою бездушної бутафорії, мучилися і мучаться думкою, що власне ця бутафорія є єдиним стилем нашої доби.

СИЛА ЧЕРЕЗ РАДІСТЬ

(Відчит виголошений в Українській Студентській Громаді в Варшаві, 15. червня 1937 р.)

В передмові до однієї з книжок « Квартальника Вісника » читаємо :

« Хто в боротьбі з противником бачив лише обов'язок, а не насолоду; хто в ненависті до нього бачив лише гідний осуду шовінізм; хто ставив над волею холодний інтелект, вічно гіпнотизований обставинами, той не надавався на провідника маси, умундированої чи ні ».

В цьому є глибокий зміст. Любити свою справу понад усе, дивитися на неї як на саме життя, віддаватися їй з радістю — цю велику правду зрозуміли добре нації, що ростуть і міцніють на наших очах — Італія і Німеччина. « Сила через радість » — так зветься одна з розривкових юнацьких організацій нової Німеччини. Та власне « радісна сила », яка джерелом б'є від неї, залишає незатерте враження на чужинців. Спогади про ту небувалу радісну силу вивозять чужинці з Німеччини до своїх батьківщин і ті спогади лишаються в їх душах глибше і довше, як враження від порядку нової Німеччини і від усіх її здобутків в ділянці техніки чи мистецтва.

Не тяжким обов'язком, не жертвою, не зреченням є життя тієї молоді. І разом з тим не порожнім і легким забиваням часу. Праця і спочинок, сила і радість, обов'язки і пристрасті переплітаються у тих юнаків в одну цілість. Вони нічого не зрікаються в житті, живуть барвно і гостро, але живуть для Німеччини. Кожний, хто бачив ту радісну молодь під час спортових змагань, в бальовій залі, фабриці, в бюрах чи в стрункіх лавах під час маршу, бадьорих і розсміяних, відчував, що так само, як радістю є у них життя для батьківщини, — так не жертвою, а радістю буде і смерть для неї.

Власне тепер, коли лунають домагання плекати культ наших традицій, мені хотілося б піднести високо традицію нашої радісної сили, очайдушного українського гумору, щоб забути назавжди понуру традицію XIX віку : традицію, що сприймала життя і служення нації, як тяжкий сірий обов'язок, як тісне ярмо, яке так стискає за горло, що з нього видобуваються лише стогін, квиління або благання. Не сміх, не клич, чи наказ.

Десь в глибині душі — я певна, що не лише моєї, а багатьох з нас — цілком окреме місце займає блискучий світ козаччини. Мов добрих знайомих уявляємо ми собі людей того часу. З усміхом і подивом згадуємо стрункіх юнаків і мужчин подібних до Тараса Бульби, які з розмахом і гумором жили, кохали, рубалися за свій край, і з таким же самим шибеничним гумором за нього умирали. Кожне обличчя з знаного образу « Запорожці пишуть листа », нам ближче і симпатичніше завдяки своєму очайдушному гумору, аніж не одне лице тих добрих знайомих, яких ми зустрічаємо щодня.

Коли читаємо про постаті того часу — живіше б'ється серце, гостріше працює фантазія і в душі росте одне з найхмільніших почувань — національна гордість. І дійсно не може не захопити своєю особою хоч би такий Сірко, що був справжнім поетом війни : безкомпромісовий і безоглядний супроти ворогів, і блискучо-дотепний в своїх листах до кримського хана.

Кожний, хто читав трилогію Сенкевіча, був на довгий час полонений Богуном. « Бути таким, як він ! » Про це мріяли сотні юнаків, з захопленням вдивляючися в пориваючу постать, яку навіть перо чужинця не хотіло викривити. « Хай будуть такими, як він ! » — проносилося в думках не однієї дівчини. Богун є непереможно захоплюючий своєю яскравою фантазією, нестримною сміливістю і безоглядністю в бою, і таким лицарським відношенням до жінки, якого б мусів вчитися у нього не один з висококультурних українців нашого віку, що вважає чемність до жінки за прикмету слабости, негідну мужчини.

Богун був тим героєм, якого неспокійний дух живе і досі і пекучим вогнем вривається в душу молоді. Він був найяскравішим представником типу тогочасних українців, що зі сміхом зустрічали небезпеку, не розв'язували вузли, а розрубували їх, не жебрали, а здобували, що вважали потрібним здобути.

Безперечно, той тип міг мати тисячі вад, що їх не

має навіть пересічна людина, може йому бракувало багато чеснот, але він — і йому подібні — дали нам ту гостру емоцію, яку відчуваємо, читаючи у вище згаданого автора, як ціла будова світу, з яким вони боролися, в крові й болоті лежала у їх ніг.

Натомість жодної емоції не відчуваємо, читаючи твори багатьох українських поетів і письменників минулого віку. В нашій нації з'являється тип не очайдушного лицаря, лише культурно-розважливого комбінатора. Він ніколи не рве вузли, тільки завжде хоче їх помалу і обережно розплутати. Цей тип зневажливо ставиться до сили гумору і завзятости Богунів. Для нього життя і служення Батьківщині ніколи не є насолодою, лише тяжким і нудним обов'язком. Служення навіть найдорожчій, вибраній ідеї завжди лишається чомусь жертвою.

Безперечно, цей тип — ідеал XIX віку — має багато чеснот, незнаних Богунам і Сіркам. Він не дасть ніколи нікому «в зуби», навіть коли його образять, навіть не вилається. Він багато розмовляє про загальне добро, любить всіх, — цілу людськість і цілий світ, і старається зрозуміти і просвітити свій нарід. Любить він свою батьківщину, але такою безкрилою любов'ю, яка не в стані була пірвати за собою не лише інших, а й його самого. Ці українці XIX віку дивилися на життя не як на п'янюче змагання з головокружними взлетами нагору або й із зривами згори, лише як на сірі, безконечні, але цілком безпечні сходи, з низькими ступінями, а кожний крок на такий ступінь вважали вони епохальною подією.

Публіцисти і громадські діячі того віку із завзяттям, вартим ліпшої справи, старалися знищити все, що мало ще на собі вогнену печать неспокійних душ Сірків і Богунів.

Драгоманів картав кожний відрух фанатичної любови до батьківщини серед своїх сучасників. Навіть члени Братства Тарасівців у своєму визнанні віри в «Правді» нібито і мріяли про найвищі ідеали, але не «вогнем і мечем» їх здобувати лагодилися, лише «духом і розумом». І надалі прагнули брататися з московськими поступовими колами, а у себе в Україні — аби була своя мова, аби влаштовувати Шевченкові свята, і вчити неписьменних.

Вони хочуть бути вірними своєму народові, віддати йому життя, але у переносному значенні слова, бо звичайно вони ні на хвилину не ризикують головою, роз'їжджаючи по селах, збираючи етнографічний матеріял, чи вивчаючи

народню мову. На іншу, чинну любов їхня фантазія не могла надхнути нікого. Та й як могло бути інакше, коли членами тієї організації були люди, яких один з видатніших її членів характеризував як людей «надзвичайно м'якої вдачі, чулої душі і гуманного світогляду, що межував з тодішніми толстовцями». Все це чесноти з категорії тих, яких напевно ні однієї не мав ні Сірко, ні Богун. Такі люди йшли в народ і виконували свою дрібну муравлину працю, проклинаючи за неї долю.

І по цім боці настрій не був іншим. Навіть Франко в однім місці («Obrazki galicyjskie», передмова) писав, що працює для свого народу «з почуття собачого обов'язку, з обов'язку панциною цілого життя відробити ті шеляги, які взяв з народа на своє виховання».

«Мій патріотизм, — пише він, — се не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, вложене долею на мої плечі».

Як на таке ж ярмо дивилися на свій патріотизм і поети XIX віку. Вогнене Шевченкове слово, відлунавши, не відбилося на їх творчості. Від сентиментальних зітхань і йойкань, від культу ідилічно-розмріяного життя, перейшли вони до сухої безрадісної і безплідної інтелектуалістики.

Тоді в нашій поезії — слава Богу — зачали затихати соловейки, рідше співали солодкі Марусі, і змінилися Гриці. Але в своєму новому вигляді, ці Гриці не звеличували Сірків. Вони почали виголошувати мудрі речення в роді: «Праця єдина з неволі нас вирве»; почали захвалювати розум і терпеливість, а героїзмом вважати найбільш безбарвне і безпристрасне життя.

Перечитуючи поезії того часу, ми не знайдемо в них захоплення життям, віри у власну силу, ні прагнення надзвичайного. Ці поети не дозволяють собі бути радісними в час недолі, ані навіть в своїх думках — не мріють як з тією недолею скінчити. В кожному вірші заклик не до боротьби, не до «фантазії», а до праці, і — чекання на чудо..

Капельгородський пише:

Сили й знання положімо ми сміло
На діло.
Щоб внести у царство темряви й гніту
Освіту...

А тоді вже:

Доля щаслива до Неньки-Вкраїни
Прилине.

Шелухин з обуренням ставиться до всіх,

Хто ніколи за віку свого не шукав
Для життя ідеалу земного
І до щирої згоди людей не скликав,
Або душу зневажив другого.

Білиловський теж собі уявляє ідеальною людиною таку, у якої в душі — нема «нічого крім любови».

Грабовський вірить у відродження України тому, що

Рід людський за правду встане
Хоч неправді «потура»!

Рід людський має за нас, бідних, подбати!

В одному з інших своїх, неймовірно понурих, віршів той же Грабовський звіряється:

Закипали в душі сльози,
Дивлючись на муки,
І зривались тихо з кобзи
Нерозважні гуки.

Зрозуміло, що ніхто не здолав би такхі «нерозважні гуки» слухати довго.

Ціле це безрадісне наставлення мусіло викликати реакцію. Сам Грінченко, який в своїх творах весь час підкреслював, що «тільки праця з неволі нас вирве», який довший час вважав всі пристрасті і радості за найбільшу перешкоду в тій праці, — як свіжого повітря запрагнув радости й сміху:

Майте ж, прапори надії,
Знов озвись, оживши, сміх.
Ділом стануться всі мрії
Літ найкращих молодих...
Воскресайте ж, сонця діти,
Розсипайте щастя квіти,
Хай сміється всім блакить
І звитяжний спів дзвенить.

Вірш примітивний, але характеристичний.

Тип безбарвного інтелектуаліста, що підпорядковує розумові всі свої пориви, як життевий ідеал стовідсоткового українця, викликав реакцію і в повісті, але ця реакція спочатку була дуже однобічною

З'являється Винниченко, який в своїх творах дає

карикатуру сильної людини. Герої і героїні Винниченка, щоправда, завжди безоглядні по дорозі до своєї мети, але — на жаль — їхньою метою ніколи не буває ані велика ідея, ані навіть велика пристрасть, лише якась забаганка найгіршого роду. З своїми ж ідеями герої Винниченка так само безсилі, як і інші герої XIX століття. Вони лише говорять про ідеї, але не здобувають для них нічого.

Такі герої були запорожні, щоб стати протиставленням до типу культурника для тих, яким тип культурника був чужий. Починають з'являтися люди, які отому типові мурашки-інтелектуаліста протиставляють тип людини борця. Може одним з перших серед них — не в літературі, а в публіцистиці і в житті — був Міхновський, один з провідників РУП, що на переломі двох віків, в 1900 році, видає свою брошуру «*Самостійна Україна*». В ній знову воскресає відважний дух XVII віку : почуття гострої непримиримости до противників; прагнення моментальної віддачі ударів. Знов народжується поезія «рубання», а не пиляння, жадань, а не благань.

Ми зустрічаємо цю поезію передусім в глибоких і сильних творах і досі недоціненої Лесі Українки на Наддніпрянщині і у Василя Стефаника у Галичині. І в однієї, і в другого твори пересякнені фанатизмом. В любові до батьківщини є багато пориву, ліризму, а не складних розважань. Герої їх творчости дивляться на свою боротьбу не як на жертву, лише як на своє життя, на свою мету. Вони не шукають середньої дороги, воліють смерть, як ганьбу, як то є в «*Оргії*» Лесі Українки або «*Синах*» Стефаника, де Максим, відпроваджуючи своїх синів на великий подвиг, каже їм :

«Андрію, Іване, взад не йдіть! За мене пам'ятайте».

Які ж ці слова ніби прості, а разом з тим — які ж далекі й не доступні розслабленій психіці XIX століття і тим, що ту психіку перенесли в XX вік.

Хай в творчості обидвох цих письменників змагання не було ще радісним, але все ж власне вони у своїй суворості були батьками тих поетів радісного змагу, які у нас з'явилися в останні роки після 1917. У них вже був той фанатизм, те надхнення боротьби, які виросли в щастя у їхніх молодших наступників. Так як у суворих, але сильних, батьків можуть бути сильні і радісні діти, так трудно собі уявити, щоб такі діти виросли від понурих і слабих батьків (Драгоманових) або від фіґлярно-легковажних істериків (Винниченко). Отже, по Драгоманову. Україна збага-

тилася плеядою анемічних комбінаторів-культурників. По Винниченкові — десятком дрібненьких еротоманів, які і до цього часу, на жаль, шаліють часом в нашій літературі.

Метерлінк в одному зі своїх творів писав:

«Лише тоді можемо собі схлібляти, кажучи, що ми зрозуміли якусь правду, коли ми самі відчуваємо непереможну потребу уформувати після неї своє життя».

Власне так розуміють правду боротьби герої поезій Ольжича, найбільш яскравого представника сучасної молодої поезії. Для них боротьба і життя — синоніми. Життя, це боротьба, а боротьба — це справжнє життя. І нема тут чого розпачати. Навпаки, треба провести цю боротьбу найбільш блискучо і найбільш радісно. Образи, від яких волосся ставало б догори у гуманних письменників минулого віку, у Ольжича викликають зовсім інші емоції.

Ось він пише про революцію:

Сховалось равликом місто
Січе його дощ, січе,
В під'їздах будов — тісно,
Набої через плече,
Забиті. Числить? Ледве!
З-під мурів — повів гниття.
Життя, що таке щедре,
Багате таке життя.

Хто дихав хоч день так вільно,
До смерти хмільний украй.
Ти збурилось пінно-пінно
І вилилось через край.

Уявім собі, якого розпачливого вірша написав би з цього приводу такий Грабовський, і ми відчуваємо всю безодню, яка ділить психіку цих двох поколінь поетів. Зрештою, найліпшу характеристику покоління, до якого належить і сам Ольжич, і молодь сучасної Німеччини, і кадети Альказару, дає нам сам поет:

Воно зросло з шукання і розпуки,
Безжурно-мужнє, повне буйних сил,
Закохане в свої тугії луки
І в бронзу власних мускулястих тіл.
Так солодко в передчуванні бою,
Не знаючи вагання і квилінь,

Покірну землю чути під ногою
І пити зором синю далечінь.

Таким солодко жити навіть перед небезпекою і вони люблять життя в усіх його проявах тим більш інтенсивно, що кожної хвилини може покликати їх до себе доля на змаг.

Ольжич знає, що життя, яким його сотворив сам Бог, є « багате і щедре ». Серед його дарів є « любов і творчість, туга і порив », « відвага і вогонь самопосвяти ».

Солодких грон, і промінястих вин
Доволі на столах його веселих,
Іди ж сміливо і бери один,
Твоєму серцю найхмільніший келих!

Постаті Ольжича не зрікаються насолод життя зі страху, що ці насолоди перешкодять їм у боротьбі. Вони певні своєї сили і віри в свою мету. Завдяки їм завжди потраплять відірватися від « найхмільнішого келиха » до змагання, яке на них чекає. Яка ж мала мусіла бути любов до батьківщини у тих, що уникали всіх радощів, боячися, що завдяки їм забудуть про свою мету. І чи ж не бачимо ми тепер сотки прикладів, коли сучасні герої кидають найдорожчі речі — любов, родину, творчість, — навіть не з почуття обов'язку, а з почуття покликання, для формування нового світогляду, яке є такою ж складовою частиною життя, як і його насолоди.

Всі ми пам'ятаємо безприкладний вчинок кадетів Алькказару і ніхто їм не може закинути невиконання свого обов'язку. В яку бездонну розпач попали б юнаки з психікою XIX століття, сидячи стільки часу в мурах старого замку. Для них той період був би повільним умиранням. Їх з'їдав би біль, що так мало гуманности в житті! Оборонці ж Альказару хотіли умирати лише в ту єдину, найбільш потрібну хвилину. Весь же період сидження в замкнених мурах, вони жили нормальним життям: голилися, співали, навіть влаштовували балі, і власне ця нормальна радість тримала їх до кінця незаломаними.

Пригадую, читала я в часописі лист якогось кореспондента з Еспанії. Він оповідав, як сидів колись в каваренці, близько прифронтової смуги, де відбувалися бої. Каварня була порожня й настрій у кількох людей, що опинилися там, дуже пригнічений, бо невідомо було, що їх чекає за хвилину. Але в сусідній кімнаті грав патефон і якесь молоде

товариство весело розмовляло і танцювало танґо. Кореспондент-чужинець був здивований, так як були б здивовані наші народники. Бавитися в той час, коли під боком іде забава не на життя, а на смерть! Але ще більше він був здивований, коли двох панів з того товариства глянули на годинники, швидко вхопили свою зброю, що лежала десь в куті, і — попрощавшися з товариством — просто від танґо відійшли туди, куди кликали їх переконання і може смерть. Одним з тих хлопців був молодий Прімо де Рівера, розстріляний пізніше червоними.

І таке поступування характеристичне для сучасної молоді. Шалена любов до життя і шалена погорда смерти. Чи може бути більш прекрасне і глибоке з'єднання? Звичайно, можна бути завжди поважним і бути героєм. Але нас завжди будуть більше захоплювати ті, які з усміхом стрічали небезпеку. Це тип людей, який своїми ідеями, своїми жертвами, ніколи не гнітить свого оточення; навпаки, його захоплює і пориває за собою.

В тій самій Еспанії, червоні взяли в полон молодого повстанця, сина одного з чолових провідників національного руху. Його получили телефонічно з батьком і під загрозою смерти змушували повідомити, що він буде забитий, якщо батько з своїм відділом не зложить зброї. Але юнак, під люфою револьвера встиг крикнути: «Батьку, тримайся! Дай тобі, Боже, успіху!» — і розсміявся в лице тих, що його оточували смертельною петлею. Його забили відразу, але чи ж не було в його сміху щось, що було сильніше за смерть?

«Велика є серед людей і великий будить жах сила сміху, проти якого ніхто в своїм сумлінню не чується охоронений з усіх боків. Хто має відвагу сміятися — той є паном світу, як той, що завжди готовий на смерть».

Так писав Джіякомо Леопарді і так думає багато наших поетів, починаючи ще від Грінченка, стужених за тим звитяжним сміхом, який відлунав у нас ще в XVII віці.

По тому боці тужив за сміхом Тичина. Він хотів вірити, що

«...буде так. Фальшиве небо сміхом хтось розколе, і стане світ новий і люди мов Боги».

І якби сам Тичина посідав силу сміху, і н а с м і х у, то не загубив би так швидко образу і подобія Божого і не став би ніколи підніжком ворогів.

Але все ж цей героїчний сміх проривається все час-

тіше і частіше в нашій поезії, поза Ольжичем, у якого він звучить найміцніше, чуємо ми його в поезіях Кравцева, Кушніренка і інших. У Кравцева бринить цей сміх у його сонетах.

Так вабить воля ! Вирватися, вмерти у борні,
Нагально впасти від ножа, чи кулі !

Найбільшою радістю, яка може чекати його на волі, є боротьба. Такою ж найбільшою радістю ввижається вона і Сергієві Кушніренкові. Жорстокість життя не лякає його :

Їжиться життя нове скажене,
П'яне від захоплення й зусиль !
Надзвичайно обладовані антени...
Перехрестя надто важних хвиль...

Там, де поет минулого віку вчув би лише зойк і зітхання, Кушніренкові вчувається сміх :

В Африці сміються канонади
І, як завжди, як в історії — колись,
Хто відстав — не матиме пощади,
Хто безсилий — згинь чи покорись,
Йдуть події твердою ходою,
Множаться листки нових історій.

Кушніренка, як і Ольжича, понад усе інше ваблять ці листки нової історії, що ми ще маємо написати.

Орлами нам в синь вилітати !
Так ваблять залізнії грюки —
Колеса найтяжчих гармат,
Бриґади чобіт по бруках !

Після цих слів вже зрозумілими робляться інші рядки поета :

Вже хруснув засув — трісли темні брами,
По звалах вкритих предковічним мохом,
Наперекір невольницьким думкам,
Ми вкрочили в зубатую епоху !

Він бачить « налиті сонцем, молоді, рішучі » — « залізнії когорти », їх крок, їх спів, їх чин.

Читаючи таку поезію, ми відчуваємо, що дійсно в неї увійшла, наперекір невільницьким думкам, нова сила, « на-

лита сонцем, молода, рішуча » з культом завзятців, із змаганням, на яке дивляться як на радість.

Але, на жаль, ще й досі в нашій поезії зустрічаємо погляд на життя, як на тяжкий обов'язок, а на боротьбу, як на тяжку жертву. Занадто довго сидів в нашому письменстві понурий дух попереднього покоління, щоб так швидко можна було його цілком вигнати звідти! Навіть дехто з молодших ще дивиться на чин, як на зречення життя, жертву.

У Кушніренка, поруч з поезіями, наскрізь овіяними новою силою, знаходяться рядки, що звучать дивним дисонансом в його творчості, нагадуючи старі часи. Це відчуваємо тоді, коли він закінчує свого, повного сили, вірша дидактичним міркуванням, що, мовляв

Життя ж бо ані казка, ані жарти,
Лиш боротьба й повинність.

В той час, коли ця свіжа і глибока течія допіру починає бурити все інше і тягнути його за собою, серед тих українців, що своєю психікою не можуть ще розлучитися з відшумілою добою, зроджується реакція проти нової течії. Глибокий і обов'язковий, але разом з тим сміливий і амбітний тип людини, що запанував у всіх оздоровлених країнах Европи, є ще не до прийняття багатьом українським душам. Вони знова протиставляють йому давно знайомий їм тип людини-мурашки, який має бути в житті чимсь неначе робітник в варстатах Форда, де непотрібно ні творчої фантазії, ні героїчних привидів, де лише вимагають акуратности і рутини.

Цей культ сірої маси хоче піднести і автор « *Українсъкої Доби* », для відміни оздобивши ту масу якоюсь ближче не окресленою прикметою, яку назвав « мовчазною відданістю ». Безперечно, така маса потрібна, як необхідний фундамент кожної організації, але, як вже показало нам наше недавнє минуле, ще більше потрібні люди, які надали б цій масі певну форму і навчили б її вже цілком окресленої відданости. Бо чим є маса без тих людей, найліпше каже Кассон :

« Велика маса мужчин і жінок скидається на тих кріликів : на першу чутку про небезпеку, вони ховаються. Подивіться на Китай — це ж череда з мільйонів голів, що вічно тремтять зі страху перед бандою грабіжників. Один єдиний невстрашимий очайдух міг би піти туди і стати володарем соток тисяч душ... »

«Безпека понад усе!» Це було гасло людства тому 500.000 літ — але це ніколи не було гасло його вождя.

«Вождь мусить зважуватися на небезпеку, на відповідальність та мусить наставляти голову на лютий буревій».

Завданням сучасної нашої інтеліґентної молоді мусить бути стремління стати на чолі рядів, а не лиш між ними, а тому і повинна вона старатися виробити в собі прикмети не лише рядовика, а й провідника. Не лише послуху, а й команди, не лише ремісничого виконання, а й плянуючої фантазії, блискавичної орієнтації. Щоб бути готовим кожної хвилини взяти лише на себе відповідальність, а не почувати, що ця відповідальність мусить лягати завжди рівномірно на плечі всіх її сусідів.

Автор «*Української Доби*» пропонує створити культ традиції, культ наших предків. Але, як ми вже не раз бачили і не раз про це говорили, — традиції треба шанувати, але не всі і не всяких предків. Відкинули ж італійці традицію свого жебрацтва і вийшло це їм тільки на ліпше. Можемо і ми відкинути традицію свого духового жебрацтва, з найбільшою для себе користю.

Ніхто не в стані видушити з свого серця хоч краплю сентименту і пошани до якогось безпринципного панка, який ніколи нічого не зробив позитивного, лише за те, що він був його прадідом. Таких прадідів, звичайно, замовчують, або признаються до них не з гордістю, а з найбільшим смутком. Тому і до своїх предків сміло можемо ставитися критично і розбирати, до кого можемо мати пошану, а до кого погорду. Зрештою, в справі предків найліпше висловився Унамуно, один з найбільших письменників сучасної Еспанії:

«Не те важне, хто мав яких предків, але те, чи він сам буде предком своїх нащадків. Дбаймо скорше про те, щоб бути батьками нашого майбутнього, аніж синами нашого минулого».

Перед нашою молоддю стоїть блискуче завдання — стати батьками майбутнього своєї нації. Хай же ж вона не зрікається цієї честі, виховуючи себе лише на сірих рядовиків. Нашій масі потрібні провідники в усіх ділянках життя, і хай кожний не підтинає собі добровільно крила, лише старається розгорнути їх якнайширше. Хай пам'ятає, що хто готує себе лише на те, щоб впрягтися до плуга, завжди матиме погоничів, а чи не забагато погоничів мали ми в минулому?

Для того, щоб амбіції не замінило амбітництво, а наші

провідники не нагадували отаманчиків, кожний, хто вірить в свої сили, мусить до себе ставити великі вимоги і старатися розвинути в собі безліч прикмет. Безперечно, провідник мусить мати риси, потрібні для розвитку, як словність і обов'язковість, але крім них він мусить мати ще багато інших рис.

Провідник мусить добре орієнтуватися у всіх подіях і течіях у світі і у себе дома. Але цікавлючися усіма течіями, триматися вперто лише однієї, не піддаватися протилежним хвилям.

Хто готується на провідника, мусить вчитися спочатку бути вірним хоч би й невеличкому гуртові, бути його патріотом і боронити його честь.

Лише ті, що потраплять бути вірними якомусь невеличкому колективові, будуть вірними і великому колективові — нації.

З англійської літератури бачимо, як ті юнаки, що завзято змагаються за першенство своєї школи, спортового клюбу чи якоїсь корпорації, так само завзято боронять пізніше інтереси цілої нації. Ті ж, що в усіх змаганнях чи дискусіях з людьми, хай своєї нації, але з протилежних таборів, завжди лишаються пасивними чи уступливими, так само уступливими будуть супроти вже не ворожої організації, а ворожої нації.

Той, хто хоче бути провідником, повинен мати багато прикмет цілком непотрібних звичайному рядовикові. Він мусить добре орієнтуватися в усіх ділянках життя, бо кожну з них може використати для своєї справи. Він повинен не забивати, а розвивати в собі почуття гумору, бо це почуття, як жодне інше, допомагає бути критичним у відношенні до себе і до інших. Крім того, це ж почуття допомагає завжди нищити шабльон, який є ворогом всього творчого.

Так як і гумору, не треба боятися радости; вони не заплутують, а опромінюють шлях до мети, коли ми лише самі вміємо їх брати, а не віддаватися їм, як невільники. Унамуно каже:

« Коли у вашій мандрівці побачите квітку край дороги і захочете її зірвати — то зірвіть. Але, — проходячи мимо, не зупиняючися, зараз наздоганяючи свій відділ ».

Не треба бути занадто скромним, бо це прикмета для тих, хто стоїть в рядах, а не на чолі їх. « Ніхто не може бути рівночасно вождем і скромною фіялкою » — пише Кассон. Отже, кожний мусить вибирати: або бути скромною

фіялкою, яку всі будуть обдаровувати ніжною симпатією, або тим, кого чекає обурення чи захоплення.

Той, хто хоче бути провідником, безперечно мусить гострити свій інтелект, але ні в якому разі не ціною зречення всіх своїх фантазій і поривів, до яких дехто з нашої сучасної молоді ставиться чомусь з погордою, як до порожніх слів, зараховуючи її до безплідної романтики. Ні, мусимо вперто пам'ятати, що кожне діло, створено розумом, може бути лише дуже добрим; створене ж з фантазією, героїчним поривом чи з гумором — може бути геніяльним.

« Від Еспанії, — писав Унамуно, — відлетів дух гумору, так тісно пов'язаний з духом героїзму. Всі стали страшенно поважні, поважні аж до глупоти. Вони навчають поважно, проповідують поважно, брешуть поважно, працюють, бавляться і навіть сміються поважно ».

І це тому, пояснює Донцов, що відлетів від них дух донкіхотського героїзму, відлетів і дух гумору трагічного лицаря.

Унамуно писав ці рядки ще кілька літ тому. Тепер вони вже не актуальні на його батьківщині. Дух донкіхотського героїзму пекучим полум'ям вибухнув в душах його земляків.

Але які ж актуальні є ще слова Унамуно у нас! Як потребує цього неминучого полум'я душа нашого покоління.

ПАРТАЧІ ЖИТТЯ

(До проблеми цивільної відваги)

Відвага і мужність. Може ніколи ще в жодній добі і не повторювали ми так часто ці вирази, як повторюємо їх тепер. На високий п'єдестал ставимо героїв визвольних змагань, присвячуємо їм віршем і прозою безліч друкованих сторінок і влаштовуємо на їх честь щороку десятки академій. Творимо культ героїзму, культ тих людей, що не побоялися віддати своє життя зі зброєю в руках під час зриву, в повній нервового напруження підпільній праці, чи, як Великий Шевченко, у боротьбі цілого свого життя проти московської влади з небезпечними вибухами-бомбами в руках — своїми динамічними творами.

Академії, ювілеї на честь наших героїв — так, і це все потрібно. Може не так буденно часто, але все ж потрібно. Бо чим вищий п'єдестал побудуємо для тих, що стали символом наших визвольних змагань, тим далі падатиме роз'яснююче світло від цього символу — тим ширші маси будуть бачити яскравий дороговказ для свого життя і для своєї боротьби. І тому в мільйони рупорів мусимо кричати про наших героїв і на найвищих висотах різьбити їх імена і чини, щоб у найдальших закутинах наших земель усім було видно незабутні постаті у весь їх величний зріст.

Але поза масами, що лише здалеку дивляться на недосяжні взірці, маємо ми цілі ряди людей, які можуть безпосередньо стикатися з ними або їх чинами та творчістю, і тому мають власне це важне і відповідальне завдання: насвітлювати яскраво і правдиво ці постаті, і перебираючи від них їх думки і ідеї — закріплювати їх в житті і в масі.

Та звичайно ті, що стоять тут же у підніжжі небосяжної вежі, або ще ліпше — вигідно лежать коло неї, ніколи не в стані побачити її найвищого шпиля. Для

цього вони мусять не лише випростуватися і підняти догори голови, а часом і зійти на якесь підвищення. Так, для того, щоб вміти бачити справжнє обличчя велетнів, людям, що можуть стикатися з ними, — треба бодай трохи піднятися до їх рівня і мати в собі хоч щось з їх відваги. Бо недаремно сказав Т. Карляйль в своїх нарисах «Герої і героїчне в історії», що «потрібний не лише герой, а й світ вартий його, який не виглядав би як одна суцільна маса льокаїв. У протилежному випадку, герої перейдуть для світа, а що найважніше — і для нації — майже безслідно».

Ці слова великого англійця є для нас завжди актуальними. Бо ніде, як у нас, не було стільки поодиноких героїв, найсміливіші вчинки яких зависали в повітрі, бо довкола стояла суцільна маса льокаїв, яка кидалася помагати не їм, а «правдивим панам» в знаках наведення. Маса, яка не могла їх зрозуміти, і сміливі вчинки яких видавалися цій масі не героїчними, а дикими і безглуздими, нечемними і небезпечними. Бо льокай, по словах того ж Карляйля, не пізнає правдивого героя, хоч і дивиться на нього. Це ж цілком ясно. З професійною прецизністю він правильно оцінить його клясове походження і маєтковий стан, зауважить непоголене обличчя, стоптані черевики, чи навіть відірваний вішак, але ніколи не зуміє побачити якоїсь риси вийнятковости, яка перекреслює всі ці дрібниці, і ніколи не зуміє, стоючи коло нього, побачити його головокружної височини.

Тому були у нас лицарі абсурду і власне така маса, що ідею цих лицарів обертала в абсурд своєю байдужністю до неї і чемністю та терпимістю супроти ворогів. Тому то тими лицарями абсурду були у нас не лише герої Базару, Крут, Білас і Данилишин, а й такі постаті, як Шевченко, Міхновський, Олена Пчілка, Франко і Леся Українка, сучасники яких, — і то не темна маса, а найближче оточення, інтеліґенти, — або не розуміли цілої їх величі, або — що було ще далеко гірше — навіть розуміли і, захоплюючися ними, не могли позбутися своєї льокайської психіки. Завдяки їй вони боялися одвертою підтримкою цих героїчних і адорованих ними одиниць, викликати недовір'я і охолодження до себе свого зненавидженого «пана». І та порода хитрих льокаїв, що широко розчиняла двері перед героєм і била йому земні поклони, коли того не бачили пани, та не пізнавала його і гнала в шию, коли хтось з тих панів був присутній, — була безперечно більш

огидна і більш небезпечна, аніж ті виразно окреслені, тупі раби, що справді не відчували, з ким мають до діла, і незалежно від ситуації, дерев'яно, але щиро виконували свій обов'язок — не звертати уваги, гнати.

Отже, коли ми так часто називаємо Шевченка і кількох йому подібних проповідниками або творцями повного життя нації і людини, то як же можна назвати тих, що перешкоджають на шляху до творення цього життя, що не раз свідомо, по чужому наказу, валять вже його збудовані підвалини, навіть розуміючи їх цінність, як не тими, що його руйнують і псують, себто, кажучи коротко і без куртуазії — партачами життя.

Партачі життя. Так, це для них найбільш відповідна назва. Це ж вони є ті, « що все дивились, та мовчали, та мовчки чухали чуби », в той час, коли не раз одним словом, одним посуненням, могли б підтримати якусь велику правду, або навпаки, знищити якесь велике зло, дати сатисфакцію людині, що має рацію, а передусім, одним словом, так чи ні, залежно від своїх переконань, — врятувати свою людську гідність. Партачі життя, це є ті люди, що не мають звичайної, не геройської, а буденної цивільної відваги, без опертя якої найвищий героїзм зависав в повітрі, не пустивши коріння ані в землю, ані в маси. Тому власне тепер, коли стільки слів присвячується героїзмові, мусимо сказати собі одверто: культ героїзму є не до подумання без культу цивільної відваги, про яку чомусь — забуваємо цілковито.

Коли ми придивимося ближче і докладніше до постаті Шевченка, то побачимо, що він мусить бути для нас найяскравішим подвійним символом — і героїзму, і цивільної відваги. Бо не лише в творах Шевченка, а майже на кожній сторінці його « Щоденника » і в усіх спогадах і працях про нього бачимо ми докази його особистої цивільної відваги, гаряче бажання бачити таку відвагу у своєму оточенні та найбільшу погорду, яку диктувала йому його шляхетна прямолінійна вдача до всіх партачів життя, з усіма їх крутійствами, яких він вважав більшими ворогами, як ворогів явних.

Не так тії вороги, як добрії люди
І окрадуть жалуючи, плачучи осудять.

— обурювався Шевченко. Бо сам він не міг не лише, жалуючи, окрадати, а й дивитися, як хтось когось окрадає, і

не зареаґувати на це відразу ж — що він вважав нормальною прикметою правдивої людини. « На те й лихо, щоб з цим лихом битись ». І з дрібним, і з великим.

« Бачити щось злого і не втручатися, — пише про Шевченка у « Вістнику » його дослідник Арак, — цього він не міг уявити. Бо це ж було б дивно, щоб побачити — і не покарати ».

Те, що для партачів життя є звичайною річчю, навіть просто добрим вихованням, мовчати там, де вони бачать зло, що не зачіпає безпосередньо їхнього добробуту, — те є не до подумання у Шевченка. Він швидше вибачить образу, нанесену собі, бо тут він має право прощати. « Прощати ж за когось, маючи можливість стати в його оборону, це вже шляхетність чужим коштом » (Арак — « Проповідник повного життя »). Не гідна правдивої людини, отже — передусім Шевченка.

Партачі ж життя ображаються лише за себе і то там, де ця образа принесе їм якусь користь, а не погіршить стосунків з потрібними людьми і їхнього матеріяльного стану. Натомість образу іншого, навіть свого приятеля чи однодумця, вони вибачають щедро і легко, цілою душею, не раз поспівчуваючи в очі ображеному, але на цьому те співчуття і кінчається.

Вони вважають, що лихо є не на те, щоб з ним битися, лише на те, щоб його тактовно обминати. А б'ються хай інші, яких вони вважають за дурнів, і то б'ються в якийсь такий спосіб, щоб їх спокій від цього не терпів. Партачі життя не раз мають вистачальну кількість розуму, щоб зрозуміти, хто має рацію, але ніколи не мають настільки відваги і чесности, щоб стати по боці проповідника якоїсь правди, доки він не став загальнознаним і так би сказати усанкціонованим проповідником. Вони не стають ні обіч, ні проти, але вони і не сидять спокійно, продовжуючи свою « незалежну » роботу.

Вони, як соняшники, хилять свої голови, то в один, то в другий бік, залежно від того, в який саме бік падає сонце загальної опінії чи чийогось успіху і де саме можна витягнути максимум матеріяльної користи для себе. Під час бурі, під час боротьби, під час гострого напруження двох сторін, коли невідомо кого чекає перемога, вони нездецидовано плутаються між одними і другими, кажучи компліменти то одним, то другим, готові стати кожної хвилини при боці все одно якого переможця, помагаючи йому лише в його останньому ударі, щоб цим дешевим коштом

купити собі право бути пізніше в перших рядах коло нього.

І в той час, коли переможці, поконавши ворога, відразу ж рвуться до нової боротьби з живим, це власне вони ще довго дотоптують своїми чобітками поконаного противника, щоб крутнути закаблуком вже на його трупі — і з глибоким версальським поклоном схилитися перед новим сходячим сонцем.

І найцікавіше, що те, що не дається багатьом героїчним зусиллям, це завжди вдається партачам життя.

Псуючи життя, поборюючи не живе, а мертве, заплутуючи правду, удосконалившися просто в цьому мистецтві, партачі життя зробили собі з нього свій фах. Руйнуючи все живе, гаряче і незалежне, руйнуючи свою власну гідність, самі вони завжди живуть з цього і завдяки цьому — якнайліпше. Бо в той час, як інші переживають всі злети і неповодження своєї ідеї, разом з нею виходячи на сонце або усуваючися в найглибшу тінь, партачі життя є завжди елітою, незмінно, після всіх завірюх виринаючи біля нових тронів — все одно яких володарів — і з енергією, не зужитою на абсурд якоїсь ідеї, відштовхуючи навіть тих, що всі свої сили віддали власне цьому, нарешті тріюмфуючому, абсурду.

Річ зрозуміла, що люди такого типу не могли зрозуміти Шевченка й інших йому подібних, а Шевченко стояв у морі своїх земляків мов велетенська скеля, яку це море обіймало і цілувало під час припливу, але під час відпливу відкочувалося так далеко, що навіть пісок коло скелі робився сухим і шорстким.

Всі ми знаємо, що багато сучасників Шевченка плакали над його поезіями і в приватних розмовах називали його пророком. Всі ми знаємо, скільки рефератів, ювілеїв, віршів і розвідок було присвячено Шевченкові по смерті, але ось прочитаємо у « Вістнику » за 1939 рік статтю Арака « Шевченко і його оточення », і ми відчуємо не лише те, яким він був самітним серед своїх сучасників, а — що важніше — відчуємо, що й тепер, коли ми з перспективи століття могли побачити в цілий зріст його велетенську постать і оцінити його феноменальну спадщину, коли б він воскрес і почав жити між нами, його самітність не змінилася б. Дарма, що вогненне слово Шевченкової творчости зуміло створити цілі когорти героїв, але навіть воно не в силі було прищепити нашій масі, головним чином її провідній верстві, тієї цивільної відваги, яка б підтримувала й оцінювала очайдушні чини цих героїв, і бодай у

скромний спосіб, не ризикуючи життям, лише — найбільше — добробутом, затверджувала б в цьому житті і їх вчинки, і їх авторитет.

Тому так легко уявити собі, якби Шевченко зі своїм бунтівничим характером, незалежною та блискучою думкою і гострим язиком, жив у наші часи і серед нашого суспільства, в додаток, коли тепер нема моди на хлопоманство і нема колишньої безжурної степової гостинности, які не раз змушували оточувати Шевченка бодай поверховною увагою еліти. Можна уявити, як обминало б його багато людей, не знаючи, чи захоплюватися його товариством, чи боятися його, чи хвалити його твори, чи лаяти їх, а головне — коли і перед ким що казати, не ставлячи себе в прикре положення.

Аджеж Шевченко завжди був абсолютно невихований в очах багатьох зі свого оточення, людина, що завжди загострювала боротьбу з ворогами свого народу, завзято билася з лихом і інших, що відмахувалися, хотіла втягати в цей бій. Одним словом — безперечно не був скромним і лагідним паном, побажаним в тактовному товаристві.

Аджеж, по словах його дослідника, деякі люди почували себе, перебуваючи в його товаристві, так, немов з запаленою свічкою в руках стояли в пороховім льоху. Так почувало б себе багато людей і тепер коло нього.

Наприклад, у Києві в 1846 році, Шевченко був у домі одного пана, де перед кількома гостями читав свої полум'яні вірші, і то читав з чуттям і запалом.

Як пізніше той пан оповідав про це читання і про почування, які він мав тоді? Думаєте, що це було захоплення і схвилювання? Може велика радість почути нові глибокі думки, в прекрасній формі з уст самого пророка? Нічого подібного.

Ось як виглядали почування добродія, що тремтів за свій спокій.

«Я весь час дивився на двері, бо боявся, щоб хтонебудь сторонній не підслухав, і потиху наказав льокаєві, щоб він прийшов і голосно сказав, що мене кличе генерал-губернатор. Льокай виконав це доручення. Гості звичайно, поспішили розійтися. А з ними — хвала Богу — і Шевченко».

Цілком натурально, що ті, для яких найважнішим був власний спокій і згода з усіма впливовими людьми, боялися стикатися з таким динамітом. Недаремно той же дослідник стерджує, що серед численних прихильників

і друзів Шевченка, буквально *ні один* не дав йому ніколи ідейної підтримки. Йому співчували, його жаліли, дехто допомагав, але не було ні однієї людини, що принципово похвалила б сам Шевченків вчинок, взятий ним тон, або тактику і позицію в боротьбі і не рахували б в данім разі його, Шевченка, заблудшою неслухняною овечкою.

Дивні відношення заіснували по суті між Шевченком і його оточенням. З нелюдською силою перебрав Шевченко з ослабілих рук того оточення і взагалі з рук цілого свого народу весь гнів, всю ненависть до ворога. Але в його творчих руках ці розкидані колись, дрібні й заржавілі стріли, обернулися в таку тяжку і небезпечну зброю, що цієї зброї злякалися всі вороги, тому, що вона була скерована проти них, а свої тому, що він осмілився витягнути на світ те, що у них лише переховувалося в замкнених кімнатах. Тому, що він кричав ворогам від їх імени про те, про що вони могли лише шепотіти між собою, поглядаючи на двері. Одним словом, для них він був занадто небезпечним приятелем, який не лише пожалів їх, а почав і битися за них, щоправда сам, але вживаючи і їхню зброю, яку грізний ворог міг пізнати.

Тому ніхто до нього не писав з наляканих приятелів, коли він був на засланні в Кос-Аральському форті, тому він був таким самітним в своїй столиці Києві, переїздом через неї у 1859 році, коли абсолютно ніхто з його численних адораторів не відвідав і не вшанував його, бо просто таки боялися увійти до цього льоху з динамітом з запаленими свічками підтримки і зрозуміння.

Чим же ризикували ті люди, коли б відвідали Шевченка? Смертю? Засланням? Тортурами? Нічого подібного. Лише кривим оком якогось зверхника, чи впливового приятеля, доганою якогось перестрашеного вуйка й охолодженням кількох знайомих московських патріотів. В крайньому випадку, якимсь трусом і коротким арештом. І страх перед такими дрібницями зупинив людей, що розуміли всю велич і відвагу Шевченка, перед віданням належної пошани людині, що для свободи і щастя свого народу ризикувала *весь час* своїм життям.

Отже, чи може бути правдиве розуміння геройства без звичайної цивільної відваги? На це можна дати тільки одну відповідь. Ні, тисячу разів ні.

Що ж то є ця цивільна відвага, яка необхідна для тріюмфу будь-якої ідеї? Які її основні прикмети?

То є передусім вміння сказати «ні», коли від тебе

вимагаються речі, противні твоїй гідності і твоїм переконанням. Те вміння сказати ні, про яке так блискуче писав Донцов, і за яке йому колись будуть ставити пам'ятники і влаштовувати ювілеї, але якого ніяк не хотіли зрозуміти.

То є вміння бути собою у всіх обставинах і перед людьми різних поглядів і різних становищ, одверто маніфестувати і боронити свої власні переконання і людей, думки яких ти ділиш.

То є вміння підтримувати людей, яких ти шануєш, ризикуючи навіть з цього приводу різними неприємностями та охолодженням з боку інших. І то є, зрештою, вміння сказати в очі гірку правду тим, кому ця правда належиться, а не шепотіти її по кутах іншим, нагороджуючи при зустрічі об'єкт своїх шепотінь дружнім поглядом і сердечним стиском руки.

Але вміння говорити в очі гірку правду, це зовсім не значить, що ми маємо ще більше культивувати у себе рису, в якій вже і так являємося недосяжними віртуозами. Себто, це не значить, що треба при зустрічі зі старим симпатичним приятелем, якого ми давно не бачили, півгодини розводитися над тим, як він постарівся і знищився, з диявольською сатисфакцією приглядатися, по скінченій зустрічі, як замість людини повної енергії, що підійшла до нас, відходить похилена руїна, з почуттям, що вже стоїть однією ногою в труні.

Або під час якогось великого прийняття не варто голосно лаяти нової сукні і цілого, вас незадовольняючого, вигляду вашої милої сусідки, не звертаючи уваги на благальні погляди господині дому.

Ця цивільна відвага жодної ідеї не підтримає і нічому не поможе, отже ліпше дати їй раз назавжди спокій і перейти до тієї правдивої, яка таки існує в нашому житті і яка не раз найяскравіше виявляється в якомусь буденному факті.

Цивільну відвагу мав Міхновський. Під час якогось процесу, де він виступав як оборонець з блискучою промовою, до нього підійшов Володимир Короленко, один з наймодніших московських письменників того часу, адорований тодішнім суспільством, по походженню українець, із висловами захоплення і простягнув свою руку, щоб познайомитися. Міхновський не розтанув від проміння сонця слави пануючої нації і — сховавши свою руку за спину — коротко і ясно заявив « я зрадникам свого народу руки не подаю », чим глибоко образив Короленка. Щоправда, лагідне

оточення обурювалося таким нетактовним захованням Міхновського, але і вони пізніше визнали, що Короленко часто вертався до цього випадку і почав цікавитися українськими справами. Річ майже певна, що якби в своєму житті він натрапив би на ще кілька таких нетактовних заховань, українська література збагатилася б ще одним талановитим письменником.

Цивільну відвагу завжди мала Олена Пчілка, виявляючи її на кожному кроці, викликаючи здивування оточення і, здається, іноді навіть чоловіка.

Це вона з подивугідною впертістю перекладала підручники своїх дітей на українську мову і сама вчила їх, в той час коли всі найбільші українські патріоти користалися російською школою, яка калічила душі молоді. Це вона завзято говорила в очі правду усім двоєдушним землякам, переслідуючи їх за моральне фарисейство. Це вона в Полтаві, на святі Котляревського, зіґнорувала заборону наддніпрянцям виступати з українськими привітаннями і лише одна говорила у своїй мові, своєю відвагою фактично заткнувши горло присутній владі.

І чи ж дивно, що власне така мати дала своїй нації Лесю Українку, у якої цивільна відвага і погорда до партачів життя теж сягає найвищого шпиля. Великою цивільною відвагою вже була сама тематика її творчости, яку всі тоді не розуміли і переслідували, як екзотичного драпіжного звіря на мертвому полі тодішнього « свійського » народництва і сірого позитивізму. Зрештою, не розуміючи добре її творчости, партачі життя підсвідомо відчували цілу її погорду, що жила в ній, до таких, як вони.

Аджеж « Одержима » в поемі Лесі Українки більше, як ворогів Месії, в якого вірує, ненавидить його обережних і пасивних приятелів, не лише тих, що його розпинали, а й тих, що могли спати, коли він готувався до свого хресного шляху. З огидою оглядає вона сплячих учнів Христа в Гетсиманському саду, в тяжку для нього ніч, яку він самітньо переживає, час від часу безрезультатно звертаючися до своїх учнів. І для них у неї є лише такі слова :

Ви, сонне кодло. Світло опівночі
Не будить вас ? Вам заграва кривава
Очей лінивих нездола розплющить ?
Бодай вам вічний сон наляг на груди
І зморою душив вас без кінця,
Мені стораз від вас миліші гади,

Бо в них таки либонь тепліша кров...
Каміння у пустині відкликалось
Потрійною луною, але ці
Не обізвуться, ні, дарма надія.

Людей, що в такий спосіб вірують в якусь ідею, ані Одержима, ані Леся Українка не можуть вважати своїми однодумцями, хоч би Бог, якому вони молились, і був той самий. Мало того, Леся Українка разом з Одержимою не вірить, що найвища самопожертва героя може щось змінити в такій юрбі, де навіть найближчі учні його сплять, коли він має гинути.

Для цієї самої юрби воскреснуть ?
На це, либонь, не стало б і Месії.

Міхновський, Олена Пчілка, Леся Українка — великі взірці цивільної відваги. Але майже кожний їхній найдрібніший вчинок відразу ж викликав настороженість або й бурю ворожнечі не лише з боку партачів життя, а й з боку діяльних та лагідних земляків. Коли ми розглянемо спогади Чикаленка, Русової, Королева Старого, то побачимо, що сучасники не зносили їх власне за те, за що ми тепер влаштовуємо їм ювілеї. Аджеж Міхновського за його оригінальний, рішучий спосіб реаґування Чикаленко на щодесятій сторінці називає позером і актором, але ці епітети можна ще вважати компліментами в порівнянні з іншими. Характерник в своїх цінних епізодах пише, що за часів нашої революції в українських часописах « Боротьба », « Народня воля » та « Робітнича газета » просто обкидають болотом Міхновського і кількох інших за те, що вони мали свою думку, були самостійниками і до соціялістичної партії не належали.

Так само кожний акт цивільної відваги Олени Пчілки відразу ж викликав протиакцію. Чикаленко радив цій людині, що мала вийняткове відчуття потреб нації, далеко глибше і правильніше, як він сам, кинути займатися цими питаннями, сидіти тихо і видавати журнал мод і вишивок. « Поступова » молодь бойкотувала її часопис за жидофобство. Софія ж Русова написала в своєму спомині про неї чесно і одверто :

« Ми не доцінювали тих рис прямолінійного її думання. Нас вражала різкість її доган і неприхильне поведення з усіма, кого вона вважала не досить націоналістичних пере-

конань. Ми її вважали щовіністкою в найбільшім значенні цього слова ».

Але суд історії, історії страждань українського народу, виявив правдиву рацію її « шовінізму », її впертої прямолінійности. Неправильні всі наші мрії та надії на міжнародні зв'язки. Ось перед нами український нарід в абсолютній самоті душиться під московським настирливим знущанням, гине в ім'я ідеалу московської культури. Правду каже Донцов — в історії воюючого українства займе постать Олени Пчілки одне з найперших місць.

Приблизно так само більшість сучасників ставилася і до геніяльної дочки Олени Пчілки — Лесі Українки. Королів Старий в своєму спогаді про неї, друкованому у « Краківських вістях » цього року, згадує, як чужа вона була всім і яким незрозумілим був її шлях. Вона їм не подобалася. Не гарна, зле вдягнена, без смаку, і з дивними ідеями : в той час, коли всі хотіли лише трохи освіти для народу, вона висловлювала таку жіночу химерну примху — боротьба за цей нарід і його цілковите визволення.

Але оскільки Софія Русова при кінці життя зрозуміла все творче, що колись не доцінювала в Олени Пчілки, то Королів Старий не зрозумів Лесі Українки й досі, кажучи, що вона, цей символ безкомпромісової збройної боротьби за повне життя націй і людини, — лише заперечила старі шляхи, але не вказала нових.

В той спосіб приймала наша еліта поступування і творчість відважних одиниць. Річ зрозуміла, що навіть таке відношення оточення не могло стримати ці одиниці від впертого формування життя і мистецтва на свій спосіб. Бо це ж вони робили в протилежність партачам не для нагород і оплесків юрби, лише з глибокої духової потреби. Але оскільки зрозуміння оточення, головним чином його найвищої верстви, не було необхідним для духового зросту і творчости тих одиниць, то воно було безумовно необхідним для того, щоб вся та творчість, весь цей новий, глибокий світогляд міг бути поширеним серед мас.

Люди з найближчого оточення, це ж були ті, які могли запалювати тисячі свічок від великого вогню, біля якого вони стояли, і освітлювати тими свічками всі закутки... Могли черпати свіжу воду з самого джерела і давати її пити тим, що стояли далі, а вони не раз старалися всіма силами гасити той вогонь та засипати джерело і тоді змагалися так завзято, що і їм можна було б сказати те, що

сказав Данилишин українцям-селянам, коли вони по довгому цькуванню схопили своїх героїв.

« Як будете так воювати, не бачити вам України ніколи ».

Але в той час, коли правдивих пророків наше громадянство цькувало на всі боки, то воно ж не раз найбільшою підтримкою оточувало пророків фальшивих, приймаючи, як нову євангелію, кожну шкідливу дурницю, що від них походила.

Олена Пчілка, Леся Українка, Стефаник, врешті Донцов змагалися всіма своїми силами і талантом аби створити новий тип українця. Вони закликали до чесности супроти своєї нації і своїх товаришів — закликали до боротьби і змагання, до великих пристрастей і почувань. Вони закликали так, що в найдальших закутинах вже починали чути і розуміти. Лише найближче оточення лишалося майже глухе. І тоді з'явився Великий Партач, незрівняний деструктивний талант, майстер свого цеху — Володимир Винниченко. Великий партач життя, політики, і передусім душ нашої молоді, почав кидати в юрбу свої нові думки, які ця юрба легко приймала, як легшим є до прийняття примітивному смаку фальшивий діямант, аніж дорогоцінна перла, як приємнішим циганський романс, ніж музика Бетовена.

У творця нового життя — великі пристрасті і почування, за які варто віддати життя. У Великого Партача — теж пристрасті, лише дрібні й еґоїстичні, за які не треба віддавати ні життя, ні свободи.

У творця життя — боротьба і змагання за все, отже і за хліб щоденний; у Винниченка — соняшна машина, яка дбає про той хліб, замість людини, дозволяючи цій людині цілі дні дивитися в стелю, або віддаватися своїм пристрастям.

І, нарешті, замість правдивого самоцвіту творців життя — великої чесности супроти своєї батьківщини і супроти своїх — найбільш блискучий фальшивий клейнод зі збірки Винниченка, його незрівняна теорія чесности з собою, яку, як кредо, прийняли тисячі наших інтеліґентів, а зокрема студентів і гімназистів старших кляс.

Цю чесність з собою наша молодь певного періоду всмоктала в себе блискавично, мов губка. Та і як було не всмоктати, коли така чесність з собою абсолютно ні до чого не зобов'язувала, легко і приємно розв'язувала всі питання і ще до того дозволяла почувати себе новою людиною революційного типу.

Наприклад, ледве заходило питання, чи йти, замість

на виклад, до кіна — « чесність з собою » обов'язково давала стверджуючу відповідь. Таку саму відповідь діставалося на питання, чи переходити до чужого середовища, бо там вигідніше, чи кидати жінку з місячною дитиною, або нареченого напередодні шлюбу. Натомість, на питання — як віддати приятелеві позичені гроші, — чесність з собою завжди відповідала категоричним запереченням і блискуче арґументувала це тим, що властиво, чесно кажучи, ти цих грошей не хочеш віддавати, а волієш купити собі за них новий одяг.

Ця винниченківщина, яка штовхала нашу молодь на бездоріжжя аморальности, безхребетности та цинізму, так міцно в'їлася в осередок нашої еліти, так була визнана один час « новим свіжим повітрям », що людей, які таким повітрям не хотіли дихати, вважали опортуністами, як опортуністами вважали не раз тих, які творили справді нову душу нації, наприклад, Леся Українка, Донцов. Закидаючи їм назадницький шовінізм, перестарілу чесність, або варварську жорстокість у боротьбі за свою батьківщину.

Великий партач талановито і прецизійно гнув спини людям, яких вже почали випростовувати великі творці. Для цього він послуговувався цілою ґалерією героїв, які приваблювали своїм неробством, скажемо — еротикою, та найголовніше, браком будь-яких принципів, що, як відомо, нікому життя не полегшують.

Але в цілій цій менажерії опинився один тип, цілком неподібний до інших, а передусім до самого Винниченка. Глибока симпатична постать, зроджена в уяві письменника у тяжку хвилину твердого переконання, що якби він, Володимир Винниченко, в своїй молодості зустрів колись відважного і безкомпромісового, який би взяв його за комір і вдарив пару разів по фізіономії — у переносному чи й фактичному значенні, — то він, Винниченко, може не став би великим партачем, лише великим майстром життя.

З цієї глибокої нездійсненої туги, зродилася постать твердого, як криця, відважного в своїх поглядах старого Сосенка, що в повісті « Хочу » плює у фізіономію автопортретові Винниченка, письменикові Халепі, говорить йому в обличчя багато гіркої правди, навертає його на свою віру, а навернувши, — підтримує його, мов рідного сина.

Та коли Винниченко лише випадково, в тяжку хвилину, відчув своєю руїнницькою душею, якою безкомпромісовою людиною мусить бути той, хто змагається за якусь ідею і хоче її затвердити в житті, остільки Хвильовий, один з

правдивих борців за нову людину, відчував цю правду все життя, аж до смерти.

Поруч з великим майстрами життя — Шевченком, Лесею Українкою і Донцовим — Микола Хвильовий був найбільш завзятим ворогом усіх партачів життя. Він розумів і відчував цілою своєю істотою, що творити або помагати комусь творити нове життя можуть лише люди, які абсолютно уявляють собі, як те життя має виглядати, люди, які до глибини душі зрозуміли якусь ідею і хочуть її перевести в дійсність понад всякі свої інтереси. Він зрозумів, що для тріюмфу якоїсь ідеї потрібно нищити не лише її ворогів, а передусім усіх тих приплентачів, що нічого спільного не мають ні з цією, ні взагалі з жодною ідеєю, і мати не можуть, бо для них є лише одна ціль — використовування кожної ситуації лише для своєї вигоди. Він зрозумів, що треба нищити тупість і міщанство в душах своїх чесних прихильників, бо інакше навіть чесні прихильники будуть кидати тяжкі колоди впоперек дороги власної ідеї, або розсаджувати її динамітом зі звичайної глупоти, не орієнтуючися чи зле роблять, чи добре, чи шкодять чужим, чи своїм.

А понад усе відчував Хвильовий, що не може бути прекрасною його Батьківщина, його Голуба Савоя, в якому б вона не була вигляді, коли люди в ній будуть нудні, несміливі і нецікаві, коли не переродити їх душі так, щоб вони навчилися бачити і шукати в світі і в оточенні ще щось, крім власної вигоди і дрібних пліток, навіть тоді, коли боротьба буде скінчена.

Тому Хвильовий не міг не захопитися жовтневою революцією тоді, коли « гриміла повінь і йшла духмяна романтика », коли в лісах і борах бачив він, « як блукали середньовічні лицарі », коли йому здавалося, що душі людей змінилися.

Але так само не міг він не отверезішати, ледве побачив, що ця повінь, ця духмяна романтика не дали нічого. Він відчув, що це був лише вихор, який крутнув все і знов поставив найгірші речі на своє старе місце, але натомість не було зовсім того буряного дощу, який змив би весь старий бруд і живою водою скропив би всі душі.

Хвильовий, як і його Мар'яна в « Завулку », побачив, що змінилася лише покришка, а зміст лишився незмінний. Десь змилися, згинули в безвісті правдиві люди революції, а на червоних тронах, за червоними прапорами і кокардами опинилися ті, які в жодну революцію ніколи не вірили, за

неї не змагалися і думали лише про теплі посади. Ті ж самі дами, що колись зі сльозами зворушення вішали на свої стіни портрети Миколи II і наслідника, з таким же ж зворушенням прибивали тепер коло Леніна — Зінов'єва, кажучи в своє оправдання: «Що ж, він хоч і жид, але хороший».

Він побачив, як визначні діячі і діячки комуни, на збори, для людей — вбирали бідний, пролетарський одяг і оберталися в «товаришів», а дома перебиралися в довгі шляфроки, гризли служницю, пліткували і говорили лише про те, де і що видрати для себе.

Так, революція відгула вже десь в бур'янах і почався черговий тріюмф партачів життя. Того не могла знести ні Мар'яна, ні сам Хвильовий.

І ось тоді, мабуть під час довгих безсонних ночей, під час безконечного самітнього ходження по кімнатах, прийшов Хвильовий до напівусвідомленого собою переконання, що єдиний шлях, яким він ще може йти, то є шлях не соціяьної, а національної революції. Він рішив, що лише національна гордість і відокремішність може дати людям його нації повне життя, дати відвагу до змагання з конкретним ворогом і цим відірвати їх від міщанських еґоїстичних інтересів та поширити їх обрії.

Тоді ж з великою послідовністю почав він іти новим, наміченим собою небезпечним шляхом, сподіваючися на кожному закруті удару в чоло. Але він рішив рятувати похилу душу свого народу і змагався за це завзято. В своїх памфлетах гостро виступав він проти всіх «Гартів», «Плугів» і інших літературних осередків, обсаджених типовими партачами життя, які за всяку ціну старалися обнизити рівень української культури, творячи з нашого мистецтва якусь плескату бездарність у вигляді поезій про найбільш виплекані буряки, або прозу на взірець безсмертного «Сатани в бочці».

Він безжалісно бичував тупість міщанства і брак цивільної відваги свого оточення, а вже найбільшої сміливости осягнув він у своїй останній повісті — «Вальдшнепи», де висміяв дерев'яність «Кавалерів Червоного Прапору» і устами героїні Аґлаї одверто виголосив ідею національної романтики.

Цієї сміливости було вже рішуче забагато для його московських братів. Почалася нагінка і цькування, які напевно могли б скінчитися мирно, коли б Хвильовий згодився піти шляхом Тичини, Рильського, Сосюри і інших

партачів життя. Тоді і до цього часу друкувалися б його твори, щоправда, зовсім змінені, тоді і досі по радіо можна було б чути його голос, який складав би привітання для Соняшного Сталіна. А головне — він би жив, жив...

Але Хвильовий, правдивий майстер життя, не міг лишатися в ньому на те, щоб його партачити. Він творив його до останньої хвилини, поки міг, але пізніше — волів вибрати Творчу Смерть, аніж бездарне життя. І як правдивий, великий мистець — він не помилився. Вистрілом у свою голову, він забив не лише себе. Він розстріляв однією кулею в багатьох серцях безвольну нерішучість і рабську покірність, яку розстрілював за життя словами.

Ця куля дала сили згинути, а не зігнутися багатьом однодумцям Хвильового під час пізнішої, ще більшої нагінки оскаженілого ворога.

Ця куля і досі, протягом 8 літ від його смерти, вертається і розстрілює багато вагання і нерішучости в душах нашої молоді.

Бо майстер життя Хвильовий, один з найбільших ворогів його партачів, відчув цілою істотою, що лише прикладом великої цивільної відваги і безкомпромісовости, аж до смерти, можна впливати на душу свого оточення так, щоб воно із суцільної маси льокаїв обернулося в націю, варту своїх великих героїв.

КНИЖКА — ДУХОВА ЗБРОЯ

Є у Лесі Українки, в її драматичній поемі « Бояриня », така сцена :

У сімнадцятому віці, за часів великої руїни, коли Україна весь час займалася пожежею повстань, в короткій перерві між цими пожежами, в одну з небагатьох спокійних годин, у домі старого козака Перебійного, стикаються два яскраві типи тодішньої молоді : один з них Іван Перебійний, для якого символом визволення є тільки меч, схоплений у власну руку, а другий, такий же молодий українець, але вже царський боярин Степан, що більш всього на світі боїться леза цього меча, з присохлою до нього кров'ю, а ліпше майбутнє своєї батьківщини бачить лише в силі розумного розсудливого слова.

Іван і Степан, люди однієї нації і одного покоління, відразу по першій зустрічі зударяються один з другим, мов представники двох різних світів. Слово і меч схрещуються у них як дві ворожі зброї, що в жодному разі не хочуть змагатися побіч, лише проти себе.

« Невже ж мушкет і шабля мають більше сили та честі, ніж перо та щире слово. Ні, учено мене не так », — вигукує з найбільшим переконанням лагідний книжник, Степан.

І з таким же твердим переконанням і ще більшою погордою кидає йому у відповідь Іван, що « Це в Києві ченці навчають такого ! ».

Зударившись на коротку хвилину з собою, ці два світи не йдуть далі поруч, а розминаються : Степан, покірний голосові лагідних слів, які тільки охоче вичитує з улюблених книжок, їде в Москву, служити чужому цареві і тягне за собою ще одну українську душу — свою жінку.

Іван, — вірний наказу своєї крови, — кидається з одного змагання в друге, і певно гине в рядах, зменшених тими людьми, яким слово вирвало з рук меча.

І чи ж може бути дивним, що і пізніше люди чину,

люди типу войовничого Івана, почали ставитися з погордою і недовір'ям до слова, до тих клятих книжок, що мов найгірший ворог, або зрадливий союзник, своїм облесливим фантастичним туманом відтягали піймані собою душі від зброї, від боротьби за батьківщину, у якусь невідому порожнечу. Зрадливим видавалось їм це слово, що ще так недавно у героїчних творах княжої доби, у блискучих козацьких літописах, підтримувало силу зброї, вказувало дорогу до боротьби, а тепер — самозакохане і певне своєї власної сили — хотіло бути не помічником чину, навіть не рівним коло нього, лише самостійним володарем, найбільшим приятелем холодного міркування.

А все ж сила і такого слова була великою. Молодь, задивлена у книжку, віруючи магнетичному чарові прекрасних речень, ішла не раз шляхами боярина Степана служити чужим царям.

Сміливі ж наступники не приєднаного, войовничого Івана, з безсилою люттю кляли, дивлячися на ржавіючу зброю, до якої жодне гаряче, бунтівниче слово не штовхало тисяч жадібних рук. Мертвим у безвісті блукало слово не сперте на тягар меча, мертвою лежала зброя, не окрилена духом слова. І власне під час цієї ворожнечі між словом і зброєю, стало в захист меча — друге, і н ш е с л о в о .

Воно виповзло з далекої народньої творчости, стрілою вирвалося з героїчних літописів і — спершися на віднайденій зброї — залунало голосно в поезії Шевченка. І перемогло, як перемогло все, що йшло з мечем в руках. Щоправда, перемогло не відразу. Ще протягом більшої половини 19. століття лагідні нащадки молодого боярина старалися розтиснути п'ястуки, що під впливом Шевченківського слова — затиснулися. Нащадки царського боярина хотіли закидати свою батьківщину книжками — з любови до книжок, не до батьківщини — байдуже якими.

Їм все одно було, що саме втисне їхнє слово замість зброї в тисячі рук : плуг, молот, перо чи дар переможцеві. І ті книжки теж не раз були духовою зброєю на користь нашого ворога.

Та все ж, Шевченківський меч, прорізавши майже порожнечу кількох десятиліть, зрештою, знайшов аж дві руки, що міцно його стиснули : Франка і Лесі Українки.

Франко зрозумів добре, яку печать кладе слово на душу цілої нації, і ту свою націю хотів він бачити нацією героїв. Його войовничий князь з « Мойсея » готує, кличе всіх своїх до боротьби так, що здається за хвилину « гирл

сто тисяч цей клич повторить і з номадів лінивих ця мить — люд героїв сотворить ». І таким кличем хотів Франко зробити своє слово, свою духову зброю.

Ще більш послідовною у кожному своєму творі є Леся Українка. Устами кожного зі своїх героїв закликає вона, навертає злагіднілих людей до боротьби. Навіть арфу в руках мистця — грека Антея — обертає вона у зброю, коли треба влучити нею в жінку, що прийшла віддавати свій талант переможцеві-римлянинові.

Останнє покоління письменних людей вже 20. віку, під впливом своїх великих попередників і під впливом своєї войовничої доби, ще більш загострено відчуло правдиве і найбільше завдання слова : стати тут же, близько коло зброї. І з нею і для неї. Стараючися наставити в один бік цих два не раз так ворожих леза. Виразом того була навіть назва збірки одного з найвизначніших представників нашої сучасної поезії — Євгена Маланюка — « Стилет і Стилос ».

Отже, хай в наші часи, часи великої руїни всього старого світогляду і рівночасно відродження творчої української духовости, не буде в нашій дійсності ані одного войовничого Івана, що легковажив би силу слова, яке стоїть на сторожі зброї. І хай не буде ні одного освіченого книжника-боярина, якому книжка заступила б дорогу до зброї.

Книжка — духова зброя — сміливо стає поруч зброї військової. Але кидаючи це гасло, називаючи книжку духовою зброєю, мусимо пам'ятати, що з нею, як і з правдивою зброєю, треба поводитися обережно. В непевних, недосвідчених руках вона може скалічити або й знищити не ворога, а її власника.

Коли тримаємо цю зброю так, що вона цілить безпомилково, можемо бути певні.

Приспішуємо свій марш і наближуємо час останньої перемоги.

ВСТУПНЕ СЛОВО
НА АКАДЕМІЮ В ЧЕСТЬ ІВАНА МАЗЕПИ

Є різні думки про те, хто творить історію. На думку одних, історію творять народні маси; на думку інших — суспільні верстви; нарешті, на думку третіх — ціла світова історія, це лише історія великих одиниць. Бо чим би був, наприклад, арабський народ, що довгі віки блукав пісками своєї батьківщини, займався дрібними ґешефтами і дрібними грабунками, коли б не з'явився серед нього великий Магомет, якого дух видобув таку енергію з цього народу, що знак півмісяця запанував над половиною світу.

Чим була маса українських племен, доки на чолі її не станув великий муж Святослав Завойовник, що славу української зброї поніс силою своєї волі аж під мури Царгороду, на береги Дунаю і Каспія, створюючи велику, могутню імперію. І що створила відважна, бурхлива козацька маса, доки не оформив її поривів великий політик і відважний полководець Богдан Хмельницький. Це ж він замість ряду неокреслених бунтів проти Польщі створив один великий зрив, замість повстанчих ватаг — могутню армію, і на місце дрібних домагань поставив велику ідею незалежности української держави. І цю державу він побудував, зміцнив і — вмираючи — лишив її забезпеченою тривкими політичними союзами, що запевняли її розвиток і зріст. Але наступники, які не дорівнювали величі свого попередника, привели до визволення відосередкових сил, що спричинилося до упадку держави і дало той період нашої історії, який звемо Великою Руїною.

Сила нації змаліла, козацька імперія почала котитися вділ. Що ж сталося? Аджеж народні маси лишились ті самі, матеріял для армії не змінився, міжнародня ситуація не була більш некорисною, як давніше, і на чолі держави так само стояли провідники — гетьмани. Лише вони, ці нові провідники, не потрапили опанувати маси і скерувати її

до однієї мети. Бо народня маса завжди готова до чину, тільки треба вміти її попровадити, бо народня маса завжди — як чародійний музичний інструмент, на якому великий мистець дасть прекрасний, величний концерт, а в руках іншого цей інструмент буде або мовчати, або фальшувати безжалісно.

Велика Руїна все поглиблювалася і поглиблювалася. І навіть останній козак, славний Петро Дорошенко, не міг воскресити давньої могутности української держави.

Ситуація видавалася безнадійною. Держава в упадку, народ розбитий ворожими впливами. Залоги ворогів в наших містах, селах, хуторах... І ось в такий час гетьманську булаву було віддано в руки Івана Мазепи.

Цим фактом в нашу історію увійшов справжній герой і розпочав — нову добу.

Так, справжній герой. Постать барвна, яка і досі ще приваблює і дає надхнення багатьом поетам, письменникам, малярам і музикам. Блискучий лицар, в якім закохувалися до найпізнішої його старости найгарніші жінки того часу. Постать створена не лише на героя історії, а й на героя романа чи поеми, а передусім на героя самого життя, паном якого він був — у кожній ситуації.

Вийшов він родом з української шляхти, якій так близькі були лицарські войовничі традиції; струнким юнаком вступив він на службу до двору польського короля Яна Казимира. Його перебування там, і враження, яке він робив на оточення, було настільки блискуче, що навіть уява польського поета, не підсилювана національними симпатіями, малює нам Мазепу, як властивого короля того двору, що більш за справжнього панував над юрбою. Що і на цій юрбі, на чужому йому оточенню, витискав печать своєї слави і вийнятковости, перед якою усувалися в тінь і коронувані голови.

Як цікаві і романтичні були його пригоди на цьому дворі, так цікавим, романтичним був і кінець їх: дикий, невговтаний кінь поніс його від м'яких килимів і блискучого паркету королівського палацу назад у рідні широкі степи, що мали стати новим могутнім палацом для його національної величі. Бо ця багата натура вміла чарувати і захоплювати не лише пишне товариство на двірських балях і воєнних забавах, а й нове своє оточення в битвах і політичних переговорах. І як легко здобував він собі серця найчарівніших жінок, так переможно здобув він собі серця суворої козацької нації.

Покинувши двір короля, Мазепа став генеральним писарем і головним дипломатом у гетьмана Дорошенка. Згодом сповняв він функції головного дипломата у другого гетьмана, Івана Самойловича. І тут він здобув собі такі симпатії козацтва, що незабаром перебрав від Самойловича гетьманську булаву.

А був це час, коли Москва чимраз більше стискала кліщі, в яких мала сконати незалежність української держави. Лише Мазепа своїм політичним хистом міг змірятися і так довго перемагати хитрість московського царя, який за всяку ціну вирішив остаточно підірвати коріння українського народу. І вже на самому початку свого панування Мазепа приступив до залізно послідовної реалізації найвищої мети свого життя: обрубати нахабні московські пальці, що вже глибоко вбилися в живе тіло української нації. У цій боротьбі треба було бути і лисом, і левом. Мазепа вмів це в собі злучити. Ослаблена Україна не могла в безпосередній одвертій боротьбі поставити чоло перебудованій і зміцненій Петром московській державі.

Треба було з'єднати собі козацтво і старшину. Треба було приборкати неспокійне Запоріжжя. І врешті, треба було погодити інтереси старшини і нижчих верств. Словом, треба було з'єднати націю, надхнути її однією ідеєю, дати їй одну спільну душу — і все це треба було робити під пильним оком Москви, в інтересах якої лежало — за всяку ціну не допустити до цього.

Мазепа мусів довгі роки маневрувати поміж льояльністю супроти царя, щоб не викликати військових репресій і одночасно вести потаємно підготовку нації до останньої розправи.

Як же тяжко було з'єднати собі козацтво і рівночасно заспокоїти вимоги Москви, висилати це козацтво допомагати при будові Петербурґу. Яким треба було бути геніяльним дипломатом, щоб прихилити собі старшину і рівночасно не дозволяти їй зводити порахунки з Польщею, яка тоді могла бути союзником супроти найбільшого ворога — Москви.

І тільки Мазепа міг зуміти підготовляти союз зі шведським лицарським королем Карлом XII, в той же час воюючи з ним, щоб не зрадити себе перед Петром.

І так довгими роками цей великий грач провадив свою небезпечну гру, де ставкою завжди було життя, або смерть — не лише особиста, а й цілого народу. А рівночасно, в ті тяжкі роки, що не одного б цілковито зломили, цей залізний характер остільки заховав спокій нервів і творчість думки,

що започаткував нову добу розвитку української культури. Гетьман провадив небезпечну гру, але весь її тягар і всю відповідальність за неї цей вроджений провідник ніс виключно сам. Навіть найближчі не бачили, що він ходить на краю прірви. І не могли того зауважити, бо Мазепа, не маючи наразі змоги збройним чином, війною зміцнювати свою державу, зміцнював її спокійно, мов не над прірвою, а на твердому ґрунті, розбудовою української культури. Доба його панування була золотою добою українського мистецтва. В Україні поставали нові церкви, палаци, школи і академії. Виключно його заслугою був розвиток стилю, що носить назву українського барокко. Але це не був той тип культурного діяча, що бачить спасіння для своєї нації лише в розвитку науки і освіти, тільки повний і всесторонній державний муж, який хвилини, вільні від війни, присвячує розвиванню духових цінностей нації, як Наполеон, що у хвилину, коли не видавав військових наказів, укладав кошторис у палаючій Москві своєї Паризької Опери.

Цей великий політик, як ніхто інший, зрозумів, що велич нації і сила держави будується et arte et marte, себто мистецтвом і війною. І це тому великому меценатові культури належать такі пам'ятні слова « Нехай вічна буде слава, же през шаблі маєм права »

Ті права він вмів і встановлювати, і боронити. Він так само як вагу цінностей культурних, розуміє вагу цінностей політичних і державних. В одній зі своїх проклямацій Мазепа каже : « Відомо, що перше ми були те, що тепер московці : влада, першенство і сама назва Русь від нас до них перейшла ». Це був найглибший доказ свідомости свого суверенітету і самостійницького стремління нації. І це його становище було настільки владне і глибоке, що викликало найглибшу пошану і його союзників. І шведський король Карло XII, такий же лицар, як і Мазепа, цілковито прийняв його розуміння прав нації. Так дві найчільніші постаті тієї доби були об'єднані не лише формальним союзом, а і духовим братерством. І проклямація Карла XII звучить, як вираз думання тодішнього українця :

« Відомо всьому світу, що народ руський зі своїми козаками був спочатку народом самодержавним, тобто од самого себе залежним під правлінням князів своїх чи самодержців.

« З'єднався потім з Литвою і Польщею, для спротиву з ними проти татар, що їх руйнували, але пізніше за насилля і несамовитості поляків звільнився від них власною своєю

силою і хоробрістю, з'єднався з Московією добровільно і по одному одновірству, і зробив її таку, як вона тепер є».

Лише на підставі такого розуміння прав і інтересів обох союзників міг постати обостороній трактат українсько-шведський, в якому стремління і поняття української сторони окреслено Мазепою чітко і однозначно в словах:

«Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме, на підставі воєного права, тому, хто ним заволодіє. Але все те, що, як виявиться, належало колись народові українському, передається і задержується при українськім князівстві».

Як же глибоко і переконливо мусів вірити в слушність своєї справи Мазепа, коли ця його віра цілковито уділилася великому королеві.

Так, це було справжнє уділення віри, а не тимчасовий зв'язок, вимушений короткотривалою збіжністю інтересів. Спільна велич так зблизила цих двох вийняткових мужів, що навіть страшна програна, навіть проклятий день Полтави, де погасли зорі обидвох полководців і завалилися всі великі пляни і надії, не розірвав їх, не підірвав їх взаємного довір'я і почуття зв'язаности.

Як разом цих два леви укладали пляни перемоги, так спільно зносили наслідки важкої програної. Мазепа вів раненого союзника і приятеля лише йому знаними стежками диких степів, по яких носив його колись скажений кінь його крилатої юности...

Там же, в цих широких степах, де зійшло яскраве сонце його панування, закотилося воно багряно — назавжди.

Та хоч по його смерті минули вже віки, хоч наша земля зродила вже багато героїчних постатей, все ж Мазепа лишається найбільш яскравою між них, і найбільш приваблює і до сьогодні письменників, поетів, малярів і музиків, політиків і істориків.

Але для потомних поколінь, для завзятої, войовничої молоді, Мазепа лишився не лише як блискуча романтична постать, істинно великий майстер життя, але як найвищий символ змагань української нації за свою державну незалежність.

Вороги не задовольнилися тим, що перемогли його на полі бою. Для них він був так небезпечним, навіть по смерті, що вони хотіли б вигнати його присутність і з душ українських. Притягнено для цього Церкву. Священикам було наказано проклинати його з церковних амвонів, але це не зменшило сили його впливу. І честю, а не лайкою звучало в

ушах кожного правдивого українця погірдливо вживане нашими ворогами слово — « мазепинець ».

Бо Мазепа — це ціла окрема і повна, вийняткового значення доба в нашій історії. Мазепа — це символ справжнього голови держави і символ змагання за її суверенність.

Як голова держави — це той, хто взяв виключно на свої плечі всю відповідальність перед Богом, історією і власним народом.

Це той, хто вже тоді розумів, що таке держава і що таке нація.

Розумів, що держави стоять не на династії, а на внутрішній єдності і силі народу.

І це той, хто силу нації бачив не лише в озброєнні військовому, а і в духовому. Як символ змагань, Мазепа — це той незламний дух, що з залізною консеквенцією вів свій нарід з безнадійної руїни, до тієї незалежности, яка і досі для нас всіх є найвищою метою.

І тому Мазепа такий близький нам, бо ритм його життя, його відчування і бажання були наскрізь сучасні і наскрізь наші своєю повнотою, і своїм невпинним шуканням прекрасного і величного для нашої батьківщини — безнастанно зазираючи в бездонні очі смерти.

З НОВИХ КНИЖОК

І. Винницька : « Христина », повість, Краків, 1940. Накладом « Українського Видавництва ». Бібліотека сучасних письменників, ч. 5. Стор. 228, 8⁰.

Перо І. Винницької знане нам віддавна, ще з того часу, коли авторка, під іншим прізвищем, містила свої літературознавчі та критичні нариси у львівському « Дажбозі » або « Орлах ». Треба признати, що в тих нарисах авторка виявляла завжди великий літературний смак, нешабльоновий підхід до твору і ту критичну інтуїцію, що вкупі зі знанням не лише свого, а й чужого письменства, ставило її праці в цій ділянці на високий позем.

Тому з особливим зацікавленням зустріла я появу « Христини », пару розділів з якої читала вже колись на сторінках « Нової Хати » і з них могла зорієнтуватися, що тлом повісти є Львів з-перед десятиліття, цікавий для нас своїми постатями і своїми подіями.

Отже, легко мені було уявити собі, якої емоції для читача може набрати він, заобсервований гострим, всеприймаючим оком і перенесений на сторінки повісти талановитим пером.

Але по прочитанні « Христини », ще один зайвий раз можна було переконатися, як часто теорія не йде впарі з практикою. Можна бути дуже добрим літературознавцем, відчути до дрібниць всі вади й добрі прикмети чужої повісти чи новелі і не мати здібностей та вміння самому дати хоч щось позитивного в тій ділянці.

Бо « Христина » І. Винницької не є ані талановито написаною, ані просто доброю повістю. Мало того, вона навіть не є взагалі повістю, бо для цього вона не має ані акції, ані бодай напруженого зростання якогось душевного переживання.

« Христина » є, на жаль, характеристичним продуктом

жіночої творчости, що під назвою повісти давала переважно щоденник чи інтимні спогади зі свого минулого, з тисячами дрібниць, цікавих і цінних лише для самих авторок, і з цілковитим браком зору і слуху для Великої Дії, що розгравалася тут же за межею їх особистих переживань (згадати б лише повісті Ірини Вільде). Так само і « Христина », це не повість, а спогади жінки про минулі юнацькі роки, про колишніх знайомих, з жертвами її чару у першу чергу, спогади про всі розчавлені нею мужеські серця, про всі слова й компліменти, сказані їй при якій би то не було оказії, про всі вдало складені іспити і гарно пошиті сукні.

Цілком зрозуміло, що жінці все це дуже приємно згадати у вечірню годину, чи в довгу безсонну ніч, але читача такі речі, розписані на 228 сторінках, в жодному разі захопити не можуть.

Тим більше, що навіть типи тих знайомих змальовані дуже блідо, без обсерваційного хисту, без почуття гумору, необхідного для передачі життя студентерії і без відчуття того хвилюючого і трагічного повітря, яким дихав молодий Львів тих років. Тому може ще найбільш живими постатями « Христини » є люди минулого покоління — тета і мати Мирона, типи, зрештою, дуже часто зображені в нашому старому письменстві.

Натомість ні саму Христину, ні Богдана, ні інших студентів ми собі не уявляємо. Вони минають для нас — без рис обличчя й характеру. Щоправда, є в « Христині » деяка « данина часу », як писав в своїй рецензії В. Кархут (« Краківські Вісті »). Є ідейна праця, в'язниця, навіть жертви для ідеї. Але все це є дійсно лише « данина часу », випадкові фраґменти, які розпливаються у безлічі без значення розмов і щоденних дрібниць !

Зі сторінок « Христини » не віє на нас ні напружена атмосфера, що туманом сповивала тодішнє місто Льва, ні гарячий вогонь великої любови, який своєю силою змушував би нас під час читання забувати про ту іншу силу — захована у підпілля і не відчуту авторкою. Кого ж, зрештою, кохала Христина ? І чи взагалі там хтось когось кохав справді ? Тому нас ані трохи не хвилює ні любов Христини, ані кінець цієї любови. Байдуже замикаємо ми книжку.

Чи треба було писати цю річ і чи треба було її друкувати ? З цілковитою певністю можу сказати — ні. І це переконання зафіксовую не тому, щоб зробити прикрість авторці, яку ціню, як літературознавця і нариси якої з тієї ділянки знов охоче б я привітала. Лише тому,

щоб застерегти наших читачів, а зокрема молодь, перед безкритичним сприйманням спогадів « Христини », як справжнього літературного твору. Хочу застерегти перед цілою гучною реклямою, яка була з невідомих причин зроблена довкола « Христини » і її дрібних, нецікавих, особистих справ і переживань.

Для того, щоб писати повість з життя вчорашнього Львова, треба на 228 сторінках дати бодай соту частину того хвилюючого напруження, яким сповнені очайдушно-непокірні « Сонети і строфи » Кравцева, таємничо-суворі « Вежі » Ольжича, чи хоч би один незломно-вірний « Собор св. Юра » — Маланюка. Людей, що вміли чути зачаєне дихання і нервове биття серце — цього сторозтерзаного міста.

ВІДОЗВА ОУН

(Основний автор — Олена Теліга)

НАЦІОНАЛІСТИ!

Від хвилини, коли націоналістичний рух зіткнувся на українських землях з новою дійсністю, ми ввесь час діяли в дусі наказу Вождя, Андрія Мельника.

Скривавлена Україна потребує великої праці нашого мозку й наших рук, а не спорів і міжусобиць. Тому всі свої змагання, цілу свою енергію ми спрямували на гоєння ран нашої нації й на розбудову українського життя. Ми залишили на боці всі внутрішні спори, всякі полеміки, розуміючи, що на рішаючому відтинку нашого шляху до мети ми мусимо не поглиблювати, а засипати межі, вириті злочинною рукою в середині Організації. Ми не раз промовчували провокаційні виступи з боку диверсантів Бандери, уникаючи заогнень і витрачування енергії, потрібної на боротьбу з нашим відвічним ворогом та на відбудову зруйнованої Батьківщини. Ми припинили всяку пропаґанду проти атакуючих нас диверсантів.

І ця мовчанка не була браком активности чи сили, лише правдивим зрозумінням поваги положення і бажання за всяку ціну не допустити до створення атмосфери для найбільшого прокляття, найбільшої згуби нації — братовбивчої війни.

Коли не бореться наша армія на зовнішньому фронті, то злочином є проливати українську кров на фронті внутрішньому.

Ми ввесь час хотіли вірити, що люди, які пішли на шлях бунту, потягаючи за собою сотні ідейних одиниць, — нехай найгіршою дорогою, але все ж таки йдуть до тієї ж мети: державного будівництва. Ми не хотіли до останньої хвилини уважати їх здібними на найгірші засоби

нищення борців за майбутнє української нації! Ми не хотіли вважати, бо звикли, що до цього часу винищували в той спосіб українців лише польська поліція або московське НКВД. Однак з кожним днем ми мали все більше й більше доказів їх руїнницької безвідповідальної діяльности.

І сталось те найстрашніше, що знищило в нас останні сумніви. Дня 30.8.1941 року, о год. 19.30., від ганебного стрілу з-заду на Бердичівській вулиці Житомира, впали два великі Борці за Українську Державу й Націоналістичну Революцію, довголітні члени Проводу ОУН: ОМЕЛЯН СЕНИК-ГРИБІВСЬКИЙ і МИКОЛА СЦІБОРСЬКИЙ.

Обидва учасники Визвольних Змагань, найближчі співпрацівники Євгена Коновальця й співтворці УВО та ОУН.

Ще перед кількома тижнями ми відпроваджували на Схід цих обох наших провідників: відважного бойовика й блискучого організатора — Омеляна Сеника-Грибівського та одного з творців ідеологічних та програмових засад націоналістичного руху — Миколу Сціборського, повних юнацького запалу віддати свою енергію і здібності землі, яку вони колись міряли в одностроях Української Армії, змагаючися за неї.

Шлях боротьби ОУН позначився великими й численними жертвами. Кожного року гинули десятки найкращих наших одиниць, знищених ворожою рукою. Гинули замордовані у в'язницях, падали від окупантських куль, вмирали на шибеницях і на далеких засланнях. Сотнями жертв заплачено за Закарпаття. Мільйонові багряні піраміди поставали під руками большевицьких катів, червоніли від крови найкращих членів нашого руху з Євгеном Коновальцем на чолі.

І врешті всі ми свіжо пам'ятаємо страшні дні, коли в мурах українських міст, залишених большевиками, знаходили ми безліч змасакрованих трупів наших братів. І коли ми знали, що всі вони впали з чужої руки, то тепер маємо ту страшну для кожного українця певність, що на двох українських борців — Омеляна Сеника й Миколу Сціборського, — під брамами заповітнього Києва піднялася українська рука, вириваючи з наших, і так уже проріділих рядів, двох найкращих. Тепер після цього факту, ми мовчати не можемо. Ця мовчанка теж була б злочином.

Бо це впали з рук диверсантів люди, що в боротьбі за Українську Державу перейшли три роки фронтів з боями серед небезпеки, злиднів і тифу. Це впав Микола Сціборський в своєму родинному місті, яке не раз боронив перед

большевицькими ордами і був кількакратно ранений. Це ж вони обидва були учасниками походу З'єднаних Армій на Київ, який закінчився здобуттям столиці 31. серпня 1919 року. І тепер, опинившися, з наказу Андрія Мельника, знов на шляху до Києва, працюючи на Східніх Землях, гинуть від братовбивчої кулі, напередодні 22-літньої річниці, напередодні нового вступу до Золотоверхого.

Яка ж рука могла знятися на Бойового Референта УВО і Крайового Команданта Сеника? Кому була потрібна смерть Миколи Сціборського, людини, що займала чолове місце серед інтелектуальної і духової еліти української нації, борця, що став в ряди УВО й ОУН як представник СУЗ, надав нашим змаганням правдивий соборницький характер. Ці вбивства — це жахливі наслідки впливу чорного духа руїни, що, починаючи від княжих міжусобиць, нищать хребет і мозок української нації.

Цим разом, особа вбивника документарно знана: це Степан Козій з Любачева. Його вислали диверсанти на зруйновану, спрагнену помічної братерської руки — Східню Україну, щоб він виконав, давно винесений, «присуд смерти». Так несуть бунтівники «ідею націоналізму» на СУЗ і так «будують» Українську Державу на терені, де націоналістичний рух чекає велика історична місія.

Націоналісти!

Ми довго вірили у вічного українця, який прокинеться — гадалось — у групі відповідальних за бунт одиниць. Це не сталося! Раз ставши на шлях зради, бунту й руїнництва, сили анархії й божевільного злочинства докотились до підлого братовбивства.

Житомирський злочин зриває маску з обличчя Бандери і його спільників!

Зриває маску з обличчя аґентів Яриго, національних зрадників, що в сьогоднішню, таку важну для України, хвилину, вбачають своє завдання, свою революційну місію, про яку стільки горлають, — у мордуванні найкращих елементів українства! Бо житомирський злочин — це тільки звено з низки інших терористичних актів супроти наших найактивніших одиниць, як з верхів, так і з низів.

Сини Волині, провідники протибольшевицького підпілля, Куц, Шульга і Шубський, юнаки Гадус, Федів та другі, всі вони впали від тієї ж злочинної руки бунтівників.

Націоналісти!

Година амнестії для бунтівників покінчилася. Вони відповіли на простягнену правицю нашого Вождя стрілами в

членів нашого Проводу! Для скритовбивників, на руках яких є кров найкращих з-поміж нас, найкращих з-поміж українства, національним злочинцям, які висилають збаламучених людей на підлий братовбивчий морд — не може бути вибачення!

В почутті своєї святої правди, запричащені духом жалоби по своїх провідниках, готові віддати для України всі свої сили й своє життя — йдемо в останній бій за душу українства.

Або нація подужає тепер, і в ній не стане місця для виродків-злочинців, або Україна стягне на себе жорстокий осуд історії!

Чи сміємо допустити до цього?

Націоналісти!

Взиваємо Вас підняти цей наш вирішальний бій у карних лавах, у повній підпорядкованості своїм провідникам. Взиваємо Вас не відступити від мети нашого теперішнього змагу, аж поки не буде наша цілковита перемога. Аж поки українство не очиститься від смертельної хвороби, що його мучить, поки в національній єдності не викине зо свого нутра первнів анархії й злочинства в ім'я САМОСТІЙНОЇ СОБОРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ.

Так сплатимо довг — ми та вся Україна — героїчній пам'яті і тих двох героїв нашого руху *Миколи Сціборського і Сеника-Грибівського,* які впали, щоб воскресла оновлена Україна!

Слава Україні!

Вождеві Слава!

Кр. Екзекутива ОУН
на Західньо-Українських Землях

БРАТЕРСТВО В НАРОДІ

Це була справжня оргія тріскучих слів і блискучих гасел.

20 літ вони тарахкотіли на наших землях, шаруділи, мов сухе листя, сипалися, мов соняшникове насіння, і — мов порожня луска з того насіння — засмічували нашу багату плідну землю...

Українська душа, тількищо збуджена, вільна й горда, як колись перед віками, довго відштовхувала й відганяла від себе все, що крутилося довкола неї, занесене чужим холодним вітром. Руки шукали своєї старовинної, з діда-прадіда зброї, щоб боронити лише власну батьківщину. Очі виглядали княжий владний знак Тризуба й свої прапори. А уста й вуха були приготовлені на один єдиний могутній клич : Слава Україні !

Але з півночі, з Москви, віяло, дмухало, курилося... Україну засипала справжня хуртовина чужих темних гасел. Вони летіли й плякатами приліпали до мурів наших міст, масними плямами стелились по великих і сірих, мов брудні обруси, часописах та розкочувалися довкола з уст надісланих невтомних промовців — накручених, мов патефон, чужою, ворожою рукою.

Їх було багато. Їх були сотні різних кличів, наказів, обіцянок ! Ціла шоста частина світу корчилася, викривлювалася, згиналася від їхнього пекельного брязкоту, а ще більше від ніжно-приятельського шепотіння просто на вухо — з револьвером до грудей.

Їх було стільки, скільки може придумати підступна азіятська думка, що за всяку ціну хоче затроїти свого міцного й незламного ворога ! Затроїти, щоб його вже непритомного ограбувати дощенту, забираючи собі не лише зброю з його безвладної руки, а й сорочку з його тіла. Але в цілому морі слів і гасел було одне, особливо страшне своїм медоточивим фальшем. Воно солодкими словами, мов лип-

кими стрічками, охоплювало найбільш вразливі душі нашого народу. Охоплювало так, що тяжко було дихати в тих задушливих обіймах, якими стискав кожний вираз сталінського гасла дружби й братерства народів.

Боже мій, та це ж мусів бути рай, шляхетне співжиття народів, з яких кожний мав би право по своїй волі розбудовувати всі свої цінності, кожний мав бути рівним у великій дружній родині народів СССР, де навіть найменші і найбільш замурзані діти не мали б ніколи діставати від більших братів штурханців, лише братерські поцілунки та червоні цукерки. Бо так голосило гасло!

Отже, українці, як і інші народи СССР, запаморочені вже попередньою отрутою, мусіли прийняти і це божевілля. У тяжкому наркотичному дурмані декому справді почала ввижатися вільна квітуча Україна. Відвічний ворог обертався в приятеля, револьвер в його руці розпливався, робився непомітним, а стиснутий кулак видавався одвертою братерською долонею... І тоді брати з Москви і брати Бронштейни приходили і оббирали братів-українців до нитки. А найголовніше, оббирали завдяки медовому гаслу так, що й самим українцям це не сміло видаватися грабунком, лише ласкавим прийняттям подарунків від населення квітучої України, яка сама в подяку не діставала нічого, крім терору й голоду!

Це стало ясне й тим, що колись найбільше вірили. Тяжким зусиллям вирвалися з липкої сітки ворожих гасел кілька найліпших синів України. Вони твердо зрозуміли, що не може бути жодного братерства між споконвічно собі ворожими народами, лише єдине, нерозривне братерство крови, братерство в народі. Вони зрозуміли, що лише таке братерство поможе відіпхнути чужу й ворожу ідею інтернаціоналізму і спертися на зроджений з глибини народу націоналістичний світогляд.

« Компартія стала собірателем руских земел » — твердо вирішив і сказав всій Україні бувший комуніст Микола Хвильовий, устами свого героя Карамазова. І від цього рішення він прийшов до другого : його батьківщину може врятувати лише український націоналізм, лише братерство крови.

Він, Хвильовий, так добре пізнав своїх « братів » з компартії, що не чекав доки вони пустять кулю в нього зі своєї кохаючої руки за це рішення, а пустив її собі сам в чоло, яке воліло схилитися перед смертю з Божим судом, але не перед ворожими, розшифрованими гаслами.

Зате кулі з того револьвера не обминули його правдивих братрів по крові — Влизька, Фальківського і сотні інших, які насмілилися виступити проти штучного братерства народів, во ім'я великого незнищимого братерства в народі, братерства крови. Ці стріли, які поцілили в саме серце України, що знов починало підозріло міцно битися, були сиґналом для цілковитого розперезання червоної Москви. Починається новий період, неповторний в своїй нахабності.

Червона Москва, цей ніби рівний нам братерський нарід, починає творити культ московської душі, культ колишніх царських героїв, яких ще недавно опльовувала. Вона, захлинаючись від захоплення, говорить і пише про царя Петра, про старого Суворова, що бився в обороні царської Москви, про сотні інших, не совєтських, а московських героїв, і в той же час безоглядно вивозить і вистрілює всіх тих, хто хоче заховати свою українську душу і пам'ятає своїх українців-борців.

І — дивна річ — цей період, період найбільшого терору червоної Москви, знайшов признання у багатьох представників білої Москви — еміґрантів. Відізвалося віковічне братерство в народі. Московські еміґранти у всіх закутках землі радісно спостерігали це знущання, хай червоної, але все ж Москви, над віковічним своїм ворогом — Україною. Таким незнищимим є те братерство крови ! Воно ж змушувало цих еміґрантів-москалів радіти, коли Бесарабія входила до СССР, признавати йому бази в Дарданелях, бо відчувало, що це піде Москві, хай і червоній, але Москві ! Це нам, всім українцям, відкрило очі раз назавжди. Всі побачили, що жодного інтернаціоналізму нема й не буде. Отже, можна лише служити якійсь нації, або чужій московській, або своїй — Україні.

І коли ми несемо ідею українського націоналізму на свої землі, не сміє бути ні одного порожнього слова. Кожне гасло має вростати в нашу землю, а не засмічувати її порожньою лускою. Коли говоримо про національну спільноту, мусимо її відчувати. Так, як тепер понад усе мусимо відчувати нерозривний зв'язок крови — братерство в народі.

Не солодкі, нездійснювані обітниці, а суворе підпорядкування себе безсмертним і невмолимим вимогам нації — дозволить їй стати перед світом у весь свій потужний зріст !

ПРАПОРИ ДУХУ

Зрушилося з місця і починає валитися все. Валиться старий світ, падають мури міст і зотлілими ганчірками засипають ненависні червоні прапори. А разом з ними розсипаються усі ворожі нам закони і чужі накинуті нам форми, над якими ті прапори маяли. Все нове, все інше! Брами єдині, що донедавна були відчинені, назавжди завалені тяжким камінням власних розбитих мурів. Тими дорогами, до яких вони проводили, вже слава Богу, не йти нам ніколи. Слава Богу, бо всі ті шляхи, скільки їх було, провадили до одного Риму, до темної прірви, виритої ворожою московською рукою, на дно якої мала впасти українська нація. І, що найстрашніше — спадаючи, покалічити і забруднити до невпізнання своє духове обличчя.

Але від подиху буревійного вітру, тріснули, розчинилися інші брами і хвіртки, що стільки літ були замкнені на сто замків, за нарушення яких завжди чекало одне й те саме: куля в чоло чи мандрівка в небажану далечінь. Та ось тепер багато з тих заборонених дверей відчиняється і закликає на нові, інші шляхи. Та, як це не дивно, знову перед кожним ходом чекає на нас небезпека. Небезпека вже не у вигляді чужої кулі чи ворожої руки, яка відштовхне тебе у закуток, далекий від твоєї мети, — лише велика небезпека від власного фальшивого кроку, який у мить розгубленості може скерувати на шлях інший, але теж чужий і ворожий для нашої нації.

Бо річ зрозуміла, що найлегше можна дістатися на ті нові дороги, які найближче лежать від старих. На дороги, де не треба зупинятися перед брамою, а можна ввійти відразу, зі всіми старими речами, лише поміченими новими, жовто-блакитними нитками. І зі старою азіятською, тріскучою зброєю, перебраною з рук Москви, лише скерованою тепер проти неї самої. Але тим шляхом ми дійдемо туди ж, звідки вийшли. Треба за всяку ціну обминати ті широкі,

розкриті двері і шукати правдивої великої брами, над якою віють непідроблені, неперелицьовані прапори нашого духа і яка веде на широкий шлях відродження нашої нації.

Так, увійти до неї не легко. Перед нею треба обов'язково затриматися і скинути все, чим обдарувала нас московська рука. Перед нею треба віднайти, одягнути свій власний, не з московського плеча одяг і взяти в руки свою, зовсім іншу міцну і шляхетну зброю. Але не жаліймо того, що нам треба буде скинути! Ми не сміємо мати в жодній ділянці духової творчости нічого, що б нам нагадувало підозрілі речі совєтського виробу. Бо це ж були будинки, які розліталися ще перед тим, як були добудовані. Одяги, де рукави були різної довжини, жіночі торбинки зі замками, які тріщали, як найбільші гармати. Все це була чужа бездарна творчість, яку накинула нам чужа рука не лише на щодене життя, а — що далеко страшніше — і в мистецтво, і яку ми мусимо за всяку ціну відкинути якнайскорше. Бо завдання нашого мистецтва — віднайдення не розплесканої пересічности, а правдивих глибин і висот української духовости і створення для них стрункої і незнищимої форми, яка б не нагадувала будинку, що може кожної хвилини завалитися.

Для цього треба обминати все, чим останні роки мусіла жити українська творчість під совєтами. Треба собі виразно усвідомити, що українське мистецтво ніколи не було й не сміє бути лише аґіткою, хоча б і зверненою тепер проти нашого найбільшого ворога — Москви. Наше мистецтво не сміє користатися цими дешевими, оклепаними трафаретами, які залишила йому в спадщину настирлива Москва. Українське мистецтво не сміє бути тією м'якою, але « передовою » жінкою з творів Хвильового, що замість царського портрета вішає на те саме місце в тій самій рамі портрет Троцького, а пізніше — Сталіна. Ні, воно мусить на різні цінності визначати і різні місця.

Воно мусить завжди пам'ятати, що навіть найбільш блискуча аґітаційна промова, виголошена промовцем перед масами, може не мати ніякої цінности, як літературний твір, що найбільш пекучі справи нашого життя, подані в їх сухій формі, належать до хроніки, а не до мистецтва. А найяскравіший плякат є лише плякатом, а не образом.

Українське мистецтво мусить собі яскраво усвідомити, що є багато речей і справ, потрібних нашій нації, але якими має займатися наука, пропаґанда, навіть поліція, але ні в якому разі мистецтво. Бо українське націоналістичне мис-

тецтво, зокрема література, не є безплідним мистецтвом, але в кожному разі також не приземною московською аґіткою, виверненою лише на другий бік. Завданням українського націоналістичного мистецтва є виведення всіх тих цінностей, які б скріплювали, а не розслаблювали душу нації, як це робило мистецтво, накинуте нам згори.

Воно має відшукати всі ці великі почування, які намагався різними способами знищити наш ворог. Воно має дбати, щоб в душах нашого народу жило не голосне гавкання на ворога, — лише глибока, непримирима і творча ненависть до нього. І не солодка розчуленість над самими собою, а велика й мужня любов до своєї нації, до свого минулого, до свого народу і до всього великого і шляхетного, передусім до своїх героїв, яких так довго переслідував і замовчував ворог.

Українське мистецтво має підхопити і піднести високо прапори тих героїв, прапори найліпшого вияву нашої національної духовости. Бо це мистецтво має велике і прекрасне завдання: виховувати не держиморд царської Москви і не тріскучих політруків большевицької Москви, лише сильних і твердих людей української нації, що вміють жити, творити і умирати для своєї батьківщини.

РОЗСИПАЮТЬСЯ МУРИ

Кілька літ тому, коли в кіно йшов якийсь фільм, повний боротьби, героїзму і катастроф, нервові люди жахалися й здригалися, а юнаки з захопленням дивилися на нього, як на цікаву, але неправдоподібну байку. А на екрані люди змагалися, йшли вперед, здобували міста, рятували в братерській самопосвяті своїх товаришів та йшли на смерть в ім'я своєї найбільшої любови, любови до батьківщини.

Та ось кінчався фільм, запалювалося світло і сотні глядачів розходилися по своїх затишних домах, з усмішкою згадуючи хвилювання і запевняючи себе та інших, що все було неправдоподібним, що катастрофи і геройство — все це було лише фантазією режисера, правдиве ж життя — просте та спокійне і просто та спокійно треба його пережити.

Але прийшов час і перед нашими очима закрутився фільм, якого не вгадала б уява найбільш смілового режисера. Дороги, по яких донедавна помалу ще проходжувалися повільні пішоходи, або довгими годинами їхали з одного містечка до другого сонні вози, задудніли, загомоніли новим, твердим і переможним життям, — життям боротьби й наступу.

Мов несамовиті постаті, живцем видрані з якоїсь фантастичної повісти, по наших шосах летять люди в однострояхх, божевільними мотоциклями і крилатими автами. Казковими довжелезними драконами тягнуться сірі тягарові колони і грізними мітичними потворами наступають тяжкі танки. Наступають, щоб підбити і знищити ворожий собі світ, що на наших очах хитається і падає так, як падали не раз тяжкі мури під час фільмової катастрофи, на яку дивилися сотні глядачів з запертим віддихом і нетерплячим питанням : чим все це кінчиться ?

З яким же глибоким хвилюванням ми всі, українці дивимося тепер на велику дію, що розгортається перед

нашими очима, коли розсипається світ — світ ворожий і нам. Хоча й не від наших рук, але все ж валиться нарешті та ненависна для нас будова, яка довгі роки непроломним муром ділила українців СССР від усіх інших братів зі Заходу, від цілого світу і від справжнього розуміння подій у світі.

Але, обсервуючи цю велику дію, ми, українці, не сміємо лишатися лише пасивними глядачами, які спокійно, коли схочуть, розходяться по своїх домах, лише час від часу приглядаючись до бурхливих змагань, в яких беруть участь інші. Ні, ми мусимо бути активними учасниками в неменш великих змаганнях, змаганнях до відродження і віднайдення всього того, що довгі десятиліття гнітив в нашому народі той злочинний світ, який нарешті валиться.

Ми всі мусимо великими, спільними зусиллями нищити ту їдку отруту, що хотіла випалити в душах українців зі східніх земель кожне найдрібніше почуття, з якого складається велика національна свідомість, національна гідність, національна окремішність, а передовсім — почуття нерозривної національної спільноти.

Допомога до віднайдення цих почувань — таке завдання, що мусить бути тепер найважливішим для всіх українців західніх земель, які могли в ліпших умовах формувати свій національний світогляд, і тих українців зі Сходу, що мали змогу пізнати інший, справжній український світ, який москалі-большевики так немилосердно старалися знищити, щоб на його руїні творити свій, нам ворожий, нахабно залишаючи собі все те, що у нас безоглядно випалювали.

Змагання до віднайдення всіх цих національних почувань, це є справді змагання за справжнє життя нації, себто за справу для нас найважнішу. Це змагання зустрічатиме на своєму шляху багато труднощів, бо чужі, ворожі руки встигли вже виховати покоління, ограбоване з усіх найбільших людських духових цінностей — національних почувань.

Але все ж ці почування є такі природні, такі нічим незаступні, що навіть диявольська большевицька пропаґанда не могла вирвати їх цілком. При першому вільному віддиху ці почування спалахують знов і сповнюють душу — і в цій їх незнищимості запорука успіху всіх наших змагань. Ми ж всі знаємо, як часто рятували перед большевицьким терором комуністи, українці з походження, — інших українців лише з почуття навіть не зовсім усвідомленої національної спільноти. Були випадки, що комуністи-

українці, інтернаціоналісти по вихованню, вибухали гнівом, коли якийсь чужинець говорив їм про тотожність української та московської націй, з вродженого почуття національної окремішности. Знаємо, як швидко заприязнюються українці з двох різних світів, віднаходячи в собі спільну українську духовість.

Питання національної свідомости на Східній Україні є тепер дуже модним. Рожеві оптимісти твердять, що 98% українського населення почувають себе свідомими українцями в нашому розумінні цього слова. Чорні песимісти понуро пророкують, що в краю, де вже прищепилося сталінське « братерство народів », національний світогляд буде видаватися диким божевіллям, а ті, що його несуть, будуть цілковито чужі на східніх землях. Правда є безперечно десь посередині і наразі — мабуть ближча до поглядів песимістів.

20 років московської завзятої пропаґанди не могли лишитися безслідно.

Але ті наведені приклади, ніколи невмирущих національних почувань, які не раз вибухали у найбільш несприятливих обставинах, є для нас запорукою швидкого зросту всіх тих почувань у відповідній атмосфері та в близькому співжитті з українцями з інших земель. Вогонь жевріє безперестанку, треба його лише роздмухати.

Про те, як той вогонь роздмухати і в який спосіб видобути нагору скарби української духовости, останній час теж багато говорять і дискутують, дораджуючи різні способи і методи підходу до українців зі Східньої України. Річ зрозуміла, що культурно-освітні і пропаґандивні справи будуть вирішувати фахівці, виготовляючи відповідні пляни в усіх ділянках. Але в нашому безпосередньому контакті з українцями зі східніх земель, в розмовах з ними, не сміє бути ніякої уплянованої методи, ніякої системи, яка б нагадувала аґітку.

Будемо самими собою, з усіма своїми поглядами, перед обличчям людей своєї нації і хай в протилежність до забріханої большевицької пропаґанди кожне наше слово буде непідробленою правдою, незалежно від того, чи ця правда усім буде подобатись. Ми ж не йдемо накидати згори якусь нову ідею чужому середовищу, лише зливаємось зі своїм народом, щоб спільними силами, великим вогнем любови, розпалити знов всі ті почування, які ніколи не загасали : почуття національної спільноти і гострої окремішности.

НАРОЗСТІЖ ВІКНА !

« Ви, звичайно, скажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії, — хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, *бо ми, — я й тисячі Аґлай у спідницях і штанах, — не можемо далі жити без повітря* ».

Коли б ці задихані слова вирвалися хрипким криком з блідих уст змученої робітниці, десь на « гнилому заході », а вже звідти б долетіли в Україну і впали на сторінки « Вальдшнепів » Хвильового — все було б гаразд !

« Вальдшнепи » ще тоді ж, за большевицько-московської влади, радісно друкувалися б у тисячах примірників, — видання за виданням ! Хвильовий може до останнього часу, доки його не вивезли б (а вивезли б напевно), — жив у атмосфері ласкавих поглядів і підкресленої пошани. *Все йшло б звичайним шляхом українського мистецтва в СССР. Дорогою вгору — для слухняного мистця і вділ — для його творчости і його нації.*

Але справа власне в тому, що це говорила не робітниця з темних завулків вигаданого, неіснуючого « гнилого заходу ». Це кричала в білий день на соняшній пляжі струнка й міцна, « покликана до кипучої діяльности », дівчина Аґлая, громадянка найщасливішої країни в світі — СССР. Її свіжий молодий голос доконував чудес : він прорізував ту неймовірну задуху нового совєтського шабльону й старого невмирущого міщанства, що густою сірою ватою звисала над цілою « найвільнішою країною світу ». Вата та розбухала, розповзалася, затикаючи кожну щілину, до якої могло б вдертися свіже, яскраве повітря з-за меж СССР або заглянути здалека в весь хвилюючий стобарвний і стодзвонний світ !

Не дивно, що голос Аґлаї залунав так дзвінко й так рішуче. В ньому бриніли шляхетним металом голоси тисяч інших « Аґлай в спідницях і штанах », тих нових людей

нашого часу, що « мов гриби виростали коло комячейок », хоч їх не помічалося...

Ані комячейки не могли їх прийняти до себе, ані вони не могли тіснитися в їх вузьких, точно виміряних рамках. Аджеж ті нові люди несли « вічний вогонь стремлінь », несли свою справу великих почувань і бурхливих пристрастей. Все те, що не має виміру й обрахунку, що не підлягає статистиці й платні. Отже щось, що ніби не має ніякої реальної вартости, а помимо того, чи власне тому, творить найвищі цінності, зроджує правдиве мистецтво, правдивий великий стиль та — здобуває світ ! І це *« щось » зветься не інакше, як романтика, романтика нації, романтика змагань, романтика життя !*

Романтика ! Скільки уст погірдливо кривилося, промовляючи це слово, як символ безпорадности й безплідности, не відчуваючи його гострого й свіжого змісту ! Скільки порожніх рук легковажно вимахувало при згадці про неї, не розуміючи, що лише вона, романтика, може вкласти у ті руки — творче надхнення, владний рух і тверду зброю. Бо це ж романтика дає усьому барву, ритм, запах і стрункy пружність. Все те, без чого життя обертається в сіру задушливу вату, яку прорізати може знов лише вона, гостра, як стилет, романтика нових людей нашого часу, що не зносять задухи, що всюди пробивають вікна, аби хлинуло п'янке повітря, аби перед очима розгорнулися обрії !

Ті, що тужили за романтикою, не раз не розуміли цілої її сили. Ті ж, що її нищили, розуміли ту силу у всій її могутній загрозливості, і — власне тому — нищили.

Большевицька Москва руйнувала в Україні все, що виростало вгору, що рвалося за обрії. Вона розуміла, що великий стиль життя і великий стиль мистецтва творив би теж і велику культуру нації та поривав би до всього, що творило б її велич. Вона бачила, що українська душа не може витримати довго без широкого простору і глибокого віддиху. Про це кричав Хвильовий, про це кричали інші, хоч їх крик відразу затискала московська рука, розуміючи його небезпеку.

Молода поетка, Ладя Могилянська, кинула вірш, характеристичний для української молоді її доби :

Рейки, чи морфій, чи шворка, чи куля —
Всі крізь життя несемо талісман такий !
Що ж нам робити, як ми не забули
Днів леґендарних смішної романтики ?

Москва розуміла, що сотні тисяч українців, зокрема молодь, — стужені, часом навіть собі того не усвідомлюючи, за романтикою життя, за романтикою своєї нації.

І ледве зродиться така романтика, вона їх пірве і відірве від Москви — назавжди!

А тому, — хай живе сірість в Україні, хай українські письменники пишуть про буряки й трактори, хай усіх героїв українських і світових заступлять Ленін і Сталін, хай люди дивляться не вгору і не на далекий Захід, лише низько в землю і близько — на Москву! Бо якщо Україна розігнеться і буде дихати — вона буде жити! А цього Москва не могла допустити нізащо. Вона щільно забила вікна, в які міг би ввірватися вітер з заходу. Вона нищила всіх Хвильових і Аґлай, що ці вікна прорубували. Вона притискала до землі все, що в Україні рвалося вгору. І на ті зрівняні з землею місця висовувала постаті своїх московських Пушкінів, Блоків, Єсєніних.

Ці постаті, що виростали на могилах української культури, були єдиними, на які могла дивитися молодь СССР взагалі і України зокрема. Отже, не дивно, що в уяві цієї молоді вони виростали майже на богів. Бо вікна на захід були щільно замкнені, власні велетні були притиснуті до землі, або й поховані під нею, а большевицька Москва з радісним улюлюкуванням допомагала зросту реалістичної творчости в Україні, творчости, що весь час дивилася лише собі під ноги і обхлюпувалася болотом, творячи оди на честь вбивників своєї нації. Такого українського мистецтва жива душа молоді прийняти не могла. Бо це і не було українське мистецтво.

Правдиве українське мистецтво нищилось відразу в зародку, ледве воно заповідало стати великим. Отже, вибираючи лише між халтурою — з причепленою українською етикеткою — і єдиним приступним мистецтвом, мистецтвом ворожої Москви, молодь СССР була змушена вибирати те вороже мистецтво і уявляти його єдиним, найліпшим, бо вибирати ж не було з чого!

А тут же близько, за стіною, лежав широкий прекрасний світ! За стіною голосно сміялося й плакало життя. І до самої України підповзали широкі дороги з далечини. На тих дорогах виринало безліч речей, безліч барв і запахів. Сотні мистців вибирали з них все найяскравіше і давали йому найдорогоціннішу форму. І сотні речей чекали, поки їх схопить і візьме собі українське мистецтво. Тут же за стіною, яку так хотіли розбити тисячі Аґлай, крутилося

вихром свіже повітря яскравих і міцних почувань. Воно не могло прорватися через запхані щілини, але воно билося у них невпинно. І ось — сталося ! « Тисячі Аґлай » можуть нарешті здійснити свою тугу : міцним рвучким рухом відчинити нарозстіж вікна, пити свіже, насичене бурею, повітря. Крізь ці вікна вони побачать далекі обрії, широкі дороги, по яких невпинно йде вперед правдиве непідроблене життя з усіма його прекрасними дарами, які даються — лише сміливим.

ОСТАННІЙ ЛИСТ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

Київ, 15.1.1942

Шановний і Дорогий Пане Олег !

Нарешті маю оказію написати Вам листа, який передав би хоч трохи настрій Києва, у якому ми з Вами так радісно починали працювати перед неповними 3-ма місяцями... Навіть тяжко собі уявити, що з того часу не минуло ще трьох місяців і все вивернулось на другий бік, а люди також на другий бік вивернули своє відношення до нас.

Багато з тих, що просто адорували нас у ті, не дуже віддалені, часи, коли ми ще були « знатними іностранцами », не вітаються при зустрічі, або говорять, що вони таки з нами; а другі, які були менш настирливими приятелями, — оточують власне тепер нас особливою пошаною і підтримкою. Якби тепер все змінилося знов — о, як би легко можна було зібрати собі відповідних людей !

Про події і настрої в редакції Ви будете мати докладні відомості від п. М. і Гайовича. Отже про це не буду писати. Але дивна річ, всі ці події наразі не торкнулися Спілки. Перші ж збори по « зміні » пройшли у вийнятково прихильній атмосфері і одну людину, яка вилізла з закидами Управі (щодо напрямку) — решта членів абсолютно закричала, а було всіх тих членів понад 40 душ.

Після тих зборів все іде нормальним шляхом. Маємо вже їдальню, умеблювання. До нашої Спілки приєдналися вже фільмовці, як підсекція, з Н. на чолі. Літературний Клюб, який провадить Муз., розпочав свою діяльність, отже все іде по-людськи і оскільки справа завалиться, то завинять в цьому « не так тії вороги, як добрії люди », передусім мій заступник, який думає скорше, як новий редактор « Слова », аніж як ми. Прикро це сконстатувати, але на жаль, це так. Любов до Толстого і Пушкіна сидить у ньому далеко глибше, як любов до своєї Батьківщини.

« *Сліпа вулиця* » (ст. 79). — Доповідь, читана в лютому 1938 р. в Українській Студентській Громаді в Варшаві, згодом друкована у « Віснику ».

« *До проблеми стилю* » (ст. 88) — Стаття ця не увійшла до Збірника « Прапори духа ». Після появи Збірника, хтось прислав її текст, не подавши джерела.

« *Сила через радість* » (ст. 91). — Доповідь, виголошена в УС Громаді в Варшаві 15. червня 1937 р., надрукована у « Віснику », кн. 9., за вересень того ж року. Авторка неоднократно покликається на тодішні Італію та Німеччину. Сьогоднішнього, зокрема молодшого, читача це покликання може дивувати, але воно зрозуміле на тлі доби, коли ці країни вважалися єдиним заборолом проти большевизму, який саме в тридцятих роках довів нищення поневолених народів, зокрема ж України, голодом та масовим терором, до неймовірних меж при повній байдужності, а то й прихильності демократичного Заходу, що захоплювався « розсміяними комсомольцями », а голоду в Україні не помічав...

Характерне й те, що в статті « Партачі життя », писаній вже за німецької окупації, хоч ще в Польщі, нема жодних покликань ні на Італію, ні на Німеччину.

До ст. 101. — « Українська доба » відомий тоді твір Юрія Липи, що розійшовся був з « Вісником ».

« *Партачі життя* » (ст. 105). — Доповідь була написана підвесну 1941 р. і виголошена у краківській « Просвіті ». Друкована вперше у Збірнику « Прапори духа ».

У цій статті, поминаючи основи світовідчування Авторки, виявилось і обурення байдужністю, хитрунством, опортунізмом, а то й злобою тодішньої т. зв. еліти в час драматичного розриву в Організації Українських Націоналістів.

« *Книжка — духова зброя* » (ст. 121). — Стаття написана в Кракові 1940 р. (або весною 1941.) Переписана з рукопису, який зберігся.

« *Вступне слово на Академії в честь гетьмана Івана Мазепи* » (ст.124). — Читане було Авторкою в Криниці, в липні 1940 р. Переписане з рукопису, було вперше друковане в Збірнику « Прапори духа ».

« *З нових книжок* » (ст. 130). — Рецензія, друкована в журналі « Дорога » (ч. 2. Краків 1941.)

« *Відозва ОУН* » (ст. 133). — Це відозва Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ, видана в кілька днів пісня Житомирської трагедії. Писана була О. Телігою на доручення Референтури Пропаґанди КЕ. У первісний текст були внесені різні зміни та додатки, тому Олену Телігу слід вважати лише основним співавтором цього тексту.

« *Братерство в народі* » (ст. 137). — Текст цієї статті був друкований в тижневику « Волинь » з 12 жовтня 1941 р. І там, замість наведеного на ст. 139. останнього уступу (передрукованого з « Літаврів ») є таке закінчення :

« Ні, це не сміє бути те братерство, яке в середині нації не допускає вільної думки, яке безкарно дивиться на злочини, яке допускає до голосу найгірших. Але це братерство мусить цінити життя кожного українця, а тим більше тих, хто змагається за нашу батьківщину. Мусить уважати, щоб не пролити ні однієї краплини крови, яку вже так багато проливав ворог. Це братерство мусить завжди розкривати нам очі на те, що кожний вистріл в середині нації є найліпшою музикою для серця ворога, є для нього більшою радістю, ніж власний цільний вистріл, бо то є завжди музика, якої диригентом є він сам.

ПРИМІТКИ

Друковані за життя Авторки, прозові твори зібрав уперше по війні Олег Лащенко для архіву Культурної Рефрентури ПУН. Вони увійшли до Збірника « Прапори духа ». Рукописи недрукованих та деяких друкованих врятував інж. Тимчук, що їх йому свого часу передав був Улас Самчук, у якого їх залишив Михайло Теліга в переїзді через Рівне до Києва.

« *Або-або* » (ст. 59). — Автобіографічний « фраґмент ». Це перша (й остання) спроба художньої прози. Нарис торкається першої зустрічі Олени Шовгенівни з совєтською дійсністю та системою, в якій зникають будь-які моральні принципи. Дуже часто в розмовах на ці теми, Олена Теліга покликалася на цей фраґмент, кажучи : « Знаю цю дійсність в власного досвіду ».

« *Якими нас прагнете ?* » (ст. 65). — Стаття написана у Варшаві, друкована у « Віснику », в жовтні 1935 р.

З приводу цієї статті слід сказати, що вона, як і вся публіцистика Олени Теліги, не була доцінена нашою критикою, що зосередила свою увагу на творчості поетичній. Майбутній дослідник ствердить вплив статті на дальшу літературну й публіцистичну творчість тодішнього молодого покоління, на розвиток думки й світовідчування його. Годі переочити й пекучу актуальність статті для сьогодні. І не лише українського сьогодні, але й загального, коли питання « відмінности, але й рівновартности жінки », питання взаємовідносин, пошани й чемности є темою палких дискусій та широких акцій.

« *Лист до Редакції* » (ст. 78). — Лист до Редакції « Вісника » (січень 1936 р.), який відноситься до статті « Генераліссімус духа », вміщеної у ч. 1. журналу (прихильників гетьманського руху) « Український Ветеран ». Упорядник цього Збірника був присутній при розмові Олени Теліги з полк. Варфоломієм Євтимовичем, редактором « У. Ветерана », в якій вона його попереджувала про вміщення цього листа у « Віснику ».

« Український Ветеран » — як кажуть — « взяв на озброєння » Олену Телігу проти кіл УНР, з яким О. Теліга була недавно розійшлася. Журнал, високо оцінюючи її творчість, нечемно вдарив по противниках, а зокрема по Наталі Лівицький-Холодній. О. Теліга пояснювала полк. В. Євтимовичеві, що розійшлась вона з табором УНР з ідеологічних та політичних причин, їй прикро, що люди того табору виявили вороже ставлення до неї і особисто, але вона не може поступати як вони, не може лишити враження, що мала якесь відношення до особистої атаки « У. Ветерана » на кол. приятельку. Тому пише цього листа, але містить його не в « У. Ветерані », а в журналі, в якому співпрацює систематично й у якому співпрацювала Н. Лівицька-Холодна.

немає тут з нами Вас, що взагалі нас тут не більше, але гадаю, що і це знов колись буде.

Наразі вітаю щиро Вас і всіх празьких знайомих.

Прошу написати мені листа з усіма Вашими новинами.

Привіт М. і Г.

Олена Теліга

Те, що ми не хилимо голови перед цими його богами, змушує його апробувати нову політику супроти нас.

Зате мої співробітники з « Літаврів » — незмінні, як і багато інших. Я... засипає мене тепер дуже добрими віршами з присвятами і без присвят мені, але віршами наскрізь « нашими ».

Багато членів не хоче тепер друкуватися тут, у « Новому Слові ». Боже мій, який цікавий журнал можна би видавати тепер в Празі, коли б я передавала звідси матеріял !

Новий Рік зустріли ми гучно в окремій кімнаті реставрації « Київ ». Але мені було страшно сумно, що цей вимріяний Новий Рік у Києві, та й ще у « Києві », був без Вас і навіть без другого « великого Олега ». Ми ж стільки говорили про нього ! Ми чекали на нього стільки літ ! А все ж було багато тостів, багато віри в майбутнє і багато крику і танцю з приступкою — галасливого Ш.

І ось пройшов цей Новий Рік у Києві. Вітри віють без перестанку. Мороз такий, що всі ми ходимо, як святі Миколи або снігові баби : волосся, вії, комір пальта, все робиться за хвилину білим ! Замерзає вода у водопроводі, зі світлом і теплом все роблять експерименти : то включають, то виключають. Одним словом, є рішуче всі ті родзинки, які ми уявляли собі в зимовому житті в цьогорічному Києві. Пальта у нас всіх неймовірно легкі, а Ірлявський ходить у літньому. Коли ми йшли вчора ввечорі коло засніженого університету, самі білі і замерзлі так, що устами не можна було поворохнути, з холодного мешкання Спілки до холодного дому, я собі яскраво усвідомила, що та мить і для мене, і для Ірлявського, і для ... буде пам'ятатися, як символ того « найгіршого » в Києві, тим більше, що перед тим ми мали ще відповідну розмову з нашим заступником і бачили, як з його привітного обличчя « рубахи-парня » — вилазить ворог. Одним словом : « Сніг і вітри над моєю вітчизною ».

Але за цим снігом і вітрами відчувається вже яскраве сонце і зелена весна. Це відчувається щодня в різних розмовах у Спілці, в їдальні, в моїй хаті. Це відчувається в тих віршах і рефератах, що мені зносять до Спілки. В десятках запрошень до різних людей, що пропонують навіть жити в них тепер. А тому у нас всіх, навіть помимо всіх прикростей, помимо голоду щодня, помимо навіть собачого холоду — у всіх нас чудесний настрій і всі ми почуваємося не лише психічно, але й фізично — цілком добре. Шкодуємо, що

« Так було й буде завжди ! Коли на одному зі шляхів своєї батьківщини група румунів вбила в темну ніч свого національного борця Кодреану та його товаришів, то сьогодні світ знає, що це ворожа румунській нації думка всунула їм в руки братовбивчу зброю.

« Але ми не сміємо допустити, щоб від українських рук в середині нації гинули наші герої, або й найсіріші наші брати. Не сміємо ні одного вистрілу, який належиться ворогам нашого народу, керувати в українські серця.

« Тепер, як ніколи, ми мусимо змагатися за спільноту в нації і за братерство в народі. Але, йдучи за тими гаслами, ми повинні дбати, щоб вони були не лише « міддю бряцаючею », а найглибшою правдою, для якої варто жити і вмирати. »

Для « Літаврів », що виходили у Києві, Олена Теліга вважала відповідним зняти ці устипи про братовбиство.

« *Прапори духу* » (ст. 140). — Текст статті беремо з « Волині » з 16. листопада 1941 р. Але вона була первісно друкована в « Українському Слові » в Києві. Не маючи доступу до комплету Київського « Українського Слова » (повного комплету нема навіть у найбагатшому на часописи, що виходили в Україні за німецької окупації, архіві в Кіль), подаємо текст за вище згаданим числом « Волині ».

« *Розсипаються мури* » (ст. 143). — Стаття написана в Рівному, друкована в тижн. « Волинь » з 5. жовтня 1941 р.

« *Нарозстіж вікна* » (ст. 146). — Стаття написана в Києві й друкована в « Літаврах ». Передрукувала її « Волинь » 15. січня 1942 р., звідки й беремо її текст.

« *Останній лист* » (ст. 150). — Лист Олени Теліги до Олега Лащенка, до Праги. Вперше був друкований у Збірнику « Прапори духа » з випущенням чи скороченням деяких імен та прізвищ. Тут розшифруємо неясні місця, завдяки поясненням адресата.

Ст. 150. — « *М. і Гайович* » — Марко Антонович та М. Гайович.

— « *Муз.* » — Юрій Музиченко, літератор, член Спілки Письменників. На еміграції відійшов від українського життя.

Ст. 151. — « *Я... засипає мене тепер дуже добрими віршами...* » Мова тут про молодого поета караїмського походження, що приносив дійсно талановиті поезії, не бажаючи їх містити в « Новому У. Слові », ні в російськомовному журналі, що виходив за редакцією Дудіна, який виявився більш принциповим, як українець — Штепа. Я... залишився у Києві й його прізвища не розкриваємо зі зрозумілих причин.

— « *Галасливий Ш.* » — Шекерик-Доників, що проживає у ЗСА.

— « *і для Ірлявського, і для...* » викрапкувано прізвище О. Штуля, не бажаючи тоді наражувати його родини.

Ст. 152. — « *Привіт М. і Г.* » : привіт Мамі й Галі, матері О. Лащенка й його сестрі — Галині.

БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

О. Жданович

НА ЗОВ КИЄВА

Олена Теліга, як поетка і як революціонерка, як людина взагалі, й як жінка зокрема — це ціла епоха. Змалювати її постать — незвичайно важко. А ще важче людині, що стояла близько до покійної героїні, людині, для якої Олена Теліга була цілим світом — блискучим, високим, соняшним, як мрія. Чимсь, поза всю близькість, недосяжним, чимсь неповторним, і таким рідким у теперішньому світі.

Світ змінився. Надто прозаїчні будні роблять просто незрозумілим той стиль, який був властивий життю і цілій істоті Олени Теліги. І хоч її найвизначнішою прикметою була безпосередність, а з тим і простота, хоч вона при своїй духовій недосяжності була надзвичайно близька кожній нормальній людині — проте сьогодні часто здаватиметься незрозумілим те, що в ній було найцінніше : та духова висота, та ідеальність, яка ушляхетнювала все довкола неї, та романтичність і блиск, те, що французи звуть еспрі, що дало їй таке значення в українському житті, а що чекає ще стати темою студій, нарисів, повістей та інших творів науки та мистецтва.

В цьому короткому нарисі хотілось би подати кілька фактів і загальних рисів цієї великої, ще неоціненої постаті, як скромний вінок на могилу героя. Героя в тому значенні, як його розуміє Карляйль — як формуючого чинника, як чинника, що кладе печать свого духа на свою добу і лишається провідним ідеалом для наступних поколінь.

РІД

Коли ви глянете з київських горбів на лівий берег Дніпра, то маєте враження, що відкрита перед вами синя

далечінь українського степу — повна запорозьких постатей. Ви маєте враження, що чуєте свист козацьких шабель, що змішався в одно зі свистом степового вітру. А коли наляже темінь горобиної, грозової ночі — не знаєте, чого скорше чекати: чи зловісного багнету блискавиці на оксамитно-чорному небі, чи блиску партизанських пострілів на далекому й важкому обрії.

Коли палить південне сонце, степ від сухости репається, але ані трохи не тратить своєї соковитости й буйности, — тоді в прозорому повітрі, немов фата-морґана виринають міднолиці хлібороби, що з шаблею і списом ішли за плугом, завойовуючи цей степ, розтинаючи петлю татарського аркана, що завжди загрожував відважним піонерам. Це Лівобережжя, де у віках боротьби однаково звичайним образом було роз'яснене сміхом обличчя, як і обличчя перекошене агонією, — викохало окрему расу піонерів, расу степових кортезів, незрівняну в своїх здібностях, завзятті, погорді небезпеки, витривалості й блискучій талановитості.

З роду такого піонера з околиць Слав'янська походив Іван Шовгенів, талановитий інженер, чи не найвизначніший український спеціяліст в питаннях гідротехніки, міністер Української Держави та ректор Подєбрадської Академії.

Хлопець зі звичайної селянської родини, закінчивши з відзначенням середню школу, складає з відзначенням конкурсовий іспит до петербурзького Інституту шляхів сполучення, виходячи з нього як один з найкращих інженерів. Невеликий зростом, але рухливий, енерґійний і життєрадісний. Хто його бачив вже дідусем з хворим серцем і розвинутою астмою, той мусів признати, що стільки енерґії, життя і духових сил — має рідко який юнак. В ньому дійсно жила вся цілюща сила сонця українського степу.

Від цього батька й матері, що походила зі старої священичої родини з поораного ярами Поділля, народилась 21. липня 1907 року в Петербурзі *) Олена Шовгенівна.

---

*) Щодо дати й місця народження Олени Теліги існують розходження. Ця справа окремо з'ясована у примітках до цього нарису.

ДИТИНСТВО

Перші роки дитинства були справді радісні й безжурні. В обставинах заможного батьківського дому, в товаристві старших братів своїх, під опікою ґувернантки, що вчила чужих мов, улюбленіця батька — росла Олена Шовгенівна. Щоліта виїзди чи то на Кавказ, чи то до Фінляндії, чи в Святі гори в Україні давали різнородність вражень і розвивали дитячу уяву. Висококультурне середовище, в якому перебувала від малечку, формувало її дух, в простоті, властивій українським родинним традиціям.

Проте, Олена Шовгенівна в дитячих своїх роках не була вихована з-назовні по-українськи, лише по-«російськи». Хоч її батьки й розмовляли між собою переважно по-українському, вона не була вихована як українська дитина. Вона від ґувернанток засвоїла бездоганний акцент у французькій, німецькій та московській мовах — чого її батьки, що покінчили російські високі школи, ніяк не могли осягнути й увесь час говорили по-московськи з українською вимовою, а мати ще й з західньоукраїнською (тверде «р») — але не говорила українською мовою. Весь час потім мала за це жаль до батьків. Але дитиною не знала нічого про свою українськість і ніби не відчувала браку цього.

Це була дуже здібна, вийнятково жива й амбітна дитина. В пізніші часи одним із найвеселіших її спогадів було оповідати, як п'ятирічною дівчинкою, будучи на якомусь дитячому пописі, в антракті втекла від мами й, вибравшись на сцену, продеклямувала віршик, щоб не бути позаду тих, що пописувались і збирали оплески.

Світ казок і забав, а згодом школа абсорбувала її уяву і мозок, забирали час. Ученицею була доброю, хоч своєю рухливістю справляла багато клопоту вчителям і ґувернанткам. Від малечку жадібно читала. В цьому знаходила заохоту й піддержку з боку братів і батьків, що й самі захоплювались однаково казкою про Фатіму, як і пригодами капітана Геттераса, або Тома Соєра. В цьому культурному оточенні, в повному значенні цього слова, Олена Шовгенівна сама починає писати. Але її дитячі писання були лише дитячими вправами у віршуванні й поза технікою складання вірша, яку може осягнути нормально здібна дитина, нічим не відзначались і не виказували майбутнього таланту. Пізніше поетка охоче бавила себе й інших жартами зі своїх дитячих спроб.

Перед революцією 1917 року, інженер Шовгенів стає

професором Київської політехніки, а Олена Шовгенівна — ученицею гімназії Дучинської в Києві.

Так застав її 1917 рік, зовсім неприготованою на життя і вростання в український світ.

Батьки були українцями, але не виховували своїх дітей по-українськи. Тепер стають батьки активними українцями, але на дітей, в цьому відношенні, не звертають уваги. Діти були заскочені революцією. Універсали, прапори, паради — все нове й небувале, незрозуміле. З українськими прапорами після вступу Муравйова в Київ зник батько, що як міністер евакуювався з урядом. З ним зник і старший брат, що полонений стихією української революції, раз глянувши на лави українського війська, що проходило зі співом « Запорозького маршу », пішов до Української Армії. Мати говорила тепер з московським оточенням принципово по-українськи, але з дітьми далі по-московськи... Олена з молодшим братом оберталась далі між товаришами по школі та забавах в парку Політехніки, але Київ для них був далі « російським » містом. Не розуміли в чому тут річ.

Одного дня, коли в Києві була українська влада, стався такий випадок : до дверей помешкання хтось застукав і коли мама відчинила, на порозі з'явилась постать висока, стрункa, молода, але з дуже худим і вимученим обличчям. Всім стало ясно, що це один з тих, які повертаються з німецького полону. Він запитав московською мовою : « Тут живуть українці ? » Відповідь — « Так » ! Незнайомий безсило опустився на крісло й почав плакати, крізь сльози оповідаючи :

— Три роки тому, це було російське місто, а тепер українське. Я князь Трубецкой. Місяць тому я увійшов на територію Росії, але знаходжу — Україну. Де ж Росія ?

Йому було пояснено, що Росія починається на північ від Курська.

Для малої Олени це була перша лекція про українську революцію. За нею прийшла і друга. На параду в честь союзу української армії з денікінцями мати не пустила. Але коли незадовго після музики почулись постріли, всі вибігли на вулицю. Від Хрещатика мчав кінnотчик. З пістолею в руці нагнувся над гривою коня, а за ним маяв чорний довгий шлик. На нього сипались питання — що таке ?, що сталось ? — У відповідь він радісно вигукував : « Наконец опять бйом русских ! »

Ця радість захопила Олену. Цей казковий лицар став втіленням краси і мрій. Став ідеалом, по якому треба було

всіх міряти. І її дорогий батько, і коханий брат серед тих, що тепер б'ють « русских », хоч і не знала тоді за що їх властиво бити. Але питання такі не довго мучать дітей. Діти мають більше « важніших » справ. В кожному разі й цей казковий лицар говорив по-російськи.

Так пройшов рік 1919., а далі — 1920., 1921. Батько й старший брат вийшли на еміґрацію. Мати лишилась без засобів до життя з двома підростками й вічним переслідуванням совєтської влади : « Твой муж петлюровец ! »

Приходить голод і злидні. Після дореволюційних достатків дому талановитого інженера, що завжди мав відповідальну й дуже добре платну працю — була це велика й жорстока зміна. Але до неї вже призвичаїлись всі. Київ голодував від 1917 року. І дім міністра української держави мало чим різнився від дому переслідуваної жінки петлюрівця. Тому та зміна пройшла майже непомітно. Замість проходів з ґувернанткою, прийшли проходи на Євбаз міняти речі на хліб. Замість перфум і кокард у волоссі — прийшла нафта, щоб хоронитись від вошей і тифу. Замість гімназії — трудова школа. На місце виїздів на літо на Кавказ чи в Святі гори — прийшли виїзди за місто по картоплю, та біганина, як посланець в тій чи іншій установі, щоб щось заробити.

Але дитячі роки мають ту добру сторону, що не мається змоги роздумувати й перейматись. Все береться легко, все проходить швидко й непомітно. Так, і в найважчих умовах живеться все таки безжурно.

П'ЯТНАДЦЯТА ОСІНЬ

Ти мала димний і сосновий смак,
Моя п'ятнадцята, прекрасна осінь —

писала Олена Теліга про часи, коли скінчилося її дитинство.

У сірих гнітючих обставинах підсовєтської дійсности виростало « дівчатко довгоноге » зовсім не совєтською дитиною. Воно не приймало науки ані історичного, ані якогонебудь іншого матеріялізму. В роках голоду, злиднів, розкладу й деморалізації, її ясно-карі, бездонні й проникливі очі дивились понад цим всім в далекі обрії іншого світу. Світу романтики, краси й чистоти. Брутальні пропозиції матросів продати себе замість сукенки навіть не ображали дитини — вона в своїй дитячій наївності просто не розуміла про що ходить.

Але ось приходив час прощання з дитячим світом і час прозріння, щоб побачити дійсність. Ця дійсність ще не була для дитячої душі й мозку ясною. Взагалі, все ніби було прислонене важким і їдким димом большевицького пожарища. Але «довгоноге дівчатко» таки бачило, що приходить новий світ. Замість вигоди батьківського дому, приходить тверда боротьба за існування. І ця твердість, ця жорстокість, стає домінантою сучасности.

Парки переорані ґранатами. Альтанки в городах Києва розсипаються — починається наступ заводу, що кує зброю для відродженого московського імперіялізму. Компартія торощить все, що пахне людиною, що хоче бути собою, а не безвольним коліщатком машини державного капіталізму. Варварське ҐПУ розчавлює все, що не хоче прийняти (і то «з переконання»!) офіційно приписаних поглядів і вірувань, опертих на матеріялізм і потреби змодернізованої та удосконаленої тюрми народів. Людина мусить стати роботом. Богом-отцем — компартія. Богом-сином — машина. А над розложеним і кинутим у хаос маразму світом ширятиме, як Дух святий — кривавий кондор у постаті начальника ҐПУ.

Люди мають любити за «рефлексологією». Мистецтво має показати на місце «перестарілої» душі, чи «зайвої» краси, завод і електричну лямпочку та давати не проблеми, не вічні правди, а поради й заохоту до виконування і перевиконування норм.

Такою була назовні дійсність, на яку гляділи очі підростаючої поетки.

Вона не знала досі, скільки загинуло людей у боротьбі з цим молохом. Не знала, як задихався Марко Антіох, що не вмів собі уявити світу без Бога. Не чула розпачливого крику зламаного світу поетки краси Ладі Могилянської: «Що ж нам робити, як ми не забули днів леґендарних смішної романтики»...

Не чула й не знала. Але людина й кров непокоримих лицарів степового українського Тексасу — були в ній сильніші за систему, що хотіла зґвалтувати її душу. Душа її розвивається своїм власним шляхом. І живе вона серед сіропонурої дійсности — у своєму власному внутрішньому світі. У тому світі — хоч навколо їдкий дим пожарищ, виття шакалів — світить сонце. Сонце переможного життя і тремтить живичний запах свіжого, чистого повітря соснового лісу.

Підростаюча дитина живе в чистоті, в романтиці надій

і мріях про щастя. « Дівчатко довгоноге », як всі дівчата всього світу, мріє не про приписане таке чи інше досягнення, а про першу любов, про мужні очі лицаря. І в цих мріях у п'ятнадцяту осінь свого життя чула майбутня поетка, як її дитячі дні « втікають швидко, як малі ягнята ». Але дивно : доганяти їх не хочеться. Приходить щось нове, незнане, цікавіше.

Немов рослина в соняшнім вікні,
Яка нежданo вигнулась стрільчасто —
Я відчувала стрункість власних ніг
І гнукчість рук, що хочуть взяти щастя.
. . . . . .
Незнана радість і незнаний сум...

Та радість була більша від суму.

Так з дитини народилась дівчина. Але це ще не було народження жінки, ані українки. Це ще не була любов, лише передчуття любови. Любови серця, любови до Києва, як серця України.

ПЕРЕЛОМ

Дальше існування родини « петлюрівця » в системі « найсвобіднішої в світі країни » — було неможливе. Мати рішає перебиратись з дітьми за кордон, до батька.

Доїхали потягом до Вінниці — тут контроля : куди, чого, за чим, до кого, звідки, папери, посвідки і т. д. — врешті арешт. Викрутившись з арешту, рішають далі пробиватись пішки, бічними дорогами, селами до знайомих та рідних в Кам'янці Подільському. Може допоможуть в переході кордону.

Шістнадцятилітнє дівчатко цієї весни 1923 року вперше глянуло відкритими очима на Україну, на українське село. Вперше повними молодими грудьми вдихнуло запах землі. Була чудова українська весна. Над хвилястими нивами Поділля в бездонній блакиті неба співало радісне сонце. Високо, високо, здавалось, поруч сонця, дзвенів жайворонок. Земля пахла материнськими грудьми й парувала весняним своїм потом після зимової простуди.

Це була справжня — Вона Земля. Вона — Україна з усім своїм чаром і красою. Дівчина, що народилась і зросла у великому місті, нічого не знала про село. Україна взагалі була далека для неї. Але раптом, тут серед дзвеніння жай-

воронка, в мерехтінні соняшної далечіні — почулось дзвеніння підкови і майнув вершник з чорним шликом, що мчав від Хрещатику з пістолею в руці й гукав : « Наконец опять бйом русских ». Це ж звідти він прийшов був і певно під її темним покривалом спочиває по важких боях.

І промайнуло сумне обличчя князя Трубецкого, що зі сльозами в очах казав : « Тепер скрізь тут українці ». Так, тут скрізь, замість малоросіян — українці. Весна 1917 року, пробудивши землю до нового життя, пробудила й нарід український до нового життя. Україна стала дійсністю.

Тут, серед піль Поділля, у сяйві весняного сонця, голос землі промовив до Олени Шовгенівни, як колись голос Божий до Савла, що не знав Божої Правди, і зробив його найбільшим борцем за Христа. Так тут « дівчатко довгоноге » відчуло свою землю, пережило до неї першу, незабутню любов.

Кожне щастя зв'язане з болем. Тут же, пізнавши свою землю, треба було з нею прощатись, її залишати. Залишати, щоб блукати по світі, одержимою любов'ю до неї, мріяти про поворот. Боротись за нього. Гнала від себе сум прощання. Далі, далі. Вперед, на захід, туди, де батько, де брат, що пішли під прапорами боротьби за цю прекрасну землю.

Ніч переходу була по-літньому парна й як земля подільська — чорна. Проте большевицькі пограничники були чуйні, як пси. При самих дротах почулось — « Стой ! » і посипались постріли. Не страхом зареаґувала на стріли майбутня поетка відваги, а напруженням нервів і оп'янінням, яке дає боротьба. В темноті упала на дротяні загорожі. З покалічених ніг стікала кров на український чорнозем. Як перший символ їхнього взаємного пізнання й майбутньої нерозривности.

В польському Тарнові застала батька й центр еміґраційної України.

Україна — що це й яка вона ? Яке моє місце в ній ? Яке її відношення до мене ? Чому ти, Батьку, нічого не казав мені про неї, хоч сам пішов її будувати й брата мого взяв боротись за неї ?

Ці питання ставила Олена Шовгенівна собі й батькові. Батько відповідав щасливим усміхом своїх очей і словами : « Тут Україну кожен носить в серці таку, яку собі викохав, яку собі виборов у важких змаганнях зі світом і собою. І

ти її знайдеш сама. Це буде важче, але зате любитимеш її більше, бо це буде дійсно твоя ».

Поклик української землі в нивах Поділля пробудив в Олени Шовгенівни любов до землі її предків. Але земля, це ще не Україна. Там вона пізнала й українське село з й о г о красою, привітністю, його завзяттям. Там побачила, як селяни зубами держать землю, як боронять її перед загарбниками. Так само, як колись перед татарином. Але село, це ще не вся Україна. В Тарнові побачила тих, що боролись за суверенність української держави. Ідейних і жертвенних борців — але й це ще не була вся Україна. Бо ж Україна, це ще не тільки земля, але й нація. А нація, це ще не тільки сучасне покоління. Нація — це мертві, живі й ненароджені, об'єднані кров'ю, минулим та боротьбою за майбутнє й сучасне. Україна, це — її історія, мистецтво, її духовість — нами відчута й пережита, та наша воля й уміння формувати й розвивати їх у майбутньому. Україна — це вогненний міт, за який боремось. Це велика животворча ідея, великий змаг за краще, нове, величне, майбутнє не лише нашого народу й краю, але цілого вільного від несправедливости світу.

Такої України сімнадцятилітня дівчинка не знала. Коли б стала питати у людей, то зустрілась би з різними образами, сама не маючи змоги оцінити й вибрати. Лишався єдиний шлях до України — власне шукання і власна боротьба за неї. Та перед нею ще стояв шлях до власного загального формування. Стояла ще наука.

1924 року переїздять Шовгеніви до Подебрад в Чехословаччині, де батько стає улюбленим ректором Української Академії, яка таку велику ролю відіграла в українському житті, давши величезну кількість інженерів, фахівців різних ділянок.

Олена Шовгенівна записується на матуральні курси. Не знаючи добре української мови, маючи за собою невистачальну й несистематичну совєтську школу, — зробити протягом року матуру не було легко. Але Олена має незвичайну пам'ять і великі здібності та поміч Леоніда Мосендза, до того ж амбіцію осягнути мету. І за рік складає матуральний іспит з дуже добрим вислідом. Не відпочиваючи довго, на осінь 1925 року вступає на історично-філологічний відділ Українського Педагогічного Інституту в Празі.

Подєбради й Прага — це два найчисленніші, найживіші й найпродуктивніші українські еміґраційні осередки двадцятих років. Тут зібралось найбільше старих діячів. Тут працювала найчисленніша частина українських науковців. Тут згуртувалось найбільше активної української молоді. Та не лише актив еміґраційного молодого покоління згуртувався тут. Сюди прибували кадри найсвідомішої молоді з українських земель під Польщею, що не хотіли або не могли студіювати на польських високих школах. Період існування українських високих шкіл у Празі й Подєбрадах — це окрема сторінка в українському житті.

Тут не лише продовжували свою діяльність ті, що творили українську державу в 1917-1921 роках, як політики або робітники інших ділянок. Тут шукали бувші вояки української армії причин програної наших визвольних змагань. Тут критикувалось минуле, а що найважніше — тут гарячково шукали шляхів до майбутнього.

У цей вир українського життя з головою поринула Олена Шовгенівна. Не легко було їй зайняти становище до українського світу. Все ще непевно почувала вона себе, говорячи по-українськи. І як же реаґувало на це оточення? Переважаюча більшість українського студентства (та чи тільки студентства?), щоб приподобатись стрункій, гарній та цікавій панні, донці ректора Академії, в розмові з нею теж переходили на російську мову, хоч знали, що вона чудово розуміє і зовсім добре може говорити по-українському.

Це найбільше не подобалось амбітній панні. Хотіла вона бачити в мужчин незалежність, принциповість, відвагу, твердість і консеквентність у своїх переконаннях. Що ж це за мужчини, що цілими годинами тільки й оповідають про свою героїчну боротьбу за Україну, а так легко під поглядом глибоких очей без потреби переходять на мову ворога? Або ось один закоханий пише, що коли вона до вечора не відповість йому, що його кохає, він скінчить самогубством протягом ночі, а на ранок зустрічає його, як він преспокійно йде до крамниці по свіже молоко. І це мають бути лицарі, борці за український світ? Як же виглядатиме світ цих лицарів? Чи варто шукати собі місця в цьому світі, змагатись за нього?

А ці студенти українські, що говорять про квартет з п'ятьох осіб, або не вміють вести найзвичайнішої товари-

ської розмови? Які ж вони бідні в порівнянні з російською еміґраційною молоддю!

А яка сварня між українськими партіями! Як вони не знають, на яку ногу стати. А їхні дискусії про програми, чи дати селянам по 5 десятин панської землі — якої вже, до речі, давно немає — чи по чотири з половиною? Де провести український кордон, щоб не образити жодного із сусідів? Як же ж все ясно у росіян! «Росія, Росія, Росія» — єдина, велика. Хто проти цього — той ворог!

А в культурі! Оті вічні дискусії над правописом. Оті довгі й нудні наукові трактати, чи Гоголь наш, чи не наш. Оті безконечні доказування самостійности української мови. Ну й як пристати душею до такого народу й його змагань, коли тут все неясне, дискусійне, все потребує довгих, нудних «наукових» доводжень. Коли ж у інших народів все ясне й бездискусійне.

Мало це був притягаючий світ для сімнадцятилітньої дівчини, з темпераментом степовика, з уявою, яка шукала виразної опори, сильних характерів, відважних поглядів, рішучости й мужности.

Середовище українських професорів, що збирались в домі батька — не могло полонити романтичної уяви молоденької студентки. Замолода й занадто жіноча та безпосередня була вона, щоб самій шукати. Хотіла середовища, що стоїть на ясній і виразній плятформі. Що знає, чого хоче, й бажане здобуває, бореться за нього. Таких людей шукала вона. І довго не знаходила.

Аж ідучи якось містом, зустріла молодого, стрункого, гладко зачісаного студента, що певним кроком, проходячи сміливо і твердо, глянув у вічі. Хто це такий?

Другого дня на якійсь вечірці запитала вона знайомого товариша — хто це такий?

— Студент лісового відділу, старшина української армії й бандурист та співак. — Михайло Теліга, — відповів товариш. — Хочеш, познайомлю.

При знайомстві дещо змішана студентка запитала по-московськи — «Ви ґалічанін?» Почула спокійну і тверду відповідь — «Ні, я кубанець!» Почалась звичайна розмова двох молодих людей на вечірці. Олена Шовгенівна вже не забувалась і більше по-московськи не розмовляла.

Твердість поглядів чарівній донці ректора заімпонувала так, що кубанський козак Михайло Теліга став для неї символом молодого, невгнутого, бойового й глибокого та шляхетного українця. Захоплене серце відчуло, що це той

рідний світ, за яким тужило. Світ гарний і великий, в якому для неї відтепер місце назавжди.

Це був кінець сумнівам і шуканням. Через Михайла бажаним і цікавим товариством стали — Василь Кириленко, Леонід Мосендз, Євген Маланюк, Микола Сціборський, Юрій Дараган та взагалі те середовище, що кувало новий світогляд українського націоналістичного руху. Тут творився новий образ української духовости, тут накреслювались загальні зариси індивідуальности пізнішої Олени Теліги.

Молоде серце промовило любов'ю до Михайла Теліги — незабаром вони одружились.

ПЕРЕОЦІНКА ЦІННОСТЕЙ

Поява « Літературно-Наукового Вістника » у Львові 1922 року була подією в українському духовому житті. Постав речник боротьби за нову українську духовість. До нього, як до магнету, стягались здорові, волеві, бойові, політично грамотні, мистецько повновартісні сили.

Прийшла до нього і Олена Теліга, як до цілющого джерела. Тут знайшла вона Україну, що відповідала її темпераменту і уяві. Яке ж це все було нове та ясне. Скільки тут було свіжого повітря, яким можна було дихнути на повні груди.

Найперше тут знайшла українську духову незалежність. Не малоросійсько-шараварницька просвітянщина, а повна, суверенна духовість. Не дискусія з російським наступом на всіх фронтах, а боротьба з ним. Ці люди не чулись засконечні російським месіянізмом, а протиставляли йому ідеал Маланюкової Степової Еллади, як бастіону европейського духа проти азійської тьми.

Ці творці нової епохи нашого розвитку не переступали з ноги на ногу в обличчі наступу марксистського імперіялізму, але протиставили йому міт боротьби за одуховлене життя української нації й світу. Ці люди не шукали компромісу з ворогом, а з відкритим чолом ставали на прю, завзяттям і вірою в слушність своєї справи. Та вірою, що проти наступу матеріялізму цілий світ стане разом з Україною до змагань за перемогу духа, моралі та етики.

Якже ж це все було близьке й співзвучне світовідчуванню Олени Теліги. Те, що вона досі чула своєю жіночою та поетичною інтуїцією — тут набирало конкретних і виразних форм. За конкретизацію, за реалізацію цих ідеалів

треба було провадити важку та затяжну боротьбу. В цій боротьбі Олена Теліга стала переконаним бійцем, крок за кроком і рік за роком все більше вибиваючись на одне з чолових місць.

Олена Теліга переносить тепер свої мрії романтичної уяви в дійсність мистецьку та політичну.

Така Україна в свідомій боротьбі за своє існування та своє нефальшоване власне обличчя захоплює її. Всі браки українського народу, що їх відбиває еміґраційне життя — стають тепер перед нею у зовсім іншому, новому світлі. Їй тепер стає ясно, що ці браки — це не стільки вина самих українців, скільки окупантів. Адже це вороги зрабували нам нашу назву, нашу мову та обезголовили нас — знищивши нам нашу стару провідну верству — аристократію та жорстокими заходами не допускаючи виплекати нову, інтеліґенцію. Адже наші внутрішні сварки та зовнішні невдачі — викликані ворогом, що сильніший за нас. Наші сумніви й змагання та шукання нашого обличчя — це наслідок того, що нас окрадених збудили серед пожежі, тому ми розгублені. А наша слабість — це не сором, який відчуває той, що себе занедбав. І не сором до такого слабого прилучитися, зв'язати свою долю з ним. Якраз, шляхетно зміцнювати слабого, боротись за його поворот до сил, а не тікати до сильного. Олену Телігу, як свого часу Лесю Українку, почав манити не образ тріюмфуючого переможця, а завзятого, поваленого на землю переможеного, що лежачи на землі з мечем на горлі, кидає переможцеві своє горде: « Убий, не здамся ! »

Таку переоцінку цінностей зробила Олена Теліга. Врісши в український світ, вона творить з нього свій ідеальний образ. За цей образ стає до боротьби. До цієї боротьби хоче запалити інших, хоче зформувати інших борців. Твердих, незламних, життєздатних, героїчних.

Але Олена Теліга знає, що борець, це також людина. Що сам барабан може покликати вояка на годину бою. Але там, де перед ним стоїть боротьба, розложена на десятиліття, на покоління — там треба виховувати характер, висталити волю. Там треба нової людини, що діє не з примусу, а з внутрішнього наказу. Треба людини, що свій обов'язок трактує не як важке ярмо, але як задоволення внутрішньої потреби. Що в сповненню цього обов'язку бачить мету свого життя та щастя. А при тому всьому залишається повною людиною. Не штучним доктринером, а живим, повним чоловіком з душею та тілом. Хай мужчи-

на у своїй боротьбі лишається мужчиною, а жінка — жінкою. У всіх обставинах лишитись самим собою. Бути індивідуальністю.

Це «знайдення себе», свого життєвого ідеалу Олени Теліги прийшло одночасно з пробудженням її поетичного таланту. Її найвищим життєвим ідеалом було: самій здійснювати те, що проповідує. В житті втілити образ, висловлений у поезіях. І Олена Теліга належала до тих небагатьох вийнятків у світі, які цей ідеал вповні осягнули.

НАРОЗСТІЖ ВІКНА

Літературним «Вірую» Олени Теліги було: життя з усіми його дарами й ударами та повний вираз цілої гами переживань і почувань творчої душі письменника. І від самого початку своєї поетичної діяльности вона визнає це «вірую» та його реалізує. Тому то її поезії дають найвиразнішу та найповнішу її сильветку, як мистця, як людини, як жінки. Знайшовши себе в націоналістичному світогляді й світовідчуванні, вона розчиняє нарозстіж вікна своєї душі.

Домінантою її духової сильветки є радість життя, вітальність, захоплення й воля жити та формувати те життя, здобути його собі. На тлі тодішньої плаксивости й розгублености української еміґрації, голос нового середовища був голосом відродження і голосом незламних, не поборених, а загартованих у вогні змагань борців.

Не була це глупо-оптимістична трамтадрація, що переочує дійсність. Ні! Чорні фарби сучасности бачила Олена Теліга. Вона чула «зловіщий брязкіт днів, що б'ються на кавалки», бачила «жах ночей, що затискають плач». Але в цій дійсності запевняла всіх: «Повір: незнане щось у невідому пору тебе зустріне радісним — живи!»

Жити, ставити чоло життю, жити повно — ось засада Олени Теліги.

Усе — лише не це!
Не ці спокійні дні,
Де всі слова — у барвах однакових.
Думки, мов нероздмухані вогні,
Бажання в запорошених оковах.

«У мене дні, — каже вона, — бунтують і кричать, підвладні власним, не чужим законам». Вона не зносить

сірости, невиразности. Її дні «значать все не сірим, а червоним» — тобто виразним. Тому вона інших кличе:

Не бійся днів заплутаних вузлом,
Ночей безсонних, очманілих ранків.
Хай ріже час лице — добром і злом!
Хай палять серце — найдрібніші ранки!

Не будь тупим і байдужим. Будь активним.

Ти в тінь не йди.
Тривай в пекучій грі,
В сліпуче сяйво не лякайсь дивиться

Тоді ти будеш борцем і переможцем.

В її поезії — молодість та радість. І то повна, розгониста. Бож сама вона була молода, повна життя та сонця. І так вона бачить життя. Її день «жовто-червоний» і дзвінкий мов «веселий рій». Життя «іскристе і багате». «Сміх рветься джерелом на волю», а «гостра радість — стрілою вгору»...

Та вона знає, що щастя сполучене з болем. І біль її не ломить. Знає, що в житті як сум і пристрасть — сплелися біль і радість. І її сила не слабне ніколи.

Моя душа й по темнім трунку
Не хоче слухати порад,
І знову радісно і струнко —
Біжить під вітер і під град.

Успіхи належать до життя так само, як невдачі. Але їх треба перемагати. «Тільки тим дана перемога — хто й у болі сміятись міг». Завжди треба

Крізь біль розлук і радість стріч
Йти крізь січні в теплі квітні.

Певно, життя скомпліковане. Не завжди й не все ясне — «ще не всьому зватися дано». Але треба без медитації його сприймати таким, яким воно є: «Пий же бризки, свіжі та іскристі, безіменних, радісних джерел».

Однак Олена Теліга зовсім не проповідувала пасивного сприймання життя, самого радіння чим-будь, без розбору, або покірного приймання упокорень. Вона є поеткою твердости, чести й гордости.

Я руці, що била — не пробачу,
Не для мене переможний бич.

І без розбору вона життям не насолоджується. Вона любить його повноту. Вона любить всі його радості. « Не лічу слів. Даю без міри ніжність » — каже вона, але зараз же додає : « Та там, де треба — я тверда й сувора ». А зокрема сувора вона й безкомпромісова, коли йде про ворогів її краю. Вона дає всім свої привітні усміхи, але зазначує :

О, краю мій, моїх ясних привітів
Не діставав від мене жоден ворог.

Так втілювала Олена Теліга молоде українське покоління : життєрадісне, сильне, віддане своєму краєві.

П'ЯТИЙ ПОВЕРХ

Минули, хоч важкі, але романтичні й золоті студентські роки. Померла 1929 року мати й Олена Теліга з чоловіком, закінчивши студії, переїхала до Варшави, куди ще раніше перенеслися батьки. Приходить важка скитальщина. Без праці — без майбутнього. Кругом чужина й ворожість : чого шукаєте у нас ? Пощо покинули свою батьківщину ?

Безвислідне шукання праці, упокорююче випрошування права на перебування.

І невідмінно — березень чи грудень —
Все те ж питання й відповідь « на днях ».
Все та ж потіха — « може якось буде ».
Все так же в мозок найгостріший цвях.

Нема чим платити за помешкання. Нема за що обідати. Нема ні звідки підтримки, потіхи. І так день за днем, місяць за місяцем. Не помічається пір року, ні погоди. Світ зовнішній майже не існує — хіба як дракон, що вічно переслідує. Але є власний світ, світ своєї родини; є мужня рука друга - чоловіка.

Чоловік. Родина. Це український світ серед ворожої чужини. Тут живеться своїм життям. Тут б'ється серце й рветься душа до повного світу своєї Батьківчини.

І покій наш — це передпокій неба,
І у казки я вірю знов і знов,
Бо в хмарах місяць, мов у піні лебідь,
Перепливає просто у вікно.

Жорстока дійсність повертає віру в казку. Так хочеться жити казково. Молодість тягне уяву до Буенос-Айресу, Африки, Марокко! Але душа болить одним, однією мрією, однією тугою за однією казкою, що на ім'я їй — Україна.

Все удвох — з чоловіком. І справді їх покій ставав передпокоєм неба, коли на крилах туги, на крилах уяви летіти в країну мрій, якою була для них Україна. Залиті сонцем лани пшениці, розкинуті кубанські станиці, таємничі комиші. Станиця Ахтирська, де отаманом його сивобородий батько. Розстріляні білими чи червоними, але москалями — брати. Його власна втеча перед денікінською мобілізацією в ряди Української Армії, у Київ. Наступи, відступи, бої. Юнацька школа в Кам'янці Подільському, охорона Головного Отамана Симона Петлюри, Овруцька епопея і тиф. Думка ширяє над цими картинами, а уста? Говорять чи мовчать — все одно. І він і вона бачать те саме: важкі змагання, криваву трагедію й найтрагічніший день 21. 11. 1921 р. перехід Збруча й дроти таборів інтернованих. Майже тим самим дротом оточені й тепер. Та ж сама безвихідність і та ж сама віра в майбутнє.

А перед поеткою знов стають образи раненого Києва, казкового лицаря й пробудження любови до пізнаної землі — у хвилину розстання.

Так, разом з чоловіком у спільній любові, у спільній тузі за Батьківщиною, живе Олена Теліга у своєму світі. Не лише поетка, але й дружина; для неї існує тільки він, у його «скарбницю я складаю скарби, які дає мені моє полудне». І цей світ подружжя, світ любови постає в ідеальній викінченості в її поезіях, тут виливається глибока життєва філософія на вічну тему — мужчина і жінка.

Її не ваблять витерті фрази про «жіночий рух», про «визволення» жінки, про «рівноправність». У нашу добу це все осягнене. Не цікавить її «вплив» на мужчину, на справжнього мужчину не треба й не можна «впливати»; мужчина має бути міцний, коли жінка його має любити.

Голос її серця покликав її віддати свою любов Михайлові. Чому? Бо він був справжній муж, вояк і джен-

тельмен. Ромео і патріот. Мрією жінки є бути супутницею чоловікові. Він її зв'язав зі собою не лише любов'ю, хотів її бачити не лише товаришкою свого особистого життя, але й своїх змагань. І в значній мірі через цього чоловіка стала вона не лише кохаючою дружиною, але й борцем за український ідеал. І як справжня жінка знала, що жінка буде такою, якою її хоче бачити чоловік, якщо цей чоловік стоїть справді високо. Тому й писала вона (в статті «Якими нас прагнете»), що виховання жінки не здійсниться через жіночі організації, а тільки через високі лети чоловіків.

Та жінка не лише пристань для відпочинку. Вона не лише сторож домашнього вогнища; вона співборець, що не жаліє дому для вищих цілей.

Що нам щастя солодких звичок
У незмінних обіймах дому, —
Може завтра вже нас відкличе
Канонада грізного грому.

І тоді вона не хоче спокою, тоді вона в чоловікові хоче бачити «блискавок фанатичні очі, а не місяця мрійний спокій». Коли «прийде кликане і ждане», вона збере в дорогу коханого і —

Не візьмеш плачу з собою
Я плакать буду пізніш.

Любов не для того, щоб ослаблювала, щоб розніжнювала. Любов, «мов медодайний сік» кріпитиме силу борців.

Ми ж радістю життя вас напоївши вщерть —
Без металевих слів і без зітхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!

Так з любови до чоловіка народилась у неї повна любов до його ідеалів, і Олена Теліга стала революціонеркою.

. . . . . .

Стале співробітництво у «Вістнику» Дм. Донцова, а врешті особисте знайомство й глибока приязнь з Донцовим розвивають талант Олени Теліги. Як висловився колись Є. Маланюк, в розвитку свого поетичного таланту

йде вона вперед семимилевими кроками. В тридцятих роках стає вона в ряді найвизначніших представників сучасної української поезії. Стає членом безконкуренційної «Вісниківської квадриґи», що складається з таких імен як О. Ольжич, Є. Маланюк, Л. Мосендз, Ю. Клен, Олена Теліга. Серед поеток-сучасниць вона безконкуренційна, найталановитіша.

Вона стоїть у першому ряді бою за нове обличчя української літератури, як формуючого чинника української революційної духовости. Проблематика її поезій все глибшає. Мистецькі форми все удосконалюються. Ритміка її вірша все урізноманітнюється. Рими стають все вишуканіші. Поетичні образи досягають майстерности.

Загнана еміґрантськими злиднями в тісну кімнату п'ятого поверху, вона духово й мистецьки підноситься на найвищі вершини. Але не замикається у своєму світі; кипить працею в політичному й суспільному житті українського осередку в Варшаві.

Працює, як учителька в школі. Бере живу участь в літературному житті. Скрізь кличе, будить, інспірує, захоплює, ширить ідеї українського націоналізму. У своїй молодечості найбільш рветься до молоді. У варшавській Українській Студентській Громаді вона — постійний улюблений гість.

Жоден відчит, жодне святкування, концерт чи звичайна дискусія — не відбулися без її активної участи. Студентське середовище любить її й шанує; вона — старший товариш, дорадник, учитель, але й незрівняний учасник вечірок та розривок.

Програми свят, стиль і проблематика культурно-освітньої роботи носять її печать. Підтримує, кореґує, заохочує й запалює до ґрунтовности в студіях, до витривалости в праці, піддає теми. Блискучістю свого духа вказує новий підхід, показує кожну проблему в новому, цікавішому світлі.

Вона й її поезії, хоч у них не знайдете слова Україна, це дороговказ у змаганнях за перемогу української ідеї, без фальшивої патетики. Майже кожен її вірш вдаряє в патріотичну струну, кличе до готовости боротись.

Та завтра, коли простори
Проріже перша сурма —

— хіба не ясно, що тут мова про архангельську сурму рішаючого бою української нації за «свій дім, свій храм»?

« Ми весь час стоїмо на грані невідомих шляхів майбутніх », — хіба це не про тимчасовість нашого стану, де ми чекаємо на останній бій невгаваючого змагатись українського народу?

Вона борець української революції. Вона не бойовик, не розвідник, не кольпортер, не організатор сталевої сітки українського підпілля. Але вона найгероїчніший бойовик у нападі на духові бастіони ворожого світу. Вона розвідник проти отрути ворожих ідей. Вона кольпортер наших ідей, що сильніші від ґранат і петард. Вона організатор духовости народу, без якої нема ні боротьби, ні перемоги.

Кожен крок у змаганнях України вона стежить і глибоко переживає. Наскок бойовиків ОУН на Городок Ягайлонський та героїзм Біласа й Данилишина — вона відчула всією душею. Назавжди лишається для неї заповітом чин тих, що не жаліли молодого життя, а тільки того, що не можуть для України двічі вмерти. Сама рветься до чину, до організованих рядів, бо відчуває, що гріх не битись, коли інші гинуть.

А тепер наші душі і топчуть і ранять
Ваші кроки останні по зимній землі

— пише вона у вірші, присвяченім героям Городка. Та організована революція ще не кличе її.

Бомба та стріли Мацейка на вулицях Варшави ще більше зближують її до рядів організованого революційного руху. Працює при допомозі в'язням, ґльорифікує революційну українську боротьбу, хоч бачить всі недотягнення її людей та системи.

Але головною її працею й надалі залишається духова ділянка української революції. Вибухають петарди її поезій, які будять і кличуть, поривають і гартують, і « тиснуть в серце вогнену печать ». А вона все чуйна, чує голос землі, чує « шум незроджених поезій » і бачить несповнені мрії. Вірна змаганням народу, вірна середовищу Борців за душу того народу, все шукає тих, що в рішаючу хвилину будуть такі ж вірні, як вона.

ЧОРНА ПЛОЩА

Бій за українську духовість чимраз більше розпалювався. Український націоналістичний рух щораз більше здобував позиції в українському житті. В духовій ділянці він почав перемагати. Перед вів « Літературно-Науковий

Вістник» (згодом «Вісник») Дм. Донцова. Щораз більше появлялось співзвучних органів. Національний фронт щораз більше дужчав і набирав атракційности. Всі чорні сили реакції чулись щораз більше загроженими українською революцією. Большевицька «українізація» не могла запобігти поширенню тих же ідей в підсовєтській Україні. Большевики пробували спочатку боротись з цим протиставленням культурних сил «радянської» України. Але Україна є тільки одна, під якою окупацією вона не знаходилася б. І так дійшло найперше до «Літературної дискусії», що її вивершив М. Хвильовий своєю тезою: «Геть від Москви — лицем до Европи!» Це большевики здушили. Та джерело українського відродження не висохло. «Літературний Ярмарок», «Вапліте», «Молода Ґенерація», в Києві й Харкові розбудовували українську духовість так само, як «Вісник» чи «Самостійна Думка» у Львові чи Чернівцях, чи інші середовища. Тоді большевики скинули рукавички й Постишев криваво розгромив усі осередки культурного життя України. Сотки учених, письменників, критиків і діячів інших родів мистецтва розстріляно або заслано.

Та цього було мало чорним силам реакції. Треба було задушити джерело, треба було знищити корінь, ядро української духової революції.

Змобілізовано всі сили. Вся преса від права до ліва — виступила з неперебірчивою кампанією проти преси націоналістичної, її ідей та співробітників. Вживано найпідліших засобів. Не вагались вживати й провокації. Створювано нові журнали, що мали називатись теж «націоналістичними», щоб внести замішання, щоб розбити середовище, переманити співробітників. Цим останнім обіцювано золоті гори, а передовсім рекляму і «славу». Коли хтось не погоджувався — його змішувано з болотом.

Олена Теліга — діставала пропозиції, що обіцяли їй все, а не вимагали нічого, крім... відступити від середовища, в якому діяла. Але Олена Теліга була людиною великої цивільної відваги. А цивільна відвага, «це вміти сказати ні, коли від тебе вимагають сказати — так», як це писала потім сама.

На всі пропозиції зійти зі свого шляху боротьби відповідає рішучим і безкомпромісовим — ні! Лишилась вірною собі й своєму середовищу. Тоді почався наступ проти неї.

Певні кола Варшави почали бойкот. Перестали віта-

тись. Почались наклепи, брехні, насміхи й образи. Хто саме, чому, за що? Того ці «оборонці правди» не відважувались сказати. Але її оточило коло підлоти й ненависти. Сіра товпа карликів, що не відважувались стати з відкритим лицем, бо не мали лиця.

Сірий натовп, похмурий натовп.
І не очі, а темна муть.

Ніякого противника, ніякого бою, а лише задуха.

Як же ж душно, і як же ж тісно
В олив'яних кліщах облич!

Та найболючіше було те, що серед них були і вчорашні «приятелі», «співтовариші». Вони чули, що пішли на дорогу зради своїх ідеалів. Знали, шо вона лишилась на правильній дорозі; тим більша їх ненависть до того, хто не впав, тим завзятіше старались вони Олену Телігу поконати, щоб оправдати свою низькість, щоб упокорити свідка власного свого упадку. Їх засадою було:

Не чіпати лише раба,
А такого цілити в око!

Але фронт української революції був уже вистачаюче сильним, щоб підтримати співборця, товаришку.

Мужні пальці — торкнулись рук,
Хиже серце забилось поруч.

Вона знов відчула себе в рядах. Ще тісніше зв'язується зі своїми однодумцями. Ще більше чує потребу офіційного зв'язку з фронтом революції. Хоче бути в системі, де зобов'язує закон «всі за одного — один за всіх!», бож завжди її найсолодшою мрією було

Що задля мене хтось зуміє йти
Крізь всі зневаги так, як я умію.

А вона уміла все посвятити для піддержки товариша. Чи це була її шляхетна натура, чи може атавізм тих засад товариськости, що обов'язує кожного піонера в джунґлях, голос крови її предків-піонерів, де закон побратимства був найвищий.

Життя кружляє на вузькій межі
Нових поривів, таємничих кличів.

Так прийшов рік 1938, а за ним події в Карпатській Україні. Горіння вірою у вогненну пробу сил української революції захопило Олену Телігу. Відомо було від початку, що молода Карпатоукраїнська держава скінчиться Крутами. Але було щось святе у тому відродженні Срібної Землі й не можна було тим не захоплюватись. Не можна було зрікатися маніфестації перед світом волі й здібностей молодого руху.

Березнева трагедія 1939 року, злочинний цинізм німецького й мадярського імперіялізмів, героїзм вояків Карпатської Січі виповнювали думки Олени Теліги.

Та 1939 рік вагітний був ще більшими подіями, що в свій вир мали потягнути й Олену Телігу, виставити її на найважчу пробу та вкласти на неї корону героя.

Минали місяці в очікуванні на перелом в історії світу. У Варшаві почались цькування українців. Прийшли арешти. Загально збільшилась ворожість. У трамваях чи на вулиці не бракувало ядовитих та погрозливих зауважень в бік тих, що розмовляли українською мовою. З почуттям вищости над неопанованістю незрілого, фальшивого, перебільшеного та гістеричного патріотизму дивилась на це Олена Теліга. Ніякої заляканости, ніякої запобігливости, жодного компромісу.

Аж 1. вересня 1939 р., о п'ятій годині ранку прокинулась Варшава від гуркоту літаків, сальв протилетунської артилерії та вибухів бомб. Війна почалась. Прийшло незнане й таємниче. Прийшов іспит для всіх народів, для кожної одиниці. Небезпека, кожночасне марево смерти, кругом нещастя, кров і рани — вимагали від кожного показати своє справжнє обличчя. Не прикрите більшим чи меншим фальшом конвенансу й фрази.

Бомбардування німецькими літаками Варшави повторювалось на початку щоденно 15-18 разів. Горіло у всіх кінцях. Шпиталі заповнились пораненими. Почалась паніка, бо фронт валився. Шостого дня війни німці відкрили вже артилерійський вогонь по варшавських вулицях, на яких копались стрілецькі рови й ставились барикади. Олена Теліга показала, що її обличчя було справжнє. Вона й тепер лишилась поеткою і сміливою, відважною, твердою людиною. При тому вона лишалась вірною собі жінкою.

Як англійський вояк, що голиться і перед боєм, вона спокійно сходила до брами (бомбосховища дім не мав), але не раніше, поки спокійно одягнула капелюх. Сухий тріск шрапнелі чи дим від вибуху ґранати або бомби вона оглядала очима поетки, зауважуючи колір, форми диму чи велич відблиску. Не боялась нічого. «Це маю нагоду перевірити себе, свої нерви. Я тішусь цією пробою. Я знаю, якою я буду, коли покличе мене фронт моєї Батьківщини», — казала весь час.

Десятого дня коло німецької облоги замкнулось довкола Варшави. І відтепер 17 днів не вмовкав барабанний вогонь усіх родів зброї. Не можна було рушитись. Всі вулиці були закриті барикадами. Кругом горить. Скрізь чути стогін ранених і вмираючих. Блідий жах смерти покрив усі обличчя. Скрізь чулись вибухи гістерії — населення обложеного міста не видержувало нервово. Паніка й гістерія уділювались найспокійнішим людям. Олена Теліга незрівняно затримувала спокій і свою усмішку, якою заспокоювала й підбадьорювала своє оточення. І сила її спокою була така велика, слова потіхи й підбадьорення такі цілющі, що оточення, яке спочатку ставилось вороже до усміхненої українки, почало її благословити, звучи добрим духом дому.

Так прийшов важкий день капітуляції та нової дійсности, де її шляхетність виявилась ще яскравіше.

В перших днях у Варшаві роздавали населенню для пропаґанди хліб і зупу. Голоду ніякого початково не було. Населення могло само собі дати раду. Але люди просто душились коло авт, з яких німці з погордою кидали шматки хліба. Олена Теліга не могла на таку погань дивитись. «Ви хочете дати заплатити собі тим хлібом за зрабовану вам державу?» — казала полякам, що засоромлено опускали очі. Голосно обурювалась жінками, що вступали в приязні розмови з німецькими вояками. Польща була їй чужа й ворожа, і поляки ніколи не забували того їй пригадувати, але не могла вона, революціонерка, дивитись на негідне поступування.

— У 1919 році, коли німці прийшли в Україну ніби як «союзники», але стали господарями, ніколи не дозволила б мені мама, хоч я була дитиною, випробовувати мого знання німецької мови в розмові з окупантом.

Тодішня Варшава — це не була Варшава із серпня 1944 року. І залишатись в ній поетка не хотіла. Несподівано довідалась, що до Кракова прибув О. Ольжич, член

Проводу Українських Націоналістів. Ця вістка остаточно рішила дальшу її долю.

ЗУСТРІЧ ВЕЛИКИХ

В половині грудня 1939 року, в просторій залі кавярні «Фенікс» у Кракові, з-за столика піднялась висока, худощава постать Олега Кандиби-Ольжича. Він, легко похилений, наче б хотів бути нижчим, з усмішкою ступив кілька кроків наперед, щоб привітати Олену Телігу.

— Дуже радий вас бачити, пані Олено, — промовив Ольжич, що ніколи не вживав багатьох слів. Схоплюючи одним оглядом всю постать і дивлячись м'яким, але пронизливим зором в очі, запросив сідати. Олена Теліга, що завжди швидко ставала душею кожного товариства й спрямовувала сміливо розмову на бажані собі рейки та оживляла навіть найсухішого співбесідника, цим разом була трохи змішана. Не знала, від чого почати. Не краще почував себе цим разом Ольжич, що завжди точно знав, чого хоче від співрозмовника і що має йому сказати.

Вони обоє познайомились, коли ще не були нічим, коли ще не мали жодного імени. Тепер зустрілись дві маркантні постаті української революції. Так різні ніби й рівночасно так небувало собі близькі й співзвучні.

Розмова поволі нав'язувалась. Обоє висловили здивування, що зовсім не пізнають себе зі своїх зустрічей. Тоді Олена Теліга була молодою, дуже живою й цікавою дівчиною, але позбавленою всяких глибших заінтересувань. Олег Кандиба — соромливим гімназистом, що тільки мовчав і займався акваріюмом. Тепер — вона блискуча поетка й передова постать націоналістичного руху, а він — найвизначніший поет і член Проводу Українських Націоналістів, що мав за собою свіжо перейдений етап Карпатської України.

Та як тоді вони були собі чужі й незрозумілі, так тепер — близькі й тотожні в цілях і намірах.

Слідуючі зустрічі були зовсім інші. Олена Теліга стала членом ОУН і приступила до праці в культурній ділянці. Не треба було довгих розмов. Вони розумілись, бож віддавна йшли вже спільним шляхом. Тепер тільки закріплено формально те, що віддавна існувало фактично. І потрібне було лише устійнення зовсім конкретних справ.

Олена Теліга перебрала провідництво мистецького товариства «Зарево». При співпраці покійного маляра В.

Дядинюка та інших негайно розгорнула широку працю. Збирались фонди, уділювались допомоги, обговорювались проблеми творчости. Виготовлено матеріяли для літературного збірника. Але реакційні сили і тут кидали колоди під ноги й не завжди вдавалось поконати перешкоди, створені особистими амбіціями та еміґраційною нервовістю.

Найбільшим каменем на всьому лежала рука німецького варвара, що не хотів допустити до розвитку українського культурного життя еміґрації, а ще менше граничних українських земель, які він захопив — Холмщини й Підляшшя. Німецький чобіт допускав лише початкові школи і все те, що могло зробити з його підвладних добрих робочих коней чи волів. Тому діяльність « Зарева » зупинилась на мертвій точці.

Вже тут Олена Теліга пізнала справжню суть націонал-соціялізму, його варварство, рафінованість, жорстокість і цілі. Бунтувалась проти цього, старалась обійти закони, але було це понад її сили, а починати відкриту боротьбу на чужій території в умовах німецько-большевицького союзу — українці не могли. Та проте для неї праці вистачило в тих обставинах, в тих рамках, де можна було діяти законспіровано. Виклади на вишколах організаційного активу давали їй величезне задоволення.

Вона ніколи не питала про рівень і кількість слухачів. Не питала, що скажуть на те, що Олена Теліга, славна письменниця, займається викладами кільком слухачам, які її певно не оцінять. Для неї важним було те, що це потрібне. Що це служить українській боротьбі за державність. В цю працю як і в кожну, за яку бралась, вкладала всю свою душу й темперамент та талант. Блискучий промовець, перейнятий тим, що говорить, — завжди вміла передати свій запал і віру слухачам. І сталось диво, якого початково не сподівалась ні вона, ні ті, що їй доручали працю: її слухачі розуміли й сприймали те, що вона викладає так, наче б вона говорила їх мовою, а не мовою найвищого поземy, наче б вона думала їх категоріями, а не категоріями найвищими. Справді, це не легко говорити до неприготованої авдиторії про проблематику української культури й зміст та методи боротьби в духовій ділянці. Але її віра, її щирість і глибоке відчуття тих проблем спонтанно уділялось слухачам.

Крім того, вона дуже багато працювала над укладом матеріялу для виховної праці. Її знання української поезії, її літературний смак, її вичуття потреб і шляхів пере-

виховання українських мас в дусі національної революції віддавали тут неоцінимі послуги.

Та найбільш улюбленою її працею, була праця над постачанням матеріялу для боротьби ОУН на землях. Дискутування проблем, устійнювання напрямних — це те, що її найбільш цікавило, Але не меншу сатисфакцію давала їй нелеґальна праця над складанням відозв, летючок, вишкільного матеріялу. Тут чулась вона в своїй стихії. Революційне підпілля, що залишалось підпіллям і на еміґрації, манило її не лише своєю таємничістю. Тут чула вона передовсім серйозність. Чула відданість і конкретність, позбавлену всякого сліду фрази й порожнього теоретизування — так властивих каварняному політиканству. Тут чулась в рядах справжніх вояків підпілля. Тут панувала діловитість і точність, зумовлена напругою постійної гри зі смертю. І ніхто певно не підходив так діловито, так щиро, так віддано, ніхто не працював так точно й солідно в цій кухні підпільної боротьби на українських землях, як Олена Теліга.

Спочатку недовірливі підпільники з застереженням поставились до елеґантної пані, що знана була всім як поетка й сальонова дама та ніяк не виглядала на товаришку із законспірованої землянки, що говорить шепотом і старається нічим не впадати в око. Але швидко переконались, що кров від крови воюючої України є Олена Теліга, що вона обов'язковий виконавець, незамінимий товариш і незрівняно помисловий творець нових вартостей. Її не лише почали цінити, але й любити та гордитись нею.

Найбільш гордою була вона сама. Нарешті, дійшла до того, про що здавна мріяла. До передових борців за державність. Це найважніший їх відтинок. Небезпека. Напруженість. Тепер це визначувало спосіб її життя, її розклад дня, її лектуру й думки. Займається студіями підсовєтської дійсности. Студіює літературу, що приходить з большевії. Вивчає звіти про настрої в Україні, в Червоні армії. Передумує й передискутовує методи боротьби. Шукає нових шляхів підходу до підсовєтської дійсности. Пропонує зміни в пропаґанді, в постановці програмових питань. Словом, живе українською революційною боротьбою, сама стає воякoм у ній, розбудовує її, поширює. Зміцнює.

В цю атмосферу праці й товариськости, як грім з ясного неба, вдарив розкол в ОУН 1940 року. Початкова його стадія, що тривала кілька місяців, тривала в таємниці. Ольжич, що знав про це, був вірний засаді тайни й не інформував та не впливав навіть на найближчих співробітників, хоч часто це могло означати втрату їх бодай на якийсь час. Так ризикувати міг тільки Ольжич, для якого святим був кожен припис Організації.

Зрештою, цих кілька місяців Ольжич перебував у Празі, а Олена Теліга стояла в організаційному зв'язку з людьми, з яких частина згодом відійшла від ОУН.

Важкі й болючі, прикрі й упокорюючі були ці дні, тижні, навіть місяці, що потім стали роками й протягають трагедію до сьогодні, загрожуючи майбутньому...

Збунтовані напружили всі сили, щоб її переконати в слушності свого поступування.

Та що більше Олена Теліга придивлялась до своїх співробітників, то слабшав її запал. Адже в їх роботі не було нічого нового, чого вони не робили б при керівництві старого Проводу, ані не робили вони нічого краще. Навпаки, не мали вони ким замінити ані Ольжича, ані Сціборського ані Сеника. Не було нікого, хто б так (не кажучи вже про краще) міг ставити політичні справи, як Барановський...

Починало мучити питання : для цього варто було розбивати когорту ОУН ? Відповідь могла бути при чесному розумуванні лише неґативна й Олена Теліга не могла підтримувати бунт, в слушність якого не могла вірити. Крім того, приглянувшись тому середовищу, побачила, що нема там людей, які могли б провадити українські визвольні змагання й відповідати перед історією за них. Натомість, поглиблює свою приязнь зі Сціборським, зазнайомлюється із Сеником-Грибівським. Подивляє його енергію, ідейність та рішучість, а при тому його людяність і товариськість.

Прийшла весна 1941 року, що пахла не лагідністю, а важкою парністю передгрозової ночі.

Днями й ночами гриміли вулицями Кракова транспорти війська й воєнного знаряддя, що йшли на схід. Вибуху війни між двома кривавими диктатурами — чекали з дня на день. Олена Теліга чекала в підгарячковому стані, коли

два пси зчепляться в смертельному бою. Хоч бій цей ітиме на нашій території, хоч він принесе нам згарища й руїни та безчисленні жертви, але він може принести й упадок, а бодай скривавлення обох потвор, а тим самим послаблення для України їх смертельних кліщів.

Було ясно, що вибух німецько-совєтської війни вимагатиме від нас швидкої й рішучої дії, щоб в момент замішання, в момент, коли новий наїздник ще не буде закріплений, заняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби.

Під знаком підготовки для цього нашого наступу минула весна. Ольжич ні на хвилину не спочивав. Підсумовував сили, розділяв, укладав пляни праці, вишколював людей своєї референтури. Він же ж мав завдання керувати цілістю роботи Організації на Центральних і Східніх Землях.

Культурна референтура мала, перейшовши на землі, зв'язатись там з діючими українськими націоналістичними силами й посилити боротьбу за душу народу, за зорганізованість нації до боротьби за незалежність.

Олена Теліга призначена була спочатку на Львів, а потім на Київ. Жила вона в гарячці чекання на найкращий момент свого життя: на поворот до Києва, до Києва, який була залишила, як місто свого дитинства, а тепер мала прийти до нього, щоб боротись за українськість столиці України. Поза цією метою нічого її не цікавило. Краків перестав для неї існувати. Тут перебувала лише тілом, її душа була над ланами України, над Святошином і Золотоверхим. Яким знайду його? Як прийме він мене? Що зроблю в ньому? Молилась за свій успіх. Про небезпеку не думала.

ДВА ЕТАПИ

22. червня 1941 року Молотов висловив своє обурення з приводу того, що Гітлер, з яким Сталін ще недавно збирався ділити світ, напав на Совєтський Союз. Олена Теліга почала збиратись в дорогу на нелеґальний перехід кордону; нелеґально перейшла до Польщі, нелеґально її залишала. Чоловік її ще не міг залишити Кракова — збиралась сама.

Коло Ярослава нелеґально перейшла Сян і пішки, в другій половині липня, була вже у Львові. У Львові, який так дуже любила.

Посовєтський Львів робив жахливе враження; обдер-

тий і обшарпаний, запльований і залузаний, посипаний лускою совєтської вобли. Написи в московській або в галицько-суздальській мові рясно перетикані свіжими написами « Нур фір дойтче » (тільки для німців) — так виглядала « квітуча » столиця « квітучої » і « визволеної » Західньої України. На вулицях маси жінок з молодими обличчями й сивим волоссям, тисячі заплаканих облич, що ще не забули рідних і близьких, розстріляних большевиками. Багато зі свіжими сльозами по вже арештованих і вже катованих ґештапом. Одні « визволителі » — відійшли, другі — прийшли...

А справжні господарі — жили нелеґально, переслідувані, підозрілі; до них належала й Олена Теліга.

Без права на побут, без постійного помешкання, без найпотрібнішого одягу чи інших необхідних речей — жила поетка у Львові. Але вона була й революціонеркою : її цікавила лише праця, лише підготовка до завдань, що стояли перед нею в Києві.

На практиці студіює під- і посовєтську дійсність. Вишукує людей, які прибули в Західню Україну протягом останніх двох років, і нав'язує з ними близькі зносини. Шукає найліпшого підходу до їх понять і уявлень. Старається знайти спосіб як затерти різниці, що постали протягом двадцяти років життя в зовсім інших світах. Все це робить, щоб бути якнайкраще приготованою до своїх завдань у Києві.

У всіх дискусіях на цю тему чи то зі своїми давніми співробітниками, чи з новими знайомими, які мали бути в майбутньому співробітниками, Олена Теліга була проти вживання поняття « підхід ». Вона завжди чула в ньому певний присмак штучности, а всяка штучність взагалі була їй абсолютно чужа, тим більше штучність в революційній роботі.

Вона цікавилась процесами й змінами, що зайшли в Україні під час большевицької окупації, але дискутувати на тему, як маємо підійти ми до цих наших братів, вважала зайвим; її тезою було : український націоналізм — це виплив духовости українського народу, ідеї українського націоналізму — це ідеї українського народу. Комусь може бути чуже наше формулювання, але коли є спільна мета, то не є важний підхід; важне те, щоб ми були собою, тоді в спільних змаганнях зіллємось з українським материком.

Все більше і більше людей від'їздило на схід. Німецький окупант виділив Галичину в окремий « дистрикт » і

прилучив до польської Генеральної Губернії. Між Україною і Львовом поставлено стережений кордон, але нелеґальний перехід кордону був для революціонерів явищем звичайним і це нікого не спиняло. Олена Теліга рвалась в Україну. Навіть ті, що її призначили на виїзд до Києва, весь час мали сумніви, чи мають право ризикувати такою незамінимою вартістю. З України вже приходили відомості про звірські злочини т. зв. летючих бриґад — ґештапо, що з міста до міста несли смерть, вибираючи в першу чергу українських націоналістів. Крім того підносили голову чорні сили руїни й падали жертви від братньої, засліпленої, ворогом спровокованої руки. Так в Житомирі, 31. серпня 1941 року, загинули два члени Проводу Українських Націоналістів — незамінимі постаті української визвольної боротьби — Омелян Сеник-Грибівський та Микола Сціборський. Тоді сумніви ще збільшились: чи мається право вживати Олену Телігу до «чорної» роботи й наражати її на всі небезпеки прифронтової смуги з воєнним хаосом і терором окупанта?

Лише сама поетка не мала жодних сумнівів.

— Коли ми, поети, — казала вона, — пишемо про відвагу, твердість, шляхетність посвяти й цими творами запалюємо та шлемо на небезпеки інших, то як можемо ми самі цього не робити? Справжня поезія — це не видумана комбінація, це виплив душі. Якже ж чутимусь я, коли піду проти своєї поезії? Коли я загину, то знатиму й іншим покажу, що жила так, як хотіла й як повинна була жити, коли ж сидітиму в безпечнім запіллі — це вже буде зрада мене самої!

Проти цього не було жодного арґументу. Відомість про житомирську трагедію тільки збільшила її рішучість.

— Коли я тепер відтягатиму свій виїзд, то справді хтось зможе подумати, що лякають мене небезпеки; крім того — згинули наші провідники й товариші, треба вдесятеро стільки сил, щоб їх замінити й продовжувати роботу.

Така постава замикала кожному уста; цю жінку можна було у Львові або подивляти, або ненавидіти; сперечатись ніхто не мав відваги, ніхто не осмілювався заперечувати її права здійснювати свої засади й ідеали. Навіть О. Ольжич, хоч він бачив перспективу масакри.

. . . . . .

22. вересня 1941 року, Олена Теліга була вже в Рівному. Це «місто непривітне між волинських піль» (Є. Маланюк) було не раз переходовим етапом в поході українських виз-

вольних сил на Схід і у відступах на Захід. Тут не раз перебував уряд української держави, Директорія, головний штаб української армії. Тут під простим вояцьким хрестом спочиває славної пам'яти генерал Василь Тютюнник. З Рівенщиною зв'язана й історія відомої Волинської Дивізії.

Тепер — це був найважніший переходовий пункт у транспорті на схід. Сюдою транспортувались люди, література і все інше. Приємне це місто не було. Тут поселився командуючий німецькими військами в Україні, генерал Кіцінґер. Тут вибрав собі місце осідку кривавий кат України — т. зв. Райхскомісар — Кох. Тут містилася централя ґештапо для України й відома ще з польських часів рівенська в'язниця, яка все щільніше заповнювалась українськими в'язнями, що час від часу були розстрілювані більшими чи меншими групами на Білій вулиці, яка згодом була свідком смерти десятків тисяч українських революціонерів і багатьох невинних жертв німецького терору.

В прозорі дні кривавої осени 1941 року, Олена Теліга бачила, як німці гнали полонених з фронту, пристрілюючи немилосердно тих, що не могли далі йти. Тут зібрали німці в таборах понад 50 тисяч виголоджених і виснажених бувших вояків червоної армії — переважно українців. Тут вживали їх до праці при розбиранні румовищ, а смаркаті німчуки зі « Служби Праці » забавлялись стріляннням до них. Тут бачила, як бито селян, що давали полоненим кавалок хліба; затискались зуби й п'ястуки, а серце рвалось до боротьби за визволення з цієї єгипетської неволі.

Який біль стискав її груди, коли бачила українські внутрішні свари; коли бачила, як переслідувані українці дивляться один на другого, як на конкурента. Як гірко було згадувати, що житомирські жертви впали з братньої руки, а жертвами тими були найпередовіші борці за визволення. Тут, на переходовому пункті в Рівному, було чути, що група засліплених і на неї дивилась, як на конкурента — замість подати руку в боротьбі з жорстоким ворогом. В таких настроях родиться її, болем писана, стаття « Братерство в народі », де вона кричить і кличе до зрозуміння святих законів крови; кличе до братерства братів по крові, до з'єднання в боротьбі за існування проти окупанта, гостро виступає проти тих, що проповідують любов до нації, а не мають любови до членів тієї нації, виступає проти фальшу, проти амбітництва, проти тих, кому бракує цивільної відваги зійти з неправильного шляху, хоч і бачать його неправильність.

Олена Теліга зустрічається з людьми, які переходили через Рівне. Ірлявський, Рогач, Олійник і десятки інших... людей з найрізніших ділянок організаційної праці. Усі вони відходять, по розмові з нею, ще більш скріплені, мовби відновлені у своїй вірі в слушність справи, за яку йшли на небезпеки, за яку незабаром знайшли смерть.

ПОВОРОТ

Це буде так : в осінній день прозорий,
Перейдемо ми на свої дороги...

Таке писала поетка 1934 року, у своїй візії повороту на рідні землі. І дійсно, це був прозорий день 22. жовтня 1941 року, коли Олена Теліга по довгих роках розлуки — знову в'їздила до свого Києва. Дерева київських парків і вулиць стояли в золоті та пурпурі. Передвечірнє сонце золотило верхи церков, з яких вже давно наїздник поздирав золото. Довголітня мрія ставала дійсністю. « У ці хвилини гострі і щасливі », для неї кожен кущ і кожен камінь був сонцем радости, зголоднілі й спраглі груди пили « своє повітря гостре та іскристе ». На жаль, передбачування її справджувалось :

Та звідкись сум зловіщий вітер вишле,
Щоб кинуть серце у крижаний протяг :
Усе нове... І до старої вишні
Не вийде мати радісно напроти.

Проїздила знайомим Святошином, але... не було знайомих облич; усі обличчя — сумні й замкнуті, замість радісної батьківщини — почорнілі й похилені Караваївські дачі, як символ загальної опущености. Обшарпана Політехніка, неплеканий парк, де проходили дитячі забави. Усе не так... Усе нове...

І часто серце запалає болем,
А щось гаряче аж за горло стисне,
Коли над рідним, тим же самим, полем
Зависне інша, незнайома пісня.

Дійсність була зовсім нова, зумовлена двадцятилітньою совєтською окупацією. « Катюша » й замкнені церкви, замість Хрещатика — вулиця Воровського або Фон Айхгорн-

штрассе; замість жовто-блакитного — німецький прапор і невідмінне «Нур фір дойче». На вулицях чужа мова, чуже панування в цілому місті, в цілій Україні.

Чекає все: і розпач, і образа,
А рідний край нам буде — чужиною,

бож і один і другий окупант старався еміґрацію компромітувати, і немало мав успіху.

Але Олена Теліга поверталася до Києва не для заспокоєння змученої душі, не шукала вона тут затишної пристані й надхнень до сентиментальної лірики, вона була приготована на всі несподіванки. Поверталась, щоб включитись у боротьбу, щоб посилити її, щоб заманіфестувати силу українських національних бойових сил, доказати, що духова соборність українського народу — це незаперечний факт; щоб дати відчути кожному окупантові невгнутість волі України до своєї незалежности.

Не треба смутку! Зберемось відразу,
Щоб далі йти дорогою одною.
Заметемо вогнем любови межі,
Перейдемо у брід глибокі води!
Щоб взяти повно все, що нам належить,
І злитись знову зі своїм народом.

Одначе, не замикала поетка очей на небезпеки надто спішного зливання. Знала, що ворожа кислота повиїдала глибокі рани в народньому організмі. Знала, що новий окупант вже почав організувати нову п'яту колону для боротьби проти українського суверенітету, в першу чергу духового.

Було багато ворожих душ, були глибокі межі; перед революціонеркою стояло завдання: боротись з ворогом і засипати межі, поставлені ним між братами.

Завданням культурної праці з рамени Організації в Києві було заманіфестувати в духовій ділянці ідеї українського націоналізму і стати до боротьби з большевицькою та німецькою реакцією. Крім того, в загальному наступі національних сил, — показати, що націоналізм не лише протилежний большевизмові світ, але і вповні завершений, зі своїм світоглядом, світовідчуванням і своїм підходом до

політичних, суспільних і культурних явищ. Крім того, необхідним було показати, що Україна — це зовсім не «німецька інтриґа», а реальність, яка бореться, за свою незалежність з кожним окупантом.

Заманіфестувати ці дві правди було настільки важним, що не можна було оглядатись на жодні жертви. Однак «заманіфестувати» — це зовсім не означає якоїсь штучности. Це означає тільки, що українські сили були свідомі, що розгортання нормальної української роботи, українського життя приведе до кривавого зудару з окупантом. Можна було уникати, але не уникнути, того конфлікту, хоч в перший час. Але цілому світові треба було показати українську суверенність. Треба було захопити позиції і поборювати большевицький світ, який слушно назвав Черчіль «запереченням людської душі», українською позитивною працею.

У Києві закипіло життя. Гальмоване різними терорами, воно все ж розквітло в задушливій атмосфері прифронтової смуги. Не дивлячись на голод, неймовірно гостру зиму, саботажі московських аґентів і провокаторів, ударів ґештапо, — оживали всі ділянки життя, від початкової школи до банків і підприємств найбільшого маштабу.

Цей період життя Києва був найвиразнішим запереченням усіх малоросійських дефетизмів і ворожої брехні про нас, як народ. Тут завалились всі теорії про нездібність українців до державного життя, про брак інтеліґенції, про нашу анархічність, про брак організаційного хисту, карности, солідарности, національної свідомости і ще там які браки. Українська столиця оживала власними силами. Ані німці, ані москалі не допомагали; навпаки: саботували, гальмували, грабували, намагались скомпромітувати активні елементи перед загалом. Коли це не вдалось — почали нищити.

Певно — труднощів не бракувало, але за кілька тижнів знищене воєнними діями й саботажами місто — мало світло й трамваї, радіо й телефони, наладнане постачання настільки, наскільки німці його не зривали. Пущено в рух школи з високими включно; кабінети й лябораторії Університету й Академії Наук почали працювати для потреб загалу. Поставлено на ноги пресу й пороблено приготування до видавання книг.

Адміністрація міста й области була готова до розв'язання найважчих проблем; в першу чергу до забезпечення населення харчами й паливом. Пізніший голод і холод

постали лише завдяки тому, що німці заборонили організувати українським установам постачання харчів для таборів полонених. Німці виарештували Червоний Хрест, заборонили селянам довозити харчі, в наслідок чого загинули мільйони полонених жахливою голодовою смертю.

В Києві починали працювати театри й опера, готувалась до праці й київська кіностудія.

У цьому морі праці столиці України весь час присутні й активні були члени ОУН, чи то як організатори, чи як робітники, вростали вони в ґрунт і ставали необхідними; пізніша їх ліквідація потягнула автоматично ліквідацію розмаху праці.

У ділянці культурного життя, відповідний культурний орган ОУН дійсно провадив; провідні становища були здобуті членами цього органу виключно завдяки їх індивідуальностям, талантам, запалові та здібності до праці в тих умовах, де іншим опускались руки.

Завданням Олени Теліги було не лише пізнати нове середовище, не лише ширити в ньому націоналістичні ідеї, але й на практиці реалізувати настанови свого органу: розбудувати українську духовість, боронити її суверенність. Тому Олена Теліга, вибрана Головою Спілки Письменників, з місця приступила до праці.

В ділянці літературній застала самі згарища й руїну; майже всі відомі київські письменники були вивезені; лишились переважно самі пересічні, багато — сумнівної особистої вартости, та молодняк, що тільки мав стати письменниками. На црацю Спілки не було жодних об'єктивних умов; найперше — письменники не мали чого їсти; найгірше було з тими, що перейшли совєтські в'язниці та концтабори: ті були виснажені, хворі, надшарпані нервово, звертались до Спілки, а ця не мала жодних фондів.

Олена Теліга зорганізувала харчівню при Спілці для допомоги потребуючим. Скрізь ходить, домагається, просить, комбінує і кожен дістає якусь піддержку.

Щоб ширше реалізувати свої завдання, Олена Теліга починає редаґувати літературний тижневик «Літаври». Її редакція стає рівночасно творчим і виховуючим літературно-мистецьким середовищем. Старших ветеранів пера — обмаль. Найбільше товпиться тут молоді. Та з цією молоддю не легка була справа. Це вже була молодь совєтського

виховання. Не всі тут були з молодечим ідеалізмом чи шуканням взагалі чого-будь. Ні, було багато наскрізь проїджених отрутою офіційного марксизму й матеріялістичної діялектики. Вони нічого не шукали. Вони з совєтської перейшли в німецьку дійсність і старались в ній улаштуватись.

З літературного боку це були повні бездарності. При письменницькій бранжі (інакше цього не можна назвати — вони були ремісниками в літературі, як слюсар, токар чи швець, але не інженери, не винахідники, не творці) тримались вони, як при легкому заробітку. В Совєтському Союзі письменник і журналіст, як апарати і роботи пропаґанди, були добре платні. Від них вимагають тільки одного : не бути письменником. Не мати своїх поглядів, не шукати нічого, ніякої правди, нічого не творити, а тільки клепати замовлені заклики, похвали, або лайки.

Такого роду була більшість « письменників », що приносили твори до редакції « Літаврів ». Більшість із них відразу « переорієнтувалась » і, змінивши відповідні поняття чи імена з совєтських на німецькі, — мала готові « твори ». З приємною усмішкою вони пропонували це сміття « Літаврам » до друку.

Поминаючи літературну нездарність, це було переважно плазування і запобігання ласки у нового пана. Олена Теліга, як редактор, за кожним разом ставилась в критичне положення : відкинути такі « твори », означало мати на себе донос в ґештапо. Як голова Спілки, мусіла виступати проти такої « творчости ». За це також ішли доноси в ґештапо.

Олена Теліга знала своє завдання і його виконувала, не оглядаючись на наслідки. Перше число « Літаврів » принесло її передову статтю — « Нарозстіж вікна », в якій кликала роздерти завісу задухи й припису, стати собою й відчути свою приналежність до народу, який бореться проти неволі. Підлі душі, нездарні плазуни відчули, що це проти них; вони не можуть бути вільними, бо нездібні щось дати з себе взагалі без припису. Вони всі з підлоти, як німецькі аґенти чи як большевицькі провокатори, щоб знищити українські національні сили німецькими руками, почали акцію підкопування, інсинуації та доносів.

Коло Олени Теліги, « Літаврів » та Спілки Письменників зібралась вже група письмеників з іменем та молоді, що будучи справді українцями, відчували глибоко те, що голосила поетка. Так прийшов поділ на два різні табори.

Але сили були нерівні — за тьмою реакції стояв гітлеризм і большевизм, за нами — ніхто. Ми були здані на власні сили. Вислід не далекого зудару був наперед ясний, але Олена Теліга ні хвилини не вагалась; « Літаври » число за числом кидали, мов петарди, націоналістичні ідеї. Безперечно, культурна ділянка, зокрема « Літаври », це був найповніший вияв ідей українського націоналізму в практиці на землях, і тому культурний орган ОУН поніс найбільші втрати.

Німці не могли довше терпіти такого браку уваги до їх присутности й їх тенденцій зробити з України свою колонію; атмосфера в цілій Україні згущувалась, а в Києві зокрема. З кінцем листопада, німці влаштували криваву масакру в Житомирі. Там і в Радомишлі розстріляно було організаторів і багато учасників маніфестації на могилі героїв Базару. В той же час у Києві прийшов арешт, а згодом і розстріл Романа Біди та товаришів. Надходив критичний момент.

В першій половині грудня заарештовано редакцію « Українського Слова » — Івана Рогача, Оршана-Чемеринського, М. Олійника, Яковенка та інших. На їх місце прийшов безличний раб, проф. Штепа. Вступаючи на трон редактора вже « Нового Українського Слова », він заявив, що його не лише завданням, але й метою є « не зробити й не допустити нічого, що могло б засмутити визволителів ». Ґестапо потребувало пропаґандивних козирів для дурення людей, тому воно радо використало б і Олену Телігу; через Штепу запропоновано їй скоритись. Вона знала, що її чекає, коли відмовиться, але гордо відповіла — « Ні ! ». Цим спалила за собою всі мости; « Літаври » перестали виходити. Та не перестали існувати « літавристи », як називали тих, які прийняли ідеї, голошені « Літаврами ». Олена Теліга залишилась у Києві і всю свою роботу переносить у Спілку Письменників.

На авторських сходинах, в приватних розмовах, далі вияснює, переконує, спрямовує, виправляє, кермує й підбадьорює. Спілка стає у Києві бастіоном переслідуваного націоналізму : все, що українське, — гуртується тут, в цьому маленькому царстві Олени Теліги. Це царство, як і цілий Київ, можна б скорше назвати пеклом — без вогню пекельного, але з пекельним холодом і голодом. Олена Теліга живе, мов на Клондайку : жахливе харчування, в хаті зимно, нема ні води, ні світла. Але поетка щоденно, точно о 9. годині ранку, акуратно зачесана, елеґантно вбра-

на, трясучись від холоду з посинілими пальцями, але з привітною й підбадьорюючою усмішкою — в помешканні Спілки на вулиці Трьохсвятительскій.

Це був справжній героїзм, і все для того, щоб дотримати слова своїх засад і продовжувати роботу. Тут виявилась постать Олени Теліни у всій її величі — в житті реалізувала свої засади до останнього.

ОСТАННІЙ АКТ

« Як не цікаво вмирати на старість від хвороби печінки », — казала часто Олена Теліга. « Як велично, що нам не дано тридцятого року дожить » — писав про покоління борців О. Ольжич. До цього покоління належала Олена Теліга. Належала вона до того покоління, що не тільки гарно жило, але й велично вмирало. І смерть, як останній акорд гарячого життя, як щось велике й таємниче, не могла бути не стилевою.

І в павутинні перехресних барв
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог зіслав мені найбільший дар :
Гарячу смерть, не зимне умирання.

Життя її ніколи не було спокійне, повільне; вона горіла змаганням за майбутнє, прикрите туманом невідомого.

Бо серед співу неспокійних днів,
Повз таємничі і вабливі двері
Я йду на клич задимлених вогнів —
На наш похмурий і прекрасний берег.

Коли ж зійду на каменистий верх
Крізь темні води й полум'яні межі —
Нехай життя хитнеться й відпливе,
Мов корабель у заграві пожежі.

Над рікою подій вона тепер у Києві входила на щораз вищий берег; кипіла творчою працею, формуючи душі, так наче б тепер вибачалась перед Києвом, що колись так далеко була від його болів, турбот і трагедій, наче б хотіла тепер своїй землі надолужити колись пропущене — чула в цьому велике захоплення. А майбутнє лежало покрите хмарами... Та воно її не лякало.

І ось... 9. лютого 1942 року, в життєвій мандрівці, ступила Олена Теліга на каменистий верх... І дійсно, « мов корабель у заграві пожежі » — відійшла від нас... Не вірилось, що це так : вчора, ще сьогодні була вона тут повна життя, уділюючи його іншим...

Того дня ґештапо арештувало всіх, хто прийшов в помешкання Спілки Письменників, зробивши там засідку. До години третьої пополудні були всі арештовані; нікому не було вільно вийти — ґештапо чекало на дальших гостей. Ситуація була більш як поважна, в кожному разі настрій був похоронний, лише Олена Теліна бриніла сміхом, підбадьорювала, казала, що братиме всю відповідальність на себе, тому іншим нема чого боятись. Потім ми довідались, що додержала слова абсолютно, докладно. Голошене нею почуття і обов'язок відповідальности вона виконувала і в обличчі смерти.

По 15. годині відвезено всіх, що мали щось спільного з Управою Спілки Письменників, до ґештапо при вулиці Короленка 33. Звідти не вийшли вже ніколи : Олена Теліга, інж. Михайло Теліга, Іван Ірлявський, проф. Гупало, ред. Кошик, Василь Кобрин та Ігнатко (два останніх були арештовані раніше).

Чи могла Олена Теліга уникнути арешту? Безперечно могла. Могла після арешту Рогача і товаришів виїхати з Києва. На це мала б напевно згоду Ольжича. Але вона твердо заявила : « Я вдруге з Києва не виїду ». Тим більше не хотіла цього зробити тоді, коли « Нове Українське Слово » Штепи почало цькувати « еміґрантів » і націоналістів. Казала, що не перенесла б, якби хтось міг сказати, що залишила своє становище в небезпеці.

Могла, врешті, 9. лютого не піти до помешкання Спілки й перейти на котресь з організаційних конспіративних помешкань в Києві. Відомо було, що в суботу 7. лютого, в Києві заарештовано кількасот визначних інтеліґентів. Було ясно, що арешти не припиняться на цьому. І напевно не поминуть націоналістів, які були експоновані в суспільній роботі.

Всі остерігали Олену Телігу, щоб вранці 9. лютого 1942 року не йшла до Спілки. Одначе вона сказала : « На мене чекають люди. Коли я не прийду, — як це буде виглядати? » Хотіла залишитись вірною собі і йти своїм шляхом до кінця. І пішла сказавши півжартом, півповажно : « Коли мене заарештують і я загину, то знайти, що сповнила свій обов'язок до кінця і скажіть про це іншим ».

В один з лютневих ранків 1942 року на коридорах в'язниці НКВД (там містилось ґештапо) при вулиці Короленка ч. 33., зчинився рух. Звичайна річ : виводять чергову партію на розстріл. В келіях почули крик : « Хто вийде звідси, скажіть всім, що німці розстріляли Михайла Телігу з Кубані ». Посипались удари, застукали двері і все стихло. Це був ранок, коли разом з чоловіком героїчно вмерла Олена Теліга, сповнивши свій обов'язок до кінця.

Хоч і як глухі мури в'язниці ґештапо, але героїзм Олени Теліги проходив через них; вона була впевнена в слушності справи і тому спокійна. В одній з келій знайдено напис : « Тут сиділа і звідти йде на розстріл Олена Теліга ». Зверху — Тризуб. Без гарних слів, без окликів і закликів.

« На сірім ґраніті хоробрі різьблять своє мужнє ім'я ». І вона була, як ґраніт, хоч вона ж була і поетка, і жінка. Один з ґештапівців, ще перед розстрілом сказав : « Ні до чого не признається. Щоб відтяжити інших, все бере на себе ». Один з катів по розстрілі признався : « Я не бачив ще мужчини, що б так героїчно вмирав, як ця гарна жінка ».

Так пройшла свій каменистий шлях, крізь сонце втіхи і темінь терпіння, Олена Теліга. Як метеор перелетіла крізь життя і згасла, лишаючи вічну заграву пориву.

ОСТАННІ ДНІ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

Як важко братися за олівець, щоб про це писати. Як боляче, що ми так мало знаємо, або скорше — нічого не знаємо про саму смерть. Мури в'язниці НКВД при вул. Короленка ч. 33. у Києві, де містилось ґештапо, — дуже грубі. А Бабин Яр, чи інші могили, — мовчазні. І тому знаємо небагато. Але неменш важливо знати й про її передостанні дні.

Жили ми всі, « кильтурники » *) на вул. Короленка ч. 45. Потім пані Олена з чоловіком перенеслася на Караваївську (дім « Комуніста »), куди перейшов і я. Там було ще гірше.

Це був місяць листопад 1941 р. Будинок не мав печей — був пристосований до центрального огрівання. За тиждень чи два, включили це огрівання, але почали лопати рури й огрівання виключили. Вода замерзла і почали лопати водотягові рури, отже — воду теж виключили. Згодом виключили й світло. Треба додати, що їсти не було чого. Це приблизний образ, як жила пані Олена в Києві. Але пані Олена трималась знаменито. Мало того, вона своїм дзвінким сміхом, який не покидав її, тримала інших. А тримати треба було не одного.

Пані Олена була редакторкою « Літаврів » та головою Спілки Письменників. Щодня приходили до неї десятки голодних, перемерзлих і вичерпаних письменників, критиків, професорів, ілюстраторів за порадою або допомогою. Допомогти майже не мала чим. Віддавала свої гроші, змагалась за гонорари, за позики, за обіди і люди відходили потішені й підтримані душевно.

В Спілці те саме. Сидіти в помешканні, де температура не доходила вище нуля, вже було героїзмом, а ще ж треба було при тому провадити Спілку...

---

*) Тобто — члени Культурної Рефенрентури ПУН, якою провадив О. Ольжич.

Що таке була тодішня Спілка, про це можна б написати об'ємистий том. Але коротко : письменників справжніх не було, але треба було для тих, що могли чи хотіли стати письменниками, створити середовище. Тому провадила пані Олена Спілку. На неї всі дивились як на установу офіційну, в дійсності — це була установа нелеґальна. Треба було людям з'ясувати і промовити до почуття обов'язку, до патріотичних почувань, які не завжди були. Але, мабуть, найбільше робив приклад пані Олени.

Атмосфера в Києві щораз згущувалася. В кінці листопада прийшли відомості про арешти й розстріли в Базарі, Радомишлі, Житомирі. Далі почали приходити відомості про масові розстріли в Чернігові й Полтаві. Київ не мусів довго чекати на чергу. Прийшов арешт і розстріл Романа Біди й товаришів. Ситуація ставала щораз виразнішою. О. Ольжич почав готувати розконспірованих людей до виїзду. Пані Олена рішуче заявила :

— Я з Києва вдруге не виїду !

В половині грудня заарештовано Рогача, Оршана-Чемеринського, Олійника, Яковенка і ще кількох членів редакції « Українського Слова ». На їх місце прийшов славнозвісний Штепа. Вступаючи на трон редактора « *Нового* Українського Слова », він заявив, що « не зробить нічого, що могло б засмутити визволителів »...

« Визволителі » — в цьому було все.

Ані « Літаври », ані Спілка, як аполітична, проти німців не виступали, але цього було мало. Треба було славословити кривавих визволителів. Панегіричні речі пані Олена рішуче відкидала. Очевидно, пішли доноси. Штепа запропонував « зміну лінії ». Пані Олена відмовилася, « Літаври » перестали виходити. Лишилась Спілка.

Цілими днями пересиджувала там, дрижачи від холоду, бо хто не знає морозів і вітрів зими 1941/42 ? Щодня збирались десятки старших і молодших письменників.

Романчик Русов попередив мене одного разу, що на поліцію ідуть доноси, що Спілка провадить націоналістичну діяльність. « Нове Українське Слово » цькувало націоналістів, як тільки могло. Закидали їм неймовірні речі — крадіжі (що було красти ?), саботаж і т. д. Перед Новим Роком випустили Рогача, Оршана і Олійника з тим, що вони мають виїхати з України. Завезуть їх автобусом, що відійде десь за тиждень. Але минуло два тижні, поки їх покликали на ґештапо і сказали пакувати речі. Коли речі були спаковані, сказано всім знову прийти до ґештапо — ще щось

підписати. Пішли: Рогач зі сестрою, Олійник, Оршан з дружиною. За годину на їх помешкання приїхало ґештапо по речі, «щоб не треба було носитись», бо автобус вже від'їздить. Коли й куди вони від'їхали — досі невідомо. Ніхто їх більше не бачив. Напочатку думалось, що їх дійсно повезли до Німеччини.

Приблизно в половині січня 1942 р., виїхали з Києва деякі наші здеконспіровані люди. За ними на деякий час виїхав О. Ольжич. Пані Олена ще раз заявила, що Києва не покине.

У кінці січня 1942 р., на вул. Короленка ч. 45., арештовано В. Кобрина й його товариша — Ігнатка. Довірочною дорогою довідались ми, що арешт переведено на наказ большевицького провокатора Боса, що займав високе становище в німецькому Генералкомісаріяті. Від тих, що поїхали — жодних вісток.

Так прийшло 7. лютого. Того дня заарештовано понад 200 свідомих українців. В українському Києві почалася паніка.

У суботу 7. лютого, ввечорі, в нашому будинку зустріли мене ґештапівці на сходах і питали, чи я називаюсь Данило. Було ясно, що ліквідують і решту «західників». Данило був у своєму мешканні поверхом вище, але на стук до дверей не відчинив. На другий день утік, а згодом виїхав до Кременчука, де за місяць був розстріляний.

У неділю 8. лютого, рано, стукали ґештапівці до мешкання пані Олени. Вона не відчинила. Дверей не ломили. Треба було тікати. Пані Олена відмовилась. На інше помешкання перейти не хотіла, щоб не наражувати людей. Зрештою, була готова йти докінця своїм шляхом і глянути гнобителям в очі.

Тривожно пройшов день. Мені вона радила перейти на інше мешкання — я також відмовився. Ми всі, на випадок арешту, вдягли чисту білизну.

У понеділок 9. лютого, перед 8. годиною ранку, я пішов на засідання, що відбувалось на Великій Васильківській. Там ми обговорювали справу арештів. Всім нам було ясно, що арешти не випадкові, що це явна розправа з українським національно свідомим активом. Постановлено перейти на конспірацію, змінити помешкання. Усталено, хто і що зізнає на випадок арешту.

Засідання тягнулось майже до год. 14. Вийшовши, я рішив негайно йти до Спілки й повідомити пані Олену про рішення. Але подорозі зайшов випадок, що врятував мене.

Зустрів я пана К. і пішов з ним в будинок Церковної Ради обговорити певні справи. Коли скінчилась розмова, вже було пізно йти до Спілки. І знов випадок, що вдруге врятував мене. Подорозі додому зустрічаю Бистрого*), що повідомляє мене: приїхав Ольжич, маю негайно йти до нього. Заходжу. Ольжич напружений, чую, що в нього дрижить кожен нерв, але панує над собою так, як тільки він це вмів.

— Пане Олеже, що у вас?

З цього питання чую, що припускає найгірше. Оповідаю про вчорашні арешти. Він нервово схоплюється:

— Де пані Олена?

— Думаю, дома.

— Біжіть негайно і стягніть її та інженера (чоловіка пані Олени) хоч би сюди. Ні хвилини довше не будьте дома.

Поки я вдягаюсь, він говорить наче б до себе:

— Я це відчував, але якби я це знав на кілька годин раніше!

Прибігаю додому. Двері зачинені. Стукаю, грюкаю — жодної відповіді. На сходах темно. Палю сірника й бачу, що двері забиті цвяхами. Тихо підходить до мене один із помічників кербуда й на вухо говорить, що було ґештапо, вивезло речі, запечатало помешкання, іншому помічникові кербуда дали деякі речі й він має повідомити ґештапо, якби хтось прийшов на те помешкання, або якби я вернувся додому.

У мене все похололо. Біжу до Ольжича, оповідаю. Він схопився за голову:

— Якби я знав, якби я знав!

О. Ольжич приїхав ранком того понеділка, 9. лютого, послав посланця по мене, але не знав про вчорашні арешти й не припускав, що ситуація аж така критична. Посланець мене дома не застав. Радив пані Олені не йти до Спілки. Але пані Олена заявила:

— На мене чекають люди. Я не можу не прийти тому, що боюсь арешту. Зрештою — їх також поарештують. Я не можу втікти, бо хтось міг би сказати: в небезпеці нас лишила, а перед небезпекою говорила про патріотизм і жертвенність. Коли я не повернусь, то не забувайте про мене. Коли я загину, то знайте, що свій обов'язок сповнила до кінця.

За годину за нею пішов її чоловік, інж. Михайло. Про

---

*) Ярослав Гайвас.

арешти попереднього дня знав Ірлявський. Він ранком зайшов до місто-голови Спілки, Вінницького, і розповідав йому про це. Той до Спілки не пішов. Ірлянський пішов сам.

Ґештапо засіло в Спілці вже в неділю 8. лютого, рано. Коли в обідню пору прийшов туди д-р Володимирів, його заарештували. Але про це ми довідались аж за місяць.

Хто 9. лютого входив до Спілки (на вулиці Трьохсвятительській), звідти вийти не міг. Всі сходились, як звичайно. Коло 15. години ґештапо заявило : досить. Хто не належить до управи, або персоналу Спілки, може йти додому. Решту відвезли на Короленка 33. Зроблено було два вийнятки. До управи Спілки належав Юрій Музиченко і був випущений додому, не належав Михайло Теліга й був арештований.

Ті, що були того дня в Спілці, оповідали, що до 15. год. всі були фактично арештовані. У всіх був настрій похоронний. У всіх — але не в пані Олени. Вона, голова Спілки, і вона відповідає і за настрій. Усіх підбадьорювала, мовляв, не буде так зле. Зрештою, — я голова, я й відповідаю. Ви робити те, що я казала, або інспірувала. При тому час до часу розповідала якісь веселі безжурні речі й чути було її дзвінкий сміх.

По год. 15. їх відвезли. За кілька тижнів повиходили місцеві люди, але не вийшла Олена Теліга, інж. М. Теліга, Іван Ірлявський і проф. Гупало (автор п'єси « Справа прокурора Дальського »).

Ми з Ольжичем тієї ночі не спали. Не тому, що боялись арешту. Ми були добре законспіровані й приготовані на втечу. Зрештою, тієї ночі ми були так прибиті, що хотіли бути арештованими. Ситуація була ясна. Ольжич заявив :

— Пане Олеже, Рогач та інші не живуть. І перед нашими арештованими стоїть гола смерть. Це — рішальний момент. Карти кинені раз на завжди. Відкривається ще один фронт нашої боротьби.

Наступного дня носили ми для арештованих їжу. Їжу взяли. При цьмоу ми довідалися, що пані Олена сидить в камері ч. 34., а інж. Михайло, здається, в камері ч. 49. Про Ірлявського сказали, що йому не треба, він певно й так скоро помре, але їжу й цигарки взяли. Більше — жодних відомостей.

Ольжич все наказував мені виїздити. Я категорично відмовлялвся. Одначе за три дні показалось, що зовсім нема харчів. Крім того : швидко треба було передати звіт до

Львова. Я поїхав до Рівного. До Львова вислав кур'єра, зорганізував харчі й не маючи змоги нічого вдіяти в Рівному, на третій день був знову в Києві. Тут довідався, що харчів більше не приймають. Значить — почалися розстріли.

Коли, кого й де розстріляли — невідомо. Але розстріляли їх у найближчих двох тижнях по арешті. Моє внутрішнє відчуття каже, що розстріляли пані Олену вночі, над ранком 13. лютого, в п'ятницю. Доказів — жодних. Але бувають випадки в житті, коли напружені нерви стають сейсмографом. Я тоді був у стані напівпритомному, жив часто підсвідомістю і виключно нервами. Три місяці я майже не спав, хоч їздив, перемучувався, промерзав до шпіку костей. Тільки тому станові нервового напруження завдячую те, що не дістав запалення легенів. Інакше цього не можна пояснити: кілька разів їхав цілу добу на відкритому вантажному авті при 30 ступнях морозу, в легкій шинелі і в подертих черевиках і — жодної перестуди.

Десь за три тижні виїхали ми з Києва, евакуюючи тих, що не були там конечні. Я ще кілька разів був у Києві, з різних джерел пробував щось довідатися. Надаремно. Лише таке дійшло до нашого відома:

Однієї ночі, в половині лютого, над ранком, зчинився на в'язничних коридорах рух. В'язниця насторожилась. Раптом чути крик:

— Хто вийде живим, скажіть, що ґештапо розстріляло Михайла Телігу з Кубані!

Почулись крики катів, посипались удари, загрюкотіли двері — все стихло.

Інший хтось оповідав, що в котрійсь із келій на стіні бачили видряпаний напис:

«Тут сиділа й звідси йде на розстріл Олена Теліга». Зверху — тризуб. Ось усі сліди трагедії.

Ще перед розстрілом один із ґештапівців казав про пані Олену:

— Ні до чого не признається. Щоб відтяжити інших, все бере на себе.

Поетка Олена Теліга була не лише твердою й героїчною в своїх поезіях, але такою ж була й у житті, і в хвилини смерти. Була одним із тих винятків, що своє літературне кредо реалізують в житті. Недаром один із катів висловився:

— Я не бачив мужчини, щоб так героїчно вмирав, як ця гарна жінка.

Так Олена Теліга чином продовжила леґенду, полум'яну леґенду героїзму й посвяти. Завжди мріяла про те, щоб Бог послав їй « гарячу смерть, не зимне умирання ». Її гаряча смерть викувала ще одне звено в ланцюгу змагань української революції.

(Наш Клич », Буенос Айрес. 18.2.1949.)

ПРИМІТКИ

« На зов Києва » (ст. 159). — Цей біографічний нарис був писаний понад тридцять років тому для Збірника « Прапори духа ». Писаний під свіжим враженням воєнних подій і трагедій, тодішнім стилем, вживаючи тодішніх порівнянь і понять, що сьогодні можуть бренiти « несучасно ». Але від того часу ніхто не зладив докладнішого нарису, а мені, авторові його, не вдалося знайти дальших деталів. Та й — сьогодні такий нарис, коли багато чого зблідло в пам'яті чи й забулося, міг би бути більш академічним, але передавав би атмосферу подій слабше. Тому, також на бажання Видавців, передруковую його тут повністю, скоротивши хіба цитати з поезій Олени Теліги, що їх повторюють всі, хто писав про О. Телігу.

Дата народження Олени Теліги (ст. 160). — Ніколи я не бачив особистих документів Олени Теліги. Подану мною дату, взяв я з оповідань її. Завжди вона казала, що народилась того ж року, що О. Ольжич, тобто — 1907. Та тут приходить суперечність зі шкільним свідоцтвом, якого фотокопію тут подаю, яке подає дату народження : 8. вересня (ст. ст.) 1906 р. Цю дату вважаю помилковою, бож годі собі уявити, щоб у її віці О.Т. бажала себе « омолоджувати » на кілька місяців. Пощо ?

Щодо до дня народження, то дуже добре пригадую, що завжди казала вона, що старша від мене « на рік без тижня ». Такий рахунок дає точно — 21. липня 1907 р.

Місце народження. — Тут є аж три версії : 1. Петербурґ, 2. Есентуки, 3. Іллінське. Годі це питання вияснити на підставі документів, хоч Іллінське має підставу в наведеному шкільному свідоцтві.

Покійна завжди подавала місцем народження Петербурґ, що посвідчує ряд людей, які її близько знали, в тому й Євген Маланюк, який знав всю родину Шовгенових із Праги, Подєбрад та й часто зустрічався з проф. Шовгеновим у Варшаві (проф. Шовгенів, працюючи у відділі амеліорації варшавського міністерства сільського господарства, влаштовував на деякий час на працю Євгена Маланюка, що був інженером гідротехніки).

Олена Теліга часто поверталася, сміючись, до питання місця свого народження, кажучи : « Виглядає, що батьки забули — коли і де я народилась ».

Батьки вийшли на еміґрацію в різний час, але в однакових умовинах, в яких губиться все. Справу « відновлення документів » полагоджувано на підставі « свідчень свідків ». У поспіху, не були перевірені ці свідчення, і нові документи виходили по-різному. Покійна розповідала, що була плутанина між Есентуками на Кавказі й Петербурґом, доки остаточно було внесено в особисті документи місце народження — Петербурґ і дату хрещення — Есентуки. Про Іллінське вона ніколи, наскільки вірно пам'ятаю, не згадувала. Бувало сміялася з анахронізму : у якомусь документі було написано « Петроґрад ». Сміялася бож у 1907 році цієї назви не було. Була вона вве-

МАТУРАЛЬНІ КУРСИ
по програмі реальних шкіл

№ 155

СВІДОЦТВО

Шовгенова Олена

народжена року 1906 ст. ст. вересня місяця 8 дня
в Іллінському на Московщині
української національности, віри православної
закінчила повний курс 7 кл. реальної школи на Українських Матуральних Курсах в м. Подєбрадах Чесько-Словацької Республіки
і виказала такі успіхи:

ПРЕДМЕТИ	УСПІХИ
Українська мова та Історія письменства	добре
Чеська мова	добре
Німецька мова	добре
Історія України	задовольняюче
Всесвітня Історія	задовольняюче
Географія	задовольняюче
Альгебра	дуже добре
Геометрія	дуже добре
Тригонометрія	дуже добре
Аналітика та доповнюючі відділи альгебри	дуже добре
Нарисна геометрія	добре
Креслення	задовольняюче
Фізика	добре
Природознавство	добре
Хемія	задовольняюче
Фільософська пропедевтика	добре

Року 1923 місяця Жовтня 26 дня.

Завідуючий Матуральними Курсами

Секретарь.

дена з вибухом війни 1914 р. Ось чому й подаю : 21. липня 1907 р. у Петербурзі.

« Останні дні Олени Теліги » (ст. 200). — Це лист до О. Лащенка, який не був датований, але з останнього уступу, що не попав до української преси, легко устійнити приблизну дату його написання.

Ось цей останній уступ :

« Ось це, Дорогий Друже, те, що можу Вам подати. *Три з половиною років минуло від того часу.* Багато інших відійшли за панею Оленою. Між ними й Ольжич. Я бачу ці дні, як сьогодні. Від мене вже не раз жадали писати на цю тему. Я сідав, пробував, починав — і не міг. І тепер ще не можу написати того так, як хотів би і мушу. Не знаю, чи доживемо дня, коли відслонять пам'ятник пані Олені з бронзи чи граніту. Я хотів би бачити нерукотворні пам'ятники наших мистців слова. Для себе часто прошу Бога сили і вміння дати матеріял для цих мистців, дати сильветку її таку, як я бачу, щоб лишити образ людини, поетки, жінки, революціонерки — у всій неповторності її, як недосяжний ідеал майбутніх і сучасних поколінь ».

За цим листом був писаний нарис « На зов Києва », який повторює дещо зі сказаного тут. Проте наводжу лист без скорочень, як документ, писаний на свіжу пам'ять.

Моєю спробою дати сильветку й був нарис « На зов Києва ». Опісля я вже до цієї теми не мав змоги повернутися, поза спорадичними статтями в роковини смерти. Але заклик до мистців слова — залишається актуальним і маймо надію, що цей Збірник буде для них першим матеріялом для вичерпнішого представлення цієї постаті. Адже живуть ще люди, що її знали, навіть знали близько, подивляли її, шанували, любили. Дай, Боже, щоб не зійшли вони з цього світу, не залишивши своїх спогадів чи оцінки !

Розсміяна й романтична, з пекучим бажанням чину, смерти за свій ідеал, — вона сьогодні тільки в буденному житті видається « несучасною ». Але чи романтика В. Мороза й багатьох-багатьох інших, що так же свідомо йдуть на жертву, це не та сама « козацька кров », що кружляла в жилах Олени Теліги ? А тільки ж вони, ці нові « лицарі абсурду », можуть викресати, як казав Л. Мосендз, козацьку іскру з малоросійської вайлуватости !

До ст. 201. — Арешт І. Рогача й товаришів відбувся точно 12. грудня 1941 р.

До ст. 202. — Прізвища « Данила » не пригадую. Та це й не важливо, бож жив він напевно під псевдом.

До ст. 203. — Церковна Рада містилася в будинках Св. Софії, попри яку треба було йти до приміщення Спілки на вул. Трьохсвятительській.

— *« Післанець »* — це була незабутня Ліля, Олімпія Скорупська (померла на Фльориді). У її приміщенні часто перебував О. Ольжич, у її батьків перебували ми разом з О. Ольжичем трагічні ночі після арештів у Спілці.

Про трагічний день арешту Ліля за свіжої пам'яти писала :

« В січні 1942 р., Ольжич виїздив на побачення з полк. А. Мельником. За час його відсутности, положення ще більше стало небезпечним. Під удар стала Спілка письменників під головуванням Олени Теліги.

« На початку лютого, Ольжич повернувся. Була 4. година ранку. Я його поінформувала про нові арешти й напруження. Він попросив негайно викликати до нього Олега Ш(туля), що мешкав разом з Оленою і Михайлом Телігами. Подорозі я зустріла Олену Телігу. Як зараз пригадую її стрункy постать в темному, наче вирізьблену в соняшно-морозяному повітрі. Вона йшла до приміщення Спілки письменників. Марійка Я. і я радили їй не йти, бо була небезпека арештів. Але Олена сказала, що в хвилини небезпеки мусить бути зі своїми співробітниками. І вона пішла — пішла назавжди ». (Л. Дні-

прова : « Київ 1941-1942. Спогади в роковини смерти О. Ольжича. « Українське Слово », Париж, ч. 449., 18.6.1950.)

Неоднократно зустрічались ми з пані Лілею ще під час війни, коли вдалося її з малою донечкою, Зіркою, вивезти на Волинь, а й після війни. Говорили про трагічні й незабутні дні й не було в нас розходження щодо послідовности подій та приблизних дат. Тому смію твердити, що помиляється Ярослав Гайвас у розложенні дат, коли пише (« В роки надій і безнадії », « Календар Альманах Нового Шляху » 1977., ст. 117-119), що О. Ольжич, прибувши до Києва в місяці лютому 1942 р., мав розмови з Оленою Телігою, намовляючи її виїздити.

Як було вже згадано вище, що потверджує в своїх спогадах У. Самчук, — О. Ольжич не хотів, щоб О. Теліга їхала « на Схід », передбачаючи небезпеки, передбачивши заздалегідь, що німці вчинять націоналістам криваву розправу, не мав бо жодних ілюзій щодо намірів німців по відношенні до України. Розмови про виїзд О. Теліги відбувалися в Києві неоднократно, але не могли вони відбутися в день приїзду О. Ольжича, як пригадую і я, і свідчить Л. Дніпрова (Ліля). Обидва наші спогади були писані за свіжої пам'яти й ніде не знайшов я заперечення їх.

Зраджує пам'ять Я. Гайваса, коли в тому ж спогаді він (ст. 119) пише :

« В іскристий лютневий ранок, оточені зграєю гітлерівських катів, вони (Олена й Михайло Теліги) спокійно вийшли з хати. Кості їхні прийняли українська земля, а може їхній попіл розвіяний під голубим небом України ».

Досі ж ніхто не заперечував, що О. і М. Теліги були арештовані не « в хаті », а в приміщенні Спілки письменників. Про обставини арешту в Спілці та умовини ув'язнення розповідав мені (та й не лише мені, а багатьом, коли повернувся до Праги) д-р Володимирів, якому вдалося вийти з тюрми ґештапо.

І О. Ольжич не виїхав « другого дня », а десь два-три тижні після арешту Олени Теліги. Перебував я тоді разом з О. Ольжичем на згаданій Я. Гайвасом кватирі Лілі, міняючи її на кватиру її батьків. Кількакратно приходив до О. Ольжича Я. Гайвас, що залишався у Києві. Приходив і О. Кузьмик. Разом ми обговорювали положення. Я. Гайвас, як відповідальний за Осередні й Східні Землі, устійнював з О. Ольжичем — хто залишається в підпіллі, хто має виїхати.

Два-три дні по арештах, виїхав я до Рівного, щоб передати звіт до Львова й привезти харчів. Коли я приїхав, О. Ольжич повідомив мене, що привезені харчі — зайві, передач вже не приймають. Десь за тиждень, чи 10 днів, окремим вантажником, виїхала з Києва велика група « західників » і киян (між останніми й такі, що їх краще було б залишити...) Їхав і О. Ольжич, їхав і я. У Рівному були для них зроблені « ліві папери » й вони поїхали до Львова, а я залишився в Рівному та ще раз їхав до Києва. Тягнуло мене туди, як на могилу рідних і найдорожчих... Але ж і приятелів було там не мало. Домовились ми були з Ольжичем, що підвесну я подам йому до Львова « найновіші відомості ». Але — на жаль — нічого нового не було. Так я і звітував йому (хоч знав він це організаційним шляхом), коли на Великдень 1942 р. прибув до Львова в товаристві М. Недзвецького.

Не во гнів нікому кажучи, ствердив я, що не було у Львові зрозуміння до пережитої трагедії. Багато хто закидав нам, що ми « не вміли повестися » у Києві. Найбільше ж закидали (в першу чергу — д-р Р. Єндик, ред. Ш.) — « як ви допустили до смерти О. Теліги ». Для них, що жили в зовсім іншому світі, постава О. Теліги ніяк не була зрозуміла. Взагалі ж ми мали почуття, що прибули з розгромленого фронту й то розгромленого з нашої вини.

Ніхто бо тоді ще не думав, що розгром поширюватиметься і винними будуть лише німці, а не ми, українці.

Це тоді О. Ольжич з гіркою посмішкою казав до мене :

— Ну що ж, друже Олеже, приймають нас тут справді мордою об стіл...

Нічого дивного. Люди були зайняті там зовсім іншими справами. Ми ж усі, що були на « Дикому Сході », вважалися тими нерозумними, що робили чорну й до того ж безнадійну роботу... Так ніхто й не розумів суті жертви Олени Теліги. Тим солодше згадуються ті часи, в яких були положені жертви, що сьогодні колосяться зерном посіяних ідей.

СПОГАДИ
І
МАТЕРІЯЛИ

М. Бачинська-Донцова

ТЕЛІГИ

(Жмут спогадів)

В темряві безсонних ночей, Олена Теліга палко мріяла, щоб Бог послав їй « найбільший дар : гарячу смерть — не зимне умирання », щоб життя похитнулося і відплило, « мов корабель у заграві пожежі ».

Ніхто з нас, що читали у « Вістнику » ці слова, не міг навіть подумати, що незадовго « серед співу неспокійних днів » вони стануть грізною дійсністю, що поміж « усіх ударів і дарів Господніх » призначена була Олені і Михайлові Телігам і багатьом іншим нашим землякам найвища життєва відзнака — геройська смерть за батьківщину.

В перших місяцях 1942 року з'явився в Ковлі несподівано п. Олег, поспішаючи до родини на Полісся. Прибитий і пригноблений, подав нам страшну відомість, що у Києві ґештапо арештувало і, мабуть, розстріляло Олену і Михайла Теліг. Чому ? За що ? Навіщо ? — Жахлива таємниця гнітила нас усіх. Підгірські, Бачинські були добрі знайомі Теліг і з Варшави, і зі Львова. Пан Михайло не раз їздив до Підгірських у Ковлі, коли йому туди стелилася урядова дорога, а з моїм шваґром Самійлом вони збраталися сердечно. Пан Михайло мусів оповідати про визвольний рух на Кубані 1917 року, а Самійло Підгірський умів розказувати про події в Центральній Раді або на Трудовім Конґресі, членом яких був, про стан українських послів у першому сеймі. Гучний басовий регіт Самійла зливався з дзвінким сміхом п. Михайла. Весело, щедро-гостинно, по-нашому — проводили час. Романтична душа Самійла, справжнього сина волинського Полісся, втішалася кубанським степови-

ком Телігою, що і в міськім, добре зшитім одязі зраджував природжену військову виправку.

Пані Олена проводила одне літо у батьків п. Олега. Це було типове поліське село над розлогим озером Тур, повне гарних краєвидів, а в селі тієї самої назви ткали чудові, з старосвітськими взорами, рушники, спідниці і запаски. Туди їздили відвідати пані Олену Підгірські, Бачинські і Таля Зибенко, що якраз там гостювала.

Пані Олена забажала опікуватися донею Лесі Підгірської, Наною Голубець, дочкою Миколи Голубця, яка від 1934 року студіювала у Варшаві, спершу в університеті, пізніше у Вищій Торговельній Школі. Пані Олена її до себе приголубила і цікавилася нею за те, що вона була талановитою ученицею відомої балерини Висоцької, себто за її дівочі мистецькі пориви. З гумором уміла пані Олена оповідати про здебільша невдалі спроби бути керівничкою і вихователькою досить самостійної та духово розгорнутої Нани. А втім, пані Олена щиро признавалася, що врешті трактувала Нану як милу, молоду, веселу гостю, що любила об'їдатися добрими тістечками, якими і пані дому, як відомо, не погорджувала. Нана оберталася в осередку студенток, головно польок, і — пещена та хухана вдома — перший раз вилетіла з родинного гнізда, стрічалася з багатьома виявами модерного життя, що були діяметрально протилежні тим моральним засадам, яких навчали її в хаті. Повна розчарувань і сумнівів бігла до пані Лени виговоритися і порадитися, просто роз'яснити незрозуміле. Пані Олена навіть скаржилася, що це не так часто буває, бо вони з п. Михайлом мають велику розвагу, коли слухають Наниних, дещо наївних, оповідань, її журб і клопотів.

Нана вельми поважала пані Олену за те, що вона, коли прийшла потреба, працювала з п. Михайлом, заробляючи на хліб насушний : танцювала наші танки під акомпаньямент бандури свого чоловіка. Знала, що пані Олена була довший час манекеном у великім варшавськім маґазині мод, знала, що вона з болем у серці мусіла залишити учительювання в українській еміґрантській школі, де діти любили її, як Бога. Подивляла її хист одягатися елеґантно і ефектовно, а заразом скромно. Розуміла Нана, сама учениця балетної школи, що треба було не дрібничково дивитися на життя і бути дуже певною себе, щоб ізолювати себе від впливів того великоміського мистецько-зарібкового осередку. Жорстока доля не оминула і Нани. Два роки після розстрілу пані Олени, ґештапо розстріляло в Ковлі Нану та її

чоловіка. А в половині 1943 року ґебітскомісар і штадткомісар забили її маму, Лесю Підгірську. Ревний і тихий меценат «Вістника» Самійло Підгірський, щирий прихильник «Заграви», забитий у рідному селі Любитові большевиками літом 1945 року.

Всі наші забиті не лежать одні побіч одних у впорядкованих могилах, на цвинтарях і ніхто не знає, де вони поховані. Вони забиті, але не мертві. Полум'я, що горіло в їх серцях, розжарилося й палає далі вічним огнем.

Відомість про смерть Теліг повторили нам д-р Харитя Кононенко, д-р Марія Ясен і пані Людмила Івченко, що завітали переїздом до Ковля. Всі три пані працювали в Українському Червоному Хресті та їхали до Кракова інтервеньювати в справі звільнення українців, полонених червоноармійців. Харитя Кононенко розвинула була в Рівному широку опікунську роботу над полоненими, а що Леся Підгірська, як секретар Українського Комітету в Ковлі, в тому напрямку мала вже деякі успіхи (звільнення з Холму всіх мобілізованих совєтами громадян Ковельщини числом понад шість тисяч), то могла поділитися своїми спостереженнями. Харитю Кононенко застрелили німці, як закладника міста Рівного на Волині 15. жовтня 1943 року. Жінка, тоді також розстріляного автора праць про будівництво волинських церков, інж. Леоніда Маслова, подала мені ще оці імена забитих тоді в Рівному: мати Ганна і дочка Тамара Мартинюки, дві сестри Кучевичівні, режисер і танцюрист Анатоль Довгопільський, Сергій Крижовець, Олександер Бусел, Олександер Хабінський, Олександер Обухівський, Леонід Завадський, інж. Олександер Солтис, Євген Радивил, о. Ілля Левчук і Гаврилюківна.

Першими жертвами ґештапо на Волині були розстріляні весною 1943 року: д-р Ганна з Струтинських і д-р Петро Рощинські та Юрко Черкавський, син покійного сенатора з Крем'янця.

Хоч уже по всій Україні шептали про повінь несподіваних арештів і хоч самих Підгірських при кінці 1941 року ледве можна було вирвати з тюрми на Монтелюпіх у Кракові, куди їх завезла якась летюча СС-команда, схопивши в Ковлі, хоч зморою висіла над Україною таємнича смерть голови Спілки Українських Письменників і редактора «Літаврів» Олени Теліги, її чоловіка та інших — живі ще думали і далі працювали для загального добра.

Ніхто ще тоді не міг знати про таємний наказ Гітлера з 7. грудня 1941 року: Людей, що наставлені вороже до

нацистського режиму, треба в темряві ночі (бай нахт унд небель) арештувати й вивезти в таємниці до тюрми. Родині не можна подавати причину арешту, ані місця побуту заарештованого. Після арешту, що його проводили ґештапо або СС, відбувався таємний суд. Але ніхто не мав права довідатися про вирок, що звичайно був смертною карою. На листах транспорту не треба було вписувати ім'я, а тільки число. Під числом арештованих подавали з рук однієї СС транспорт-команди до другої. Постріляних хоронили таємно кримінальна поліція та СС-и.

Наказ з 7. грудня 1941 року широко використовували в Україні ґештапо й цивільна влада, т. зв. Райхскомісаріят, де сиділи самі партаймани (т. зв. брунатна саранча). Вони залили Україну потоками неповинної крови її синів і доньок, що падали жертвою жорстокости німецького окупанта. Одні з перших відомих жертв були Олена і Михайло Теліги.

**
*

Ще задовго перед тим, як я пізнала пані Олену особисто, вже її добре знала з оповідань її приятельки, інж. Наталки Пиригової-Зибенко. Вона захоплювалася нею під кожним оглядом, як поеткою, так і людиною. В Подєбрадах був її дівочий трилистий гурт : Лена Шовгенівна, Натуся Лівицька і Таля Пирогова. Всі три талановиті й темпераментні студентки, що бурхливо переживали молодечі часи творчих поривів і розчарувань. Дві перші писали поезії, а третя оповідання. Найскорше почала друкуватися Н. Лівицька-Холодна і вона ж перша згодом видала збірку поезій, що мала прихильну оцінку. Значно пізніше почала засилати до « Вістника » свої поезії Олена Шовгенівна-Теліга. Її вірші були такі життєрадісні, витесані і ядерні, що спершу дехто з читачів думав, що автор є мужчина, бо « О. Теліга » могло бути й чоловіче прізвище.

Нарешті прийшов той радісний день, коли Теліги приїхали вперше до Львова на кілька днів. Обоє не були ще у Львові ніколи, то й розглядали його з захопленням, все підкреслюючи, що ми щасливі, що можемо жити на рідній землі. Перші відвідини склали адміністрації « Вістника » і призналися, що були дещо розчаровані. Мала одновіконна кімната в чиншовому помешканні, в будинку Наукового Товариства ім. Шевченка, не відзначалася нічим особливим, хіба тільки гарним виглядом на Гетьманські вали. Тут по-

знайомилися Теліги з відданим адміністратором «Вістника», Михайлом Гикавим, з яким 1940 року пані Олена покумалася, бо держала до христу його першу донечку Оленку. Мала пані Олена свої особисті зацікавлення у Львові. Хотіла конче пізнати поетів Кравцева і Антонича, та й взагалі бодай побачити всіх промінентних львівських редакторів, журналістів, письменників, поетів і митців. Зовнішність пані Олени була така інтересна, що зацікавлення було обостороннє, а Львів, хоч був головним містом Галичини, все ж таки був провінцією, де кожна нова людина звертала на себе увагу.

Олена Теліга була чарівна жінка, повна індивідуальної жіночої принади. Говорила глибоким альтовим голосом і сміялася часто закотисто. Мала реґулярні риси обличчя, рівний ніс, виразні уста й живі очі, що вміли кидати блискавиці. Була вищесереднього росту, шатинка, рівномірної будови і пристрасно любила танці. «Сьогодні кожний крок — хотів би бути вальсом»... а в життя вона входила, «як в безжурний танок». Вміла одягатися з вишуканим смаком і любила бути добре вдягненою. Була відважна й одверто висловлювала свої думки. Любила жартувати і вміла яскраво висловлювати свої погляди на людей, не раз не без злоби. Розсипала «свою зайвину перлисто: комусь там дотик рук, комусь гарячий сміх». Хворіла на легені, а по шкарлятині оглухла на одне вухо. Це каліцтво, яке вона вміла вдало закривати, зблизило нас, бо я, вельми коротказора, з лікарськими прогнозами, що можу осліпнути, розуміла добре всі недогоди, які приносять із собою кожне каліцтво, мале чи велике. З жінками познайомила пані Олену Таля Зибенко, головно з редакторкою «Нової Хати», Лідією Бурачинською.

Подорож Теліг до Львова мала за мету зблизити пані Олені духові терени, на яких виростали й жили читачі її віршів. П. Михайло сам себе відсував на другий плян. Джентельмен старої школи, все готовий послужити своїй дамі, він брав живу участь у розмовах і все його цікавило. Він був замилуваним бандуристом, але сам ніколи не говорив про музику. Ніколи не приїздив з бандурою, хоч пізніше бував у нас частіше, ніж пані Лена, бо переїжджав через Львів службово. Хоч я оповідала йому, що бандурист Кость Місевич з Крем'янця колись зробив нам такий несподіваний пир: прийшов і заявив: «Хочу вам дещо заграти і заспівати». Костя Місевича теж застрілили німецькі окупанти...

Раз якось попросили п. Михайла заграти на якімсь святі у Львові. Тоді ми почули його перший раз. Коли і я врешті поїхала до Варшави з реванж-відвідинами, на стіні, на почесному місці, висіла, прибрана стрічками, бандура. Я просила п. Михайла заграти. Пані Лена злегенька запаленіла з радости, мабуть, і з гордістю глянула на чоловіка. « В твою скарбницю я складаю скарби » вірної душі, « де інших пристрастей рвучкі потоки її не змиють у годину бурну ». Мистецьке подружжя — це широка тема сама для себе.

Пані Олена не любила сонних, спокійних буднів, що тримають у полоні солодких звичок та незмінних обіймів дому, але як безпечно і впевнено можна було жити, коли був хтось, хто постарається, полагодить справи, догляне, взагалі подумає про марні дрібниці, з яких, на жаль, складаються ті будні. Еміґрантське життя далеко не розкішно складається, здебільшого з біганини за працею. Мистецькі виступи в нічних льокалях Варшави, побут у Біловезькій Пущі на лісових фізичних роботах, часте безробіття — все пережили Теліги дружньо. Останні роки перед війною працював п. Михайло, як фахівець по розцінці дерева на залізничні шпали, на залізниці. З'їздив всю Польщу, Волинь і Галичину, стрічав, при різних оказіях, наших людей. Раз оповідав, як випадково гостював в одного селянина на глухій провінції і там, в упорядкованій, великій бібліотеці, знайшов гарно, в доморобне полотно оправлений, повний « Вістник ». Господар захоплено вказував на теми, що його в місячнику цікавлять, і п. Михайло, що довго вже жив між чужими, з трохи неофітським запалом переконував редактора « Вістника », що він не живе на світі марно і даремно.

Коли я перший раз відвідала Теліг у Варшаві, до програми дня належала стріча « вістниківців ». Відбулася вона на Новому Світі, в цукерні Бікля. Ми жили в готелі на Єрусалимських алеях найближче і прийшли перші. Другими були Теліги, а зараз з'явився Є. Маланюк. Прийшлося трохи чекати на Юрія Липу.

Весело проводили ми час з Телігами на дозвіллі, коли приходила нагода. Пані Лена бризкала життєрадістю, любила « цілим надхненням жить », хоч, а може саме тому, що життя тягло її « вогнем спокус », а вона надхненими устами пила його свіжі та іскристі бризки. Були вони у мене на традиційнім « Дмитрі » за трапезою, і Богдан Кравців з молодою дружиною, і балакучий Семен, син великого пись-

менника, і Бутович, і багато інших. Пані Олена приваблювала всіх своєю особистістю. А коли на вечорі « Вістника » львов'яни мали нагоду, опріч відомого поета Богдана Кравцева, пізнати ще поетів Олену Телігу і Євгена Маланюка віч-на-віч, тряслася велика заля Народнього Дому від оплесків захоплених слухачів...

Роздавала без міри жіночу ніжність, хоч там, де треба, була тверда й сувора. Лист вісниківки Олени Теліги до вісниківця Леоніда Мосендза віддає дуже вірно ту творчу атмосферу, що відзначалася у вісниківських рядах, де були « думки і серце у вогні і гостра туга у невпиннім зрості », а « дні бунтують і кричать, підвладні власним, не чужим законам ».

Смілива, щира, відверта і безпосередня, хоч не дуже плодовита, поетка Олена Теліга не знайшла зрозуміння у тих, що кажуть, що шукають людини. Її поезію назвали « альбомною ».

Тією альбомною поезією, що вийшла з « оточення провінційних міщухів, гімназистів і гімназисток », яку культивували, приміром, у нас Микола Вороний і Василь Пачовський, а був це « вияв великої провінціяльности цих авторів ». Альбомна поезія нібито давала Олені Телізі « достатні запаси цнотливих алегорій і парафраз » і вони « були зв'язані з атмосферою дівочого будуару або фривольної розмови двох ». Нібито поетичною місією Олени Теліни, за гадками критика з « Арки » (ч. 1.) Гр. Шевчука, стало визволити альбомну поезію « з вузьких меж провінційного флірту й міщанської щоденщини ». Вона « виробила власний голос в українській поезії, — може не дуже великий (її поетичний розвиток обірвався, а не завершився), але вже свій ».

Олена Теліга висловила гостро свій погляд на Василя Пачовського в статті, поміщеній у « Вістнику » — « Яким нас прагнете ? »...

Треба також згадати реферат, читаний у Кракові весною 1941 року « Партачі життя » (до проблеми цивільної відваги). Хай собі його Гр. Шевчук перепише в свій альбом, бо там багато говориться про нього. Не це, що писане про мужність і відвагу, бо він не лицар абсурду, він і не думає воювати, а радше хитрує : то хвалить, то ганить. А головно, старається штовхнути Олену Телігу в тенета альбомної поезії, що вся, навіть у час розквіту у французькій літературі, пашіла сентиментальністю, фразами і солодкавими фальшивими почуваннями, які прямолінійній, безпосередній і відважній поетці були зовсім чужі. Хоч Олена Теліга в

дитинстві мала ґувернанток-француженок, можливо пізніше вчилася ще по-французьки, але не володіла цією мовою. Я ніколи не бачила, щоб вона читала французький журнал або книжку. Отож і впливів не могло бути, бож іде про поезію XVI століття (Ронсар).

Була не плодовита, і в процесі творчости «писала тяжко», а коли потім її твори читалися «легко», то це саме й свідчить про те, що вона добре і зручно володіла поетичним мистецтвом. Так само днями, місяцями і роками може збирала факти для статтей, вела суперечки і розмови на потрібні теми. Треба було їх освітити з усіх сторін та глянути на дно справи, знайти істину. А потім так до складу і до ладу читалося...

Пані Олена підготовляла видання своєї збірки поезій ще задовго перед останньою війною... Шкода велика, коли підготовані пані Оленою недруковані вірші пропали. Все після її розстрілу, мене п. Олег запевняв, що вони збереглися. А вони напевно були. Ще в Кракові 1940. і 1941 років ми з нею не раз про цю майбутню збріку говорили; вона була готова і чекала видання. Якось не виходила і я робила їй і п. Михайлові з цієї причини докори. Перед вибухом війни це вже була актуальна справа. Чого її занедбували? Але пані Олена захоплювалась в Кракові літературно-організаційними справами, в які втягнув її Ольжич. Вона його дуже високо цінила, як поета, переписувалася з ним і вважала авторитетом.

Спершу хтось, мабуть д-р М. Ясен, що разом з Ганкою Якимець, яка також загинула пізніше, розгорнули були опікунчі крила наді мною, хворою і самітною тоді, оповіли мені, що Теліги переїхали з Варшави на сталий побут до Кракова. Невдовзі вони зайшли до мене, але на мої цікаві запити: чому? що? як? — давали скупі відповіді. Правда, пані Лена захоплювалась, що живуть вони в осередку кипучої мистецької праці, де танцюрист і режисер Анатоль Довгопільський, також співробітник «Вістника», клеїв з аматорів якусь театральну студію. В тому мистецькому помешканні я їх відвідувала. Вони займали маленьку кімнату, до якої треба було переходити через залю вправ. Тоді я, правда, дуже скромно мешкала на Шляку в приватній кімнатці, винайнятій у польки, але моя кімната була бодай фронтова, а Теліг, така сама завбільшки, як моя, до подвір'я. Із залі вправ доходив до кімнатки рівномірний стукіт вправляючих адептів танку чи ритміки. А що це були початкуючі адепти, що ще не набрали легкости, стукіт

був незносний. Я почала говорити, що вони повинні дістати інше мешкання і п. Михайло потвердив мені, що він уже робить у тій справі заходи. Але як то в Кракові з приділом мешкань було, багато часу ще пройшло, аніж Теліги переїхали до маленького мешканнячка над нічним льколаем « Кольомбіна », поблизу Фльоріянської брами. Але й мій брат подбав у польській дільниці за помешкання і я вже мала змогу запросити гостей до себе. Приходили Теліги, забігав Єндик, жив кілька днів Самчук. Про літературу, творчість і мистецтво було багато суперечок.

Весело провели Великдень 1941 року. Десь недалеко нашого мешкання почав був працювати в деревній фірмі п. Михайло. З того часу було помітно, немов Теліги відітхнули. Гадаю, що вони перший час у Кракові мали грошові клопоти, хоч про це мало було розмов. Пані Олена все оповідала про мистецький гурток « Зарево », який існував ще перед війною, а тепер був поширений на літературний і музичний. До проводу гуртка належали : Олена Теліга, Василь Дядинюк, мґр. Р. Улицький, Богдан Стебельський і Микола Бігун, що вложив багато своєї організаційної праці. Членами гуртка були : Едвард Козак, Ірина Шухевич, Наталя Мілян, Святослав Гординський, Нестор Кисілевський і багато інших. Серед відчитів замітні були Євгена Маланюка та й Олени — « Партачі життя ».

Пані Олена, що працювала теж серед молоді, твердила, що праця та дає їй велике вдоволення. Але для мене все це звучало не дуже переконливо.

Восени 1940 року їздили Теліги до Криниці, де пані Олена мала доповідь на святі Мазепи. Гарно виголошена, небуденна змістом доповідь дуже сподобалася. Взагалі, це свято Мазепи було добре підготоване й оформлене, а молодь Криниці вложила в нього багато відданої праці. Я тоді лікувалася в Криниці і показувала Телігам стару церковцю в парку, недалеко кургавзу, німий доказ того, що все те було колись нашою власністю. Тоді познайомилися вони з багатьома цікавими людьми, а також з письменницею Галиною Журбою, що тоді з чоловіком жила в Криниці. Пані Олену в Криниці приймали квітами і вітали дуже сердечно, що, видимо, її тішило. Гірська природа і чудове розташування Криниці припали їй вельми до вподоби і вона не дивувалася, що я приходжу несподівано до здоров'я. Тоді відбулися також гучні христини у Гикавих, на яких вона була, вперше в житті, хресною мамою.

Знов у Кракові ми вибралися якось всі разом на відчит,

де несподівано прелеґент обстоював потребу залишити в Україні колгоспи. Спонтанно Олена зареаґувала й перша остентаційно залишила відчитову залю. За нею вийшли ми з братом і п. Михайло, д-р Ясен та ще дехто. Гаряче обурювалась пані Олена, гірко закидаючи галичанам, що ніколи не зуміють зрозуміти, що совєти накинули власницькій Україні всякий колективізм і комунізм, і що, коли прийде нагода, треба все те, що накинули большевики, безслідно знищити. Обурюючися палко і голосно, ми забрели до « Полтави », де мила власниця пані Наталка Дубицька потішила нас правдивою кавою і найліпшими в Кракові тістечками, а заправленою очищеною ми очистилися від того несмаку, що нам дав слуханий відчит. В часах краківської еміґрації малий і скромний льокалик « Полтава » в льосі, з мистецьким стінописом і мистецькими експонатами у вінках, збирав зчаста у себе земляцьку богемську братію. Чужинці там бували зрідка і тому можна було почувати себе, як дома. Не один вечір ми провели там з Телігами.

У Варшаві жив батько пані Олени проф. інж. Іван Шовгенів, що запопадливо допомагав Телігам в часі безробіття і старався для п. Михайла про сталу працю. Я пізнала була проф. Шовгеніва в Києві 1918 року на українсько-німецьких господарських переговорах, де він був фахівцем-експертом, а я перекладачкою від міністерства торгівлі та промисловости.

Якось при нагоді оповідала мені пані Лена, що батько її оженився вдруге з росіянкою, що там буває таке « неділимовське » товариство, яке вважає, що України « не было, нет и не будет ». Обом Телігам приходилось вести гострі політичні суперечки, які закінчилися повним товариським розривом : вони перестали взагалі туди ходити. Тільки проф. Шовгенів заходив до них, або ж вони бували на його місці праці. З тих самих причин розійшлася була пані Лена із своїм улюбленим братом.

Надійшов червень 1941 року. Р. Єндик, здається, перший подав вістку, що Теліги відходять. Власне відходять (бо залізниця ще за Сяном спочатку не діяла) на рідні терени : спершу до Львова, а потім до Києва. Потвердив цю вістку п. Михайло і заявив, що вони вже пакуються.

Прощання з Телігами було смутне. Гороскопи, що їх можна було робити на будучність, були темні й таємні. Чи ж не писала пані Олена колись, що при повороті чекатиме нас, старих еміґрантів, « і розпач, і образа », а рідний край нам стане чужиною ?

Щось гаряче стискало горло, бо над рідним полем неслася « інша, незнайома пісня ». Тоді, на прощання, я сиділа в їх маленькій гостинній кімнатці з роздвоєними почуваннями : і заздрила пані Лені, що вона така відважна, і здавалося мені, що не під силу їй буде, бо цей край нам таки чужиною став. Замало ми про нього знали, та все лише з часописів і книжок. А які ж там живі люди? Та пані Олена в ту « гостру і щасливу хвилину » не йшла сама, але з старим і вірним приятелем п. Михайлом. Він був діловитий, зрівноважений, практичний, він вмітиме порадити й зарадити. Глянувши на нього, скупченого і рішеного, позлітали всі мої сумніви.

І вони відійшли гуртом : спершу Олена Теліга, Улас Самчук і Олег, а пізніше п. Михайло — спершу до Львова, а потім через Рівне до Києва.

В американському часописі « Наше життя » ч. 9/IV подає пані Олена Кисілевська дату арешту Теліг днем 9. лютого 1942 року. Ще тоді був у живих Ольжич. В бельгійському часописі « Вісті » помістив спомин про той час п. Олег. Вони були скупі й дивні. Тодішня київська дійсність, оперта на згадуванім законі Гітлера з 7. грудня 1941 року. Коли я при кінці 1942 року була в Києві в псевдокомандировці, кияни вже були злетіли з романтичних небесних висот та, осівши міцно і твердо на землю, при кожній нагоді говорили про большевицьку провокацію. Факт фактом, що по всіх німецьких урядах паношилися « русские девицы-гурисы » і гучно дзвеніла російська мова. Коли взяти під увагу, що ті російські дівчата були колишні комсомолки і тягли всюди « своїх » людей, що совєтський приказ своїм людям входити в усі німецькі установи і розкладати їх з нутра, був правдоподібний, зрозумілою була глуха розпач наших київських патріотів. Бож жертвою тих, пристосованих до німців, совєтських людий падали спровоковані і зденунціовані українські люди. Всюди суща неділимська Росія, під виглядом власівців, козаків, фольскдойчів-СС-ів, нищила вмираючу, але невмирущу Україну. Пізніше в Празі мені оповідали також леґенду про совєтську провокацію в редакції « Літаврів » з поданням деяких імен живучих, але я ще не мала змоги все перевірити, а джерело для мене замало правдоподібне, щоб про це писати.

Трудно, по літах, реактивувати розмови, які при різних нагодах провадилися, тому я перетикаю словами з віршів Олени Теліги мої спомини, бо це ж вона з них говорить, сама осяяна своїм особистим світовідчуванням і світоглядом.

Коли вона молодому приятелеві пише : « Змагайся і шукай ! Вдивляйся в очі пристрастей і зречень ! » — « Тривай в пекучій грі. — В сліпуче сяйво не лякайсь дивитись » — це не порожні слова, але так вона сама жила і змагалася, все у гордість замінивши.

У вже згадуваній статті О. Кисілевської, яка дуже запобігливо зібрала відомості про пані Олену, написано, що коли всі при арешті « стурбовано похилили голови, тільки одна Олена бриніла веселим сміхом ». А хіба ж Олена Теліга не написала, що можна перед смертю посмертні свічі зустрічати — « дивним сміхом » ? А хіба ж, кидаючи виклик чоловікам від усіх жінок, не закінчила того вірша словами :

Ми ж радістю життя вас напоївши вщерть —
По ваших же слідах підемо хоч на смерть !

Наочно патетичне фіналє стало пророчистим в обличчі трагічної смерти Олени Теліги. Ця чаруюча жінка, для якої життя було світлою радістю, рівноважить : зустріч — чин — екстазу — і дотик смерти на одну хвилину.

Пишучи вірш « Засудженим », не думала Олена Теліга, що їй призначено долею своїм власним життям усе там сказане досвідчити.

Ніхто не знає, де Ваші могили і чи маєте Ви тишу і спокій, всі Ви, відомі і невідомі, що загинули з рук окупантів, — але знаємо, що по рідному краю палають зловіщі вогні, які запалюють наші серця на чужині.

(« Літературно-науковий вісник », річник XXXII, травень 1948, книжка I (на чужині). Реґенсбурґ.)

Олесь Бабій

ПІСНЯ ПРО ОЛЕНУ ТЕЛІГУ

Благословенна будь країна і землиця
чорноземна на берегах Дніпра ріки,
де родиться, росте така, як гай, пшениця,
де в давнині в степах боролись козаки,

а де ще і тепер нащадки їхні, внуки,
в бій з ворогом ідуть із городів, осель,
а часом і жінки хапають зброю в руки,
зміняють кужелі на кріса й сталь шабель.

Запише літописець у історію, у книгу
одну з таких жінок, і певно не один
кобзар, поет, прославить у піснях Телігу,
надхненницю борців, поетку їх дружин.

Вона в дитинстві пізнала у вітчизні
красу, величність війн, повстань народніх чар,
і бачила війська, що йшли під гомін пісні
та сурем аж під Львів, під Крути і Базар.

Не стерпівши кайдан московських, кнута, гніту,
покинула Теліга рідний край, свій дім,
пішла з вигнанцями скитатися по світу,
скарб спогадів несла у серці молодім,

і ген десь коло рік Велтави, Райну, Висли,
на тротуарах міст в далекій чужині,
родину, батьківщину згадувала в мислі
та мріяла про них, і часом їй у сні,

в малій кімнаточці убогої вигнанки,
приснились байраки, сади вишневі, луг,
де співи солов'я вітають день, світанки,
а ввечір спів дівчат лунає по селу.

Хоча в Олени все був усміх на тім личку,
подібнім до облич козацьких донь і жон,
Теліга у журбі не тільки вдень, а й внічку,
утерши сльози з віч, спімнувши привид, сон,

гляділа в далечінь, засмучено, мрійливо,
за овид, гори, доли, й дивлячись на Схід,
аж за границю, думала тужливо :
— Ген, тамки, рідний край, там нарід мій і рід. —

Ні втіхи юности, забави дівування,
труди, краса весни, ні музики тон, чар,
не втихомирили терпіння, мук вигнання,
й поетці кожен день був, мов хреста тягар.

Коли заграли знов у всіх краях канони,
й страшний пожар війни іспалахнув, горів,
біль, туга повели Телігу за кордони,
на Україну, й там у хутірець батьків.

Тремтіли перли сліз утіхи привітання
в очах її, коли поетка по літах
журби і туги, смутку і вигнання,
побачила Дніпро й сільце на берегах.

Теліги радості змінились в пекло муки,
коли до міст, до сіл у грізний час війни,
немов жадібні жиру і голодні круки,
зліталися, ішли займанці з чужини.

На Схід ішли війська німецькі у поході,
щоб на Гітлера провідника наказ
ізгнобити вільні племена і народи,
над ними панувать від Альп аж до Кавказ.

Побореним, слабим — усе неволя, горе,
І переможець горе й рабство теж приніс !
Від Тиси по Кубань, по Дон і Чорне море
кров ріками плила, лились потоки сліз.

У тюрмах, таборах кожнісінької днини
вмирали України дочки і сини,
або напасникам давали дар данини,
для них зоравши і засіявши лани.

Коли у спаленій оселі на руїні
помер повішений на дубі бойовик,
тоді в палкій душі поетки-героїні
зродився бунт і гнів, озвавсь одчаю крик :

— Той згине, хто не міг убити гадів, зміїв,
оборонятися від вовчої тічні !
Любити ближнього жіноче серце вміє,
та ворога жінки не вміють, ні !

Тому всім серцем я ненавиджу германців,
убити вбивників, злочинців то не гріх.
Хай Україна буде табором повстанців,
Хай зміниться в твердиню кожний наш поріг. —

На Володимирську Гору, за храм Софії
ішло німецьке військо, горде від звитяг,
поетка в Києві снувала пляни, мрії,
про боротьбу з тим військом і про змаг.

Та всі діла Теліги, змови, вчинки, кроки
слідили, знали вже лукаві вороги,
й в тюремну келію вгнав поліцист жорстокий
поетку, скована в кайдани, ланцюги.

Коли вночі, у тьмі, Теліга у в'язниці
гляділи з-поза ґрат на площу і на парк,
чомусь згадала, що колись читала в книжці,
як то кати спалили Жанну д'Арк.

І засудили так її судді злосливі :
— Щоб український нарід нас не поборов,
Телігу за діла і твори бунтівливі
на росстріл ! Кара смерти ! Кров за німців кров ! —

Світало. З келії понурим коридором,
подвір'ям, сходами з пивниці-катівні
Теліга скоро йшла й спокійним, гордим зором
дивилася на рій ескорти, солдатні.

І нагло з-поза ґрат в'язничних у віконце
заглянуло проміння соняшне й в той час
подумала поетка : — Я бачу ясне сонце...
Я бачу сонечко в житті останній раз ! —

Заблиснули нараз баґнетів гострі леза,
зловіщо брязнула і карабінів сталь,
коли до рострілу ступала поетеса,
здавивши у душі, у серці, страх і жаль.

До брам окованих і по тюремних стінах,
у заґратовану пивницю, у підвал,
зов, оклик пролунав : — Нехай живе Вкраїна ! —
Прокльоном відповів усміхнений капрал...

І сальва крісова відбилася луною
об мур, і бачили там тільки прусаки,
як жінка впала вмить убита під стіною,
як з ран її плили кривавії струмки.

Найкращий буйний квіт народу, України,
іскошений упав убивникам до стіп,
і без хреста, і без молитви, домовини,
тюремщик уночі поклав поетку в гріб.

За волю рідного свого народу, краю,
їх щастя і добро в змаганні, на війні,
найкращі із борців, найліпші умирають,
тому й Теліга вмерла, згинула в борні.

Княгині Ольги край і спадщина нетлінні,
бо в змінах всіх століть, подій і поколінь,
живе в нас дух князів у кожному мужчині,
а у серцях жінок живе ще дух княгинь.

II

Була така пора : зійшлась моя дорога
з Твоєю, й далі ми вже по одній путі
із Праги чеської, із города старого,
все спільно, дружньо йшли в прийдешнє у житті.

Коли ходила Ти до школи із книжками,
чи то на прогульці у гурті учениць,
ми зустрічалися, йшли разом вулицями,
за Гуса пам'ятник побіля кам'яниць.

Була в ту пору теж одна така неділя,
коли і Ти, і я, і Ольжич молодець
плили у човнику Велтавою на хвилях
за тихі заливи, скелистий острівець.

Тоді то Ти й Твій друг, вдумливий ніжний мрійник,
під ритми колихань Велтави і човна,
читали вірші, що були немов лелійні
квітки, які росли, цвіли на мілинах.

За мостом Карловим з доби Середньовіччя,
неначе в дзеркалі тремтливий силует,
Твоє чоло, лице, і Ольжича обличчя
в ріці відбилися, — поетка і поет.

Вдивлялась Ти у плесо водне, то у вежі
святинь і палаців у Празі, близь Градчан,
коли барвисту тінь, посріблені мережі
над ними постелив поранковий туман.

В той мент утілились у всю Твою істоту
закоханість у світ, природу, все життя,
що кликало Тебе любити насолоду
хвилиною, що йде й мине без вороття.

Всміхалися до нас і сонце, й синь небесна,
а пошуми вітрів, пінистих брижів, хвиль,
вколисували нас, і радість безбережна
нам подала пугар солодких удовіль.

Коли схилялась Ти з човна, Твої рум'янці
смаглявих лиць поцілували вітерці,
волосся чорних кіс чесали тій панянці,
що в човнику плила із квітами в руці.

Сп'яніла захватом, в пориві втіхи, гожа,
немов здійснивши всі дівочі мрії, сни,
була і Ти тоді прекрасна ніби рожа,
як образ юности, світанку чи весни.

Щось буйно молоде, чарівне і дівоче,
являлося в Твоїх очах палких, ясних,
коли привабливо всміхалися ті очі,
й проміння соняшні відбилися у них.

Співали ми й нараз, коли хитався човник,
то над свічадо і над лелії водяні,
над лози линув ген той спів пісень любовних,
і з шумом леготу зливалися пісні,

а з ритмом колихань човна і хвиль Велтави
єднались ритм і тон мелодій, пісеньок,
Твій сміх, Твої слова, привітливі, ласкаві,
Твій кожний рух і крок — ґраційні, мов танок.

І Ольжича, й мене п'янили — чар природи,
пригоди й прогульки, весни краса і чар
Твойого усміху, і слів Твоїх, і вроди
Твоєї пишної, і дня теплінь та жар.

Коли наш човен плив, коли плескали весла,
вдаряли гриви хвиль запінених, шумких,
то туга і журба вигнанців наче щезла,
і сум у їх серцях німів, замовк, затих.

І нам здавалося, що стежка у майбутнє
уже постелиться до щастя, до добра,
що жде на нас життя веселе і могутнє,
розкішне, соняшне, як весняна пора.

І думав я тоді, коли вже на прощання
я ніжно цілував долоні рук Твоїх :
— Олена створена для щастя, для кохання,
для співу, радости, для танців, для утіх !

Я згадую тепер той день, мов казку дивну,
і знаю : — У тюрмі загинув Ольжич, мій друг,
убили вороги й Телігу-Шовгенівну,
та вічно житиме в народі їхній дух !

Із споминів моїх про Ольжича й Олену
зродилась пісня ця, як родить квіти дощ,
цю пісню, смутками й жалобою надхненну,
складаю на Твій гріб, Олено, замість рож !

(« Овид », Чікаґо, ч. 113.; « Українське Слово » ч. 1054, 21.1.1962.)

ОЛЕНА ТЕЛІГА

Література — один із виявів духового життя суспільств, тому зміни, великі події в житті народів дають початок і змінам у письменстві. Через те революція, що закінчила добу царату й капіталізму в Росії, перша світова війна, визвольні змагання галицьких українців по упадку австрійського панування в Галичині знайшли свій відгомін у свого роду революції в українській літературі. Поети, письменники зрозуміли, що в добу воєн, коли валяться, падають держави, королівські, цісарські престоли, годі співати лише про вишневі сади, чорні очі дівчат, солов'їв на похиленій вербі, що не пора у формах віршів наслідувати народні пісні чи вірші поетів-імпровізаторів, дилетантів, для яких одиноким учителем було « надхнення ».

Нова доба вимагала нового мистецтва слова, що відповідало б ритмові, стилеві епохи. Зродилися нові групи, школи, об'єднання письменників, нові літературні напрями — символізм, імпресіонізм, кубізм, неоромантизм, неокласицизм. Хоча в тих « ізмах » було чимало банального, навіть дурного, блазенського, як — наприклад — вірші деяких футуристів, хоча українські модерністи часто наслідували російських модерністів, все ж серед українських поетів тієї доби були й справжні творці, що вміли знайти нові засоби для вияву своїх почувань, ідей, і внести в літературну скарбницю великі цінності, як, наприклад, твори Максима Рильського і Миколи Бажана.

Повоєнних і пореволюційних поетів, письменників можна поділити на три групи : група мистців слова, які осталися в совєтській Україні, жили й творили під впливами большевицької дійсности; друга група — поети й письменники західньої України, що опинилися в польській державі і що мали все ж більший контакт із західньою Европою та її літературою, як совєтські письменники; і третя група — поети і письменники, що, як учасники визвольної війни

чи діти тих учасників, були політичними еміґрантами в західньоевропейських державах. До цієї третьої групи українських поетів належали Олена Теліга і Олег Ольжич...

В Чехо-словацькій республіці, еміґрантка Олена увійшла в українське середовище, вчилась у школах із українськими гімназистами, потім студентами, еміґрантами зі Східньої й Західньої України, познайомилась із українськими поетами, письменниками Олександром Кандибою, Євгеном Маланюком, Юрієм Дараганом, Олексою Стефановичем, Борисом Гомзином і під їх впливом формуючи свій світогляд, стала українською націоналісткою.

Українська еміґрація жила тоді свіжими споминами про недавню збройну боротьбу за волю України, надіями на скорий поворот зі зброєю в руках, і ті спомини, надії, щоденні розмови про українську армію — виховували в патріотичному дусі дочку Шовгеніва.

Молодість перемагає всі труднощі та прикрощі життя, молодість — це чарівниця, що вміє перетворювати й терня в квіти й ними устелювати собі дорогу, тому хоч Олена Шовгенівна жила в чужому краю, вона була тоді втіленням оптимізму, життерадости, безжурности. Українці-еміґранти називали цю поетку-студентку «пупількою української еміґрації», бо вона завжди і всюди всміхалася усміхом любови до світу, до сонця, і сама була як сонце, що обдаровує своїм промінням усі живі істоти, добрі і злі.

Все ж один раз найближчі знайомі, приятелі бачили Олену Шовгенівну сумну, заплакану. Тоді був сонявший травневий ранок. Олена Шовгенівна, як звичайно щодня, чекала на пероні стації на поїзд. Один студент купив у кіоску чеську газету і, показуючи її Сірополкові, прочитав на першій сторінці заголовок: «Генерал Петлюра вбитий у Парижі».

Старенький батько дружини Симона Петлюри, Сірополко, вхопився руками за сиву голову, розплакався, як дитина і закричав: «Ні, то не може бути, щоб хтось убив Петлюру! То якась помилка!». По личку Олени Шовгенівни покотились рясні сльози.

Минали дні за днями, роки за роками, час гоїв рани, примушував поетку думати про своє майбутнє. На одному концерті Олена Шовгенівна познайомилась зі студентом-бандуристом Михайлом Телігою, за якого пізніше вийшла заміж. Новоженці виїхали до Варшави.

У столиці Польщі чоловік поетки працював як архі-

текст *). Час від часу Олена приїжджала до Львова, нав'язуючи зв'язки з українськими письменниками, журналістами, головно співробітниками журналу « Вісник » та його редактором, д-ром Дмитром Донцовом. Одного року перебула вона літо в Карпатах на Гуцульщині. Кілька разів гостювала на Волині в домі посла Підгірського і його жінки Лесі **), колишньої дружини письменника Миколи Голубця, яку німці розстріляли потім разом з її дочкою ***).

Вибух другої світової війни застав Олену Телігу у Варшаві. Поетка пережила бомбардування польської столиці, часи голоду і злиднів. По якомусь часі опинилась вона в Кракові.

Коли почалася німецько-совєтська війна, Олена Теліга, гнана тугою за батьківщиною, окрилена надією побачити рідний край, виїхала до Львова, а звідтам до Києва. Так здійснила вона свою мрію, леліяну упродовж сімнадцятьох років скитання по чужих краях, мрію, з якої колись зродився вірш цієї поетки, про щастя повороту вигнанця до вітчизни.

Вернувшись із чужини до рідного краю, Олена Теліга справді злилась зі своїм народом. Вона побачила і боляче відчула, що той нарід поневолений, бо німецька армія прийшла в Україну, щоб обернути її в колонію, в життьовий простір для германської раси.

У добу терору, коли в Україні зударилися дві могутні сили — німецька й московська, в добу масових розстрілів, скритовбивств, поетка Олена Теліга розвинула в Києві широку громадську і політичну діяльність, зорганізувала культурно-освітнє товариство українських жінок ****) і Спілку Українських Письменників. Як голова тієї Спілки, редаґувала журнал « Літаври », в якому, не лякаючись погроз німецьких можновладців та їхніх українських прислужників, в статті « Нарозстіж вікна » та в інших статтях ширила ідеї українського націоналізму...

**
*

*) Явна помилка : М. Теліга був інженером-лісовиком і працював за фахом у лісовому департаменті Польських державних залізниць.

**) Помилка : О. Теліга добре знала Підгірських, але у них на Волині ніколи не була.

***) Пані Підгірська була застрілена одночасно з дочкою, але не разом. Її застрілив Ковельський ґебітскомісар, таки в подвір'ї будинку, де вона працювала перекладачкою.

****) Такого товариства у Києві в ті роки не було.

Навіть у творах Олени Теліги можна знайти доказ, що вона рішила віддати все своє життя боротьбі за волю народу. Смерть Олени Теліги під мурами тюрми*) — то якесь, долею призначене, характером зумовлене, органічно виросле завершення трагічного життя революціонерки, письменниці, яка палала не лише любов'ю до краси слова, мистецтва, але й жадобою чину, великих діл, боротьби і посвяти. Олену Телігу провадила по дорозі життя туга за героїчним.

У кількох віршах Олени Теліги проявилося навіть якесь прочуття, передбачування, що на неї чекає смерть у боротьбі, у в'язниці. У вірші « Засудженим » писала вона такі слова :

. . . Над могилою вашою тиша і спокій,
Та по рідному краю — зловіщі вогні.
І піти по слідах ваших скошених кроків
Рвучко тягнуться сотні окрилених ніг.

І авторка цього вірша справді пішла по слідах в'язнів і героїв, і вночі, спокійно, тихо вибиралася вмерти за волю свого народу.

З прагнення боротьби та з почуття можливого загину в тій боротьбі зродились і строфи віршів « Напередодні », « Мужчинам » і інші.

З туги за героїчним життям, з прагнення боротьби народились і публіцистичні твори тієї поетки. У статті « Прапори духа » Олена Теліга писала : « Українська нація потребує твердих людей, що вміють жити, творити і вмирати для своєї батьківщини ».

У статті « Партачі життя » вона висловила переконання, що Україну може врятувати тільки новий тип українця, який не партачить і не марнує життя, але творить із нього мистецький твір, підкорює його й присвячує великим цілям, ідеалам і вміє бути безкомпромісовим, непохитним у боротьбі за здійснення тих ідеалів. Олена Теліга щораз більше усвідомлює собі, що плем'я щойно тоді стає нацією, коли ставить собі великі, державницькі цілі, завдання. Тому вона віддала своє життя і свою творчість на службу ідеалові незалежної української держави. Беззастережна відданість справі визволення українського народу провадила Олену

*) Місце розстрілу не є відоме. Правдоподібно її страчено в Бабиному Яру.

Телігу тернистим шляхом. Твори цієї поетки — то автобіографія її душі, серця.

Олена Теліга ще в ранній молодості зачитувалась українською, російською та чеською поезією, під її впливами удосконалювала свої засоби поетичного вислову, техніку віршування. Захоплена творами українських неоклясиків, неоромантиків, творами таких російських модерністів, як Блок, Бєлий, Єсєнін, Ахматова, — Олена Теліга намагалась творити вірші ясні, прозорі, оригінальні, досконало оформлені. Її кожний новий вірш — це якесь нове досягнення в шуканні досконалости форми, краси, гармонії.

Перші вірші Олени Теліги-студентки були плодами молодечих поривів, туги за далекими обріями, повільного усвідомлення себе, української революційної дійсности, зродженої на скривавлених побойовищах, на еміґрантських бездоріжжях, попелищах надій і мрій.

З кожним новим віршем та поетка-вигнанниця краще володіла українською мовою, щораз більше виявляла талант мистецтва слова, що творить свідомо, дбайливо, вдумливо і щораз більше розуміє ролю й значення своєї творчости в суспільстві.

Олена Теліга почала писати вірші ще як учениця гімназії. Твори її ранньої молодости родилися з радости життя, любови до нього, з віри в красу і вартість існування...

Тематика творів Олени Теліги поширювалася, збагачувалася. Від особистої лірики вона щораз більше переходила до громадської поезії. Тверде життя вигнанки було її вчителькою, а любов до втраченої батьківщини була її музою.

Під впливом тієї вчительки й музи Олена Теліга шукала не лише досконалої форми своїх творів, але й форми, стилю свого цілого життя, вчилась розуміти вагу чеснот, прикмет, що могли б зродити новий тип сучасного українця. У вірші « Відповідь » вона накреслила образ того новітнього українця здобувника, войовника, якого характеризує не ніжність, кволість, сентиментальність, але мужня суворість, строгість супроти себе і безоглядність супроти ворогів, здібність ударити там, де треба вдарити.

Те прагнення суворости супроти себе, шукання згоди, гармонії між словами й ділами наказували поетці перейти від слів до чину і славити чин у таких віршах, як « Сучасникам ».

Той святий вогонь ентузіязму, запалу, любови до свого краю, який палав колись у грудях Жанни д'Арк і примусив

її взяти в руки меч і провадити військо до бою, той вогонь охоплював щораз більше душу й серце Олени Теліги, родив її поетичні твори, діла революціонерки.

На жаль, у вирі війни, на вершинах свого життєвого досвіду, збагачена знанням української дійсности, талановита поетка не встигла передати в літературних творах своїх переживань, вражень, думок із останньої доби свого життя.

Олена Теліга прожила тільки тридцять сім років *), тому й не велика її літературна спадщина. Але літературна спадщина її має в собі ті цінності, прикмети, за які щораз більше уважається її символом, ідеалом української жінки-героїні.

(« Свобода », чч. 77-78, 23.-29.4.1960.)

*) Народившись 1907 р., Олена Теліга не мала в час смерти й 35 років.

М. Гикавий

ОЛЕНА ТЕЛІГА

Народилася 1907 року. Студіювала в Чехії, де її батько, професор Шовгенів, був ректором Подєбрадської Академії. О. Теліга була талановита поетка, журналістка і громадська діячка. Запізнався я з нею, як вона співробітничала у « Віснику », що його редаґував д-р Д. Донцов. О. Теліга приїжджала й заходила до адміністрації « Вісника », де я працював адміністратором, бувала в п-ва Донцових, де її трактували як свою родичку. О. Теліга мала виступ на літературному вечорі « Вісника » у Львові, де читала свої власні поетичні твори і присутні її гучно оплескували. Вона виступала у Львові вперше і заімпонувала всім майстерним читанням своїх поезій та їх глибоким змістом, а також своїм зовнішнім виглядом. Мушу сказати, що до О. Теліги я мав спеціяльну повагу й симпатії, в розмовах з нею я захоплювався як талановитою поеткою, яка була безкомпромісова націоналістка й велика патріотка, та як доброю людиною, яка все мала добрий гумор. Олена Теліга була вродлива, чарівна жінка, любила жартувати, сміятися й гарно танцювала. Мала реґулярні риси обличчя, жваві очі й гарно одягалася. Відважно висловлювала свої думки про інших людей.

Тому що я вліті, поза працею в адміністрації « Вісника », ще удержував і провадив пенсіонат « Стахова Воля » в Гребенові, пов. Стрий, я запросив Олену Телігу, щоб вона приїхала туди на відпочинок, на що вона й погодилася. То було вліті 1938 року. Довідавшись, що до « Стахової Волі » має приїхати О. Теліга, приїхали туди деякі співробітники « Вісника » — д-р Ростислав Єндик, д-р Олесь Бабій, Богдан Кравців та інші. Олена Теліга подала навіть день, коли мала приїхати до « Стахової Волі », а тому на кожній залізничній

станції від Львова до Гребенова її мали зустрічати з квітами делеґати від українських націоналістичних передплатників « Вісника » та від націоналістичної молоді. Також в самій « Стаховій Волі » була спеціяльно приготовлена зустріч О. Теліги. Але в день перед виїздом до Гребенова, фризієрка, що робила фризуру О. Телізі, цілком спалила їй волосся, а тому приїзд її до « Стахової Волі », на жаль, не відбувся.

У вересні 1939 року, вийшовши з Берези Картузької, я дістався до Львова, а звідти, разом з моєю дружиною Наталією, поїхав до Варшави, де тоді мешкали п-во Теліги — Олена з чоловіком інж. Михайлом. В їх домі зустріли ми Олега Штуля.

З Варшави я виїхав до Кракова в 1939 році. Там зустрічався з О. Телігою в каварні « Полтава ». Наша поетка все була в товаристві українських письменників, журналістів, мистців і вчених, і завжди мала добрий настрій.

В 1940 році я приїхав з Криниці до Кракова й пішов з О. Телігою до парку, при тому були присутні її асисти — Василь Ривак і Дмитро Мітринґа. Хоч вони й були ніби з середовища ОУН, але Ривак вже зраджував в розмовах свої ліберальні погляди, а Мітринґа був просто ординарним типом, лаявся по-московськи й говорив різні дурниці, так що О. Теліга робила йому зауваження, що « він має менше культури, ніж та травичка, по якій ми ходимо », на що Мітринґа реготався й далі висловлювався в хамський спосіб. Хто приставив О. Телізі таких асистів, мені й досі не відомо. Знаю лише з преси, що Василь Ривак став пізніше уердепівцем і повернувся до Львова, де в большевицькій пресі паплюжив українських націоналістів та всю нашу еміґрацію, але й те йому не допомогло й він опинився в большевицькій тюрмі (що недавно подавала українська еміґраційна преса), а Мітринґа полівів і загинув у Батьківщині.

При слідуючій зустрічі з О. Телігою в Кракові в 1940 році, я запросив її, щоб вона приїхала до Криниці (де я був тоді директором Українського Повітового Кооперативного Союзу) і була нам кумою — хресною мамою моєї доньки Оленки (тепер дружина д-ра Богдана Сацюка), а крім того, щоб зробила доповідь про гетьмана Івана Мазепу. Олена Теліга дала на те свою згоду й приїхала до Криниці з кінцем літа 1940 року. Їхала вона автобусом через села Лемківщини і всюди її зустрічала молодь з квітами, а особливо урочиста зустріч відбулася в селі Нова Весь, де

парохом української греко-католицької церкви був великий український патріот, о. Смолинський.

В Криниці, у величезній переповненій залі місцевого кіна, відбулась академія в честь гетьмана І. Мазепи, де О. Теліга зробила змістовну й патріотичну доповідь, яка дуже сподобалась присутнім. Академію влаштували українські націоналісти-революціонери (бандерівці), які піднесли прелеґентці букет троянд.

Христини відбулися в тому домі, де ми жили. Христив доньку Оленку український православний священик о. Тарнавський, з о. Фльоринки, хресними батьками були : Олена Теліга і мґр. Ярослав Спольський та Марія Спольська і д-р Іван Смолинський. На христинах були : о. настоятель Тарнавський з паніматкою, греко-католицький священик о. Весоловський, з села Полян, директор Українського Кооперативного Повітового Союзу, сотник Аверкій Гончаренко, учасник Крут, д-р Богдан Гнатевич, Марія Донцова, інж. Михайло Теліга та інші гості. На другий день христин, зробив у своїм домі розкішне і гучне прийняття д-р І. Смолинський, на яке запросив всіх кумів та інших гостей. На обох прийняттях-христинах виголошувалися патріотичні промови та співались українські пісні. Д-р Смолинський дуже гарно співав сольо « Гетьмани, гетьмани » і його спів дуже сподобався присутнім, особливо п-ву Телігам, яких д-р Смолинський відвідував ще в Кракові. Між іншим, д-ра Смолинського пізніше, перед його виїздом на еміґрацію до Словаччини, замордували польські партизани.

Перед виїздом О. Теліги з Кракова до Києва, я з нею зустрічався, а також і переписувався, й вона мені говорила, що до неї зголосилась численна делеґація мельниківців і запросила її, щоб вона їхала до Києва на працю редактора літературного журнала, а крім того ще була б головою Спілки українських письменників і журналістів, і що вона дала на те свою згоду. Також писала й говорила мені, що хоче бути виховницею своєї похресниці Оленки, тому буде писати для неї казочки і вірші. Крім того, запевняла мене, що своїх націоналістично-революційних поглядів не змінить до самої смерти. При зустрічах зі мною і в листах вона все висловлювалась з великим піетизмом про журнал « Вісник », а щодо д-ра Донцова, як головного редактора та його націоналістичної ідеології — була тим дуже захоплена і мала до нього велику пошану, підкреслюючи, що політичні погляди його цілком поділяє, бо вони тотожні з її власними

поглядами. Навіть казала, що хотіла б мати такого чоловіка, як д-р Донцов, відчуваючи до нього величезний респект.

В Києві Олена Теліга була головним редактором журнала « Літаври », головою Спілки Письменників та Журналістів та зустрічалася з багатьма українськими письменниками східньої України, що жили під большевицькою окупацією, які мали до неї великі симпатії. А коли настала велика небезпека для українських націоналістів у Києві з боку ґештапо, їй радили виїхати з Києва, але вона відмовилась, бажаючи стояти на своєму пості до кінця. Тому пішла на Голгофу української нації — ґештапо розстріляло її разом з чоловіком інж. Михайлом Телігою 13. лютого 1942 року в Києві. Обоє знайшли передчасну героїчну смерть в могилі Бабиного Яру під Києвом.

Так здійснився заповіт Олени Теліги, що вона « воліє гарячу смерть, ніж зимне умирання ». А в келії, де вона сиділа, на стіні був напис : « Тут сиділа Олена Теліга », а зверху був видряпаний тризуб.

Один з катів О. Теліги ніби мав сказати — я не бачив мужчини, щоб так героїчно вмирав, як та гарна молода жінка.

(« Українське Народнє Слово » з 31. грудня 1970 р.)

Святослав Гординський

ЗУСТРІЧ З ОЛЕНОЮ ТЕЛІГОЮ

Десять років тому, в лютому 1942 року, німецькі нацисти розстріляли в Києві Олену Телігу разом з її чоловіком Михайлом. Не так з цього приводу, як для того, щоб пережите не забулося, хотів би я зафіксувати кілька спогадів, зв'язаних з цією незвичайною жінкою. В них немає нічого з драми чи трагедії, але життя складається з різних, сумних і веселих спогадів, що чергуються на переміну, а то й сплітаються нерозлучно. Спогади ці зв'язані з Краковом.

Після большевицької окупації Львова у вересні 1939 року, зробивши в дощ і сльоту тристакілометровий рейд на захід, опинився я у величезному таборі в Кракові. Був це колишній дім польських студентів на вулиці Яблоновських. До Кракова почала поволі стягатися звідусіль наша інтеліґенція, не тільки з Галичини й Волині, а й із знищеної облогою й голодної Варшави. Місто Коперника почало ставати своєрідним українським центром, обставина досить пікантна, коли зважити, що власне Краків ще зовсім недавно був осідком польської україножерної преси. Тепер тут стали виростати українські установи, крамниці тощо. Заснувалося українське видавництво, яке, не зважаючи на цензурні умови воєнного часу, дедалі більше поширювало свою діяльність. В зимі справи унормувалися вже так, що я зміг перенестися з табору на приватне мешкання і почати працю в тому видавництві, спочатку як доривочний співробітник-рисівник, а згодом — як фактичний редактор окремого місячника « Ілюстровані Вісті » і мистецький керівник того видавництва.

І от в цьому Кракові пощастило мені познайомитися з Оленою Телігою, куди вона прибула наприкінці 1939 р. з Варшави. Познайомив нас мистець Василь Дядинюк, що

знав її та її чоловіка ще раніше. Було це в якійсь кавярні, де багато таких як я, пересиджували за книжками цілими днями, бо це були єдині місця, де можна було загрітися в ту люту зиму. Проте незабаром літературно-мистецький світ перебрався до « Полтави », новозакладеної української цукерні неподалеко від табору. До неї треба було сходити від вулиці сходами, наче до сутерен. Я розмалював її в стилі нашої кераміки — ляпастими квітами на охрі та зелені і вона набрала досить затишного і рідного вигляду. Сюди часто заглядали наші мистці : Е. Козак, покійна скульпторка Наталя Мілян, скульптор Н.К., Василь Дядинюк з дружиною, також маляркою, місцеві мистці Ірина Шухевич, А. Касараб, А. Наконечний, М. Черешньовський і інші. А тому, що колишні наші краківські студенти мали тут своє Товариство « Зарево », то ми й перейняли цю назву для своєї мистецької організації, що мала об'єднати всі види мистецтва.

Олену Телігу знав вже я дуже добре з її друкованих поезій. Такими речами, як « Вечірня пісня » і присвячений Л. Мосендзові « Лист », вона стала в моїх очах — в цьому я не мав сумніву — побіч Лесі Українки. Було щось, що їх близько одну з одною єднало, якийсь поетичний тембр, інтонація — ці, чи не найважливіші в поезії елементи; при всій тій спільності, її — Теліги, голос був зовсім власний, щирий і непідкуплений. Може вперше в українській поезії те, що ми звемо жіночим комплексом (« евіґ вайбліхес ») знайшло собі в її віршах такий сильний і ще в нас нечуваний вираз. В Лесі Українки цей комплекс був недоростом, у Н. Холодної переростом, а в О. Теліги він став уповні гармонійним компонентом чистої поезії, можна б сказати словами Хвильового — силою певних фройдівських біологічних умов. На це склалося і її зразкове родове (щоб не сказати расове) походження з відомої інтеліґентської родини Шовгенівих, здоров'я, виховання й особиста культура, добрий подружній добір — з кубанцем інженером Михайлом Телігою; все це були компоненти, що зумовили її такий саме здоровий погляд на життя і її духове до нього ставлення, які й відбилися в її поезії.

В неї було якесь велике відчуття жіночої великости, якоїсь еманципації, що вселюдно формувала свій власний духовий світ. Цей комплекс ставав у її поезії елементом драматичного напруження, конфліктом, що інтриґує увагу й почуття. Все те, в результаті, дало своєрідну постать української поезії, що « підвладна власним, не чужим за-

конам ». В її поезії навіть досить рідкі моменти чоловічого характеру, що в кого іншого могли б вражати, як позування, виходили якось природно і щиро. В неї не було, власне, розриву між життям і творчістю.

Особисто вона мала незаперечну чарівливість, що підкреслювала ще більше її, сказати б, столичні манери, елеґанція справжньої варшав'янки. Інші жінки майже завжди її критикували, а жінок нецікавих інші жінки не критикують. Це своєрідне загальножіноче правило. Що ж до чоловіків, то можна було з цікавістю спостерігати, як її ображений жіночий комплекс вибухнув з нагоди однієї карикатури Е. Козака. Остання сторінка « Ілюстрованих Вістей » була гумористична й належала Е. Козакові; тут він в одному з перших випусків дав карикатури-ілюстрації до українських пісень. Тут, між іншими, була карикатура на обох Лепких, Богдана і Лева, як сидять один проти одного і дискутують : « Видиш, брате, мій ! ». Але « сенсацією » була, власне, О. Теліга до слів « А за мною молодою ходять хлопці чередою ». Олена йшла спереду, у вигадливому капелюшку — а вона мала смак добирати їх — із задертим угору носом, і вела за собою череду хлопців. Вона образилася страшенно : і капелюх не так, і ніс надто вгору, багато додано, а там тонка дуже і т. д. Але найбільша образа була за що інше : позаду « череди хлопців » плентався пес ! — Як я, як редактор, смів його пустити ? !

Я боронився, що я його зовсім не пускав, що він сам прибіг, але Олена ще багато разів потому ремствувала на Козака. Він пустив пізніше на неї другу карикатуру до слів її поезії : « Я буду бігти й обминати авта на п'ятий поверх, де чекаєш ти ». Олена біжить сходами на п'ятий поверх і тут же « обминає авта », що їдуть по сходах згори...

До конфліктів з О. Телігою, таких, як з тією карикатурою, доходило в мене не раз. Наприклад, вона дуже обурювалася за одну інтерпретацію Лесі Українки в « Ілюстрованих Вістях ». Знову :

« Як ви це могли пустити ? Це ж скандал, компромітація поетки ! Я вам цього ніколи не забуду !.. »

Справа була в одних спогадах В. Королева-Старого про Лесю Українку, що він їх прислав з Праги. Були це короткі нотатки-спостереження про його київські зустрічі з поеткою, де показано її в зовсім буденному світлі, у щоденному житті — а це ніяк не годилося з Теліжиною концепцією Лесі Українки як героїчної поетки. « Скандал » і « компромітація » були тільки в Олениній уяві. Я сказав : « Це тільки

перша частина, побачите другу ». Вона аж підскочила. « То є ще друга ? » — Авжеж, кажу, і витягаю з течки дві картки машинопису. Вона вихопила їх мені з рук, перебігла очима і — сховала до своєї торбинки. « Я маю вже одного цензора, кажу, а ви хочете бути другим ! » А втім махнув я байдуже рукою, можете це затримати, текст уже й так складений у друкарні ». Вона рукопис неохоче повернула, текст зовсім не був складений і решта спогадів Королева не пішла зовсім не через Телігу, а через те, що вони показалися мені менш цікаві за вже вибрані. (Ту решту спогадів Королева і одне фото Лесі Українки пощастило мені зберегти.)

Куди затяжнішою була справа там, де йшлося про ідеологію. Так було з літературно-мистецьким альманахом « Зарево », до видання якого не дійшло. Раз попавши в « Українське Видавництво », я постановив пропхати в ньому через німецьку цензуру якийсь мистецький збірник і підказав ідею Дядинюкові. Ми й почали призбирувати матеріяли і гроші. Я написав більшу статтю на мистецькі теми, де основною думкою було : коли вже ми, мистці, попали на польські землі, то варто і треба скористуватися з нагоди і вивчити ті пам'ятки старого українського мистецтва, що фігурують в історії польського мистецтва як « руска школа » Це не дасть нам відірватися від ґрунту...

Тим часом « Зарево » розрослося : з початкової ідеї суто мистецького збірника, постановлено зробити літературно-мистецький, і всі справи й матеріяли опинилися в руках О. Теліги. Вона відразу « забракувала » мою статтю, мовляв — те, що я написав, цікаве для історії мистецтва, але не може бути дороговказом для переломової нашої доби... Щоб написати іншу статтю, вона почала шукати когось іншого і вкінці дала це доручення Дядинюкові. Тим часом відбувався на еміґрації нещасний процес двоподілу таборів — розлам націоналістичної організації, і я із здивуванням спостерігав, як не тільки мої найкращі приятелі, але й дальші члени родини переставали навіть подавати руку один одному. Уплутуватися в ці справи я вважав зайвим, бо большевики і одних і тих поставили б під ту саму « стенку », навіть не пробуючи розбиратись в ідеологічних нюансах людей, які прагнули тієї самої вільної України.

Ці щойно висловлені думки й стали були темою одного вірша, що мав іти в « Українських Вістях ». Але цензор був не дурень і зрозумів натяк та своєчасно підтяв цю єдину мою спробу активно зареаґувати на цю подію. Але

О. Теліга зовсім заанґажувалась в тих справах і Микола Чирський, який мав до мене великий респект як до шахіста, запевняв, що в справі альманаху останнє слово буде навіть не за О. Телігою, а за Олегом Ольжичем (про зустрічі з Ольжичем напишу колись окремо). Словом, ішло до того, що з задуманого альманаху мистецького вийде збірник ідеологічний — нашими ж заходами і коштами. Це дало мені привід до однієї розмови з О. Телігою в « Полтаві ».

Я сказав їй просто: 1. Якщо моя стаття не піде, я буду незацікавлений у виданні, а нікого іншого, зацікавленого, у редакції немає; 2. Цензура того, що вона думає видати, напевно не пропустить і шкода навіть пробувати тоді, коли навіть невинні передруки з празького « Пробоєм », дозволені в Чехії, бувають у Кракові конфісковані і то не раз із викликом редакторів та загрозою закрити видавництво.

У відповідь вона почала мені гірко докоряти за... рецензію на оповідання Р. Єндика, називаючи її диверсією. Справа була в тому, що наш приятель Р. Єндик випустив в « Українському Видавництві », але власним коштом, три книги. Я написав на них рецензію, де наведеними цитатами показав, що в автора дуже великий переріст експресивних брутальних почувань і що все те випливало з його бажання « за всяку ціну » висказати свій культ сили — без огляду на мистецький ефект такого підходу.

Телігу я охолодив, або, як кажуть німці, « кальтґештельт » запитом: « А як вам до вподоби те місце в оповіданні, де один герой змушує другого випити вміст плювальниці? » Вона замахала руками, а я закінчив відомою латинською сентенцією про приятеля-Платона і ще більшу приятельку — Правду.

Усе це разом узяте витворювало упередження й нехоту, і того альманаху так і не складено, в кожному разі про будь-які інші матеріяли до нього, крім моєї згаданої статті, я не чував. А втім, видання інше, як чисто літературно-мистецьке, не могло мати ніяких виглядів на появу друком у ті часи і в тому кумедному новотворі, що його німці назвали Генерал-Губернаторством.

За життя Олени Теліги не появилася ніодна збірка її поезій окремою книжкою. Але 1940 року мало бракувало, щоб цього не сталося. За намовою Б. Гошовського, редактора « Дороги », журнала для молоді при « Українському Видавництві », вона зібрала свої поезії, друковані й нові, і передала їх йому до видання. Гошовський зробив був уже

все — справу друку, цензуру, почав уже умовлятися зо мною за обкладинку, як несподівано виникла « історія ». О. Теліга принесла до « Дороги » рецензію на щойно видану в нашому видавництві повість І. Винницької « Христина ». Рецензія признавала, що авторка має літературний смак, але водночас доказувала, що це — продукт « жіночої творчости », « без напруженої атмосфери великої дії », словом — нашу молодь треба « застерегти перед читанням цієї книжки ». Об'єктивно повість нічим надзвичайним не визначалася, але й не була без літературної вартости, була, як то кажуть читабельна. Але справа була в чомусь іншому: видавництво, яке її видало друком, не могло у власних виданнях застерігати читачів, щоб вони виданої книжки не читали, тим більше, що авторка повісти була ще й дружиною одного з засновників видавництва. Отже, ми Телізі пропонували рецензію або взяти назад, або залишити її на пізніше, коли книжка розійдеться. Але вона: « Ні! Або друкуєте, або забираю свою збірку поезій! » Ми даремно їй казали, що це помститься найбільше на ній самій — але вона не поступилась і Гошовський таки мусів забрати з друкарні збірку. Отак і пропала єдина нагода видати окрему книжку її поезій.

Тепер не пам'ятаю вже добре скільки в тій збірці було надрукованих речей. У моїх руках під час війни був чималий зшиток з її поезіями, що їх вона сама повписувала (мені передав його з Волині Улас Самчук). Але цей збірник був явно незакінчений, бо урваний на початку якогось вірша. Я довіз той зшиток до Відня, де він погорів разом з іншими моїми речами під кінець війни, що їх я не встиг вивезти з собою в наплечнику. Але д-р Донцов, що бачив у мене той зшиток 1943 року, запевняв, що всі речі були вже друковані. Єдина річ, написана рукою Теліги, що її пощастило мені зберегти, це невеличкий шматок паперу з написом: « Ви подібні до Віндзора. Олена Теліга ». Кілька разів спадала їй на думку химерна ідея сказати мені це, і раз у товаристві я, одержавши таку картку, сказав: « Засвідчіть це своїм підписом ». Так зберігся її автограф.

Після вибуху німецько-советської війни, вона зникла конспіративно з Кракова і тільки пізніше довідався я, що вона подалася до Києва. Приїжджі з Києва, навесні 1942 року, привезли до Львова чутки про її загибіль, але конкретно ніхто не знав, що і як.

Ще восени 1943 р. д-р Єндик прийшов до мене з сенсацією: « Теліга в концентраційному таборі в Німеччині ». Ми

почали снувати пляни, що робити, були теж навіть такі божевільні ідеї, як написати листа від кількох відомих українських літераторів, до самого Гітлера, але й та нитка надії порвалася з тим, як ми почали докладніше розвідуватись про деталі її зникнення. Далі події вже швидко покотилися лявіною, і сила, яка знищила її, почала сама ламатися, так, як її провіщала й сама поетка :

Залізну силу, що не має меж,
Дихання Бога в сльози перетопить
І скрутить бич безжалісних пожеж
З маленьких іскор, схованих у попіл.

(« Свобода ». Недільний додаток : « Література — наука — мистецтво — культура — розвага », ч. 1 (51) — 2. березня 1952 р.)

К. Гриденъ
(Михайло Мухин)

МАТЕРІЯЛИ ДО ЖИТТЄПИСУ О. ТЕЛІГИ

Батько поетки, дуже видатний гідрограф, професор та інженер Іван Шовгенів (1874-1943), родом з Харківщини, викладав довший час у Політехнічнім Інституті в Петербурзі, після революції 1917 року він повернувся в Україну, перейшов до Київського Політехнічного Інституту. У роках визвольних змагань перебував при уряді Української Народньої Республіки; разом з урядом блукав з Києва до Вінниці, Рівного, Кам'янця на Поділлі, Станиславова, Тарнова. У році 1922 професор був запрошений на ректорство в Українській Господарській Академії в Подєбрадах — цьому еміґраційному українському політехнічному інституті. Професор Шовгенів був видатним ученим у своїм фаху гідрографії та гідротехніки. Належали йому численні друковані праці, з яких назвемо лише останню — про водне господарство України, що її під фірмою Українського Наукового Інституту у Варшаві видав 1940 року п. Дмитренко.

Мешкаючи до 1917 року у Петербурзі, а потім до 1922 чи навіть 1923 року у Києві (разом з матір'ю та братом Сергієм), майбутня поетка, треба з деяких ознак це припускати, перебувала в середовищі якщо не російськім, то зросійщенім або принаймні перебуваючім під чаром т. зв. російської культури. На прикладі рідного брата поетки, Сергія, можна було яскраво бачити наслідки такого відірвання від України, спочатку — перед 1917 — лише просторового, а потім духового.

Професор Олександер Лотоцький (1870-1939), що теж коло чверть століття перебував у Петербурзі перед 1917 роком, у своїх спогадах « Сторінки минулого » докладно та яскраво згадує, яких зусиль треба було вживати, щоб його

власні діти, живучи в такім багатім середовищі російської культури й так далеко від України, залишилися українцями та, як діти в численних українських родинах в Петербурзі, не російщилися. До речі, слід зазначити, що перед 1917 роком далеко не в кожній українській інтеліґентській родині дбали про українське виховання молоді. Родини, де дійсно всупереч усьому — російській державі і школі — провадилося українське виховання, були нечисленні й належали скорше до вийнятків.

Згідно одній старокиївській леґенді, у 1880-х роках, лише три родини з інтеліґентської еліти в цьому місті виховували дітей українською мовою. Як більшість леґенд, і ця має ваду неточности. Поет-сатирик Володимир Самійленко (1865-1926) у своїх спогадах (« Нова Україна » за січень-лютий 1923, Прага) точно визначає « аж » п'ять відомих йому визначних київських родин, що виховували у 80-х роках минулого століття дітей в українській мові : в родині композитора Миколи Лисенка, поета Михайла Старицького, Христини Вовчихи (її чоловік, відомий етнолог Федір Вовк, був на еміґрації), Вовка-Карачевського та Косачів. М. Славінський занотував, що в Лисенків та Старицьких це було тому, що діти самі цього хотіли, а в Косачів — тому, що цього хотіла пані Косачева, знана більше під її літературним ім'ям Олени Пчілки.

Отже, навіть у родині тодішнього лідера українства, професора Володимира Антоновича, виховання дітей було не українське. Родиною керувала жінка історика — російська радикалка, а по-друге, професор, як антрополог, уважав, що українці й москалі так різняться між собою, що навіть якби почали говорити однією мовою, то їх це ніяк не наблизить...

На далекій Кубані, як розповідав К. Безкровний, десь вже у 1900-х, роках в нечисленних свідомих українських інтеліґентських родинах було навіть спільно в гуртку постановлено віддавати дітей до українських шкіл, але коли дійшло до виконання цієї постанови, то лише одинока родина Безкровних справді відіслала доньку й сина до Галичини (що тоді належала до Австрії й де існувало на підставі т. зв. угоди 1890 року між поляками й українцями щось 5 чи 6 гімназій з українською викладовою мовою).

Навіть у родині сеньйора кубанських українців, Ерастова, загніздилася російщина. З усіх його дітей лише один, наймолодший, син, що на еміґрації вчився саме в Подєбрадській Академії, лишився українцем, решта помосковщилася.

Від Івана Кипріяна та Петляра, що як полонені з австрійської армії в 1916-17 роках перебували в Новоросійську, довелося чути, як згірдливо молоді Ерастови гукали з передпокою батькові, коли до нього приходили полонені чи просто місцеві українці: «Папа, папа, к тебе опять прішлі твої українци». Старий Ерастов десь коло 1884 року їздив від київського студентського гуртка до Женеви радитись з Драгомановим. Написав про це й свій арешт по повороті.

Незвичайно добре з літературного боку написані спогади з часів його пізнішого арешту в київській Лук'янівській тюрмі на початку 1906 року. Цей зшиток 1919 року дістався із збірок С. Єфремова до Кам'янця, де у першій половині 1920 року кілька початкових розділів цих спогадів видрукувала місцева ес-ерівська газета «Наш шлях». Під час відступу за Збруч в листопаді 1920 року, п. М. О-ович, що хотів у Відні чи деінде видрукувати ці спогади, загубив цей зошит. Уривок зі спогадів Ерастова побачив денне світло в ювілейнім Збірнику на пошану Михайла Грушевського (Київ, 1926), де вони займають лише кілька сторінок, але це безперечно найталановитіші сторінки з дотеперішньої української літератури спогадів. Вони відразу відтворюють несамовите підсоння тогочасного руху довкола Драгоманова, цільно оточеного царською провокацією та охранкою. Ця друга редакція спогадів Ерастова своєю напруженою динамікою нагадувала хіба кращі сторінки Бальзака, перша редакція була скорше в стриманостислому стилі Меріме... 1917 року цей самий старий Ерастов головував у Києві на Українськім Національнім Конґресі, який дав почин до створення Української Центральної Ради. Молодший син його, по скінченні Академії в Подєбрадах, до 1938 року довший час займався приватним навчанням у Мукачеві.

По приїзді родини Шовгенових до батька на еміґрацію в Чехо-Словаччину, Олена перебувала переважно в Подєбрадах, в товаристві близьких до Академії осіб — професорів і студентів. Крім того, в Подєбрадах мешкало й чимало студенток та студентів празького українського Педагогічного Інституту, які мали можливість щодня доїздити залізницею до Праги і ввечері вертатись звідти. Було б не зайвим ознайомитись з життям цього оригінального середовища, в якому минуло кілька років життя поетки.

Перші місяці по переїзді до Чехії родина Шовгенових перебувала в літній відпочинковій місцевості Черношіце під Прагою. Тут з панною Оленою познайомився молодий

українець Василь Куриленко і, помітивши в ній поетичну іскру, старався навернути її до українства. Василь Куриленко (приблизна дата народження 1904, смерти — 1942) був незвичайно талановитий, як актор-аматор, зокрема в гоголівському репертуарі... Був також дуже веселої та жвавої вдачі, дотепний, спостережливий, добре очитаний та орієнтований, в поточній літературі зокрема.

Пізніше, в тридцятих роках, під час його перебування й діяльности на Закарпатті (1931-1939), в Мукачеві, його вроджений гумористичний хист знайшов собі пристосування у численних фейлетонах, уміщуваних у місцевій українській пресі. Спочатку в щупленькім нерегулярнім місячнику мукачівської « Просвіти » — « Світло », потім в аграрницькій тижнивій « Землі і волі », в « Учительському голосі », навіть одного разу в ужгородськім « Українськім Слові » — під найрізноманітнішими псевдонімами — Кейленк Віллі найчастіше, Старий Кінь, Параска з-під солом'яної стріхи... Головна тема фейлетонів — осміювання місцевого « тунайшомадяронського русотяпства ». На жаль, Кейленк Віллі не вірив у свій талант (хвороба Славінського), а тому фейлетони ці, при всій своїй тодішній гострій актуальності та дотепності, не мали в собі літературної тривкости. Одного разу підпис Кейленка Віллі промайнув навіть на сторінках « Краківських вістей » на початку 1940 року, але тема фейлетону була небезпечна як на нові часи й обставини, і більше його фейлетонів там вже не появилося. Незабаром і сам меткий та живий Василь вмер десь на Холмщині від невідлучної своєї хвороби — сухіт. Василь протягом довгих років провадив інтенсивне листування з своєю колишньою ученицею, що йому, мабуть по смерти від сухіт коло 1933 року його першої нареченої Марусі Тимканичівни, учительки з Закарпаття, присвятила вірш « Життя ».

Тимканичівна завітала одного разу, мабуть це було на Великодні свята 1931 року, до Подебрад. Висока, не дуже гарна, з обличчям, яке свідчило про незламну волю. Коли вона вмирала, то не пустила до себе своїх близьких кревних, яким заборонила бути навіть на своїх похоронах. Вони бо дуже гнівалися на себе. Не знаю напевно, з яких саме причин, але не виключене, що з національних — молодим національно свідомим закарпатянам дуже часто доводилося зазнавати ворожнечі з боку національно несвідомих батьків, в деяких випадках це доводило до незвичайно гострих конфліктів.

Українству на перших порах доводилося на Закарпатті

з великими труднощами здобувати собі місце по упадку Австро-Угорщини в 1918 році. Старшому поколінню, звиклому до фальшивого блиску когутячих хвостів на шапках королівських жандармів, ніяк не імпонувало демократичне народництво українства. Одне коротке речення старої закарпатянки блискавично освітлює цю психологічну ситуацію. Вдова по священикові Фенцикові, що наприкінці XIX століття видавав на Закарпатті, при таємній підтримці російського уряду, російську газету « Листок », сказала одного разу — з досадою та смутком проф. Бірчакові, що 1920 року мешкав в Ужгороді в родині Фенциків : « Не думали ми, що ви прийдете до нас з торбами » (скоріше вони сподівалися побачити наш прихід у сяйві й гуркоті зброї. Прихід же еміґрантів з України по 1920 році « з торбами » був для людей недемократичних звичок та поглядів справді мало імпонуючим).

Маруся Тимканичівна лишила по собі кілька дрібних оповідань з місцевого шкільного побуту та більшу повість. Дрібні оповідання різночасово були надруковані на архискромних сторінках « Світла », а велика повість, що не була ще належно підготована до друку, мабуть загинула ще під час мадярської інвазії 1939 року, коли королівське військо завзято палило, нищило українські книжки та рукописи. Але навіть ті 2-3 малі надруковані її оповідання свідчили про безперечний письменницький хист. Характеризація дієвих осіб була оригінальна, яскрава та стисла, побут гірських околиць був окреслений мальовничо й образово, хоча сама авторка, здається, була з типово рівнинної околиці Севлюша.

Щоб скінчити з Василем Куриленком, який відіграв безперечно видатну ролю в наверненні пані Олени до українства, слід навести одну деталь, що яскраво свідчить про його невсипущу діяльність. Коли восени 1936 року, одного разу чеська поліція зробила була обшук та арештувала Василя, в нього на помешканні знайшли поточні справи й листування мало не всіх українських організацій — мукачівської « Просвіти », всієї Закарпатської « Учительської громади », редакцій « Світла » та « Учительського голосу » й ще якихось. Він був скрізь незмінним секретарем...

Протягом довшого часу, починаючи з Наріжного (автора « Бурсака ») та Гоголя, українці втратили чимало літературних сил, що переходили до москалів. Щоправда, ці перші названі нами ще навіть не зовсім забули українську мову й не здолали як слід засвоїти московську, і лишилися пись-

менниками напівукраїнськими. Але пізніше стало гірше. Щоправда, по Гоголеві вже ніхто з українців не здобувся на першорядне місце, але, наприклад, як москалям бракує гумористичного хисту, всі їх гумористи в літературі були або українці (Аверченко, Зощенко), або принаймні з України (Теффі-Лозвіцкая, Чехов). Наприкінці XIX й початку XX століть в російській поезії визначилися троє жінок з України: Міра Лохвіцкая-Жібер, Ада Чумаченко, що у віршах оспівувала майже виключно тугу по залишеній Україні, та найбільше тепер з них знана київлянка Ганна Ахматова-Госенко. Навіть значно міцніші поляки втратили чимало своїх сил на користь московської літератури. Не згадуючи вже за нащадків давно осілих на Московщині родин, як Ґрібоєдов (Ґржібовскі), Баратинський, Бунін (давніше Буніковскі). Слід згадати кількох видатних письменників з ополячених українців, як В. Короленко та Єронім Есінський, нарешті, таких, як Вересаєв (Смідович) та Каз. Баранцевич.

Особливо значно підвищилась притяжливість російської літератури й зокрема поезії за доби літературних осягів символізму та акмеїзму, себто в роках 1906-17. Ахматову було саме тоді завербовано до камерної поезії північних сусідів...

Революція 1917 року сама по собі не могла дати відразу ефекту на літературнім фронті. Лише така подія, як поява 1918 року «Скорбної матері» та «Соняшних клярнетів» Павла Тичини стала першорядною подією для обмосковлюваного українського літературного, зокрема поетичного молодого покоління. Хоч Тичина був лише майстерним препаратором екстрактів з Олеся, Вороного і Філянського, але «Соняшні клярнети» вражали, більше того — до приголомшення захоплювали численну вже тоді позахуторянську верству поетів, призвичаєних до добірної лектури творів петербурзьких (Вяч. Іванов, Аннєнскій, Блок, Ґумільов) та московських (Белий, Брюсов) метрів цеху поезії. З появою «Клярнетів» українська поезія блискавично-раптово вирівняла фронт.

Проте не для всіх зачарованих петербурзьким акмеїзмом було досить появи самотніх «Клярнетів». Брат пані Олени, Сергій, аж 1926 року був приголомшений появою манесенької збірочки Юрія Липи «Світлість». Він кілька соняшних літніх днів мов зачарований блукав гаями й луками меланхолійно-рівнинних околиць Подєбрад, із рядками з «Світлости» на устах. Особливо ж цими:

Печаллю днів не заворожу
І не для мене ця печаль,
Коли я фльоту днів ворожу
Вітаю викликом : « Причаль ».

Сергій переконано й неначе навіть щасливо твердив з рішучим помахом руки : « Ця збірка примирила мене з українською культурою » й написав довгого листа авторові, в якому старанно розкриває красу будови таких, а таких місць його творів з цієї збірочки. До речі, в українській критиці « Світлість » спочатку зустріло повне незрозуміння. Автор її сам писав знайомим, що має повну теку негативних рецензій, перегляд яких його в прикрі хвилини дуже розважає. Навіть по кількох роках, діставши вперше « Світлість » до рук, Ольжич, недбало переглянувши її, негайно ж її загубив у великім літературнім архіві Олеся, де таку книжку-колібрі неможливо було віднайти. Лише через рік-два, переглянувши інший примірник « Світлости », Ольжич замріяно сказав з звичайним для нього лаконізмом : « Яка простора книга » і в його золотих недовирах-очах промайнули для нього незвичайно солодкі іскри...

Найосновнішою особливою рисою цієї першої збірки Липи — є гордовита й цілковита суверенність поета, що проступає мало не в кожній окремій речі. Взяти хоч би й завершуючу кінцеву :

Крізь золотий спів манастиря
Минає пристраснее літо
І неба синього зоря
В мені закохана укрито.
В сліпучій мудрості доріг
Мене стрічають сонні міти
Про дні, що йдуть, що я не встиг
Ще, сміючися, покорити.

В Подебрадах тоді перебував Максим Грива (Загривний, 1893-1931), повстанець з Чернігівщини, тоді студент празького українського Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. Грива зрідка писав вірші, дуже дбайливо оброблені. Одна його прозова річ (якщо не одинока), надрукована спочатку в подебрадській « Нашій громаді », щомісячнім літографованім журналі Української Академічної Громади при Академії, була по кількох роках передрукована в перемиському « Українському голосі », а потім ще раз десь. Була це май-

стерно написана річ у леґендарно-казковому стилю і навіть називалася просто « Казка ».

Грива інколи обмінювався віршовими присвятами з пані Оленою, одна з них була вже кілька років по його передчасній смерті, коло 1938 року, видрукувана у львівськім « Віснику ». Це був справді гарний формою та глибокий думкою вірш, якого, на жаль, зовсім не пригадую, як зрештою, не можу пригадати нічого з інших його друкованих речей, крім його « Хто ми », писану коло 1932 року.

Нас питають, якого ми роду
І для кого торуєм шляхи.
Та ж то ми на щиті Царгороду
Залишили й донині цвяхи.
Та ж це наша долоня шаршава
Так стискала залізо меча,
Що дрижала зухвала Варшава
І султан мимоволі мовчав.
Ми водили в Москву Сіґізмунда,
А в Варшаву боярську рать,
Ми карали Росію за Суздаль,
За Москву іще будем карать.
Іще збудеться паки і паки,
Немезіда помститься ще раз.
Стане степ українцеві татом,
За короннеє місто — яри.

Ще з якоїсь іншої Гривиної речі пригадую одну кінцеву строфу :

Ви нас мало, погано затуркали,
Ви не знали, нащадки хозар,
Що в нас в жилах пожежі Батурина,
Що там Умань і Крути, й Базар.

Це мало б бути закінчення якоїсь його присвяти москалям. Як бачимо, Педагогічний Інститут ім. Драгоманова не міг би похвалитися особливим впливом своїм та ідей свого протектора на Максима Гриву.

У ті роки (початок 1920-х), як загалом на еміґрації, принаймні в Чехії, відносини між українцями та північними сусідами були не найліпші — наслідок цілком природний всіх подій, від 1917 року починаючи. Щоб не надто поширювати цю тему, слід згадати хоч би ряд рейдів московських

(червоних та білих) на Україну — Муравйова, Антонова, Денікіна-Бредова й інших, наслідком яких Україна була знову поневолена.

До самих Подєбрад, знаних своїми джерелами води проти хвороб серця, тоді вчащали чи перебували й визначні російські письменники (здебільшого з українських перекинчиків — Немирович-Данченко, Аркадій Аверченко, до якого одного разу Чирський, « щоб налякати », привів був на Різдво колядників). Тоді ж, 1923. чи 1924 року, берлінський кадетсько-банкірський щоденник « Руль » писав, що у Подєбрадах « українскіє студенти на уліцах дємонстратіфно разґаварівают по українскі ». Отож Грива мав на що « реаґувати ». Це був ніби виключно його фах. Інші поети « не реаґували ».

Крім цього, пригадуємо ще дві строфи з жартівливого віршу Гриви, навіяного літніми подебрадськими зустрічами на пляжі, теж з першої половини 20-х років :

Обережно шанси важу :
Гляне чи пройде ?
По осяяному пляжу
Мрійна панна йде.
Подивилась русокоса
Трохи скоса на мене
Бачу, хоче « втерти носа »
(Може буря промине ?)

В Гриві цікавим було сполучення традиційних українських козацько-селянських особливостей з дуже виробленим та загострено-витонченим літературним смаком. На жаль, писав він рідко й мало. До того сухоти його підточували нещадимо.

Одного разу, десь влітку 1925. чи 1926 року, в українській студентській їдальні в замку короля Юрія з Подєбрад, я побачив Гриву, що з зосередженим виразом обличчя щось час од часу вносив олівцем своїм дрібним чітким письмом до розгорненого зошиту. На моє машинальне запитання « що поробляєте ? », він з усмішкою відповів : « Та ось пані Олена викликала мене на поетичний турнір »... Пані Олена (О. Шовгенівна дуже хутко по приїзді до Подебрад взяла шлюб з молодим українцем з Кубані, Михайлом Телігою, тоді студентом Академії, визначним бандуристом, що загинув з нею разом 1942 року у Києві) сиділа оподалік за сумежним столом із виразом пильної учениці, що пише іспитову пи-

семну працю й зрідка, відриваючи очі від свого зшитка, кидала погляд на Гриву. Чи не цей самий вірш Гриви був уміщений багато років по смерті поета у львівському «Віснику» 1938 року?

У ті перші роки існування Академії в Подебрадах (1922-24), у цьому місті перебував Юрій Дараган 1893 — 16. 3. 1926), автор збірки «Сагайдак» та поеми про Мазепу, цього старанно занедбаного українськими поетами (принаймні XIX століття) героя української історії та світової поезії. (Це ж, маючи на увазі саме Мазепу, писав знаний польський публіцист Мацкевіч-Цат у своїм віленському «Слові», з приводу появи історичного роману «Козаки в Московії» Юрія Липи, що не так то легко кожному потрапити до світової літератури, бо навіть така бундючна та амбітна особа, як польський шляхтич, даремно вичікує століттями в передпокою світової літератури, але ж його туди не пускають, в той час як його суперник — український козак, не питаючися козацьким звичаєм жодного дозволу, давно перескочив на шаленім коні за брами світової літератури й від того часу безупинно в ній гарцює...).

Юрій Дараган тоді ж намагався якось впорядкувати місцеве празьке й подебрадське літературне життя, улаштовуючи літературні виступи, реферати, зустрічі літераторів... Високий, стрункий, худорлявий, догоряючий від сухот, поет «з екстатичним профілем грузина» (мати Дарагана була грузинка), за виразом Є. Маланюка в посмертній згадці «Поет-лицар» («Студентський вісник», орган ЦеСУС-а, березнь 1926, Прага), він неначе поспішав використати останні місяці приреченого йому з милости польських концтаборів короткого земного існування. У таких маленьких Подебрадах він не міг бути непомітним, зокрема для таких до літературних інтересів причетних людей, як пані Олена.

Син інженера — Юрій Дараган народився в Туркестані, середню школу кінчав десь на Північному Кавказі. В Україні перебував мабуть не часто й не подовгу. Віршував спочатку в російській мові. Учасник перших же Українських військових Формацій, він перебув з Українською Армією всі її кращі й найгірші дні, аж нарешті, по відступі за Збруч в листопаді 1920 року, опинився за польськими дротами в Щипйорні, а потім в Каліші, де наших інтернованих, колишніх союзників, дбайливо виголоджували польські військові чинники. Авторові цих рядків довелося бути наочним свідком однієї дуже цікавої розмови на цю тему.

Діялося це наприкінці літа, а може й осени 1920 року

в Станиславові, в готелі « Варшава » (1919 р. цей готель звався « Одеса »). При мені тут зворушливо зустрілися — колишній комендант якогось польського концтабору для українських полонених, вийнятково інтеліґентний, комунікативний, експансивний та добросердечно-привітний чорнявий польський майор чи підполковник, прізвище якого я, нажаль, забув, та його колишній в'язень, тоді вже цивільний урядовець нашого міністерства народнього господарства Вдовенко чи Вдовиченко, автор кількох збірок поезій у традиційно-хуторянському стилі. Цей польський старшина при мені згадував, як « вшех-поляци » (себто націонал-демократичні з-під прапору Романа Дмовського), як він висловлювався, референти військового міністерства у Варшаві виголоджували українців, інтернованих по таборах у Польщі в 1918-1920 роках, як українці вмирали від голодного та інших тифів, розповідав також як йому доводилося їздити до Варшави, щоб добитися поліпшення долі своїх задротян, і як з цього нічого не виходило. Скільки десятків тисяч інтернованих українців тоді загинуло по різних Бубновах, Берестях, Гелях і т. д.

Серед невеликої поетичної спадщини Юрія Дарагана є вірш :

З « ЛІТОПИСУ ДНІВ БІЖУЧИХ »

Бисть тишина в Щипйорні у шпиталі.
Бисть тишина і тіні-козаки,
Що від сухот мовчазними вмирали...
Бисть тишина безмірної тоски.

Рік двадцять перший — мовчазний одчай.
В бараках вогко, цвілі корки хліба
І напівтеплий з сахарином чай.

Ми знали, що потай улюблений військами
Отаман виїхав надовго, назавжди.
. . . . . .
Хто це робив ? Пригадуєш — не знаєш,
Чи Гуня ? Чи Павлюк ? Чи Гордієнко Кість ?
Стояв облуплений, трагічний Каліш,
Ридав Норд-Вест і нічесоже бисть.

Образ, змальований Дараганом у цьому вірші, роками несло у спогадах напевно яких 75 % подєбрадських студен-

тів, що ще так недавно самі перебували за дротами Щипйорна та Каліша...

Цікаве, що трагічний Каліш Дарагана знаходить, мабуть, не випадково відгук у пізніших віршах О. Теліги. Більше того — наводимо одну строфу з Теліги:

Там за лісами неспокійно спить
В боях ранений, мій трагічний Київ
Та біля мене не лише блакить —
Сліпуче сяйво — розхиляє вії.

В однім (другім) рядку цієї строфи аж дві, ніби, реміпісценції з Дарагана:

« Як князь ранений, день схилився на Захід » — « Трагічний Каліш » Дарагана.

Юрія Дарагана тепер так ґрунтовно призабули і, здається, нема надій на те, щоб скоро пригадали, а тому варто прочитати деякі маловідомі уривки з його, так рано, обірваних пісень, тим більше, що інколи вони ввижаються наче чорнетками чи мотивами до деяких строф Теліги.

Ось уривки з його « Сну », де український козак вночі чвалає на Київ — теж варіянт теми « Повороту »:

Йому Дніпро і Шлях Чумацький сниться
І київських церков хвилястий ряд...
На стомленім коні казковий лицар
Чвалає ніччю у незнаний край.
. . . . . .

Кінь вороний став раптом на диби,
Кінь вороний вертатися не хоче,
І Шлях Чумацький пилом золотим
Засліплює верхівникові очі.

А от ще уривки мало відомого « баталістичного » віршу Дарагана пізньої доби:

Зорі злякано дивились в очі близькому
Дневі, що займався вже в бою...
Ніби очі на малюнках Котарбінського...
Ніби краплі плинного вогню...

Це ж до нього у завоях мли увечорі
Сумно кликали нічні птахи,
Ніби віщували в смутних реченнях
Непоправність хиб.

Текстуальної наближеності до творів Теліги тут безперечно немає, натомість є вражаюча подібність, завдяки нервовій пластичності цих яскравих рядків...

**
*

Другий незабутній образ останніх днів кампанії 1920 року ще на полях України — що невідступно стояв перед очима учасників тих походів, що тепер, по польських дротах, намагалися вчитися в Подєбрадах, накреслив Маланюк у тих самих Подєбрадах і тоді вже — 1926 року :

А осінь глуха і зимна
Стіною туману йшла.
Лиш епоха пекуча й далека
Що дзичала крізь ню, як стріла.

Розтремтілі простори гойдались
І хилились крокам у такт,
І летіла горбата далеч
Від хреста — і — до хреста.

Там, де Захід зіяв, як брама,
До відвічних прабатьківщин,
Над непімщеними ж полями
Ще гримів наш Залізний чин.

В іншому вірші Маланюка тієї самої подєбрадської доби, що зветься « Еміґрація », можна вбачати підложжя, з якого пізніше розгорнувся « Поворот » Олени Теліги :

Несу отут страшний свій іспит
І знаю, що життя мине.
І мати, сидячи на призьбі,
Вже не пригадують мене.

Давно Євгена поминає
За упокой старенький піп,

За весною весна минає
Під запашне зідхання літ.

Все далі висиха Синюха,
Й линя її весела синь,
А вітер заголосить глухо
І пролітає в далечінь.

Сіріє стріха під дощами,
Вже й хата стала нетривка,
І мати слухають ночами
Бронхітне гавкання Бровка.

**
*

Те саме хочеться сказати й про деякі вірші Л. Мосендза з тих самих подєбрадських початків :

Як хочеться молитися часом
Тому, хто вибачливий і ласкавий :
« Не приведи загинути рабом
Чужої ласки і чужої справи.

« Не приведи загинути мені
На чужині під чужинецьким дахом,
Дай ще хоч раз пройтися по межі
Старим закуреним подільським шляхом ».

Далі не пригадую строфи в цілому — поет згадує, як хочеться припасти до колін матері (« припасти до колін : о, нене, неню, всміхнутися селу, вклонитись місту ») — (« наші села... прийдемо до свого міста » — « Поворот » — О. Теліги) « та слухать спів під музику троїсту », і нарешті :

Як хочеться молитися часом
Тому, хто знає біль і знає... гану :
« Не приведи загинути рабом
На спраглих межах мого Ханаану ».

Подєбрадський « еміґраційний » сонет цього автора, що тоді готував нашу поетку до матуральних іспитів, віддає дуже точно коло настроїв перших еміґраційних років, якими жила й пані Олена :

Ми кажемо : « гіркий хліб вигнання —
Високі сходи нам чужого дому ».
Та скарги зміст сховався за утому,
За байдужність буденного щодня.

Пожеж палаючий перун вогня
Наш запал. Відгриміли реви грому.
У глупу ніч ми по шляху старому
Блукаємо без цілі, навмання.

А час гукає : жертви, чину хоче,
Сліпі й глухі не чують грому слів.
Де ж той співець, який би нам зумів

У душу вкласти гострий слух і очі
І вивівши із пекла Аліґєрі,
Підніс нас у стремлінь забуті сфери ?

Творчість О. Теліги розвинулася на тлі цих « подєбрадських днів » Ю. Дарагана, Л. Мосендза, М. Гриви та — за крилатим висловом О. Ольжича — « досить зненавидженого українською (старшою, переважно — прим. К. Гр.) суспільністю, щоб ввійти в історію, "української літератури" — Є. Маланюка » *). Але, здається, що поруч з цими подєбрадськими коріннями, авторка « Душі на сторожі » відчувала найглибшу спорідненість з двома молодими поетами, що не залишили Батьківщини, з чернігівською двійкою — Марком Антіохом-Вороним (народжений 1904, рік смерти нам незнаний) та Ладою Могилянською — нечисленні вірші їх у 1924-26 роках друкувалися по цей бік « залізної завіси » у Львові, переважно на сторінках « Літературно-наукового вістника ».

Слова з вірша Марка Антіоха « Молитва » — « сніг і вітри над моєю отчизною » — знаходимо в останнім листі пані Олени з Києва. На мотив з Лади :

Ти тільки випадковий подорожній
На запашнім заквітчанім шляху

в О. Теліги знаходимо цілий триптих :

І. Відпочинеш і підеш знову;

---

*) З криптонімової статті О. Ольжича про еміґраційну українську та російську поезію в « Студентському віснику », 1931 рік.

II. Догоряє, попеліє давнє щастя;
III. Ох, чому ж це серце б'ється молотом.

Пані Олена часто цитувала рядки з Марка та Лади, зокрема ж згадувала два кінцеві рядки з однієї строфи Ладиного вірша — « Ніч самогубців » :

Гашіш, чи опій, шворка чи куля —
Всі несемо у житті талісман такий...
Що ж нам робити, як ми не забули
Днів леґендарних смішної романтики.

Але поза цим частим цитуванням та епіграфами з цих поетів існує, на наш погляд, глибший зв'язок творчости Теліги з творчістю цих двох чернігівських авторів. Доводити цього формально не беремось. Обмежимось, натомість, певними згадками про твори цих авторів, що давно без сліду згинули в пащі московського Мінотавра.

Марко Антіох-Вороний, син відомого українського поета Миколи Вороного, того самого, що на тлі пацифістично-грушевсько-драгоманівських візерунків спромігся у січневім числі київської « Української хати » на пророчий сонет « 1913 », помилившися при цьому лише на один рік — помилка в хронології аж надто незначна —, на жаль, не пригадуємо сонету в цілості. Починається рядками :

Дванадцять літ двадцятого століття
Минулося в безодню забуття
І рік тринадцятий, немов якесь страхіття...

Словом, рік тринадцятий загрожує усіма бідами і навіть війною. Поет запитує « Може війна ? » — Але на це гордо й непохитно відповідає наприкінці сонету :

Багато лих зазнала Україна,
Та не скорилася і не скоритись їй.

Цей сонет доводиться згадувати по 35 роках з тим більшою вдячністю, що інший видатний лірик України, що тоді ж, у 1913. чи 1914 році на сторінках ЛНВ Грушевського чи Антоновичівсько-Левинського соціял-демократичного київського місячника « Дзвін », умістивши каварняного вірша, де йому теж привиджується війна, безвільною та безжурною резиґнацією обмежився цілком безборонною реплікою « Налий вина ».

Найбільш знаним віршем Марка Антіоха стала його « Бондарівна » :

Ой не вітер то гуде над дахом,
Поринає в сиву далину,
Зграя гайвороння птах за птахом
Обминає Бондарівнину труну.

Ти лежи, лежи в труні сосновій,
Бондарівно, дівко молода,
Помутніла, потемніла з крови
У Дніпрі широкому уся вода.

Гей, на коні, та шаблі в долоні !
Тільки вітер пилом заміта...
У небесній грозовій опоні
Проступає тінь огненного хреста.

Пригадаймо ще Ігоря, що в липневій книзі ЛНВ 1911 року ставив таке цікаве питання :

Чим же ми, бліді нащадки,
Час прославили свій грізний ?
Що зоставим нашим внукам
Ми на спогад зворушний ? !

Так само трохи пощастило й Антіоховій « Молитві » не забутися :

Господи, в день Твого гніву неспинного,
Дай мені мужність і віру в небеснее,
Дай чути в шепоті саду звіринного
Царство Ісусове Христовоскреснее.

О, пам'ятаю, розкинувши косами,
Впала вона під рукою ворожою.
Вкрито її сніговими покосами...
Я усій расі звірячій загрожую !

Господи, дай мені силу помститися
За її душу — за синеокую !..
Господи, Боже, не можу молитися —
Кров її, кров, борозною глибокою...

Господи, Господи...

Сніг і вітри над моєю отчизною...
Боже, цю чашу розбою бездумного,
Дай мені взяти рукою залізною
Й пити з одчаю каменоломного.

Вірю я, Боже, ватаги Богданові
Поруч з Тобою, у сонмі архангелів.
Господи, в суду хвилину останнього
З них надішли мені смертного янгола.

Дотик його — і безодня відкриється,
І як дощем шепотить серафимами.
Там, перед світлим, благаючи, крилосом,
Очі її над огнями і димами...

Господи, Господи...

Вірю, мій Отче, в спокою державному
Мудро Ти судиш і мудро розмірюєш:
У життьовому потоці безправному
Кожного нагло питаєш: « Чи віруєш? »

Вірую, Господи, вірую! Вірую!
Тілом усім перейнятим уявою!
Кожен увійде, хто ляже офірою,
В царство пресвітлеє, золотоглавеє.

Господи, Господи...

(« Прапори духа », 1947.)

Серед української колонії в Подебрадах, саме в роки перебування Олени Теліги в цьому місті, доживав свого віку колишній видавець Ради (1907-1914) і взагалі меценат українського руху, Євген Чикаленко (1861-1929). Тоді ж роками друкувалися його «Спогади», спочатку у львівському щоденникові «Діло», потім окремими томами. До читачів цих «Спогадів» безперечно мусіла належати й пані Олена. Щодня старенький приходив зранку до готелю «Централь» читати часописи в професорській читальні. Перед першою світовою війною, Чикаленко віддавав значну частину прибутку з своїх маєтків на українську національну справу. Крім нього та ще В. Семиренка й почасти інших осіб, В. Леонтовича, Аркаса, Жебуньова — майже ніхто з тодішньої заможньої поміщицької верстви, цього не робив, принаймні так систематично й послідовно, як це робив Є. Чикаленко.

По «Спогадах» Євгена Чикаленка (ч. 1) можна простежити його еволюцію. Спочатку, в середніх клясах реальної школи, Є. Чикаленко не був противником боротьби чи рішучих виступів проти тогочасного російського уряду, але згодом, під впливом писань М. Драгоманова, які директор Соколовський давав учням читати, щоб відвернути їх від прихильности до революційного табору, Є. Чикаленко став «мирнообновленцем» та «постепеновцем» — драгоманівцем.

В київських щоденних часописах, що він їх видавав — «Громадська Думка», а потім «Рада» — першорядну ролю відігравав публіцист та історик літератури Сергій Єфремов, теж цілком безкритичний поширювач драгоманівських ідей. У відповідь на наївні розправи С. Єфремова про Драгоманова, на сторінках щомісячника «Нова Громада» чи — може — «Вільна Україна» — тепер не пригадати, — Іван Франко виступив з своїм геніяльним, але вбивчим для Дра-

гоманова рефератом у львівській Студентській громаді 15. липня 1906 р. (надрукованим в « Літ. Наук. Вістнику за серпень 1906), де розгорнено й відкрито справжнє обличчя Драгоманова як невідродного росіянина, але для « Ради », як — на жаль — і для цілого майже українського суспільства, мудрі слова Франка пропали даремно, як зерно на камені.

Разом з Є. Чикаленком, Єфремов плекав культ пошани до Короленка і його гуманних творів. Цілі кадри української молоді під керуванням Єфремова роками опрацьовували переклади творів Короленка на нашу мову, аж нарешті, на початку 20-их років, « Час » видав ці переклади. Але, як трохи згодом признався не то сам Єфремов, не то хтось з його оточення, « перекладали, перекладали Короленка, а тепер його ніхто й читати не хоче ». Це сталося тому, що українські читачі відчули на власній шкірі, що твори Короленка, такі впливові й популярні на Україні, не мали найменшого гуманного впливу на цілком нелюдяні орди Муравйова з Леніном та Денікіна з Бредовим, ані на тих, хто з заходу йшов на нас з « Оґнєм і мєчем » Сєнкєвіча.

У « Спогадах » Чикаленка є одно фатальне для нашого драгоманівського автономізму місце. По революції 1905 р., коли на Україні нарешті прилюдно сформувалося декілька українських партій та програм, Чикаленко перечитав своїм селянам усі українські партійні програми, не виключаючи й « Самостійної України » Міхновського, якого Чикаленко терпіти не міг ! І от, може ж таке трапитися ? ! Українським селянам сподобалася саме « Самостійна Україна », а не автономістичне — ще й федералістичне — ґламанже інших партій. Але цей голос народу, так само, як і голос Івана Франка, проминув для Чикаленка цілком незрозуміло й чужо. Він дуже легко знайшов для себе « раціональне » пояснення ірраціонального для нього настрою селян і на цьому спочив.

У довколишніх маєтках сиділи бо навіть не Потоцькі з Волконськими чи Родзянками, а расові москалі — Колупаєви, Разуваєви та Пятакови-Шестіпудови. І лише через це, бачите, така... « абнормальність », як несподіване для нього самостійництво українського селянства.

Довголітній вдумливий спостерігач українського руху, польський соціяліст Леон Василевський-Плохацький, автор праць « Українська справа в її історичнім розвитку » (1911) і « Українська справа як міжнародня проблема » (1935), під кінець свого життя десь влучно зауважив, що занадто оп-

тимістичний федералізм Драгоманова затримав розвиток української політичної думки на 50 років. Це — найкоротший коментар, який можна дати й до цілого життєпису Євгена Чикаленка, в тій рахубі й до його оповідання про успіх « Самостійної України » Міхновського в його селі...

На сторінках ганноверського « Літературно-Наукового Збірника » Юрій Сірий докладно розповів, як Євген Чикаленко « відкрив » для української літератури — а через неї й для української політики — такий коштовний скарб, як ганебної пам'яти В. Винниченко. Для літературних смаків Є. Чикаленка дуже показовим є саме це захоплення Винниченком, як для його політичних смаків — захоплення Драгомановим. Коцюбинським Чикаленко, натомість, ніяк не захоплювався, називаючи у своїх спогадах « сахариновим », що редактори його спогадів з львівського « Діла » переінакшили на — « цукровим », а Міхновського — « театральним »...

Так само з поетів пізнішої доби йому, відповідно до В. Винниченка, дуже подобався В. Сосюра; Маланюка ж, з яким він часто стрічався в Подєбрадах, не раз відпрошував : « Голубчику, не пишіть віршів ! » *).

**
*

Найчастіше прилюдно виступали у 20-их роках у Празі та Подєбрадах Максим Славінський (1868-1945) та Ольґерд Гіпполіт Бочковский (1884-1939), що з них перший був головою надзвичайної Дипломатичної Місії Української Народньої Республіки, а другий — її секретарем.

Максим Славінський у своїх довгих та частих промовах (не даремно подєбрадський сатиричний часопис « Еней » змалював його карикатуру з написом — « весільний генерал ») не говорив ніколи чогось виразного, що залишалося б у пам'яті тривким слідом. Все ж він намагався надхнути своїх слухачів, що вже стільки років проблукали в пустелі еміґрації, вірою в майбутнє України. « І я, і ви всі може

*) У статті Олени Теліги — « Партачі життя » — є цікава згадка про аналогічні поради Чикаленка Олені Пчілці : « Так само кожний акт цивільної відваги Олени Пчілки відразу викликав реакцію. Чикаленко радив цій людині, що мала вийняткове відчуття потреб нації, далеко глибше й правильніше, як він сам, кинути займатися цими питаннями, сидіти тихо і видавати журнал мод і вишивок ». (Примітка автора).

вмремо на еміґрації, а Україна буде », — одинокий вираз Славінського, що не затерся в моїй пам'яті від осени 1921 р., зі зборів Української Академічної Громади у Сміховському « Чорнім пивоварі » в Празі.

По закінченні двох факультетів — правничого й історично філологічного, М. Славінський, у середині 90-их років XIX ст., виїхав з Києва до Петербурґу, де спочатку був зо два роки особистим секретарем сенатора Тура, а потім зайнявся працею в петербурзькій поступовій пресі. У 1906 році він разом з О. О. Русовим редаґував « Украинскій вестник » — двотижневик у російській мові.

Русов уважав, що цей журнал міг би й далі виходити, коли б не загально узнані лінощі Славінського. Ще за київських часів, Славінського, дуже здібного перекладача віршів Гайнріха Гайне *) й не менш здібного учня проф. В. Антоновича, зокрема в області археологічних розшуків, називали в українських колах Києва — богом лінощів. Але, зрештою, передчасна смерть « Украинского вестника » особливої шкоди українській справі, мабуть, не завдала, бо й особливої користи цей журнал мабуть не приніс би. Від початку 1908 р., Славінський став секретарем редакції найстаршого і найнуднішого грубого російського щомісячника « Вестник Европы. » Крім того він брав діяльну участь у засіданнях вченої комісії для перекладу Святого Письма на українську мову, що існувала при петербурзькім Синоді не без співучасти петербурзької Академії наук, був близькою особою до видатного мовознавця, академіка А. Шахматова, який намагався притягати українців до петербурзької Академії наук. **)

На вересневому 1917 року з'їздові народів, що його влаштував в Києві М. Грушевський, М. Славінський був представником російського тимчасового уряду Керенського, і як такий робив на О. Олеся комічне враження... Несповна місяць по закінченні цього з'їзду народів, Тимчасовий уряд скотився у прірву небуття...

Протягом десяти років (до 1938 включно, якщо не лише до 1937 р.) Славінський щоліта їздив на двомісячний побут

---

*) Ці переклади разом з перекладами Лесі Українки вийшли коло 1890 року у Львові окремою збірочкою. (Прим. автора).

**) Внаслідок чого постав і такий дивний випадок, що стаття М. Грушевського про схему історії Східньої Европи була надрукована українською мовою в однім з видань Академії 1904 року, коли над українським друкованим словом ще тяжіла заборона 1876 року. (Прим. автора).

з Праги до Парижу, де пребрав на себе редаґування тижневика « Тризуб » від Вячеслава Прокоповича, який виїздив тоді на літній відпочинок на свій хутір десь у середній чи південній Франції. Для цього журналу ця редакційна зміна завжди приносила короткотривалу, але значну користь: журнал ставав цікавіший, актуальніший, відчувалася вміла вправна редакторська рука. Колись, ще в перші роки по трагічній смерті Петлюри, В. Прокопович одного разу вже був договорився зі Славінським щодо передачі редаґування « Тризуба » М. Славінському. Але в останній хвилині В. Прокоповичеві забракло рішучости — він не був в стані покинути журнал, до редаґування якого так звик...

Таким особам з автономічно-федералістичного табору, як власне професори М. Грушевський та М. Славінський — на еміґрації цей останній викладав західньо-европейські літератури в Педагогічнім інституті у Празі — можна і навіть слід поставити закид за надто необережно-довірливе ставлення до Москви, чи там до Росії, бо історичних підстав для такого ставлення нема ніяких. Як історики чи політики з істориків, вони мусіли б про це власне знати й нагадати навіть тоді, коли це забули сьогодні.

Один з найбільше відомих сурмачів московського імперіялізму, М. Н. Катков, десь у середині 1860-их років нагадував на сторінках « Московских Ведомостей », що не слід забувати, що російська історія — чи це кому подобається, чи не подобається — « історія дуже жорстока ». (Неведенскій: М. Н. Катков, Москва, 1888). На сторінках одного з останніх томів « Историческаго обозренія », що його видавав у Петербурзі наприкінці XIX ст. проф. Н. І. Карєєв, була за пам'яти Грушевського та Славінського надрукована, двадцять років по смерті автора — Ільїнського, праця про долю Пскова та Новгорода, населення яких, разом з населенням областей, підлеглих цим містам-республікам, було, як відомо, винищене москалями протягом останніх 20-ти років за царювання Івана IV Страшного. У цій науковій праці, зайвий раз, в дуже драматичній формі, з поданням належних уривків з історичних джерел, докладно розповідалася вражаюча історія систематичного винищення Москвою населення цих двох колишніх міст-держав... приєднаних до Москви. Але на ментальність українських істориків і політиків типу М. Грушевського та М. Славінського ця посмертна публікація Ільїнського не зробила жодного враження: вони її не зауважили, бо — слідом за М. Драгомановим — покладалися на « поступову Росію ».

Драгоманов свого часу систематично обурювався найменшим проявом української недоброзичливости супроти Москви. А вже ніколи Москва не була варварською та азійською — таке дослівно речення знаходимо в нього. Але це було взагалі керівним гаслом його пропаґанди. Так само обурювався він з приводу того, що Франтішек Духінський, на мапі в музеї польської еміґрації в Раперсвілі, на місці Московщини написав : неволя і комунізм...

Створений Драгомановим для українців єдиноспасенний міт « поступової Росії » примушував Грушевських та Славінських затулювати очі на темні сторінки минулого, з якими наслідками для України — це вже можемо бачити від довгих десятиліть, коли політика Івана IV, політика винищення, прикладається вже не до старовинного Пскова та Новгорода, а до сучасної України.

На початку тридцятих років, М. Славінський склав для Українського Технічно-Господарського інституту позаочного навчання — курс Історії України, який кінчається досить ориґінальною порадою, що нам слід шанувати трьох найбільших українців — Володимира Антоновича, Олександра Кониського та Михайла Драгоманова. Називаю цю пораду ориґінальною, бо за ціле життя Кониський з Драгомановим дуже ворогували з ідейних причин : Драгоманов був космополіт чи інтернаціоналіст — на словах, а на ділі — москаль-чарівник; Кониський був тогочасний український націоналіст; відносини з В. Антоновичем, який ніколи не був приятелем Росії та москалів — навіть поступових чи червоних — (див. його лист 1885 р. до Драгоманова про « червоних столоначальників » в « Архіві Драгоманова », т. І. Варшава, 1938), у Драгоманова теж не налагоджувались як слід. У листах своїх до Павлика, М. Драгоманов раз-у-раз прозиває ворожо одноокого Кониського — Циклопом, Антоновича — Археологом, та скаржиться на те, на друге, напр., що Циклоп з Археологом напосілися знищити його улюблене дитятко — Костя Арабажіна (що його українське громадянство, щоб позбутися з Киева, зібравши гроші на дорогу, упросило назавжди виїхати до Петербурґу).

Ориґінальність М. Славінського завжди полягала в тім, що він уважав себе учнем В. Антоновича, фактичним учнем якого з університету в дійсності він і був, але разом з тим уважав себе й позаочним учнем М. Драгоманова, хоч нормальні, а не приписні, драгоманівці навіть і досі не зносять найменшої згадки про В. Антоновича.

Приплести до цих двох своїх учителів ще Кониського,

М. Славінський надумався вже під кінець свого життя, головним чином — мабуть, під впливом першого тому спогадів Ол. Лотоцького, який розкрив йому цілу поважність тогочасних впливів Ол. Кониського на київські духовні кола, з чого згодом постав могутній український церковний автокефальний рух... « А я замолоду ніяк не міг зрозуміти, навіщо це Кониський вічно вовтузиться з попами »... — нераз доводилося чути від М. Славінського...

Взагалі ж таке механічне сполучення протилежних своїми тенденціями й характером заповітів закаптуреного москвофіла — Драгоманова — та ізоляціоністів-українців В. Антоновича й О. Кониського — свідчить про цілковиту безпорадність самого автора цього дивовижного проєкту супроти того непоміченого ним справді драматичного конфлікту, що відбувся ще в середині 1880-их років між Київською Старою Громадою та ретельним « уніоністом » — як його за наставлення до Москви охристили в Киеві вже коло 1870 року — М. Драгомановим. Коротше це зветься : ставити Богові свічку й чортові кочергу...

М. Славінський, служачи понад 20 років — мамоні, чужинецькій московській пресі, навіть не зауважив, що хоч це дійсно було в традиціях Драгоманова, але аж ніяк не було в традиціях В. Антоновича, що, не маючи змоги йти проти ворога, тримався осторонь від ворога. На запросини драгоманівського друга проф. Пипіна, що 1888 р., спеціяльно подорожуючи по Україні, запрошував вчених українців « до співробітництва в редаґованім ним « Вестнику Европы » — Антонович і сам відповів відмовно — « я не звик працювати в грубих журналах » — і іншим не радив це робити. А на жалі пані Єгунової з приводу смерти салтиковсько-щедрінських « Отечественных записок » 1885 р. — сказав, що нема чого шкодувати, це, мовляв, смерть чужої багатої людини, до якої нам байдуже... (див. « Україна », Київ, прибл. 1928 р.).

***

Поруч із Славінським, як ми вже згадали, найчастішим промовцем на святочних академіях у дні чергових річниць 22. січня тощо виступав знавець націознавства, доцент Ольґерд-Гіпполіт Бочковський, учень першого чехословацького президента проф. Т.Ґ. Масарика, еміґрант ще з часів революції 1905 р. З його промов-викладів у слухачів мусіло лишатися враження, що немає лучше, що

немає краще, як визволятися на взір чехів, коли австрійська влада створює для окупованих своє місцеве представництво, розбудовується чеське шкільництво від народньої школи до університетів включно, розгортається густа мережа промислових центрів, включно зі збройними фабриками, аж нарешті все це без проливу крови перетворюється з австрійської провінції у незалежну й квітучу Чехословацьку республіку.

Такі виклади-колисанки, при всій своїй соціологічній обґрунтованості, залишали в сутіні такі сторінки, як збройну боротьбу чеських леґіонів на стороні противників Німеччини та Австрії, леґіонів, на чолі яких стояв той самий Т.Ґ. Масарик. Із кожним роком, коли на західній Україні все частіше лунали українські стріли (відомо проти кого), колисанки О.Г. Бочковського прибирали, як то кажуть, на інтенсивності. Вони співали хвалу розбудові рідної кооперації...

У 1932 р. видав Бочковський чималу книгу, присвячену національно-визвольним рухам народів Европи, що визволялися мирним шляхом, як чехи, лужицькі серби, флямандці, ісляндці, баски тощо. Дещо пізніше, десь коло 1936 р., з цим співцем мирного кооперативного визволення сталося щось нез'ясовано-дивне : одночасово в польській (« Мисль Польська » та ще, здається, « Бюлетень Польсько-Український ») та українській пресі появилася його стаття, де він приймав тези націократії Миколи Сціборського й визнав, що тепер нації визволяються не лише мирнообновленським, а й ірляндсько-македонським, цебто збройним, способом...

Зрештою, ця раптова й несподівано дивна зміна лишилася невиясненою.

Літературі цей націолог не мав часу присвячувати свою увагу за навалою іншої праці, якою його навантажувало оточення, що хоч і не складалося з самих лише... « богів лінощів », але де ніхто не міг дорівняти Бочковському в працездатності, справді ударній, в знанні мало не всіх европейських мов, не виключаючи й таких мало знаних, як литовська (він сам був ніби литовського роду) чи латвійська. Проте, коли одного разу в однім із своїх сонетів, здається Юрій Косач, скромно признався, що він зріс на колінах професора Михайла Грушевського, то на це Бочковський зі захопленням відгукнувся на сторінках такого ніби-літературного місячника, як львівська « Кооперативна Республіка ». Іншим разом він взяв у мене на хвилину з

рук зібрані вірші Казимира Вержинського й щиро усміхався, проглянувши частину зі знаного віршу:

Панє Вєржиньскі, цо то бендзє? Які на пшишлосьць ма пан [плян?
Ах, я на пшишлосьць на уліцах мам замяр сьмяць сєн, [сьмяць на ґлос,
Яконсь нємондрон фільозофйон пшесьонкл мнє в ґловє [кажди влос.

Ще раз розсміявшися при останніх словах, він повернув збірку. Коротка сієста літературної розваги Ольґерда-Гіпполіта скінчилася...

**
*

Директором педагогічного інституту, в якім вчилася Олена Теліга, бував переважно професор староболгарської мови Василь Сімович (1879-1944). Він був директором української учительської семінарії у Чернівцях на Буковині ще за австрійських часів — перед війною 1914 р. — і ще там набув шкільно-адміністраційного досвіду, якого так бракувало іншим професорам празького педінституту, а тому В. Сімовича найчастіше вибирали на ректорство. Крім того він був найвизначнішою особою серед професури через свій мало приємний, але яскравий характер. Словом, був найпомітнішою постаттю серед професури інституту.

Про нього тепер деякі, не досить поінформовані, особи з кол мовознавців складають леґенду як про «світлу постать», якою він в дійсності не був *).

Восени 1925 р., вмираючий від сухот Юрій Дараган — до речі, студент педінституту — попросив мене листовно зі санаторії, щоб я відвідав В. Сімовича й попросив прискорити подання рецензії на його збірку «Сагайдак», що роками лежала у Громадському Видавничому Фонді, затримана браком оцінки Сімовича, якого Фонд призначив рецензентом «Сагайдака».

Довелося хоч-не-хоч вирушити з Мокропсів до Добржіховіц, де мешкав професор, і довго чекати його повороту з міста... Спочатку професор солоденько й щиро удавав

*) Маємо на увазі статті проф. Б. Ковалева й присвяту Ю. Шерехом своєї праці — «Галичина в формуванні нової української мови» (в Ганновєрському Літературно-Науковому Збірникові) світлій пам'яті В. Сімовича. (Примітка автора).

« гостинного господаря », але потім, на запитання « чим можу бути корисним », почувши, що, власне, привело мене до нього в такій пізній порі, Сімович одразу став камінним й твердо промовив : « Я маю безліч праці як ректор. Для студентів складаю граматику й вибір староболгарських текстів. Окрім цього працюю над редакцією перекладу Марксового « Капітала ». Де ж при таких умовах мені знайти час для рецензії на « Сагайдак » ? *). Устами Сімовича до мене бундючно й чванькувато промовили тоді в затишній Добржиховіцькій віллі, захованій в глибокій лісовій долині, дві твердокамінні посестри — Обструкція й Деструкція українського культурного життя...

Пізніше, по від'їзді з Праги до Львова, у рр. 1934-1939 В. Сімович « відограваь » поруч з Михайлом Рудницьким визначну ролю як керівник літературної газети « Назустріч », фортеці всіляких темних сил. О. Ольжич був глибоко переконаний, що причиною застою в літературнім житті, зокрема в ліричній поезії Галичини, була деструкторська діяльність цієї двійки.

Слід також згадати глумливі примітки Сімовича (В. Верниволі) до « Кобзаря », виданого в Липську 1922 р. Катеринославським видавництвом. Проф. Сергій Шелухин багато років пізніш дав вичерпний перегляд цих іґнорантських « приміток » на сторінках львівського католицького місячника « Дзвони ». Так само не слід забувати на вражаюче кострубатий переклад « Тунелю » Б. Келлермана Дори Сімовичевої, під редакцією Василя Верниволі, що його видав 1923 р. Оренштайн. І цей переклад аж рясніє від дивовижних форм та висловів, незвичних та чужих нашій мові.

Пишучи це, я не забув про те, що Сімович спричинився до першого видання « Карбів » Марка Черемшини, видав листування Лесі Українки до Осипа Маковея, видав матеріяли віденських архівів щодо нездійсненої латинізації правопису в Галичині тощо, але не варто позбувати мовчанкою і дані, що я їх наводжу.

**
*

*) На початку осени наступного року, Дараганові на смертному ліжку пощастило нарешті передивитися авторську коректуру « Сагайдака » у шпальтах, сама ж збірка вийшла по його смерті. (Прим. автора).

Пишучи свою статтю « Партачі життя », Олена Теліга певно мала перед своїм духовим зором справді неозору безліч таких « світлих постатей ».

Забутий тепер усіма київський поет, Маслов-Стокоз, мав таки рацію, написавши в однім вірші, надрукованім 1889 р. у львівській « Зорі », такі рядки :

Онуки і правнуки скажуть :
« Нема чого заздрить нам Спарті :
Ми мали свого Леоніда
І безліч своїх Ефіяльтів... »

З-поміж студентства різних політичних напрямів у Подєбрадах визначався даром слова та глибиною переконання Микола Сціборський; промови його свідчили також про його невпинний духовий ріст та збагачення, що рідко трапляється зустрічати, бо люди звичайно виступають перед нами в своїй однаковій, раз на все закостенілій формі.

У гетьманській групі, назагал досить мальовничій, ще більшою мальовничістю визначалися крутянин Ігор Лоський та Семен Бать.

Ігор Лоський, за свою пишну чорну шевелюру та худорлявість був охрищений — Іда Рубінштайн. Його подібність до портрету Іди Рубінштайн (праці знаного московського маляра Валентина Сєрова) була дійсно впрост вражаюча, зрештою казали, що мати його була італійка.

Бать знав усі марші російських ґвардейських полків, але, що головне, вмів їх виконувати « на ґембах » та при допомозі ударів п'ястуком в принагідну мить до якоїсь академічної шафи чи навіть табурету. Не зважаючи на таку інструментальну обмеженість, ці марші в його виконанні виходили навіть блискуче. Уенерівський сатиричний листок « Еней » вмістив світлину Батя з коротким, але вичерпуючим написом : « Павлодержавіє ».

**
*

...Моя остання зустріч з пані Оленою р. 1932 на подєбрадському корсо, недалеко від костелу, була коротка. На привітання й запит « як живеться нашим у Варшаві », пані Олена, звичайно така весела, через силу промовила : « Знаєте, так надокучило відповідати усім на цей запит. Але вам я все-таки скажу : живеться краще, як тут, у Чехії »...

Значно пізніше, аж тепер, запитуючи листами знайо-

мих, як жилося Телігам у Варшаві, я довідався, що спочатку, цебто ряд довгих років, від 1929 до середини 30-их років, Телігам велося у Варшаві дуже тяжко й зле, що жили вони вражаюче бідно. Тоді я нарешті зрозумів, чому пані Олена з такою мукою на обличчі відповіла на моє конвенціональне запитання...

5.X.1947.

(« Вежі », Мюнхен, ч. 2., 1948.)

Сергій Кушніренко

ПСИХОПОРТРЕТ

(Олена Теліга)

Природножива, мов потік балакуча,
Залюблена в ритміку соняшних днів.
Хоч пройдений шлях — це кряжі, навіть кручі,
Обличчя не знає: що смуток, що гнів.
Глибоко в душі вся іржа, вся гірчавінь,
Вона ж молода і фіґлярно-струнка!
І ось в елеґантських, майстерних рядках
Прибоєм хвилює життя надпочате.
В очах ще дитинство і танці, і сальта,
Так близько ще жарт і палкий калямбур...
Чекайте! Ні матері вдома, ні тата.
Закурим?

(« Вістник », вересень 1936, том III, річник IV, книжка 9, стор. 625.)

Валя Конда (Шангай)

НА МОГИЛУ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ З ДАЛЕКОГО СХОДУ

Я народилася на Далекому Сході, далеко від Рідного краю. Усе життя наше проходить тут серед чужого різнобарвного оточення. В цьому житті, де перемішалися мови, віроісповідання, культури й народи, починаючи з азійських і всіми европейськими кінчаючи, дуже важко приходиться українським одиницям, особливо морально. Ще до війни, Харбін, що був осередком українського національного і політичного життя на Далекому Сході, піддержував культурний зв'язок зо всіми українськими культурними осередками і тоді всі ми тут жили менше-більше нормальним українським національним життям. Але коли війна відрізала Далекий Схід від решти світу, а вкінці зліквідувала український осередок у Харбіні, розшматувала українців і розкидала їх по всіх усюдах, тоді прийшла цілковита самотність... Бо життя на Далекому Сході, особливо в Шангаю, де ми опинились, завжди мало специфічний характер : тут стикалися люде зо всіх кінців світу, маючи на меті робити гроші й тому духове життя назагал дуже тут бідне. Багато, навіть дуже багато місць і способів для марнування часу і грошей, коли їх маєш, а так дуже мало того, що могло би задовольнити культурні та духові потреби людини. Тому, звичайно, в таких умовинах великої ваги набирають книжки, улюблені письменники, поети та їх твори.

Поезії Олени Теліги були одним із джерел, що підтримували мене, вони були завжди близькі, зрозумілі і співзвучні моїй душі.

Хай літературні критики скажуть своє слово про вартість поезій, вагу творів і літературну спадщину Олени Теліги. На мою думку, Олена Теліга в своїх поезіях дає здоровий і правильний підхід до розв'язки чуттєвих питань,

у взаємовідносинах чоловіка і жінки та їх взаємовідносинах, як членів одної нації і рівноправних та рівновартних борців за національні ідеали.

Для нас, українців, як поневоленої нації, ці питання не маловажні, бо для осягнення нашої мети державної незалежности, духові сили нації мусять бути злиті в одне ціле, мусять іти в парі і рівнобіжно. На мою думку, вся вага і цінність творчости й життя такої жінки, як Олена Теліга, полягає в тому, що вона перша українка-письменниця, що зуміла гармонійно поєднати в одне ціле природні чуттєві сторінки жіночого особистого життя з національним життям. В сучасному житті жорстокої боротьби та небезпеки, мусіла змінитися роля жінки в житті і мусів змінитися теж погляд жінки на життя. Не впадаючи в крайності, Олена Теліга розв'язувала питання рівноправности й фемінізму так : В співпраці з мужчинами, жіночий елемент так само потрібний в будуванні життя і мистецтва, як і мужеський, затрачує свою солодкавість і пасивність і робиться викінченим і необхідним чинником життя. Не мають рації ті, що бачать місце української жінки лише при господарстві, в родині, ні ті, що роблять з неї лише громадську діячку, чи ще гірше — дуже коштовну здобич в руках нещасного знаряддя грошей — мужчини. Роля української жінки так само виняткова, як винятковим є положення її краю.

Тип нової українки — це не тільки зовнішня краса, жіночість, ніжність, не тільки добра мати, не тільки добра жінка, і не тип амазонки, нова українка в розумінні Олени Теліги — це збір всіх первнів, це : і жіночість, і ніжність, і радість, і боротьба, що мусять творити одне гармонійне ціле. Духове з'єднання з чоловіком в стремлінні і боротьбі за національні ідеали.

Краса життя і радощі його не полягають тільки в матеріяльному оформленні життя, а головна краса життя в його духовій змістовності.

Вірші Олени Теліги завжди давали мені, окрім чистоти естетичного задоволення, підтримку при розв'язуванні багатьох буденних питань, які приходилося і приходиться розв'язувати в умовинах, як це їх малює поетка в свойому вірші « П'ятий поверх ».

Таким є наше життя, надзвичайно нужденне в порівнянні з другими націями. Але матеріяльні турботи покриває свідомість завдань, що стоять перед нами, розуміння вимог нації від нашого покоління... А після цієї війни, « тяжких турбот ржавіючий ланцюг » ще міцніше стискає за горло

всіх українців і українка стоїть ще перед вищим завданням. Кожна з нас мусить бути свідома того, що теперішнє положення української нації стало ще важчим. Боротьба не закінчилася, вона вступила в нову фазу. Багато залежить від жінки, бо вона має великий моральний вплив на чоловіка. Олена Теліга писала : « Ще більше потрібно навчитися жінці не уникати деяких конфліктів, а шукати їх і наставляти їм своє чоло. І мужчин не відтягати від конфліктів, а підтримувати їх, незалежно від своєї вигоди і свойого спокою ». Сучасна українка мусить перенятися почуттям радости й глибокого морального задоволення зі свідомости, що вона додає чоловікові сили вказуванням на необхідність посвяти і жертвенности в боротьбі.

У цьому світлі життя і творчість Олени Теліги набирає особливої ваги, особливо її героїчна смерть, що явилась вінцем так глибоко змістовного її життя. Вона була найкращою виразницею українки нової формації сучасного нашого життя.

Хай життя і творчість Олени Теліги будуть дороговказом для нашого жіноцтва.

Ми мусимо бути горді, що українська нація має таку жінку. Незнищимий пам'ятник їй збудуємо в наших серцях, в наших душах, коли переймемося її світовідчуванням та її сприйманням життя. Тоді і наше збірне національне життя швидше відродиться після останньої катастрофи і наш визвольний рух стане твердшою ногою на шляху до осягнення своєї мети.

(« Новий Шлях » з 8.2.1947.)

Галина Лащенко

ПЕРША ЗУСТРІЧ З ОЛЕНОЮ ТЕЛІГОЮ

Наша родина збиралась їхати влітку на два місяці до Чеського Раю, гарної місцевости коло міста Турнова, на півночі Чехії. Але мій батько, професор українського Празького Університету і Подєбрадської Академії, Ростислав Лащенко, ще мав закінчити деякі справи в Академії і тому вся наша родина тим часом поїхала до Подебрад на десять днів.

Невеличкий курорт для лікування серцевих недуг — Подєбради — мені дуже сподобався. Я з цікавістю оглядала старовинний замок короля Юрія Подєбрадського над рікою Лабою : в його просторих залях, де відбувалися виклади студентам Академії, містились численні лябораторії і бібліотека. В замку був ресторан « Україна », в якому влаштовувались українські вечірки і балі.

« Академія в Подєбрадах була не лише політехнікою і навіть не лише лябораторією українця новітньої доби, — писав багато років пізніше один з абсольвентів Академії, Євген Маланюк. — Була вона також національно-суспільним середовищем, яке притягало, скупчувало й будувало — на еміґрації — повновартісно ієрархізоване національне суспільство ».

Це була справжня Alma Mater української еміґрації !

На другому боці були луки зі свіжою високою травою і масою квітів, довга липова алея над Лабою, така типова для багатьох чеських містечок і курортів. Оподалік розкинувся вогкий і темний парк, званий Обора. А в центрі міста, на головнім майдані, стояв пам'ятник короля Юрія Подєбрадського. Він особливо притягав мою увагу, бо нагадував пам'ятник Богдана Хмельницького у Києві. У міськім парку, повному квітів і цікавих рослин, по-мистець-

ки виплеканих першорядними садівниками-чехами, грали на зміну духова і струнна оркестри арії, марші й попурі світових композиторів.

Усюди був рух. Приїжджі пишалися модними туалетами. Курорт Подєбради жив своїм рухливим життям літнього сезону. Вражало те, що на кожнім кроці чулась українська мова. В парку, на вулицях, в крамницях, на пляжі — можна було побачити українських студентів, почути українську мову. Це дратувало приїжджих росіян. Журналіст Яблоновський написав злісний фейлетон про подєбрадське життя, назвавши український осередок — « осиное гнездо ».

Я була в Подєбрадах вперше.

Наша родина жила в Празі, де я з братом Олегом ходила до гімназії, тільки батько їздив щотижня на виклади до Подєбрад.

Цього літа я познайомилась з родиною Шовгенівих і перший раз побачила Олену Шовгенівну, майбутню поетку Олену Телігу, чи як її звали в родині — Леночку. Вона була студенткою Педагогічного Інституту в Празі і саме в це літо збиралась виходити заміж за студента Подєбрадської Академії — Михайла Телігу. Весілля мало відбутися швидко.

Ректор Академії, професор Іван Шовгенів, мав троє дітей. Двох синів-студентів і наймолодшу, тоді 20-літню, дочку Олену. Вона відразу дуже мені сподобалась. Висока, тоненька, з живими очима, в ясній сукні, в білім капелюсі з широкими крисами, вона була така весняна, як її 20 років, така іскриста, як соняшний день навколо неї. Її обличчя було дуже мінливе. То зовсім звичайне, а часом таке миле, що тяжко знайти миліше. Риси обличчя мала неправильні, ніс надто короткий, тонкі нервові уста. Але такий особливий склад обличчя, що деякі дефекти мало його псували. Не була красуня, але гарненька, приваблива і дуже жіноча. Мене вразила її мова, говорила так, наче ледве встигала набрати віддиху, щоб говорити. Між нами швидко спалахнула приязнь, надзвичайна симпатія. Так раптово це буває лише в дитинстві і в першій молодості. Два тижні і я говорити почала так, як вона — вибухово.

Наше молоде товариство складалось з таких осіб : Олена з Михайлом, її нареченим, Оленині брати — Андрій і Сергій, Лесь Гайовський, студент Академії, мій брат Олег і я.

На родині Шовгенівих трагічно відбилась довголітня

окупація України Росією. Старший син і Олена були українці, молодший син — Сергій — вважав себе росіянином. Його цілковито покорила російська культура, вірніше російська література, якої він був добрим знавцем. Мабуть врізалось у пам'ять життя імперського Петербурґу, де жили до революції Шовгеніви. 1917 року вони переїхали до Києва. Сергієві було тоді вже 14 років. А шкода, що ані українське оточення, ані вплив родини не вернули його до українського руху. Ні його щиро-юнацьке захоплення Євгеном Маланюком, на кілька років від нього старшим і тоді вже відомим поетом, ані розмови з іншими відомими українцями, яких він зустрічав в домі свого батька. Вдачею цей негарний талановитий студент дуже нагадував сестру: імпульсивність, вражливість, жвавість, амбітність, вроджене почуття гумору і хист творити вірші, які він підписував першою половиною дівочого прізвища матері «Намянч» (Квочковська). Вона була білоруського походження, але цілком українізована. Фізичний тип усіх трьох дітей був не український. Олена сама говорила: «В мене не український тип».

Сергій Шовгенів умів смішно оповідати, наподоблювати різні звички людей, їх голос, рухи. Мав талант артиста-коміка, хоч ніколи не грав на сцені. Олена була теж дотепна, хоч такого таланту, як брат, не мала. Коли я згадую їх обох, мені здається, що за їх веселою, життєрадісною вдачею ховалося щось неспокійне, нервове. Олена була дуже чутлива, була горда і нізащо не призналася б, що в її житті щось складається не так, як вона хоче. — «Я дуже щаслива» — говорила вона мені.

Андрій мав характер цілком інший. Був меланхолійної вдачі і мало товариський. Сергій писав про нього в листах: — «Про Андрюшу і згадувати скучно». А Олена говорила йому:

— І чого ти, Андрюшо, згадуєш все погане з нашого еміґраційного життя? Чого не згадуєш чогось цікавого, гарного? Не розумію тебе!

Старший брат і молодший менше підходили вдачами один до одного. Вони менше були разом, бо Андрій, як найстарший, був в українській армії, коли молодші лишалися з матір'ю.

Олена просила мене бути молодшою дружкою на її весіллі. Старшою дружкою, як було раніше умовлено, мала бути старша донька лектора Подєбрадської Академії, Зоня Безпалко — студентка Академії.

Єдиний раз в житті я була дружкою на весіллі і це було на весіллі Олени Теліги. Чому вона хотіла, щоб дружкою була саме я? Ми два тижні тому познайомились і інтереси життя мали досить різні: я вчилась ще в гімназії. А Олена мала багато приятельок-студенток, яких знала давно. Мабуть на це було кілька причин. І те, що наші батьки були професори однієї високої школи, і наша раптова приязнь, і те, що до мене з великою симпатією ставився тоді її брат Сергій, на що родина Шовгенівих дивилась прихильно.

Погода була чудова! Наше молоде товариство ходило часто на прогулянки. Про що ми тоді не говорили! Про театр, знайомих, вечірки, про чехів і їх часом дивні для нас звичаї, про багато інших речей, а найбільше про літературу. Цікаво, що ні Олена, ані ніхто з родини Шовгенівих не говорили про те, що Олена пише вірші. Поетом в родині вважали Сергія, але він писав по-російськи і був членом російських літературних гуртків у Празі: «Скит поэтов» і «Далиборка». Лиш багато пізніше я довідалась, що Олена вже тоді писала вірші. Але це були її літературні початки і вона не хотіла ще ними хвалитися.

Нас можна було бачити над річкою, в Оборі, в міському парку, в замку... Часом ми дуже пустували і завше знаходили над чим можна посміятися. Було весело і безжурно. Про минуле згадували мало. Перед нами було життя і думалось, мріялось — про майбутнє. Часом Олена зі своїм нареченим лишали нас. Вони були перед весіллям і мали про що порадитись і поговорити. Олег теж кудись тікав, був ще хлопчиком і мав свої хлоп'ячі інтереси, і я лишалась з Лесем і Сергієм. Чи ж думав Сергій Шовгенів, коли писав в той час свій вірш про Київ, де були такі слова:

Туда, за золото пшениц,
Где Киев, Киев мой нагорный,
Где сладко пилось из крениц
Журчащих влагой животворной,
Где пел в предместьи соловей,
Порой сиреневой закатной,
Про цвет украинских бровей,
Про вольность жизни благодатной!

... що в цім Києві 1942 року трагічно загине його сестра Олена

Я дивувалась, як Олена могла собі вибрати за чоловіка

Михайла Телігу. Він здавався мені людиною нецікавою. Кілька років пізніше мені говорив про це письменник Микола Чирський :

« Я завше рахував Олену Шовгенівну дівчиною розумною. Пригадую один випадок. Якось пізно ввечорі, сидячи в парку, схований між деревами, почув я розмову двох панночок на такі теми, на які дівчата їх віку звичайно не говорять, зайняті своїми дівочими інтересами. Одна з дівчат була Олена Шовгенівна. Коли пізніше я довідався, що вона вийшла заміж за Михайла Телігу, то я подумав, що в Олені помилився. Тоді я її довший час не бачив. Але пізніше, коли я знов зустрінувся з нею і поговорив, я переконався, що вона таки справді непересічна жінка. А подружнє життя і кохання — це, мабуть, щось таке особливе, що потребує зовсім окремої мірки ».

Михайло Теліга був тихою, скромною людиною, спокійної вдачі, не дуже здібний. Власне, мав здібності музикальні, добрий слух і грав на бандурі. Вчився в Академії довго, але пильно. Був працьовитий і, що дуже цінно, мав почуття обов'язку. Свою наречену любив дуже.

— Леночко, ти найкраща від усіх, — казав він. Це бавило Сергія.

— Леночка гарненька, — казав він про сестру, — але не красуня. Є багато кращих від неї.

Проте для Михайла вона була найкращою.

Якби Михайло Теліга не зустрівся з Оленою, він, напевно, прожив би своє життя тихо і непомітно. Життя це поруч з такою жінкою, як Олена, поставило Михайла Телігу у виїмкове становище і примусило виявити такі риси характеру, які при інших обставинах залишились би скритими : витримку, такт, терпеливість, вірність. І через вірність до кінця — мученицька смерть.

— Олена Теліга загинула за Україну, її чоловік загинув за неї, — сказала мені 1942 року, себто багато років пізніше дружина Олега Кандиби-Ольжича. Але Михайло знав, за яку ідею гинула його дружина, духом був близький до цієї ідеї. 18-літнім юнаком пішов до української армії і разом з армією перейшов усі її героїчні і трагічні етапи ще до зустрічі з Оленою. Михайло Теліга — це тихий герой.

Професор Шовгенів дістав з Америки за друк однієї книжки гроші. Вирішили ці гроші вкласти на видатки, зв'язані з весіллям Олени. Їй запропонували вибрати : чи зробити скромне весілля в колі найближчих приятелів, але зате молоді зможуть на два тижні поїхати у шлюбну

подорож, чи влаштувати « гучне » весілля, але вже без шлюбної подорожі, бо на все не вистачило б грошей. Олена вибрала гучне весілля на цілі Подєбради !

Старший брат Олени, Андрій, сказав : — Не розумію сестру. Я б вибрав на її місці скромне весілля, але зате шлюбну подорож...

Бажання Олени збулося. Було запрошено багато гостей, а вечеря мала відбутися в залі готелю « Централь ». Цей готель весь був тоді найнятий українцями для Академії; там жило тоді кілька українських родин — між ними родина Шовгенівих. Ми дістали запрошення на весілля.

« Юлія Степанівна та Іван Опанасович Шовгеніви, сповіщаючи про шлюб своєї доньки Олени з Михайлом Телігою, просять Вас вшанувати своєю присутністю вінчання в євангелійській церкві 1. серпня о годині 7. вечора та весільний чай, що має бути того ж дня після вінчання в готелі « Централь ».

Моя мама з дружиною професора Отто Ейхельмана ходили замовляти торти на весілля Олени Шовгенівни. В день шлюбу їх мали послати на адресу Шовгенівих. Вранці я зайшла до цукерні, щоб подивитись, як виглядає наш торт. Я глянула і... жахнулась. Торт був прекрасний, пишний, такий, як уміють робити тільки в Чехії та Відні. Це був чудовий архітектурний твір з крему, цукру, яєць, сметани, родзинок і інших добрих у світі речей. Але на центральному місці було палаюче червоне серце, а з боків двоє голубків, що цілувалися. На превелике здивування панночки, я попросила голубків і серце негайно зняти.

— Але ж це весільний торт ! — переконувала вона мене. Я вперто домагалась свого і вона неохоче це виконала.

Вінчання було ввечорі в євангелійській церкві. Людей поприходило багато, повна церква. Були там не лише українці, але й чехи. Прийшли подивитись з цікавости на православне вінчання. Бадьоро і радісно співав хор. Молодих обвели тричі навколо аналоя. Священик каже їм урочисті і гарні слова, повні глибокого змісту. При світлі свічок і лямп виринає схвильоване і радісне обличчя молодої. Забулась — про що ми умовились напередодні — подивитись, хто стане перший, на килимчик, Олена чи Михайло. Бо за давнім звичаєм, той, хто стане перший, буде головою в домі.

З церкви молоді поїхали додому, де їх зустріли батьки Олени зі святим образом. Пані Шовгеніва була в білій сукні. Обличчя її було втомлене і виглядало старшим її віку. Зате професор Шовгенів мав вигляд дуже свіжий і молодий.

Сьогодні виходила заміж найулюбленіша з його трьох дітей, його Леночка. В родині так і рахувалось: Леночка — «татова дочка». Андрій був ближчий до матері, Сергій любив однаково тата й маму.

До дому Шовгенівих зійшлися всі запрошені гості. В гарно удекорованій залі столи були уставлені підковою. На центральнім місці посідали молоді, з боку дружки з боярами. Моїм боярином був молодший брат Олени, Сергій. Я в біло-рожевій сукні, волосся в льоках зв'язане широкою стрічкою. Панна Зоня теж святочно вбрана. Але що з Оленою? Ще два дні тому над річкою в простенькій сукні без усяких прикрас, вона була чудова і я з замилуванням дивилась на неї. А тепер в пишній шлюбній сукні, вона виглядала гірше, ніж у звичайні буденні дні. І яка вона бліда... Певно вона дуже схвильована. Але яке в неї мінливе обличчя.

Приносять різні страви і розмови під кінець весільного обіду все голосніші і жвавіші. Виголошують тости, кричать «Гірко!». Але ані п'яних, ані надто великої гульні не було. Потім повідносили столи, звільнили залю і молода з молодим танцювали козачка. Олена Теліга виявила свій хист до танцю. Її танець, особливо її козачок, це не було лише добре технічне виконання певних фігур і па. Вона вся, кожним фібром своєї істоти, віддавалась ритму танцю. Її танець — це було саме життя, сама радість, самий сміх! Чи ж не мусить бути якраз таким наш козачок?!

Кожний крок — сліпуча блискавиця,
А душа — польовий буйний вітер.
Розгоряються уста і лиця
Неспокійним пурпуровим квітом.
Не впіймаєш! Я — вогонь, я — вихор.

Пізніше, взимку, Олена приїздила до Праги на баль і зупинилась у нас. «Столичний» баль вона скритикувала:

— У нас в Подєбрадах ліпше танцюють, — сказала вона.

Другого дня після балю, я ввійшла до кімнати, де вона спала. Я почала щось говорити, але вона не чула, що я кажу, хоч я говорила голосно. Олена недочувала. Але вона недочувала часом і трішки. Цей дефект був мало помітний. І бувало це з нею не завжди, але, головним чином після втоми. Цікаво, що так само часом недочував її брат Сергій.

Зате Олена мала інший внутрішній музикальний слух, так потрібний їй при танцю.

Весілля тривало далі. Голосні оплески покрили останні такти козачка. Потім молодий грав на бандурі. Його поважно схилене обличчя робило контраст до радісно-схвильованого нервового обличчя молодої. А далі почали танцювати вальс і інші гості.

Повна вражень верталась я до дому. Весілля завжди приємно бачити, але особливо цікавить воно кожну молоденьку дівчину, якою була тоді я. Засмучувало мене лише те, що за кілька днів наша родина мала виїздити до Чеського Раю.

Тут, у Подєбрадах, було так цікаво, так весело, а там, в Турнові, не було ані однієї української родини, самі чехи! І нащо нам туди їхати? Тим часом, тому що я була дружкою на весіллю Олени Шовгенівни, ми й так затримались в Подєбрадах на десять днів довше.

Усе молоде товариство вийшло провадити нас на двірець. Поприходили й інші знайомі. Умовились листуватись, а восени знов побачитись. Поїзд рушив, в мене на очах тремтіли сльози. І тільки казково гарна природа Чеського Раю з густими лісами, стрімкими скелями, урвищами, розвалинами старовинних замків так мене захопила, що я дякувала татові, що сюди нас привіз.

Від моїх нових друзів з Подебрад приходили листи. Сергій з гумором описував подєбрадське життя. Олена писала, як вона прибирає і прикрашує свою милу кімнатку. Видно, вона захоплювалась своїм родинним життям. Одного листа, написаного типовим для неї «кучерявим» почерком, Олена Теліга кінчала словами: «І щоб моя дружка Галя стала на все життя моїм молодим другом».

Життя склалось інакше. Олена з чоловіком досить швидко виїхала до Польщі. Я лишилась у Чехословаччині, а потім опинилась у Парижі. Я вийшла заміж, перервалося знайомство з родиною Шовгенівих. Але я ніколи не забувала Олену. Вона пізніше мені теж призналася, що завжди цікавилась моїм життям і розпитувала про мене.

Багато років ми не бачились, щоб зустрітись пам'ятного 1941 року. Різне було життя, але одна мета і вона з'єднала нас і багатьох інших у Києві.

« А СМЕРТЬ ЇХ БЕЗСМЕРТЯМ ЗУСТРІЛА »

(У двадцяті роковини смерти)

Діла добрих обновляться,
Діла злих загинуть.
Т. Шевченко

Визначний польський поет Юліюш Словацький писав : « Героїзм вважається за чесноту вищу над усі інші. Є це чеснота дуже рідка і мало наслідувана. Є це вогонь небесний, який виносить людину над інших, щоб вона могла зробити добро багатьом, чи всім ».

В різні доби історії українського народу ми бачили багато прикладів героїзму українських людей. Такі приклади героїзму дала нам і новітня історія України — перша і друга світові війни і повоєнні часи. Серед тих постатей є багато жіночих імен. Однією з них є Олена Теліга, визначна українська поетка, публіцистка і революціонерка, яка мужньо йшла у саме полум'я боротьби і до свого мученицького кінця лишилась вірна своїй ідеї. Її смерть особливо болюче відчула українська громада, бо її талант поетеси і публіцистки в той час вже яскраво сяяв на нашім обрії. Її смерть особливо зворушує, бо арешт її не був неочікуваний. Щораз чорніші хмари нависали над нею — вона чекала на можливий арешт і все ж не лишала свого посту.

В Нью Йорку існує Ґалерія Слави. 20 років мусить минути від смерти визначної людини, щоб ім'я її могло бути вписане в тій ґалерії у плеяду славних імен. 20 років мусить минути, щоб відшуміли всі пристрасті навколо померлої людини і вчинки її могли об'єктивно оцінити з віддалі часу. Олена Теліга належить до тих постатей, про які можна сказати словами О. Олеся з його « Жалібної пісні » :

А смерть їх безсмертям зустріла.

Тепер, через 20 років від часу її геройської смерти, український нарід міг би ввести її в Ґалерію Слави своєї Батьківщини. Ми тепер далеко від України, де велику жертву Олени Теліги не можуть оцінити наші люди, де народ не знає про неї, а ті, що знають, не сміють голосно *називати* її ім'я. Олена Звичайна пише, що « в лютому 1942 року без труни, без хреста й напису спочила вона в холодних обіймах братської могили Бабиного Яру ». В 1961 році малорос Євтушенко написав у Києві вірш під назвою « Бабин Яр », що став дуже популярним. Там він висловлює своє співчуття масовим жидівським жертвам гітлерівців. Масовий морд без суду є злочин. Ті, що це чинили, переступили якусь межу, якої переступати ніколи не можна, якщо людина хоче зватися людиною. І зрозуміло, що про забитих без суду згадують, пишуть, накручують про них фільми. Але що ми, українці, мусимо почувати, коли читаємо, як в Україні згадують про жидівські жертви, і ні словом не пишуть про наші українські жертви, що лягли в тому ж Бабиному Яру чи в інших околицях Києва в тих же самих часах !

Про них в Україні не пишуть, і підростаюче молоде покоління не знає їх імен. То хай же наші голоси з вільної землі звучать на славу тих, які цю славу заслужили, хай наша молодь вільного світу ставить їх як приклад до наслідування, хай чужинці якнайбільше знають про нашу боротьбу і жертви не тільки давньої, але й нової української історії. Настане час, коли і наш голос почують в Україні. Та коли той час прийде — не знаємо. В Євангелії від Марка, в XIII розділі пар. 33., Христос говорить до своїх учнів — Петра, Якова, Іоанна і Андрея : « О дні же тім чи годині ніхто не знає, ні янголи на небі, ні Син, а токмо Отець. Дивіться, бдіте і молітесь; бо не знаємо, коли прийде час ».

Олена Шовгенівна, по чоловіку Теліга, мала безжурне дитинство. Народилась в Петербурзі, як третя, наймолодша дитина в родині. Це була жвава, цікава, але трудна до виховання дівчинка : капризна і дуже амбітна. Нагадувала і зовнішністю, і характером свого батька, здібного інженера-гідрографа, професора Політехнічного Інституту. Коли з боною ходила на прогулянки до Літнього Саду, зупинялась біля тих статуй, що їх 80 років перед тим потайки малював у білі петербурзькі ночі малярський челядник цехового майстра Ширяєва, Тарас Шевченко. Вдома був затишок бур-

жуазного мешкання, світла дитяча кімната, багато забавок, гарно ілюстрованих дитячих книжок. Часом — о, радість для дітей! — їх брали до театру на «Гарбоконика», «Снігуроньку» чи «Царя Самана». В літі «дача», найчастіше у Фінляндії, улюбленому місці виїздів петербурзьких родин. Маленька Леночка Шовгенівна росла далеко від України і навіть не знала рідної мови. Україну уявляла собі з картини Куїнджі, яка висіла у них в їдальні: білі хатки, шапки солом'яних стріх, пірамідальні тополі. Не українська вихова дітей в українських інтеліґентських родинах на Наддніпрянщині було в той час явище загальне. К. Гридень пише в статті «Олена Теліга»: «Жила українська інтеліґенція загальноросійськими інтересами». Вийнятків було дуже мало. Тому й розпливалось так багато наших людей у російському морі.

Перелом у житті приніс 1917 рік. Прийшла приголомшуюча вістка про зречення царя. На історичну арену вийшли нові люди, а революційною декорацією того часу було море слів і багатообіцюючих гасел. Генерал О. Удовиченко в книзі «Україна у війні за державність» пише: «Царська армія деморалізувалась, втрачала свою боєздатність. Мільйони вояків української національности, вкраплені в частини російської армії, вимагали формування окремих українських частин. Організувалися військові з'їзди у Києві».

Ще до большевицького перевороту і втечі Тимчасового Уряду, професор Шовгенів з родиною переїздить до Києва і стає професором Київської Політехніки. Мешкала родина на передмісті Києва, на Шулявці. Там був великий будинок біля Політехніки, де жили родини професорів. Там мешкав з родиною Петро Іванович Холодний, бувала Софія Федорівна Русова. Олена Шовгенівна стала ученицею відомої гімназії Дучинської, яку потім большевики закрили. З'явились нові подруги, нові знайомства. Але не довго тривало спокійне життя. Перед навалою большевиків професор І. Шовгенів мусів виїхати з Києва. Старший Оленин брат Андрій відійшов з українською армією. Олена і її брат Сергій лишились у Києві з матір'ю і переживали постійні зміни влади. Місто обстрілювали, місто недоїдало, у місті йшли арешти, нічні труси. Яку масу вражень мусіла пережити тоді Олена! Києва за часів спокійних вона не знала. Бачила Київ тільки «в боях ранений». І все ж відчула вже тоді його чар. Міста величного — на горах, над могутньою рікою — з безмежною широчінню просторів на другому боці Дніпра. Вже знала про Україну, мусіла задумува-

тись над українсько-російськими відносинами. Але у підлітка, що відвідувала школу, це ще не був світогляд, лише підвалини для світогляду. Ще жила в сфері своїх напівдитячих інтересів. Але образи і голоси рідної землі відтоді вже жили в юній душі. Ще багато чого не розуміла, але несвідомо вже прийняла в своє серце дух рідної землі.

Життя ставало невимовно важким для дружини «петлюрівця». Та, нарешті, на весні 1923 року вдалося їй з дітьми виїхати до Польщі, до міста Тарнова, де був тоді центр української еміґрації. А 1924 року переїхала родина Шовгенівих до Чехословаччини, де професор І. Шовгенів був обраний ректором Подєбрадської Академії, яка відіграла таку велику ролю в житті української еміґрації. І, власне тут в культурному українському центрі, 17-літня дівчина Олена усвідомила себе остаточно як українка.

Коли приїхала до Подєбрад, вона говорила тільки поросійськи. Але вже за рік склала іспит на матуральних курсах і записалась студенткою літературного відділу Українського Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова. Щодо українського усвідомлення, на неї особливо великий вплив мали її вчитель Леонід Мосензд, її щирий приятель Василь Куриленко і її чоловік Михайло Теліга. Цікавий був її вибір. Улюбленица родини, особливо батька, завжди оточена молоддю, вона зупиняє свій вибір на постаті скромного студента лісового відділу, сина кубанського козака. Але вибір цей був вдалий, хоч Михайло Теліга не робив блискучої кар'єри і, крім музичних здібностей (був добрим бандуристом), ніякими талантами не відзначався. Та Олена, палка, нервова, потребувала в партнери людини спокійної і терпеливої. І саме таким був Михайло Теліга. Вона оцінила в ньому принциповість, відданість обов'язкові, патріотизм.

Професор Шовгенів з дружиною переїхав до Варшави. Дещо згодом, коли Михайло Теліга закінчив студії в Подєбрадській Академії, переїхали до Варшави і Теліги. 1929 року померла мати Олени і з її смертю родина Шовгенівих, властиво, розпалась. Професор Шовгенів через деякий час одружився, Андрій працював у Чехословаччині, а Сергій переїхав до Вільна. З ним, своїм улюбленим братом з дитячих літ, Олена розійшлась через його москвофільство.

Перші роки в Польщі Телігам жилося важко. Олена старалася допомагати чоловікові. Працювала моделькою в фірмі жіночої одежі, потім вчителькою в українській школі на Празі (частина Варшави). Діти тієї школи дуже її любили. Потім Михайло влаштувався краще і вона могла більше

часу присвячувати читанню і літературній праці. Важке життя її не прибило. Рятували вроджена життєрадісність, відданість чоловіка, розпочата літературна праця, веселий шум великого міста, здоров'я, молодість.

Варшавський період духово дуже багатий в житті Олени Теліги. Коли в подебрадський період вона усвідомила себе як українка, то у Варшаві вона викристалізувала свій світогляд. Велику ролю відіграв у тому редактор « Вістника » Дмитро Донцов. Його вплив на молоде покоління був у ті роки дуже сильний, і молода жінка захоплювалась його ідеями, його постаттю. Заголовком одного вірша, присвяченого Д. Донцову, є « 1933-1939 », роки її співпраці і частих зустрічей з Донцовими. Редактор « Вістника » відгадав у ній натуру обдаровану, складну і глибоку. Все скоро схоплювала, бо мала тонке і вірне поетичне чуття. Вона ж характеризує духовий вплив на неї Донцова :

І коли твоя душа воскресла
Знову мчиться у осяйну путь,
Не питай чиї надхнені весла
Темний берег вміли відштовхнуть.

Олена Теліга стає блискучою і вірною співробітницею « Вістника », як в передньому слові до своєї книги « Поетка вогняних меж » висловився про неї Донцов. Вплив Донцова безперечно сильно позначився на її творчості. Відкрились нові обрії. Українське життя встало перед нею у всій скомплікованості своїх протиріч. Досвідчена керма Донцова, уважне читання інших поетів — допомогло їй не розпливатися у своїх почуттях-емоціях, а зберегти сконцентрованість думки. Тепер вона не лише вбирає в себе нові враження, але й приходить до певних висновків. Тепер вона цікавиться громадським життям еміґрації, життям підсовєтської України, цікавиться політикою, від чого її поезії і статті стають дуже актуальними. Невірно кажуть, що поети далекі від реального життя і політики. Політикою цікавились Шевченко, Франко, Міцкевіч, Красінський і багато інших поетів. Ольга Русова-Базілевська (внучка Софії Русової), згадуючи юну Леночку Шовгенівну подебрадських часів, пише : « Лена була здібна і вчилась добре... Любила вести диспути на літературні теми. Любила й розуміла поезію ». В той час « не цікавилась політикою і навіть не любила її ». Була паночка « сентиментальна, екзальтована і ця екзальтованість була навіть трохи істеричною ».

Щодо тієї « сентиментальности » я розумію це інакше. Дівчина мала дуже чутливу нервову конструкцію. Вона сприймала всі враження гостріше, ніж більшість інших, сильніше їх переживала, була вщерть наповнена ними. Але це не була сентиментальність.

Щодо « істеричности », то на мою думку це була екзальтованість. Але таку екзальтованість мусіла мати й Жанна д'Арк.

Олена Теліга зближається з націоналістичною молоддю, яка була згуртована в Українській Студентській Громаді, виголошує реферати. Її світогляд усталюється і, образно висловлюючись, ґотично витягається вгору. Поступово вона входить в духову атмосферу поетів так званої празької школи і починає писати не лише вірші, але й статті. Саме у Варшаві постали найкращі її твори. Написала небагато віршів, ще менше статтей, але в них вона торкається багатьох тем : про сучасний стиль, про цивільну відвагу, про питання жіночої емансипації. У вірші « Засудженим » вона відзивається на смерть Біласа і Данилишина, у Відозві ОУН — на братовбивство в Житомирі. В той час це була цивільна відвага виступити у статті « Сліпа вулиця » з критикою журнала « Жіноча Доля », не лякаючись образити вельмишановану всіми редактора журнала, сенаторку Олену Кисілевську. Коли співробітник « Вістника », Юрій Липа, виступив проти Донцова, Олена Теліга стає на захист Донцова проти Липи в гостро написаній статті. Так само сміливо критикує газету « Жінка », редаґовану посолкою Міленою Рудницькою, « що є органом центрального українського жіночого товариства Союз Українок у Львові ». Можна погоджуватись чи не погоджуватись у цих питаннях з Оленою Телігою, але навіть ті, хто з нею не погоджуються, мусять визнати, що для молодої публіцистки, щоб виступити проти відомих в українському світі особистостей, треба було цивільної відваги. В статті « Партачі життя » вона осуджує українське суспільство, яке оточує Шевченка, так само в інші роки Франка, Міхновського, Олену Пчілку. Вона обвинувачує це суспільство за брак цивільної відваги. Цікаво, що правдиво обдаровані поети переважно бувають відважні. Такими були Байрон, Сервантес, Шіллер, Шевченко, Франко, Леся Українка, Ольжич, Юрій Липа і інші.

Молода людина завжди горить яскравіше, коли захоплює її якась ідея. Олену Телігу починав все більше притягати світогляд українського націоналізму. В неї було дуже розвинене почуття нового в житті. Вона глибоко пережи-

вала кожне враження, бурхливо реаґувала на події, чуйно прислухалась до нових голосів. Марія Башкірцева, талановита малярка і авторка відомого « Щоденника », писала у 1876 році : « Найгидкіше, що є на цьому світі, це не належати до нього, жити, ніби сховавшись ». Олена Теліга де в чому нагадує Марію Башкірцеву, хоч мали вони зовсім інші зовнішні умови життя і жили в різних добах. Башкірцева жила в розкоші, Теліга була еміґранткою і зазнала злиднів та поневірянь еміґраційного життя. Але вони обидві натури діоністичні, революційні. « Я обожнюю життя таким, як воно є, — пише Башкірцева в « Щоденнику », — з усіма стражданнями, хвилюваннями, сльозами, що їх Бог мені посилає ». У Теліги знаходимо :

Не бійся днів заплутаних вузлом,
Ночей безсонних, очманілих ранків.
Хай ріже час лице — добром і злом !
Хай палять серце — найдрібніші ранки !..

Спільне в них — велика амбіція, бажання *слави,* талановитість, уміння відрізняти головні речі від дрібних і здібність передчувати майбутнє.

Франсуа Коппе, член французької Академії, визначний поет і драматург, описуючи свої враження про Марію Башкірцеву, підкреслював між іншим її « вольовість у ніжності ». Сергій Литвиненко в статті « Зустрічі з Михайлом Телігою » пише, що Михайлова дружина « полонила своїм щирим сміхом, влучним дотепом, блискавичними думками і ще чимось, чому тяжко було *знайти окреслення* ». Аж потім, ближче її пізнавши, він зрозумів, що це була « *ніжність у силі* ». Як подібна ця характеристика з характеристикою Франсуа Коппе Марії Башкірцевої !

Башкірцева в Москві відчувала себе чужою. Вона цікавилася Україною, її історією, радо говорила з селянами. Але в Гавромцях серед тодішньої української шляхти було їй тісно : « Я тут нещасна, трачу час », « я пліснявію, мучуся ». За своє коротке життя вона не встигла віднайти правдиве обличчя свого народу. Телізі було легше. Жила мрією про поворот, жила як « Ангел » Лермонтова « повна чудесним бажанням ».

На чужині знайшла вона в своєму серці залишену перед роками Батьківщину.

Деякі поети передбачають у своїх віршах своє майбутнє. У Теліги таке ясновидіння є в поезіях « Поворот », « Неповторне свято », « Безсмертне », « Лист ».

Тема смерти завжди цікавила поетів. У багатьох вона стало повторюється в наслідок їх песимістичного наставлення до життя. У деяких вона зв'язана з вічними питаннями Початку, Кінця, Вічности. Ці поети можуть дуже любити життя, але не можуть не думати про ту велику годину, коли воно відходить від людини. У Олени Теліги теж звучить тема власної « гарячої » смерти. Вона згадує про це у вірші « Лист ». Та в неї це з'єднується з бадьорим духом її поезій. Вона чарувала в житті якраз своєю свіжістю і життєрадісністю, хоч мала і свої розчарування, свої важкі переживання.

Але це не була та мертва еміґрантська « тоска », від якої російська поетеса Маріна Цвєтаєва з еміґрації тікає назад до Совєтів. Цвєтаєва писала : « Не можу... Не можу... Пустка... Хіба ви її не чуєте — пустку ? » Цієї « пустки » не позбавившись і на « родінє », вона в 1937 році покінчила самогубством.

Теліга зуміла в еміґрації подолати розпач і знайти мету життя, і то не лише в поезії. Знайти оточення, яке їй допомагало розвиватися і рости. Чи Цвєтаєва в російському еміґраційному середовищі не знайшла такого оточення? П. Мілюков, на літературному вечорі 1930 року в Парижі, качужи, що російські літератори лишаться на позиціях відриву від життя, мав на увазі головним чином молодих. А літератор Анненський писав : « Наша еміґраційна поезія непомірно сумна, анемічна і далека від живої дійсности ». Він кличе поетів вернутися до дійсности, яка вимагала вже іншої поезії — мужньої, суворої. Те, чого він хотів від російських поетів, вже мала українська поезія. І власне — українська націоналістична поезія.

На початку 1920-х років, в перші роки еміґрації, у всіх було духове піднесення під враженням недавньої збройної боротьби і короткотривалої державности. Далі постають українські високі, середні і спеціяльні школи, преса. Але еміґрація затягається, виникають в різних осередках труднощі, зв'язані зі скитальчим життям, занепадає патос. Націоналізм надає українському життю нових живих форм. І молодь, яка завжди шукає нових шляхів, відзивається на гасла націоналізму. Ольжич так характеризує ці шукання :

Воно зросло з шукання і розпуки,
Безжурно мужнє, повне буйних сил.

Молодь Галичини, Волині, Холмщини, Закарпаття, Буковини і еміґрації об'єднується. « Націоналізм, — писав

Микола Сціборський, — зродився, як явище органічне, саме в собі, що вилонилося з глибин нації, як зрілий плід нового часу, нової епохи».

Більшість поетів на поетичну творчість витрачають найбільше своєї життьової енергії, і та творчість є найбільшим зосередженням їх думок. Теліга на цьому не зупиняється, і цим духом близька до Ольжича, який, сам визначний поет, писав:

Нащо слова? Ми діло несемо.
Ніщо мистецтво і мана теорій.
Бо нам дано знайти життя само
В красі неповторимій і суворій.

У Теліги, з її прекрасним поетичним даром, це не була «мода» іти з новим рухом. В цьому було почування дуже глибоке. Не плекати самітньо свій талант, а віддати себе на служення організації, ідеалом якої є свідомий організований чин. В цьому вона бачила найкращий шлях до визвольних змагань. Після довгих шукань, 1939 року у Кракові, вона стає членом ОУН.

1. вересня 1939 року почалась війна. Гудуть сирени, мешканці Варшави тікають до бомбосховищ. Президент Мосціцький звертається з промовою до поляків і прохає їх стати на захист Речіпосполитої. Рухаються без перерви військові колони... Вводяться військово-польові суди. Приїздять перші втікачі з західніх районів Польщі і оповідають жахи. Навколо Варшави риють окопи. В тій атмосфері панічного настрою у Варшаві, Олена Теліга лишилась спокійною, самоопанованою. Мала, зрештою, школу — пережила підлітком війну, яка з особливою силою лютувала в Україні.

У варшавський період, на деяких статтях Теліги помітно вплив Донцова. Але в краківський період актом вступу до членства ОУН вона вже діє незалежно від нього, бо Донцов до Організації не увійшов, не підпорядкував себе її законам і цим порушив перше правило націоналізму.

Олена Теліга напружено слідкувала за подіями в Карпатській Україні 1938-39 років, хоч сама безпосередньої участи там не приймала. А 1940 року, коли в рядах націоналістів стався розкол, вона це дуже болюче переживала.

Переходовим етапом на Київ був Львів... Вона оглядає такий люблений, знайомий і такий змінений Львів. Наступний етап в її дорозі на Київ — Рівне. Невеличке волинське

містечко було переходовим пунктом у транспорті на Схід. Через Рівне таємно пересилалось патріотичну і пропаґандивну літературу і все це під боком у Райхскомісара Коха, який якраз Рівне обрав своїм осідком. В Рівному ж була централя ґештапо для України.

22. жовтня 1941 року, Олена Теліга приїхала до Киева. Як визначний член ОУН, вона має призначення зорганізувати Спілку Українських Письменників, якої вона стає головою і при якій редаґує літературний тижневик « Літаври ». В передовій статті « Нарозстіж вікна » вона кличе до вільної творчости всіх майстрів пера. Кличе їх стати самими собою і відчути свою приналежність до народу.

Головна мета націоналістів на українських землях, звільнених від 21-річної совєтської окупації, було — організувати духовість української людини. Таким організатором духовости українського народу була й Олена Теліга. В статті « Розсипаються мури » вона писала : « Чужі ворожі руки встигли виховати покоління, ограбоване з усіх найбільших людських духових цінностей — національних почувань ».

Історія твориться вірою в щось абсолютне і вічне. Ті, що пішли в Україну 1941 року, понесли цю віру на східні українські землі. Прийшов час зустрічі підсовєтських людей з еміґрацією і з людьми, що прибули із західньої України. Скільки було радісних зустрічей, переважно з людьми старшої ґенерації, але й скільки відчувалось неприязні, спочатку прихованої, а як почались переслідування приїжджих німецькими урядами, цілком відвертої. Про це пише Теліга у своєму останньому листі до Олега Лащенка. Все ж, не зважаючи на жахливі умови, ворожість москалів і помосковщених елементів, большевицьких провокаторів, які доносами і підкопуванням нищили українські національні сили німецькими руками, за неймовірно короткий час зроблено було багато. Навіть російський журналіст, Николай Февр, який з еміґрації приїхав тоді на звільнені від большевиків землі, мусів визнати, що « українським сепаратистам вдалося захопити спочатку ряд позицій в адміністрації, пресі ». Це важливе признання, бо його висловив ворог української незалежности.

Україна, територія майже рівна Німеччині, стала прерією дикого Заходу, де не діяли ніякі закони, крім закону сильного. « Атмосфера в цілій Україні згущувалась, а в Киеві зокрема », — згадує в статті « На зов Киева » О. Жданович.

9. лютого ґештапо заарештувало всіх, хто прийшов до Спілки...

Які важкі години провела Олена Теліга у в'язниці! Молодість не може погодитись з думкою, що це кінець, що повороту до життя вже немає. Блимав вогник надії... І знов ясно розуміла — надії нема. В Італії, під час боротьби за незалежність, в кінці 1850-х і на початку 1860-х років, з'явились жінки-патріотки, які для визволення батьківщини офірували свої маєтки і ризикували своїм життям. Особливо популярною була серед них молода талановита поетка, дочка ремісника, Джяніна Міллі. В своїх віршах вона оспівувала надії італійського народу і викликала ентузіязм. Її називали музою італійського відродження. Вона старалась піднести становище італійської жінки, заснувала декілька шкіл для жінок. Померла *багатою*, оточеною увагою і адорацією. А муза нашого відродження 30-х і початку 40-х років у в'язниці чекала смерти.

В той самий час, як і Теліга, була заарештована сестра Лесі Українки, Ізидора Борисова. Вона сиділа в іншій камері, Олени Теліги ніколи не бачила перед тим. Але вони розмовляли через віконечко, і то в такий спосіб. Теліга трохи недочувала. В нормальних умовах життя цей дефект був в неї майже непомітний. І вона хотіла, щоб це було непомітно. Але після всіх хвилювань, очевидно, це збільшилось. В камері вона була не одна. З нею була молода дівчина, імени якої пані Борисова не пригадує. Вона була не приїжджа, а місцева. Пані Борисова говорила, а дівчина передавала Олені Телізі її слова. Але відповідала Теліга. Вона казала: «Хто міг думати, що це все так скінчиться».

Але раз сказала: «Що ж, хай буде так. Якщо це потрібно для України».

Не ридала, не билась в істериці. Вона, що колись писала: «А душа вклоняється просторам і землі за світлу радість — жить!» — з християнською покорою прийняла свій хрест.

20 років минуло від дня смерти Олени Теліги. За ці 20 років приходилось багато чути в еміґрації про похід українських націоналістів на східньоукраїнські землі. Згадували й Телігу. Деколи це говорилось так: «Поїхала, нічого вона там не зробила»...

Чи ще гірше: «Бідна Теліга! Як вона там попалась!» Наче пташка, що піймалась до клітки. Люди часто не розуміють суті нашої сучасности. Того, про що писав професор Г. Федотов, родом москаль, у своїй книзі «И есть и будет»,

виданій у Парижі 1932 року. Він писав: «Ми є свідками бурхливого і надзвичайно небезпечного для нас процесу: народження нової української свідомости, в ґрунті нової нації. Вона ще не народилась остаточно і її доля ще не визначена». Рятунок для єдинонеділимської Росії проф. Г. Федотов бачить у «духовому притяганні російської культури». Але це ж якраз і перешкоджало українцям пізнавати й розвивати в колоніяльних умовах свою культуру, шукати свою правду. Це бачив і молодий Шевченко, коли 1845 року відвідав Україну.

Я посію мої сльози, —
Мої щирі сльози.
Може зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крови,
Чистої, святої!

Через утрату віри в свою правду прийшло ослаблення характерів. І власне тому українську людину могла опанувати російська культура. Олена Теліга була однією з тих, які боронили свою правду «Правдивих глибин і висот української духовости». Боронила для того, щоб Україна могла стати перед світом у весь свій потужний зріст» («Братерство в народі»). Юрій Липа каже: «Місія письменника в суспільстві — провідництво». У Олени Теліги це почуття було. І вона знала про відповідальність письменника. В статті «Братерство в народі» вона пише: «І коли ми несемо ідею українського націоналізму на свої землі, не сміє бути ні одного порожнього слова. Кожне гасло має вростати в нашу землю». *Треба було в той час з еміґрації і західньої України, на звільнених від большевиків українських землях, заманіфестувати українську ідею.* І хоч могло це в тих умовах тривати дуже короткий час, але хто може знати, яке коріння пустило там це вільне слово — усне і писане. Німецький філософ і соціолог Ґеорґ Зіммель писав: «Політичні теорії стають дійсністю, коли сповнюються реченці». Часом тих реченців треба чекати довго.

Діяння Слова — таємниче. Недаремно Христос порівнює

Слово із зерном. І, хто знає, чи з тих зерен в глибині людських душ таємно не зростає новий плід.

Минуло багато літ з того часу, коли молоді українські націоналісти рушили до своєї столиці — Києва, а звідти розійшлися по Україні. Немає в більшості живих учасників подивугідного своєю жертвенністю патріотичного пориву. Але лишилась леґенда. Овіяне леґендою і недовге, яскраве як блискавка, життя Олени Теліги.

ІЗ ДОПОВІДІ У 30-ЛІТТЯ СМЕРТИ

Євген Маланюк якось казав мені, що Олена Теліга провадила дуже товариське життя. І що власне це відбирало в неї багато часу. Що інакше з неї могла б бути друга Леся Українка. А я думаю, що в ті роки Олена Теліга для душевної рівноваги потребувала цього. Йшла інтуїтивно тим шляхом, який найбільше підходив їй, зрештою і була в той час молода.

Олена Теліга не злякалась (у Варшаві) зарібкової праці, яку міняє залежно від обставин. Часово працює в школі з малими дітьми. Іван Коровицький казав мені, — а він тоді часто зустрічався з Телігами, — що діти її любили. Інтуїтивно вміла знайти шлях до дитячої душі. Впливало й те, що була така мила, безпосередня, життєрадісна. Серед усіх прикрощів буденного життя рятує молодість і вищі духові інтереси.

Українське політичне життя мало тоді три осередки на еміґрації. У Варшаві був центр УНР — Олена в перші роки свого життя у Варшаві бувала там і приятелювала з поеткою Наталею Лівицькою-Холодною, в Берліні був центр гетьманський, і в 30-ті роки, вже по всіх осередках українського розселення, могутньо ріс рух націоналістичний. І до цього руху вона приєднується, стає членом ОУН і приступає до праці в культурній ділянці. З властивою їй глибиною відчувань за останній рік багато пережила.

Олег Кандиба-Ольжич керував цілістю праці ОУН на Східніх Землях України і майже не мав відпочинку. Він просто горів, захоплений новими плянами, як і всі в його оточенні. Проте щодо самих німців нічого доброго від них для українців не очікував. Але наближались певні історичні події і треба було їх використати, нав'язати контакт з людьми на Великій Україні, духом нам близькими, ширити

наші ідеї і тим посилити боротьбу за душу народу. Що це був шлях небезпечний, були свідомі цього...

За 2-річне перебування німців у Києві були два періоди. Перший, короткий, коли у Києві була німецька армія — за той короткий період можна було багато зробити — і було дуже багато зроблено. І це подивугідне, бо Київ був тоді прифронтовою лінією. З неймовірною швидкістю оживали всі ділянки життя, оживали на руїнах, бож уся центральна частина міста згоріла від вибухів мін, які, відходячи, заклали большевики. Повернувшись через два роки, вони казали, що це зробили німці.

Другий період, коли на місце військової влади прийшло ґештапо і змінився курс. Приховані вороги, що ліпше орієнтувались у всьому, як німці, почали діяти. І коли у Києві і по всій Україні загинуло стільки наших людей, то в значній мірі завдяки доносам совєтських аґентів. В тому, що це були аґенти, німці не орієнтувалися. І все ж Олена Теліга — повна віри в перемогу національних первнів України. І оптимістично кінчає свого останнього листа до Олега Лащенка : « Перші ж збори по « зміні » пройшли у вийнятково прихильній атмосфері і одну людину, яка вилізла з закидами управі (щодо напрямку) — решта членів абсолютно закричали, а було всіх тих членів понад 40 душ... »

Пізніше в Берліні, вже по смерті О. Теліги, Дм. Донцов сказав з докором на рахунок націоналістів : — « То що ж, її затягли туди до праці, а потім там покинули ». О. Ольжич не знав про цю розмову, але припускав, що можуть так говорити. І в жовтні 1943 року у Львові казав мені, що коли почались арешти і розстріли, він говорив з Оленою Телігою і умовляв її від'їхати. Але вона відмовилась. Вона дуже захопилась працею, яка вже давала позитивні наслідки. Велике зацікавлення працею було й у інших членів Спілки. Тож тільки подумати : в місті голод, холод, велика частина міста вигоріла і багато людей не мають мешкань, лише випадкові пристановища. І на цьому тлі у цих людей таке зацікавлення літературною працею, таке захоплення нею. Це показує, що Олена Теліга вміла їх зацікавити, може тому, що сама всією душею увійшла в цю працю. І вони, що жили в духоті сталінської диктатури, були спраглі вільного слова.

На Різдво гурток українських пань, серед них Людмила Івченко, Марія Юркевич і інші влаштували Свят-Вечір, певно, скромний, бо було зле з харчами, і запросили кількох приїжджих, власне для них цей вечір і влаштували, бо

ці люди нічого не мають у Києві. На тому Свят-Вечорі була і Теліга. В 1951 році, в Нью Йорку, Людмила Івченко в розмові про О. Телігу сказала мені : « Не кожному Бог дає таку смерть ». Вона відчула це. Але Олена Теліга таку смерть давно передчувала.

День перед арештом О. Телігу зустріли на вулиці пані з Жіночої Секції при Міській Управі — Тамара П. і Олімпіяда Скорупська. Пані Тамара в середині 50-х років померла в Канаді. Пані Опімпіяда проживає зараз у Маямі. Їх вразило, як схудла Олена Теліга. Вони попередили її, що в місті йдуть арешти... Що можуть зробити засідку в Спілці. Відповіла : « Як же мені туди не піти ? Там прийдуть інші, а мене, їх голови, нема ». Щоб виконати свій обов'язок, відкинула останню можливість порятунку. Це не легко, та ще людині молодій, талановитій, та ще такій життєрадісній. Це трудний момент, мати змогу врятуватись і це відкинути. І цікавий психологічно : нервова, дуже чутлива жінка в дрібницях життя, незламна і тверда в час смертельної небезпеки.

Бездоганно виконав свій обов'язок і її чоловік, Михайло Теліга. Коли ґештапо обсадило Спілку і запитали заарештованих : « Хто є членом Спілки, хай піднесе руку ! », один з членів Спілки, зміркувавши, що при тій ситуації членство в Спілці є небезпечне, руки не підніс. Михайло Теліга, інженер по фаху, не був членом Спілки — не був ані поетом, ані письменником. Але глянув на дружину, хвилину вагався, і руку підніс. Розумів свою дружину, цінив її працю, лише турбувався, як вона це витримає. Це вирозуміння, з яким до неї ставився, терпеливість, делікатне відношення і поміч — Олена це цінила і потребувала його. Спокійна, дещо мовчазна вдача Михайла, його зрівноваженість і такт, були для неї відпочинком, так потрібним їй у її швидкому духовому рості.

Чоловік її в першу чергу думав про неї, пам'ятав свій обов'язок піклуватись нею і зв'язок їх був міцний.

У в'язниці готувалась до смерти, примирена з тим, що її чекає. Може мала ще надію, але припускала думку, що звідси вже не вийде... І тут треба відмітити ще одно, що є виключним в постаті Олени Теліги — Героїні. У кожного народу є героїні, у багатьох народів є поетки. Олена Теліга є поетка і героїня. Може тому її постать, овіяна чаром написаних і не написаних поезій, така хвилююче-зворушлива, така близька нам усім. За життя не видала ні однієї збірки, але була дуже цінена і дуже відома, як поетка.

Умирала не старою, виснаженою хворобою людиною, а ще молодою, повною сил... А це завжди будить особливий жаль. Стояла на межі свого віку, « найвищого шпилю », коли встигла вже багато дати — і ще так багато обіцяла.

В еміґрації О. Телігу не забували ніколи. Надто яскрава це була постать і надто незвичайні були обставини, серед яких вона працювала і вмерла. Але і в еміґрації вона мусіла витримати « пробу часу ». Одні згадували її з подивом — це без виключення були люди з середовища її однодумців. Деякі з іншого політичного осередку, не так через неї особисто, як через оточення, з кличами якого вона йшла, — веліли дещо її замовчувати. Один літературний критик назвав її вірші « альбомними », а через чверть століття польський публіцист Лободовський сказав, що її лірика краща від лірики Лесі Українки — драматичні твори Лесі Українки він поставив окремо.

Велику ролю при оцінці її постаті грали особисті відношення, політичні моменти, непорозуміння і заздрість. Сучасникам трудно було об'єктивно підійти до її життя на тлі таких ще недавніх подій. Але гострота світоглядових розбіжностей, які часом доводили до ворожнечі, у віддалі літ ставали більш доступні об'єктивній оцінці. І це відчулось на сторінках української преси. У 30-тиліття її смерти про неї згадали в українських часописах найрізноманітніших напрямків. І ніби оновлена, вже вічно молода, з висот київських горбів виступає постать жінки, яка вміла поставити чоло проти вимог гітлерівських загарбників. Весь світ жахався жорстокостей ґештапо. Після поразки німців, на ці теми були написані численні спомини, повісті, п'єси, сценарії, з'явились численні фільми. Кожний драматург, кожний режисер світового імени вважав би пісню її життя за багатющий матеріял до величнього твору. Але велика, обдарована Богом країна і все, що діється на її землі, досі в тіні. В Совєтському Союзі висовується на світло тільки Москва. І збайдужілий у своєму еґоїзмі, наляканий Захід боїться чіпати пекучих питань, щоб не розгнівати Москву. Але, по виразу Олени Теліги —

Життя не стоїть, а йде
З гострим сміхом і гострим плачем.

Прийдуть зміни і одного дня яскраве світло впаде на нашу землю, яка має свою глибоку, стару-прастару культуру, своїх визначних державних мужів і має своїх героїв.

Смерть Олени Теліги і її друзів це відповідь тим запеклим нашим ворогам, які ведуть проти нас пропаґанду серед чужинців, що українці співпрацювали з Гітлером. Події, зв'язані зі смертю Олени Теліги і її однодумців у другій світовій війні, точно відомі. І дають точну відповідь. « Не солодка розчуленість над самими собою, — писала Олена Теліга в статті « Прапори духа », — а велика і мужня любов до своєї нації, до свого минулого, до свого народу і до всього великого і шляхетного, передусім до своїх героїв, яких так довго переслідував і замовчував ворог. Українське мистецтво має підхопити і піднести високо прапори тих героїв, прапори найліпшого вияву нашої національної духовости ».

Олег Лащенко

НА КИЇВСЬКИХ ВЕРХАХ

Заметемо вогнем любови межі...
О. Теліга

...Як Олена Теліга сама передбачила, був це «осінній день прозорий», коли з чоловіком Михайлом, її невгнутою аж до самої смерти опорою, й друзями повернулась до свого раненого Міста. «Сонцем — міг їм дійсно здаватись — кожний кущ і камінь у ці хвилини гострі і щасливі». Поверталась через вісімнадцять років після того як дівчинкою-підлітком, ще мало свідомою національно, була втікала з матір'ю та братом на еміґрацію.

Повернувшись, принесе зі собою виповнений сторицею той талан свободи, що був даний їй як політичній еміґрантці.

Прозорими словами висловлює останню ціль своєї й своїх друзів дороги до Києва: «Ми не йдемо накидати згори нову ідею чужому середовищу, лише зближаємось зі своїм народом, щоб спільними силами великим вогнем любови розпалити знову ті самі почування, які ніколи не згасали, почуття національної спільноти та гострої окремішности».

Зустріне вже в Києві своїх.

З радісним — «А, нарешті, приїхали!» — відчиняє прибулим двері в мешканню чи скоріше навіть «цитаделі» Культурної Референтури Організації, на вул. Короленка 45., молоденький закарпатський поет Іван Ірлявський, відтепер один з її близьких співробітників. Кілька місяців згодом приймуть вони вінець тої самої долі.

Зустріч обертається в дружній «бенкет» з виміною перших і тому таких гострих і непомильних спостережень.

Відкоркована пляшка вина, що її Теліга зберігала для цієї хвилини ще з Кракова і тости, які розсипають щастя і оптимізм, за « наш остаточний тріюмф » !..

Ще раз звучатимуть такі ж гучні та бадьорі їхні тости на зустрічі нового, 1942 р. в Києві і до того ж в реставрації « Київ », але радість вже буде тут затьмарена, бо на це вимріяне свято не можуть прибути деякі спільні друзі — почав « діяти » окупант.

Мешкання Культурної Референтури — заставлене паравanами, здавна занедбане, з різного походження і віку меблями, та вже зі захованою потайки одним з його нових молодих господарів зброєю — перше пристановище Теліги, згодом вони переїдуть на своє власне мешкання, зрештою таке саме голодне, холодне, темне, де температура опускатиметься до зера, виключатимуть електричний струм, замерзатиме у водопроводі вода... Третє й останнє їхнє приміщення — найміцніше з усіх : це каземати ґештапо — одідичені ґештапом від НКВД, не тільки правом меча, але й однієї « моралі ».

Перед Оленою Телігою розгорнеться в Києві все те, про що мріяла вона роками : « не зимна самота і сірих днів покірний шерег » та « значать все — не сірим, а червоним ». Тут дійсно « варто буде жити чи вмирати » !

Можемо пошкодувати, що не проваджено хроніки тих днів — думка про щоденник була навіть виникла в одного з мешканців квартири КР : кожний мав би вписувати у спільну книгу хоч рядок чи два зі свого непроминального досвіду дня. Та цю думку не здійснено — з мотивів конспіративних і надто сильно полонила жива і неповторна дійсність !..

Тоді, цієї осени 1941 р., зі згарищ і руїн, всупереч волі окупанта починали знову підніматись, увінчані національними емблемами, вежі ворогом знівеченої і знесвяченої Столиці. Власними українськими силами прокладаються основи оновленого життя Міста.

В постаті Олени Теліги виходить на висоти Міста не тільки українська жінка і не тільки поетка, але насамперед член організованих націоналістичних лав. На чолі їх стоїть на цих Київських горах молодий чоловік, духовій чистоті якого — за одним образовим висловом — могли б позаздрити принци блакитної крови : Олег Кандиба-Ольжич.

Включившись в систему Культурної Референтури Організації, Олена Теліга ніби помножує саму себе через координацію своєї праці з працею побратимів свого духа й

собою інспірує і помножує працю їхню. Слово зливається тут в нерозривне одно з акцією політичною: українська культура вступила на лінію фронтову, щоб висловити і ствердити повноцінність українського духа у світі, де попередній окупант нашу музу «запльовував, залузував», а новий — її взагалі не визнає.

Визначена Організацією на голову столичної Спілки письменників і редакторку єдиного в той час на українському материку періодичного літературного видання, Олена Теліга виповнює те призначення докраю.

Якось в дружньому колі висловить сумнів, чи правом їй припала честь провадити столичний орган культури. На запит співрозмовника — хто ж був би відповідніший? — називає без роздуму блискуче ім'я одного публіциста на українському Заході. Та відповідь: «Це право маєте власне ви, пані Олено, а не він, бо ви є тут, а він там», цебто що вона зважилась приїхати, а він не приїхав — вже не заперечує...

І дійсно, Олена Теліга мала внутрішнє право бути і редакторкою тижневика літератури і мистецтва «Літаври», і головою Спілки письменників не тільки з рації свого таланту, але й того ідейного горіння і тої відваги, які провели її через «темні води» та проложені ворогом межі до оточеного дротами смерти Міста. Весела, з іскристим сміхом молода жінка, що — здавалося — може уся поринути в блискавичному ритмі козачка, — вийшовши на ці кам'янисті київські верхи, вміє бути «тверда й сувора». Як колись заповіла була: «... Тяжке змагання наші душі зоре, Щоб колосились зерна перемоги».

Безкомпромісово освітлює цілі, очищеного національною революцією, українського мистецтва. Говорить про його високе завдання «віднайдення всіх тих цінностей, які б скріплювали, а не розслаблювали душу нації»; про «віднайдення ...правдивих глибин і висот української духовости і створення для них стрункої й незнищимої форми...», щоб в українському мистецтві жила «велика і мужня любов до своєї нації і до всього великого і шляхетного...». Бо це мистецтво має виховати «сильних і твердих людей української нації, що вміють жити, творити і вмирати для своєї Батьківщини»!

Здавалось, це самозрозумілі правди, властиві кожному здоровому суспільству; та висловлені новими словами, з безмежною щирістю та запалом в пустошеному стільки

років тотальним терором і тотальною неправдою Місті — вражали.

Самі наголовки її статтей — « Розсипаються мури », « Нарозстіж вікна », « Братерство в народі », « Прапори духа » — вдаряли як гасла. Бож з ідеї націоналізму, що їх Олена Теліга зі своїми друзями несла, для неї не сміло бути « ні одного порожнього слова ». « Кожне гасло має вростати в нашу землю, а не засмічувати її порожньою лускою ».

Підтримує на дусі молодих авторів, навіть, коли б їхні твори були мистецьки невиразні, але виростали б з національних джерел і навпаки — заперечує вартість творів, яким бракує морального ґрунту й — що найгірше — які хотять приподобатися новому окупантові.

Збирає, організує, інспірує письменників. Хоч серед них так мало було справжніх письменників, переважно ідейно та мистецьки ще зовсім сира молодь, впливаючи словом та ще більше прикладом власної самопосвяти. Точна і ділова як редакторка і як голова Спілки знаходить в собі силу і час зайнятися в цілях допомоги письменникам і справами такими далекими від літературної творчости як господарські. Це та діяльність, яку Ольжич, в одній зі своїх поезій назвав : « діла і змагання сторукі » !

Сама Олена Теліга, сміючись, часто цитує тепер Ольжичеве « ніхто бо не знає години, коли і де його справа покличе », ніби так, жартома пригадуючи своїй власній душі про повинність повсякчасно стояти на сторожі.

Навіть, коли множаться зловіщі ознаки кінця, то свідома свого власного покликання, зі свого посту, що був постом експонованих, не хоче зійти. Хоче бути вірною власній правді, що лише прикладом великої цивільної відваги й безкомпромісовости аж до смерти можна вплинути на занепалу душу свого суспільства так, щоб воно переродилось « в націю, варту своїх великих героїв ».

На домагання друзів, коли ворог вже починає просто цілять в неї, залишити Київ — все впирається : « Я добровільно вдруге з Києва не виїду ».

Готова прийняти « удари і дари Господні », непохитно « палить лямпаду в чорну ніч ». За ціну ясних привітів не хоче купувати собі у ворога ні ордену, ні самого життя. Хоч так ніби легко здавалось було перейти межу, коридор зі своєї ще не запечатаної редакції до кабінету редактора вже перелицьованого після арешту Івана Рогача « Українського Слова » й притакнути курсу рабства в користь нового

« визволителя ». Так, як зробив це дехто, з її по крові, але не по духу, земляків.

Зі загостренням протиукраїнського німецького терору — наповнюється призначення Олени Теліги. І приходить її моральний, хоч і трагічний тріюмф.

Ще якби « неусистематизований » терор окупаційної військової влади т. зв. влада цивільна обертає в тотальний. Могло здаватись в той час в Україні, що для німецького окупанта важливіше завдання побороювати — і то якими засобами поборювати ! — український націоналізм, ніж большевизм московський ! Верховоди НКВД, що під масками різних « фольксдойче » розгостились в адміністраційному окупаційному апараті, знають добре, кого їм треба насамперед нищити : це вже не сальви насліпо, а скеровані на конкретних людей і конкретні установи.

Кількакратно перекочуються через Місто хвилі арештів. Одного по одному убивають друзів Олени Теліги й змітаються національні українські організації, почавши з найвищого політичного представництва — Національної Ради. З них ніби леґально активно діє ще тільки Спілка письменників з її головою, Оленою Телігою.

Незаслонена від долі і вітрів тої лютої зими 1941/2 р., стоїть тепер ця тендітна жінка — що нагадала собою одній молоденький дівчині киянці « ніжну квітку орхідею » — ніби на самому коні свого трагічного і пораненого Міста, як живе втілення неподоланої ідеї.

« Душі зимні і ворожі », що були спочатку горнулись до Олени Теліги та її друзів як « знатних іноземців », зорієнтувавшись, що Оленою Телігою керує не чужа сила, а відданість власній батьківщині, відвертаються. Сиплються доноси. Зате другі, що за словами Олени Теліги, були колись « менш настирливими приятелями, — оточують власне тепер нас особливою пошаною і підтримкою ». В основі незмінні співробітники з « Літаврів », заводить спроба зірвати Спілку зі середини.

Ім'я Олени Теліги стає відомим усьому Місту.

Як згадує Ніна Драй-Хмара, дружина замученого поета, вона не знала тоді в Києві ані одної української родини, що не говорила б зі захопленням про Олену Телігу : Олена Теліга очарувала всіх свідомих українців — киян, здавалась на тлі тої брутальної дійсности неначе янголом.

Усі боялись за її долю. На кожному кроці чигали небезпека і провокація. Проте численні українські родини не

завагались відчинити перед подружжям Теліг двері своїх мешкань, пропонуючи притулок на випадок небезпеки.

Так в нагороду за її вірність родилось те братерство в народі, до якого Олена Теліга та її друзі закликали. Вогнем любови замітались проложені ворогом межі. І слово поеткинаціоналістки вростало в душі її земляків, щоб закільчитись в них і рости колосом перемоги.

(« Наш Клич ». Буенос Айрес, 15.6.1967.)

В лютім 1942 р. пролунала з Києва вістка, що Олена Теліга не живе. В першій лінії національного фронту впала українська революціонерка й поетка. Впала, замордована, бо неухильно змагалась за свободу українського Слова.

Її життя — як сама передбачала, — відплило « мов корабель у заграві пожежі », коли вона, перемагаючи « темні води й полум'яні межі », саме зійшла була на кам'янистий верх « нашого прекрасного », хоч і « похмурого берега ». Бо місце, де в останні дні свого життя стояла Олена Теліга, було справжнім шпилем українського світу.

Про дорогу на ці вершини розказує власна поезія Олени Теліги — життєпис її душі. Початки цієї дороги — ще тільки несвідомий « бунт » : « підвладна власним, не чужим законам », душа « не хоче слухатись порад » « партачів життя » і « радісно і стрункo біжить під вітер і під град »; хоче вирватись з рутини пристосовництва середовища, яке тоді оточувало її, у світ справжніх вартостей і почувань — « щоб крикнув хтось : ненавидь і люби — і варто буде жити чи вмирати ! »

Навіть власна літературна творчість — хоч позначена високим суспільним наголосом — не може задовольнити її. Ім'я Олени Теліги, як поетки, вже набирало свого власного звучання, але для палкої, звернутої до високої слави душі здавалось замало бути в час « канонади грізного грому » лише поеткою. Перемагаючи в собі « звичку », вічний знак жіночости — діву, вона прагне сама взяти з обважнілих чоловічих рук зброю, і « вдарить твердо там, де треба вдарить ». Для найвищого лету не вистачило їй поезії, як такої. Лише усвідомивши своє суспільне призначення й безпосередньо включившись в реальну боротьбу, в стихії національної революції знаходить Олена Теліга простір і опертя своїм крилам, й піднімається на найвищий шпиль життя — Київ 1941-1942 рр. Її творчість, що « мрією була рока-

ми », переливається « в дійсність і можливість ». Обрії далекі, за якими тужила — « там, за лісами неспокійно спить в боях ранений, мій трагічний Київ » — тепер осягнула : « Ждане довгі дні » — корона її життя, її « неповторне свято », коли серце « відчує певність, мов нехибну шпаду » — прийшло зі своїми « безсмертними дарами ».

В постаті Олени Теліги стоїть на висотах вкритого терором, підступом та злиднями міста не тільки українська жінка і не тільки поетка, але — насамперед, — член організованих націоналістичних лав, одна з відповідальних осіб за суверенність українського духового життя. Визначена Організацією на становище голови Київської спілки письменників і редакторки тоді єдиного на Центральні та Східні Землі періодичного літературного видання, вона виповняє це призначення докраю. Правду голошеного слова старається послідовно прокладати в життя. Безкомпромісово освітлює цілі очищеного національною революцією українського мистецтва й рівночасно змагається за життя звірених їй органів. Сміючись, часто цитує тепер Ольжичеве — « ніхто бо не знає години, коли і де його справа покличе », ніби так, жартома, пригадуючи своїй власній душі про повинність повсякчасно стояти на сторожі. Навіть, коли множаться зловіщі ознаки *кінця*, то — свідома власного покликання — зі свого посту, що був постом експонованим, не хоче зійти.

Готова прийняти « удари і дари Господні », непохитно « палить лямпаду в чорну ніч ». За ціну ясних привітів не хоче купувати собі у ворога ні « ордену », ні самого життя !

В колі своїх братів і сестер, « дорогою одною » йде Олена Теліга неухильно на зустріч кривавій долі, щоб « перебрати у неї провід життям » (Леся Україна).

Колись хотіла йти « крізь січні в теплі квітні », « крізь біль розлук у радість стріч » тепер — крізь свій Січень іде. « Вітри віють безперестанку, — пише з Києва в своєму останньому листі, — мороз такий, що ми всі ходимо, як святі Миколи, або снігові баби... Замерзає вода у водопроводі, зі світлом все роблять різні експерименти. Пальта в нас неімовірно легкі... Одним словом : « Сніг і вітри над моєю отчизною ». Але за снігом і за цими вітрами вже відчувається і яскраве сонце, і зелена весна... » Сама цієї Весни і цього Сонця вже не побачила, але відгортала дорогу до них.

У своєму трагічному Місті не мала Олена Теліга ані часу, ані мабуть творчої волі присвятитись власній поезії

— віддала себе справі. Але зроджена у ці гострі і щасливі хвилини її програмова стаття або навіть щоденна розмова, були позначені тим « найхмільнішим плином », що є знаком правдивої і високої — хай навіть не розкритої у віршах поезії.

Підняла була в Києві свій голос на найвищу ноту і дотримала її до самого кінця. Високий тон її останнього Співу ніде не зірвався. З повним голосом прийняла той « найбільший дар », що його просила від Бога : « гарячу смерть — не зимне умирання », і як дороговказ до переможного повороту, як застава нашої власної долі світить вона крізь « чорну ніч », що знову залягає Місто, нам на чужину !

(Календар « Слово » на 1967 рік.
Торонто, В-во « Вільне Слово », 1967.
Стаття п. н. « Олені Телізі ».)

С. Литвиненко

ЗУСТРІЧ З МИХАЙЛОМ ТЕЛІГОЮ

I

Було це весною 1919 року. Був прекрасний соняшний день, що прийшов незауважений у тяжкому бою з матросами, а надвечір, підтримуваний санітаром, я шкутильгав у напрямі недалекого лісу, куди вже не долітали ворожі стрільна.

Здалека видно було під першими деревами лісу невеличку купку людей, а над ними, причеплена до гілячки дерева, повівала біла хоругвка з червоним хрестом.

Це перев'язочний пункт нашого куреня.

За нами і перед нами у тому ж напрямі несли або вели ранених.

Кожний з них радісно вдивлявся у білу хоругвку. Рахував вже відлеглість кроків, бо під цією емблемою віри і милосердя бачив своє спасіння. Вірив, що хоч може не цілком і не відразу, але зменшаться його терпіння та скаліченим частинам тіла повернеться давня сила й зручність.

І тому самі приспішали ходи або нетерпляче підганяли санітарів.

Поміж деревами лежать і сидять ранені, чекаючи своєї черги. Над одним пораненим похилена військова постать з червоним хрестом на рукаві. Це лікар. Єдиний чоловік на цілу громаду, до якого зійшлись усі з своїми болями і стражданнями.

Лише один він та два вже літні санітари. Як же він один усім допоможе?

В цей момент лікар швидко встає і підходить до другого раненого, і тоді я побачив його обличчя. Боже, та це ж хлопчик. Не більше 19 літ. І у його руках доля оцих

десятків тяжко і легше покалічених людей? Неможливо!

Бідні ми! І на саму цю думку рана з подвійною силою заболіла. Знесилений присів на землю та критично приглядався праці того «молокососа». А він кидався дослівно від хворого до хворого, м'яким, сливе жіночим, а водночас рішучим, недопускаючим сумніву, голосом кидав короткі накази хворим і санітарам.

Блискавичними рухами щось робив, після чого хворі переставали стогнати, і кидався далі. Недовше, як по півгодині, моя скептична усмішка зникла, а перемінилась у подив, а по зробленню його тонкими ніжними пальцями мені перев'язки, я вже був ним захоплений.

— Хто це такий? — питаюся врешті вже вільного санітара. — Та це вчора увечорі прислали нам зі штабу «хвершала». Теліга Михайло зветься.

Тим часом бій пригасав.

Начас наспіла допомога відкинула матросів далеко на схід.

Моя частина, яку я відшукав, відійшла в резерву і розташувалась під лісом недалеко перев'язочного пункту. Сонце вже зайшло, а йому на зміну виплив ясний місяць, неначе продовжуючи день. Щось тягло мене на «пункт». Хотілось ще раз сьогодні побачити молодого фельдшера. Пішов.

Недалеко від брезентового санітарного шатра на тлі зануреного у тінях лісу, облита ясним місячним сяйвом, незабутня картина: довкола грубого пня у мальовничих позах лежать та сидять козаки: дехто скинув шапку і місяць вилискує на голених головах, кидаючи тінь на обличчя від пишних «оселедців». Інший розкинувся горілиць і пильно вдивляється в небо, неначе зорі рахує, а знову деякі похилили голови на схрещені долоні, сперті на цівках рушниць. На пеньку сидить молодий юнак.

На колінах сперта бандура.

Кругом ідеальна тиша, в яку вкрадаються лагідні скарги бандури і ніжний ліричний тенор, що співає думу про Байду.

Пальці ритмічними рухами посуваються по струнах. Юне, гарне обличчя з чепурною по-козацьки підстриженою чуприною, підняте легко вгору, осяяне місячним світлом, видається нереальне, просто надприродне.

Задивлені в далечінь сірі очі, якби бачили все те, що кажуть слова думи.

А кажуть вони про лицарів козачої доби, про велич

і потугу козачого духа, про безмежну любов до батьківщини, про глибоке почуття лицарськости та слушности козачих змагань за волю.

Звуки пісні далеко не розходяться, бо гурт слухачів поквапно ловить їх серцем і душею, ховає десь глибоко і далі не пускає.

Це молодий фельдшер Михайло Теліга старими думами будив до чину дітей українського відродження.

Майже три місяці Теліга був при нашій частині і за цей час своєю ніжною, лагідною вдачею, веселими влучними дотепами, сердечним піклуванням пораненими, а до того великою відвагою в боях полонив серця всієї нашої частини без вийнятку, а я особисто мав щастя стати його побратимом. Вир війни розлучав нас і знов знаходив, аж з кінцем 1920 року розійшлися наші шляхи на довше.

II

По двох роках сидження у польських таборах інтернованих та блукання по західній Галичині, кинула мене доля у місто Новий Санч на Лемківщині. Мешкав я на «голуб'ятнику», тобто у кімнатці на горищі будинку моїх щирих знайомих, п-ва Филиповичів, та готувався до вступних іспитів до Краківської Академії Мистецтв. Котрогось літнього дня невеличким товариством знайомих поїхали до недалекого курорту Криниця. Коли виходили з двірця у Криниці, кинулась нам у вічі досить велика жовта афіша, але ніхто її якось не прочитав і пішли далі. У самому курорті замаяла більша кількість цих жовтих афіш, аж хтось з товариства приглянувся їй ближче і аж у долоні ляснув: «Панство! У криницькому кургавзі концерт українського бандуриста!» Мені щось в серці тьохнуло. Підступаю ближче і читаю, очам не вірячи. Дійсно, концерт українського бандуриста Михайла Теліги і то... сьогодні.

Моє здивування і захоплення було несамовите. Бож і дійсно приїхати вперше до Криниці, щоб потрапити якраз на концерт Михайла.

Зразу ж кинулись ми до каси кургавзу. Набули квитки і там довідався я, що Михайло мешкає таки в кургавзі, але кудись пішов, бо ключ був у портьєра. Решта дня присвячена була на ловлення у найнеможливіших закутинах курорту Михайла та на вічному забіганню до портьєра — чи ще не вернувся додому.

Врешті, пів години перед концертом, Михайло з'явився.

Обійманням, вигукам та обопільному плесканню себе по плечах та колінах, в часі, коли він передягався у дуже гарний стилевий стрій, не було кінця і лише третій дзвінок, що кликав його на сцену, розділив нас. Концерт був імпозантний. У великій, дуже гарній залі кургавзу, не було ні одного порожнього крісла. Слухачі, серед яких українців з Криниці та околиці було яких 20 %, решта поляки, вітали бандуриста однодушно дуже прихильно. Не одну думу приходилось йому виконувати по два, а то й три рази, а при кінці програми прямо не дозволили зійти йому зі сцени, домагаючись ще і ще. Звідкілясь появилася маса квітів, якими дослівно закидали Михайла. Та й не дурно. Грав і співав Михайло прекрасно. За ці останні роки, що ми не бачились, технікою гри та багатством репертуару пішов він дуже вперед. Голос скріпився, змужнів, хоч і залишився той питоменний йому ніжний ліричний тембр. Ну, та й сама постать. Стрункий, вище середнього росту, з гарним, ніжним обличчям і прекрасними руками, одягнений у ефектовний народній одяг, робили своє, а зокрема жіночі серця танули.

Одним словом, успіх був такий великий, що управа кургавзу зразу ж по концерті просила Михайла залишитись на завтра, сама відсуваючи якусь імпрезу, призначену на завтра, на пізніше, аби лише Михайло залишився.

Михайло Теліга згодився і на другий день відбувся знов концерт, з таким же успіхом, як і попереднього.

Ясна справа, що до Санчу я того вечора не навідався, а залишався з Михайлом і разом з групою місцевих українців, до півночі, бенкетуючи на його честь у ресторані того ж кургавзу, а потім майже до рана проговорили, згадуючи давнину та міркуючи за сучасне.

Тоді ж я довідався, що Михайло робить заходи виїхати до Подєбрадської Академії, що чекає документів на виїзд, які мають бути десь за місяць; зараз є вільний і тому постановили ми, що по завтрішнім концерті їдемо до мене, до Санчу, бодай на пару днів.

Три перші вечори ми з хати не виходили, бо не хотілося нікуди йти. Ми самі собі вистачали. Були прекрасні місячні вечори. Михайло сідав під вікном, а я лягав на ліжко, слухав і вдивлявся у його постать, осяяну місячним сяйвом, так як тоді, коли його вперше побачив.

Глибоко в душу впивались звуки бандури і співу, а думками віталось далеко, під Київ і ще далі.

Прекрасні три вечори, наповнені смутком радісних спогадів. Ці три вечори найбільш лишилися мені в пам'яті, бо

вони були лише наші. Тільки його й мої. Що не передумалось за тих небагато годин?! Скільки плянів, проєктів на наше дальше, національне, і наше особисте зокрема! Розум пхав його у Подєбради, мене у Краків, а серця обох нас тягнули на батьківщину. Чекали війни, здобуття назавжди Золотоверхої Столиці, а навіть в'їзду разом у його кохану Кубань, яку він не бачив інакше, як лише в Україні, створення сильної української армії, в якій ми бачили себе обох, і творча, наполеглива праця над зміцненням, закріпленням своєї державности. Свого особистого життя в Україні поза військом — в перші роки ми не уявляли. Воно мало початись вже аж тоді, коли українська самостійна держава, всіма визнана, із могучою мілітарною силою стане на власних ногах. Аж тоді йому ввижався медичний факультет Київського Університету, а мені Київська Академія Мистецтв.

Так минули нам три дні... Та надалі залишитися на самоті не дали нам люди. Михайлове інкоґніто виявилось і треба було його впровадити в доми усіх моїх знайомих, українців.

І щоденно надвечір можна було бачити на вулицях Нового Санчу двох юнаків, у одного з яких, на рамені, через плече висів якийсь дивної форми великий предмет у сірому футлярі. Це Михайло у моєму супроводі ішов співати лемкам пісень та дум з далеких українських степів.

За час побуту Михайла у Санчі, здається двічі виїздили ми з ним на концерти до лемківських сіл Лабови та Нової Весі. Тоді вперше лемки побачили український народній струмент, про який майже ніхто з них не чув.

Враження з цих концертів було величезне. Треба сказати, що слова Україна, українці, українське, які раз-у-раз лунали у Михайлових думах, були ще тоді на Лемківщині не тільки не популярні, а навіть ворожі в очах лемка, це були синоніми зради всього «руського». Про це все Теліга був попереджений, однак мимо того, враження на селян було таке сильне, що коли під кінець першої частини Михайло проспівав думу про Зруйнування Січі, де зокрема підкреслив слова «а московська вся старшина церкву грабувати» — то половина залі ридала повним голосом. Коли ж на закінчення усього концерту проспівав думу про Головного Отамана Симона Петлюру, де те ж ясно сказано про боротьбу з московською комуною, то заля гриміла від оплесків та вигуків захоплення. А коли після концерту пішли на «плебанію» на вечерю та наніч, то за нами йшов цілий гурт

селян, який розсівся на широкій веранді приходства, чекає, аж ми повечеряємо, бо « пан-господин » ще по вечері « щось нам заграють ». І Михайло дійсно грав найбільш патріотичних наших дум, даючи короткі пояснення до кожної з них. Цей нереклямований концерт тривав довше, як той попередній, бо десь до 12. години ночі, а слухачами було ціле село, дослівно ціле село. По-одному, по-двох, маленькими групками сходились, залягли широким півколом цілий травник довкола ґанку.

Темно надворі цілком. Лише з одного вікна плебанії падає сніп світла на пару облич, що сиділи ближче. Решти цілком не видно, а тиша така, що враження повного безлюддя. Лише вряди-годи спалахне в одному то другому місці вогник потягненої цигарки, інколи вирветься чийсь схлип або зідхання.

А Михайло грав. Але як грав ? ! Як співав ? !

Багато разів перед тим, багато разів і після того доводилось чути мені від нього ці самі думи, але такого виконання ні у нього, ні у іншого кобзаря мені вже не довелось чути і ледве чи почую коли. То не співав кобзар, то співав пророк.

Той Мойсей, що кликав до свого народу. Він гримів, він плакав, він просив. А все це разом робило могутнє враження. Воно йшло глибоко в серця, могутньою силою поширювалось у найглибші кутики душі і випирало десятиліттями штучно плекані москвофільські доктрини, наполегливо вкладені туди за московські рублі різними прихвостнями.

Наскільки сильне враження було від цього вечора, хай буде факт, що двадцять років пізніше, ідучи на другу еміґрацію, довелось мені коротко жити в селі Лабова. Та й по 20-ти роках, ті, що були у 1923 році ще підлітками, чи вже поважними господарями, а тепер з молодих — дорослими, а з дорослих — цілком старими людьми, все вже тепер свідомі українські патріоти, пізнаючи мене з тих часів, не раз питалися — « Де той пан бандурист, що так файно співав та грав, що з ним є ? ». А довідавшись про трагічну його долю, тяжко зідхали та стискали уста.

І так було скрізь, де появлявся Теліга. Чи то на офіційних концертах, чи то у вужчому гурті знайомих, відразу з'єднував він собі серця людей і будив почуття вдячности за зворушення кращих струн, людської душі.

Було багато веселих, безжурних хвилин в час його побуту у Новому Санчі, бо його весела і м'яка вдача та гарний репертуар сміховинок і жартівливих пісень до бан-

дури, а до того 23 роки життя та молодеча фантазія, розливали радість довкола.

І його усі любили, ну а жінки, звичайно, зокрема.

Пригадую один з дуже приємних днів, коли ми обидва вперше приймали на своїм «голуб'ятнику» велику кількість (до двадцяти осіб) визначних українських громадян Нового Санча.

А сталось це так. Котрогось вечора, на вечері у панства Дзеровичів, зговорились ми про полтавські страви і зійшли, звичайно, і на полтавський борщ. Я похвалився, що пару днів тому одержав від своєї мами докладний рецепт, як робити полтавський борщ, що рецепт ми вчора випробували і проба вдалась. Спровоковані скептичними зауваженнями господаря дому щодо якости того борщу, ми палко боронилися, а врешті запропонували покоштувати. Усі погодились і в наслідок того, за два чи три дні, були запрошені усі наші ближчі знайомі на пробу борщу. Ще з попереднього дня були приготовані усі потрібні складові частини, принесено здоровенного баняка, позичений посуд, стільці... і точно о другій годині пообіді на велике здивування сусідів-поляків, наші дерев'яні й доволі круті сходи на наш «голуб'ятник» застогнали й заскрипіли під ногами не одного таки доволі літнього й солідної ваги гостя. Як звичайно, першував бувший посол до австрійського сойму, директор банку п. Яворський, за ним панство Филиповичі, Дзеровичі й інші. Чистими простиралами (обрусів ми не мали) прикриті столи, обіцюючі різної форми та поємности чарки з розкиненими поміж ними квітами та веселі й горді обличчя молодих господарів веселили гостей. Тріюмфально внесений був з кухні згаданий баняк з борщем і «пир» почався. Враження було колосальне, а для нас і не без користи, бо від того дня починаючи, двічі, а то й тричі на тиждень діставали ми запрошення від тих чи інших знайомих на проби полтавського борщу. Почалось «соцзмагання» між панями за якість цієї національної страви, що й позначилось на нашому зовнішньому вигляді заокругленням форм.

В борщевому шалі минуло більше місяця, коли нарешті нам треба було роз'їхатись.

Телізі до Праги, мені до Кракова.

III

Десь 1931-32 року довідався я, що Теліга одружився та приїхав на сталий побут до Варшави, а пів року пізніше, приїхавши до Львова, відвідав з дружиною і мою хату. Михайло за цих 10 років майже не змінився. Так само подавньому стрункий, веселий і дбайливо одягнений. Лише в очах якби якесь нове світло. Зокрема тоді, коли дивився на свою гарну, дуже жіночу, дружину. Я розумів це світло. Воно йшло від серця і гордости посідача скарбу. Дійсно, пані Олена з першого погляду робила дуже сильне враження, а по довшій розмові полонила своїм щирим сміхом, влучним дотепом, блискавичними думками і ще чимсь, чому тяжко було найти окреслення.

Аж у пізніші роки, познайомившись ближче з нею особисто, зрозумів я — *це ніжність у силі.* Парадокс, здається, але це так дійсно було. До початків другої світової війни не раз їздив Теліга до Львова, жив у мене по пару днів і за кожним разом, як і раніше, головною темою, що турбувала його, це були наші українські проблеми.

Він цікавився абсолютно всіма проявами українського життя. Бачив усі наші браки, усі слабості і щиро болів ними. Своє особисте життя уважав за щось тимчасове, переходове, скеровуючи все у майбутнє, а його бачив тільки у визволеній батьківщині.

А визволення батьківщини — тільки як наслідок війни.

І аж у 1941 рік, в червні, здавалось, довгожданний момент настав. Почалася друга світова війна.

Німецька армія швидко насувалася землями України на Схід. Ще під столицею України йшли бої, а вже Олена і Михайло Теліги перебрались до Львова і шукали можливостей нелеґально дістатися на Правобережжя. Були у Львові коротко, а за пару днів по зайнятті Києва німцями — були вже там і пірнули у вир його життя, на яке чекали двадцять років. З кінцем листопада 1941 року відшукав я Телігів на вул. Великій Кудрявській, у редакції « Літаврів ».

Пані Теліга горіла вся прометеївським вогнем. Михайло, чим міг, і де міг — допомагав. Бачились ми коротко, бо я спішив на Лівобережжя, але й та коротка година була одним ентузіязмом.

З Лівобережжя повертався я в грудні 1941 року і знову був у Телігів, але яка зміна! За цей короткий час надії розвіялись, а над долею України завис новий жорстокий гітлерівський меч. Зубчата нацистівська свастика почала

звільна обертатися, стинаючи, спочатку обережно, поволі, голови тим одиницям, що не хотіли коритися їй.

З дня на день зубчатка крутилась щораз швидше, щораз дошкульніше вривалась у відсвіжений український організм, аж впала в шал кривавого терору.

22 грудня виїхав я з Києва, а вже у лютому 1942 року дійшла до нас, до Львова, неймовірна вістка, що Олену і Михайла Телігів замордували гітлерівські посіпаки. Вістка була настільки жахлива, що в неї ніяк не можна було повірити, погодитися з нею.

Раз-у-раз розпитував я людей, що масово тікали зі Сходу, в надії почути радісне заперечення, та, на жаль, усі оповідали те саме й те саме. Два палаючі безмежною любов'ю до батьківщини серця згасила осатаніла рука наїзника.

(« Прапори духа ». 1947.)

Євген Маланюк

РОЗПОВІДЬ ПРО ЛЕНУ

Хтось переказав недавно спробу зробити нову леґенду, зв'язану з Леною, ніби вона росіянка, але тому, що народилася в Україні, мала велике почуття обов'язку до батьківщини, служила їй і т. д. Отже, тут — неточність і, я сказав би, може наївність. Лена зовсім не народилася в Україні. Вона народилася в Санкт-Петербурзі, в старому Петербурзі, де батько був досить високим урядовцем у міністерстві рільництва (директором водного департаменту), і життя її укладалось, очевидно, так, що може вона пішла б дорогою Ганни Горенко-Ахматової, може якоюсь іншою... Але все таки походження і кров відограють значно більшу ролю, ніж прийнято думати.

Батько Лени, покійний професор Шовгенів, якого я мав щастя слухати більшу частину з моєї технічної освіти, був живий, культурний, надзвичайно многогранний чоловік, який дуже інтересувався літературою і знався на ній. Завше, коли згадую про нього, мимоволі доводиться зупинитися на цьому. Це був дуже рідкий виняток ученого і практикуючого інженера. Як інженер-творець, він був автором і організатором зрошення Туркестану, потім була реґуляція на Волзі, була реґуляція Москви-ріки. Але, крім того, це була людина ще і науковець у повному розумінні цього слова.

Бувало зупинялися ми ще студентами, над питанням — чому таке прізвище дивне — Шовгенів, Шовґенов, — і я пам'ятаю, що покійний говорив про якісь осетинські, кавказькі коріння. І от уже під час окупації, либонь у Львові, прийшлося побачити витяги з архівів, опубліковані, здається, професором Ковалевим. І там знайшлася дуже проста розгадка цієї неясности. Десь в актах Лівобережжя

судова справа при сотенному суді, де виступала — здається, як сторона оскражуюча — певно дуже темперамента молодиця з прізвищем Шевгениха. Отже, видно, що це був дуже давній рід на Лівобережжі, і, може, там були колись якісь осетинсько-кавказькі сполучення, але вони, як звичайно в нашій батьківщині, поглинулися українським морем, і залишилося дуже мало від старого коріння.

Що стосується матері Лени, то вона була донькою священика з Поділля, так що з того, що людина народилася в Санкт-Петербурзі, робити якісь висновки не доводиться. Думаю, що леґенда згасне, щойно почавшися.

Правда, що Петербурґ, як ви знаєте з історії нашої культури і літератури, відогравав певну ролю. Все таки і Тарас ходив по тих вулицях, і ще раніше Гоголь... Петербурґ віддавна був певного роду азилем в імперії; і тепер, коли він уже називається Ленінґрадом, досить часто люди, з огляду на неможливість існування в батьківщині, втікають туди. З другого боку, Петербурґ — це була чужина, дуже гостра кліматично і з кожного іншого погляду, і вона давала певну дистанцію для того, щоб бачити батьківщину в іншій панорамі. Хоч Лена тоді була ще дівчинка, але і це могло відограти певну ролю.

Думаю, що все ж таки якісь властивості її характеру були вже тоді, перед війною. Елемент, який називається особистістю, вже тоді посідав домінуючу ролю в її духовій постаті. Я думаю, що до неї можна пристосувати в такій же самій мірі, а може, й більшій, слова з вірша Олекси Стефановича, які я колись цитував стосовно Ольжича, що «був він більш, ніж сірий і камінний вірш.». Вірші Лени не були ні «сірі», ні «камінні», так як вони, скажемо, були в Ольжича, але дійсно її постать була — більша, і з цього треба до неї підходити, бо це дає ключ до розуміння її в цілості.

Між іншим, ще така цікава петербурзька дрібничка: може, мало хто знає, що її хрищеною матір'ю була — Зінаїда Ґіппіус. Це була дружина і приятелька-подруга відомого філософа і белетриста Дмитра Мережковського (теж прізвище «страшно» російське). Очевидно, про жодні впливи не може бути мови, але коли ви познайомитеся з творчістю Зінаїди Ґіппіус (а вона була не тільки дуже цікава поетка, але дуже цікавий критик, я сказав би, взагалі мислитель), то там якийсь паралелізм є — дуже дивний, майже містичний... Його пояснити раціонально не можна, але він безперечно є.

Лена, як особистість, також мала в собі елементи, які були, скажемо, в Башкірцевої. Тільки з тією різницею, що в Башкірцевої поглиналося все жадобою слави як такої. Отже, її внутрішній потенціял духовий розвивався тільки в цьому напрямку. У Лени зовсім інакше. Для неї слава не являла нічого дуже приваблюючого: вона не шукала її і просто не відчувала її чару. Але вся її величезна наснага динамікою духовою і психічною пішла власне в батьківщину, тим більш сильно, тим більш динамічно, що вона дивилася на неї очима людини вже дорослої і виросліої поза батьківщиною. Це також має величезне значення, бо часом еміґрація, чужина дає зовсім іншу перспективу. Крім того, вона вже дивилася крізь призму історії нашої долі земної, як народу, і тому всю свою величезну духову енергію вона вклала у велике почуття до Батьківщини.

Думаю, що з цим в'яжеться і та трагедія, яка довела її до болюче передчасної смерти, бо могло статися також і так, що ми сьогодні зустріли б її тут. Але сталося інакше.

Ніякі розумові арґументи не переконували її, щоб вона цієї подорожі до Києва не робила. Зокрема — признаюсь, я мав цей гріх — я її переконував; може, тому, що я вже не був дуже зелений політично, дещо бачив і дещо думав. Я не мав особисто ані крихти, ані грама якогось оптимізму, який все таки був конечний для такого роду подорожі в батьківщину. Це тепер ми тільки бачимо, в яку добу живемо. Тоді ще, очевидно, можна було мати якісь ілюзії, але сьогодні — не така проста річ. (От недавно читали ми в газетах: райхскомісар України Еріх Кох, виявляється, чудово живе досі в «людовій» Польщі, і навіть більше того, здається урядові, що він там знайде якийсь скарб бурштиновий... Отже, людина, яка була, може, одним із найбільших злочинців серед тієї сили, що прийшла в Україну, і взагалі в світі цілому, — така людська гнида живе до сьогоднішнього дня і, правдоподібно, буде жити. Це я кажу тільки для ілюстрації того, яка це доба). Тоді, на початку сорокових років, очевидно, не можна було собі уявити її аж так рельєфно, але все таки деякі побоювання були. Зокрема мені видавалося, що це просто не раціонально. Я все переконував Лену: «Ну добре... Ви поїдете до Києва, місцеве зацілілe громадянство буде на вас дивитися, як на когось, хто щось знає, у щось втаємничений, але ви і не втаємничені, і нічого не знаєте. Значить, ви будете поставлені в фальшиве становище». Нічого не помогло. Вона кинулась туди з якоюсь несамо-

витою енергією, з несамовитою силою. Було, може, й бажання пригоди. Було, може, чисто жіноче — якась цікавість до тієї батьківщини. Було, може, все... І я пригадую собі, вона писала досить реґулярно, скільки можна було в дорозі. Перші листи були дуже ентузіястичні, але пам'ятаю останній лист, який був кинутий у Житомирі: там були такі слова: « Боюсь, що Ви мали рацію ». Думаю, що після Житомира вона вже, безперечно, знала, на що йде. Знала, що йде на жертву і що в жертву буде принесене її все ж таки молоде і ще повне творчости життя.

Отже, на цю сторону, на її особистість, хотілось би найбільше звернути нашу увагу. Бо вона більша і за ту спадщину літературну, яка залишилася, і за ті всі, скажу так, формальні речі, які вона в житті творила. Це, може, в меншій мірі позначилося на її поезії, в більшій — на деяких її статтях, есеях. Зокрема дуже сильна і дуже важлива для її світогляду, для її наставлення була річ, яка називалася « Партачі життя ». Вона вся, як істота, була якимось протестом проти сірости, проти безбарвности, нудоти життя, яку роблять партачі, не лише наші, але й світові. Це була людина, яка хотіла радости, хотіла барвистости, повноти, і ще радости, і ще радости з усім королівським значенням цього слова. Радости, неприступної для плебея. І думаю, що ця жадоба радости і повноти її штовхнула поцілувати Батьківщину востаннє.

(« Сучасність », серпень 1968, ч. 8 (92). Мюнхен).

Н. Павлова

НЕВТОМНИЙ БОРЕЦЬ ЗА СВОБОДУ УКРАЇНИ

(Уривки з повісти : « Київ — війною опалений »)

На небі запалала перша зірка, соромлива, маленька. День 19. вересня 1941 р. підходив до кінця. Мама затріснула фіртку, обкинула оком тихе зелене подвір'ячко з кущами ярких георгин та настурцій і сказало з полегшенням : « Ну, ось для нас війна й закінчилась »...

Бідна мама, вона не знала, що війна щойно починалася...

**
*

Цього дня наш втомлений старий дім дивно здригнувся й невидима рука розчинила вікна. Сильний вибух, десь зовсім недалеко; за ним другий, третій... Вечоріюче небо зарожевіло загравою пожежі... По місті поповзли тривожні чутки. Казали, що в магазин поруч німецької комендантури, куди — згідно з наказом — населення зносило радіоапарати, молода жінка принесла радіо, що виявилося пекельною машиною та стала поштовхом для вибуху цілого ряду домів, заздалегідь підмінованих совєтами.

Вибухали й горіли звичні, відомі всім киянам будинки. Ось вогненні язики вже лижуть просторе фойє кінотеатру Шанцера, ось іскри бризнули сліпучою фонтаною з вікон універмагу... Спустилась ніч, замайорів ранок, що його змінив тривожний день... І знову ніч, а місто горить, палає, здригається від все нових та нових вибухів. Чорні тіні просмикаються коло збережених домів, пляшки з рідиною роблять своє злобне діло — й ось уже безформними руїнами димиться Хрещатик, корчається у вогні Миколаївська, Люте-

ранська, Прорізна. Упав багатоповерховий дім Гінзбурґа, засипавши всю вулицю горою відламків...

Вогняні змії просуваються у Липки, повзуть по Фундуклеївській, загрожують красуні-Володимирській, повзуть до Оперного театру... Тисячі людей із нашвидку зв'язаними клунками, онімівши від горя й страху, втративши дах і ті рештки, що їх сов. горожанам вдалось пронести крізь роки громадянської війни, розрухів, безконечних позик та голодних п'ятирічок, — зібрались коло Кузнецькому Саду (Пролетарський) і звідти, бездомні й голодні, перелякані, слідкували за загибіллю міста. А вогонь не уймався... Довжелезний шланг, привезений десь іздалеку літаком і який давав змогу помпувати воду просто з Дніпра, був немилосердно порізаний у теміні ночі гострими злими ножами. П'ятеро молодих людей, що їх зловили на цьому злочині, були розстріляні на місці й трупи їх лежали два дні. Але підпалів це не зупинило. Все нові й нові будови гинули в полум'ї і лишався лише одинокий спосіб — зупинити вогонь шляхом зірвання ще не зачіплених вогнем будинків і так затиснути вогонь у кільці їхніх руїн...

Ще кілька днів палахкотіло й диміло місто, ще вибухали глибоко закладені міни, але вогонь далі не пішов...

**
*

На праці не було змоги загрітися — зовсім не палили. Люди сиділи посинілі, стулені, з піднятими ковнірами, нагадуючи зсутулених хворих птахів. Зате працюючих почали годувати : вранці й удень гаряча зупа. Важко назвати зупою цю рідину без товщів, без картоплі, без цибулі, але вона захоплююче опалювала, при ній можна було нагріти зовсім задеревілі пальці. Спочатку давали лише пшоно, потім зрізноманітнили горохом. Щоб не залишати його німцям, цей горох був у свій час облитий бензиною і цей запах бив у ніс, ледве ми входили до їдальні. А все ж ми їли й знову ставали в чергу за « добавкою », а потім весь день був у роті посмак бензини...

Часто з нами за одним столом обідала — якщо це можна назвати обіданням — молода пані в маленькій шапочці, прикрашеній темно-малиновим оксамитом. Ми розговорились — це була Олена Теліга, голова Спілки Письменників, редактор « Літаврів », першої в східній Україні літературної газети за часів німецької окупації. Розумна, палка, невтомний борець за свободу України й українського слова, тала-

новита поетка, вона мала велику особисту привабливість й чисто жіночий чар. Її статтею « Нарозстіж вікна » зачитувались, у ній бачили нову Лесю Українку. Скромна, дуже проста в поведінці, дуже товариська, вона легко здобувала симпатію.

Незабаром вона була заарештована ґештапом, що містилося в кол. будинку Всеукраїнського НКВД при Володимирській вул. ч. 33., і розстріляна в лютому 1942 р. за приналежність до ОУН. Киянка за походженням, вона, після багатьох років перебування на чужині, повернулась врешті в рідне місто, щоб знайти в ньому мученицьку смерть...

У зв'язку з трагічним загином цієї визначної жінки я мимоволі пригадала іншу киянку, нашого друга, талановиту письменницю Зінаїду Тулуб, що прогриміла своїм монументальним романом « Людолови » з часів гетьмана Сагайдачного. Захоплююча канва, блискуча розповідь, тонке й старанне вивчення документів, що відносяться до змальованої доби, зробили цей роман незвичайно популярним. Критика співала письменниці дитирамби, публіка зачитувалась. Зінаїда Павлівна, що досі жила в дуже вбогих обставинах, мала змогу прикрасити рештки свого життя відносним комфортом. Але її вигоди не тривали довго : з деяким запізненням, партійна критика проголосила її роман шкідливим, « націоналістичним », і в липні 1937 р. письменниця була арештована. Не раз « чорний ворон » мчав її з тюрми до того ж будинку на Володимирській ч. 33., в якому згодом страждала Олена Теліга...

Довго приймали передачі для З. Тулуб у київській Лук'янівській тюрмі, потім відмовились... За кілька місяців прийшов коротенький лист з далекої Півночі, з табору коло затоки Тикси : « Довкола полярна ніч... Я зовсім ослабла... Ноги неймовірно розпухли... Гину... » Дальших листів не було.

Усе добро Зінаїди Павлівни було в свій час конфісковане. Єдине, що вдалося врятувати старенькій тітці — « Людолови », два грубих томи з авторськими приміткаами та змінами для другого видання. Ці книги пролежали в мому столі п'ять років, чекаючи кращих часів. Коли Олена Теліга зацікавилась цим твором, про який вона стільки чула, я дала їй прочитати дорогі мені книги. Вона не встигла їх мені повернути...

Переклад з російської мови.
(« Новый Журнал », чч. 27.-28. 1951-52.)

Ірина Падох

ОСТАННЯ ПОСТАНОВА ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

(Думки й спомини в 30-ліття смерти)

В найбільш поширеному в світі журналі « Reader's Digest », що розходиться щомісяця по цілому ґльобі на різних мовах щось в двадцятп'яти мільйонах примірників, є постійна стаття « Мій найбільш незабутній характер ». Щаслива доля дала мені зустріти таку людину, якій з права належалось би місце на сторінках « Reader's Digest ». Їй присвячені ці скромні рядки.

Ще раз і ще раз перелічую роки. Віднімаю сорок другий від сімдесят другого й мимо цієї нескладної математики не можу повірити, що ось уже проходять тридцять років від смерти Олени Теліги. Це так, як було тоді, коли в тривожну, воєнну зиму, в льодом закутий Львів чорним вороном пробилася вістка про її смерть. Ніхто, хто знав Олену, не міг, не хотів повірити в її, саме її відхід. Бо мимо її кассандрівського передбачування, а то й бажання закінчити своє життьове коло на найвищому щаблі життя, ще перед початком спаду, закінчити « гарячою смертю, не зимним умиранням », годі було повірити, що ця життєрадісна, як живе срібло рухлива і блискуча Олена, може не бути, не сміятися, не запалювати...

Чи дійсно вже тридцять років немає цієї барвистої постаті, великої доньки свого народу, й передусім — великої поетки, яка свою поезію органічно пов'язала з чинною боротьбою за долю свого народу й уміла, як мало з її сучасників, в поезії не зрадити революцію, а в революції — поезію. Її поетичне слово не лише вело інших, але й вело її несхибними дорогами аж до самої смерти.

Чи дійсно вже тридцять років з того часу, як наша

поезія втратила одного зі своїх найбільших творців? Адже подивіться, переповнені книжками полиці книгарень. Чимало з них можна купити за ціну їх паперу, а поміж ними немає ні сліду з безсмертної творчости Олени Теліги. Як же самотньою є наша дальша боротьба за Оленині ідеали — без її віршів. А чимало з них це справжні бойові гимни, й водночас — щире золото поезії. Щось не гаразд з нашою традиційною поетичністю, з нашими літературознавцями, зокрема з тими, що мали нагоду слідкувати за її літературним ростом. Ні однієї повної збірки творчости Олени, ні однієї монографії про неї, а навіть ніякої поважної спроби оцінки її життя і творчости!

А водночас свої і чужі знавці літератури й любителі поезії визнають Олену Теліґу поеткою найвищої кляси, а дехто, як Юзеф Лободовскі, ставить її поетичні твори вище поезії Лесі Українки. Де є і що роблять наші кандидати на докторські ступні з літературознавства? Чому вони, тридцять років від закінчення творчости цієї великої поетки, не зацікавилися нею й не дали своїй суспільності об'єктивної оцінки бодай її поезії?

**
*

Мені довелось познайомитися з Оленою Телігою в 1940 році у Кракові, в час т. зв. першої еміґрації. Я знала вже раніше її вірші, друковані у «Віснику». Нечисленні вони були й недовгі, але так трапляли до читача, так вривалися у його душу гостротою думки й витонченістю поетичної форми, що не давали читачеві спокою. Я ждала на новий вірш, прочитувала його вдесяте сама і з іншими та захоплювалася його змістом і формою. Кожний з них був для мене наче новим об'явленням і новим наказом, чимсь далеко більшим за саму поезію. Тож коли я стрінулася з Оленою Телігою, я зразу запитала її, які в неї нові вірші, бо з приводу війни «Вісник» перестав виходити і не було змоги їх друкувати. Вона була очевидячки врадувана, що я знаю й ціню її друковані вірші, але якось нерадо говорила про свою творчість, а на мої настоювання сказала: «Як у такий час писати вірші!».

Хто переживав часи т. зв. першої еміґрації 1939-1941 років, той знає, що був це час трагічного роз'єднання українського націоналістичного світу, а водночас — час великих надій на — здавалося — близьке здійснення наших найгарячіших бажань. Це роз'єднання обняло з часом всю

українську еміґраційну громаду, заколотило її і так релятивний спокій, зганяло сон із наших очей. Воно захитувало довір'я до найближчих друзів, роз'єднувало тісно пов'язані гурти, а то й родини. Воно не оминуло й Олени. « Я не в силі тепер написати ні одного вірша » — сказала вона мені після тижнів, а може й місяців нашого знайомства. « Часом щось клеїться серед довгої безсонної ночі, але як прийде ранок, а з ним наша нещасна дійсність, все тікає, як сполохана птаха ».

Олена мала свою особливу техніку творчости. Як кожний профан, що вривається в тайники чужої творчости, я питала її, як творить вона, чи довго « виношує » свої вірші. Не раз доводилося мені бачити надруковані рукописи великих поетів такі покреслені, що з трудом можна було їх відчитати. Тож, коли з поглибленням нашого знайомства й приязні я одержала від неї до прочитання її темний, мабуть у цератовій обгортці, зшиток поезії, я знайшла в ньому стрункі колони віршів. Вони були написані її власною рукою, чіткі, рівні, без ніяких скреслень та додатків. Я запитала її — скільки разів переписувала кожний вірш, заки він осягнув свою досконалу форму. Олена з усмішкою, належною наївному питанню, відповіла, що вона не змарнувала ні однієї картки цього зошиту, пишучи ці вірші, бо створила їх у своїй пам'яті, звичайно, серед ночі. Бувало, як не вистачало ночі, її вірш « дозрівав » задня і щойно як він « дозрів », вона клала його на папір у цьому чорному зошиті. Бувало — звірювалася Олена, — вона вставала серед ночі, щоб записати вірша, не ждучи до ранку, хоч — додала — « своїх віршів, після їх створення, я вже ніколи не забуваю. Вони, — продовжувала Олена, — закарбовуються у моїй пам'яті і їх з неї ніяк не викинути, та все ж треба їх утривалити на папері ».

Олена плянувала видати вкоротці друковану збірку своїх віршів, але до того треба було їй ще — на її думку — попрацювати, а часи були несприятливі, тож відкладала на пізніше.

Я мабуть не помиляюся, коли скажу, що у той складний час « першої еміґрації » Олена Теліга не написала ні одного вірша. Її дні і ночі проходили, як казала, « на шуканні правди », а на ділі вона шукала доріг до поєднання своїх друзів і приятелів. Вони, розбиті на два табори, з кожним днем віддалювалися від себе. Їй близькими були обидва табори й вона кидалася від одного до другого, серед страшного напруження і хвилювання. Колись постійно усміхненої,

хоч завжди гарячої, Олени не можна було розпізнати. Вона билася, як риба об лід, і це відбивалося на її обличчі, вдачі, поведінці. Її об'єднувальні заходи були безвислідні і ніяк не приспорювали їй приятелів. Відверталися від неї вчорашні друзі, що ранило чутливу душу поетки. Її особисту трагедію збільшувало ще її довголітнє пов'язання з чеською групою націоналістів, а водночас тісний зв'язок із львівським «Вісником» і вісниківцями.

Пригадую собі, як в один час, з видимим хвилюванням, вона сказала: «Як це сталося, що я опинилася у іншому таборі, як Кандиба й інші мої друзі з Подєбрад і Праги?» Зогодом вона таки повернулася до своєї «чеської» групи, якої символом і провідником для неї був «лицар без скази» Ольжич. «Він напевно не лицемірить» запевнювала себе переді мною, роздерта сумнівами, Олена.

Як можна було у такій атмосфері писати вірші!? Навіть такі як Оленині, насичені сучасністю й призначені впливати на сучасних. Трагічне роз'єднання цвіту її покоління коштує її і нас її поетичну мовчанку, може десятки її ненаписаних і ненароджених віршів.

Німецька армія швидким маршем посувалася на схід, звільнюючи зразу західні, а згодом східні українські землі з-під большевицької окупації. З нею машерували наші невеликі відділи, а з ними наші великі бажання і сподівання. У нашій наївності здавалося нам, що наближається визволення України. Еміґрантам «першої еміґрації» відкривалася можливість повороту додому й участи в новому державному будівництві України.

Олена була одержимою своєю творчою участю у визвольній дії і в закріпленні відродженої держави. Ця ідея конкретизувалася в її уяві й слові в «повороті в Київ». Цей клич обіймав усе: і освободження України, і її незалежність та всебічний розвиток, і закінчення втрачених років еміґрації та експіяцію всіх еміґраційних прогріхів, і врешті, надію, що рідна земля зцілить усі рани й об'єднає роз'єднане: «Заметемо вогнем любови межі». Ця одержимість поворотом у Київ, прибрала форми такого неспокою й нетерплячки, що всяка думка про нові вірші була неможливою, зокрема після того, як німці взяли її Київ, якому ця пристрасна жінка і поетка віддала свою найпристраснішу й досмертну любов. Олена вже про ніщо інше не думала й не говорила. «Я вертаюся у Київ, ти чуєш, Ірено, я вертаюся у мій Київ», — з цими словами вона віталася й прощалася зі мною. Вона перебувала немов у екстазі, про що

говорили її вогкі очі, нервовий сміх. Жартуючи, я казала їй : « Що ж, ти повертаєшся в Київ, а я теж їду до Львова », — хоч ні її, ні мені тоді літом 1941 року ще не стелилася була дорога з Кракова. « Коли ж ти вертаєшся, може й мені час пакуватися » — жартувала я далі, а вона серйозно, з великим зворушенням казала : « Вже скоро, вже дуже скоро. Може завтра, позавтра, а може ще сьогодні... ». А потім додала : « Не питай мене про мій поворот, бо ти і так не розумієш, чим для мене є поворот у Київ ». І далі : « Ох, щоб можна було цей час переспати, а не чекати, чекати... »

Це була моя остання зустріч і розмова з Оленою. Мимо моїх песимістичних передбачувань, вона швидко виїхала з Кракова, хоч ще довго їй прийшлося чекати на зустріч із улюбленим і трагічним Києвом.

Після страшної вістки про арештування, а згодом розстріл ґештапом Олени, я часто в думках проходила наші останні розмови. Блискуча, радісна Олена вміла винести тверде рішення й витривати при ньому до кінця. Вона твердо говорила про свій поворот до Києва з глибокою постановою раз на все закінчити з еміґрацією. В свою поїздку в Україну вона не включала можливости повороту на Захід. Либонь тому вона не послухала приятелів, щоб заховатися перед ґештапо і не брала до уваги масових арештів української інтеліґенції в Києві на два дні перед її арештом. Рішена не повторювати еміґрації — залишилася в Києві, в самій пащі лева, аж до своєї, як же передчасної і трагічно гарячої смерти.

(« Наше Життя », ч. 3., березень 1972 р. Філядельфія.)

Зоя Плітас

ІЗ ЮНИХ СТРІЧ

Проминуло вже більш як двадцять років, як ми востаннє бачились із Оленою Телігою. Та ще живо стоять мені в пам'яті — перша наша зустріч та прожиті з нею спільно юні роки. Багато розмов і вражень уже призабулось під тиском часу. Та все ще дещо цінного збереглося в пам'яті, а надусе оте тепле, дружнє почуття, що єднало нас почерез роки й простір.

Був серпень 1922 року — Подєбради в Чехословаччині. Перша величава українська маніфестація в цьому новому українському осередку, серед чужого нам ще тоді чеського населення. Це було « Свято поневоленої України » з багатьма алегоричними возами, що проїздили вулицями тоді ще невеликого, але славного купелевого міста Подєбрад. На одному з таких возів, що представляв образ багатої і плодовитої України й де центральною постаттю була Україна — гарна висока молодиця, що спиралась із серпом у руці на великий сніп жита (Галя Мельник), наперед вміщено дві родини: одна представляла українське селянство, а друга — українську інтеліґенцію. Мене притягнено до інтеліґентської групи, а юна Леночка була вбрана, як молода селянська дівчина.

Виїхавши від будинку « Сокола », де наші вози формувались, ми проїхали головними вулицями Подєбрад, що були наповнені святково прибраною юрбою. Ми минули славний Подєбрадський замок й переїхавши міст через Лабу, по широкій висадженій липами й каштанами дорозі, дістались до просторого парку, т. зв. « Обори », де відбулося святкування. Там ми щойно могли познайомитись із собою та поділитись враженнями від успіху нашої маніфестації.

Від того часу почались наші зустрічі, що довели вкінці до міцної дружби.

Живучи в Подєбрадах, ми обі студіювали в Празі й нам приходилось доїздити на виклади. Правда, наші дні не все збігались разом, бо вона була записана в Пед. Інституті ім. М. Драгоманова, а я студіювала медицину. Та дуже часто ми зустрічались у поїзді, бо їхав нас завжди більший або менший гурт студентів. Леночка звичайно була центром уваги.

Її дзвінкий, веселий сміх, радісні вогники в темних очах та дотепи, що яскравими бризками сипалися з її уст, сповняли радістю кожного з нас. Тому згадую ці переїзди особливо вдячно. Вони давали нам завжди багато охоти до скучного празького дня, а ввечорі радісне відпруження.

Згодом прийшлось мені зустрічати Лену при спільних студентських виступах чи святах. Її стрункa постать була в вічному русі, мов у танку, що його так дуже любила. Гнучка, як молода берізка, вона вміла порушити «всіх і вся» для наміченого діла. У 1924 р. зимою, коли «В-во Української Молоді» влаштовувало концерт у Студентському Домі в Празі, під керівництвом Євгена Вирового, Леночка завзято допомагала організувати цей вечір, який пройшов дуже успішно, як із боку мистецького, так і матеріяльного. Найбільшою нагородою для Леночки за її віддану працю в користь видавництва (за виручені гроші ми видали тоді збірку віршів Галі Мазуренко, а пізніше твори й інших молодих авторів) було її знайомство з Михайлом Телігою, її майбутнім чоловіком, який на тій вечірці грав на бандурі та співав українські думи.

Скоро вже завважила я в Леночки живе зацікавлення справами літератури. Я прислухалась часто її дискусіям із молодими поетами й літераторами, коли вона відважно й твердо обороняла свої погляди. Це були — Леонід Мосендз, Микола Загривний, Євген Маланюк, Галя Мазуренко, Наталя Лівицька, Микола Чирський, Та свої вірші вона читала охоче тільки друзям.

А скільки задоволення приносили їй літературні суди, які нераз влаштовувано в Подєбрадах. Особливо яскраво пригадую суд над «маленькою господинею великого будинку» Джека Лондона, коли Лена впродовж кількох тижнів переживала настрої осіб цього сильного з психологічного боку твору, який глибоко вразив її душу.

Я вже згадувала, яка радість і сила життя промінювала з постаті Лени на її оточення. Знаю який благодатний вплив

мала Лена на свого приятеля сл. п. Василя Куриленка, якого гнітила лиха легенева хвороба. Так само багато радости додала Лена й Василевій дружині, коли вона в останніх роках свого життя перебувала кілька місяців у Подєбрадах. Це — молода українська поетка Срібної Землі, Маруся Тимканич.

Її любили теж і діти, яких вона сама дуже любила й уміла до них підходити. Пригадую такий випадок: одного разу, під час нашої подорожі, на станції Лиса увійшов до нашого переділу чоловік із 4-літнім хлопчиком. І вже за 10-15 хвилин, Леночка так сприятелювалася з хлопчиком, що коли ми доїхали до Праги, дитина не хотіла розлучатися з нею. І батько цілком поважно пропонував Лені взяти хлопчика за свого, бо він якраз розводився зі своєю жінкою. Та Лена занадто серйозно ставилась до свого молодого подружжя й питання прийняти чужу дитину за власну рішуче відкинула.

Ще зостався мені живо в пам'яті один виступ Леночки вже разом із чоловіком у танковій школі Василя Авраменка в Подєбрадах. Вона танцювала незрівняно народні танки й була, як звичайно, осередком школи. Оцей спільний «Козачок» молодої, стрункої пари був видовищем, що його так легко не можна забути.

Часто розказувала Леночка епізоди з минулого. Вона дуже гостро переживала всі зміни свого власного й зовнішнього життя. Особливо радо говорила про Київ. Її батько, Іван Опанасович Шовгенів почав під час першої світової війни викладати в Київському Політехнічному Інституті. Тому її спомини про цей час в'язались із розкішним інститутським парком, де вони жили. Вона любила описувати ті місця й я дивувалася завжди її пам'яті, яка так живо передає кожну подробицю. Згадувала вона також про родину Юрія Клена, з якою вони були заприязнені. Леночка була дружкою на їхньому весіллі й про те нераз із приємністю розказувала.

Скоро пробігли наші студентські роки. У 1928 р. від'їхали батьки Лени до Варшави, а в рік потім вмерла на левкемію її мати, надзвичайно мила, культурна й тихої вдачі жінка. Все це сколихнуло душевну рівновагу Лени. Саме тоді чоловік її, Михайло, закінчив лісовий відділ при УГА та дістав диплом лісового інженера. Тоді вони тепло розпрощались із своїми друзями й перенеслись до Варшави, щоб бути ближче до свого самітнього батька. Як сьогодні пригадую собі їхній від'їзд у червні 1930 р. На Вільсоновому

двірці стояв гурток друзів, а Лена піддержувала бадьору розмову. Ще кілька хвилин і з вікна вагону виднілась тільки її струнка, вихилена постать...

Я не подумала тоді, що бачу її востаннє. Ще довгі роки тягнулось наше листування, що дало мені стільки цікавих і радісних вражень. Навіть спільно обговорювали деякі літературні теми чи твори. Пригадую собі одну з тем, яку подала мені Лена для роздумування і спільного написання. Вона радила опрацювати типи жінок, що мають суто жіночу вдачу, жіночу вдачу з домішкою чоловічих прикмет і жіночу вдачу з переважно чоловічими прикметами. На жаль, не змогла я зберегти ні одного листа, як також і недруковані її вірші, що пропали були в дорозі з Чехії загранцю.

У 1941 р. стратила я з нею зв'язок, відколи Лена переїхала працювати до Львова, а потім до Киева.

(« Наше Життя », Філядельфія, лютий 1952.)

Улас Самчук

ПОБАЧИМОСЬ У КИЄВІ

(З « Записок неполітика »)

« Перейдемо убрід — бурхливі води ».
Олена Теліга, « Поворот ». 1936.

12. липня 1941 р. Повернувся тількищо з міста. Субота. Північ. Всі вже сплять. Постіль для мене приготована в їдальні на ґавчі. Не лягаю одразу, а передумую враження дня. Не вірю, що я своєю власною особою переживаю ці дні. У каварні « Бізанц », де збираються наші люди, шум, гамір, суперечки, підіймають чарки, вітаються. Всі хочуть іти на схід, і нікого, здається, не пускають.

Але це нас не зражує. Кожний має свій плян, а багато з них дуже « певний », бо мають когось там і десь там, і перебратись за невеличку річку Сян не творить їм ніяких труднощів. Але все таки більшість з них на місці. Я не маю нікого, не маю ніякої « сильної руки ». Одначе я « хочу » також перебратись на другий, східній, беріг Сяну.

Зараз я вернувся з каварні « Полтава ». Там висиджують знані й відомі львов'яни за кавою, шахами й картами. Багато буває інколи сміху. Я був у великому, цікавому товаристві, там була також Олена Теліга.

Відпроваджую пані Олену додому. Краків, не дивлячись на пізню годину, в русі. Погода ясна, тепла, лагідна. Небо всипане зорями. Подорозі заходимо до ресторану Бізанца на вечерю. Замовляємо краяну ковбасу, яєшню і до всього кілька чарок.

Скоро твориться настрій, повно людей, ми без перерви говоримо, вибухи сміху здоблять наші слова. І тут ми рішаємо йти на схід, додому, до Києва. І то не чекаючи дозволу. Просто вбрід через Сян.

Плян нам цей був не чужий давно. Ми добре знали, що дозволу нам не дадуть, лишатись тут, у Кракові, ми не мали далі сили. Олена оповідає, як то вона востанне покинула Київ. Це було вісімнадцять років перед цим. Була тоді ще підлітком і приїхала до Чехії, до Подєбрад, де її батько був ректором Української Господарської Академії.

Не можна передати слів і настрою таких ось, дивних, хвилин, коли здається, що ми вертаємось назад.

Весь український Краків під знаком вимандру « туди ». Старанно поділились на групи. Бандерівці і мельниківці. Страшні перегони — хто буде перший на місці. Бандерівці скрізь горюють. Ольжич вірить в перемогу « довгого бігу », але у нього сумний, заклопотаний вигляд. Я ж не можу дарувати « їм » розколу. Маю жаль до тих і других. Майже в них не вірю. Раз вони могли розбитись у такий незвичайний час, не можна вірити у їх політичний глузд. А без того ніяка справа не можлива. Веду завзяті дискусії з Сеником, Сціборським, зі своїм прекрасним господарем, паном Б. Невже немає ніяких, таки направду ніяких доріг до згоди? Бійтеся, люди, Бога! Б'є дванадцята година!

13. липня. Соняшний, сіруватий ранок. Краківські вулиці роблять багато куряви. Рано йду « на Зелену ». Там вже повно народу, приїхали генерали й полковники з Варшави. Всім ніколи. Ольжич сильно занятий, але маю з ним умовлене побачення. О десятій зустрічаємось у барокковому сальончику. Він має втомлений вигляд. Спитав, чи « їдемо ». Так. Олена також? Також. Чи з нами їде д-р Є.? Ще не відомо. Хай їде з вами. У Ярославі маємо зголоситись на певну адресу, і там допоможуть нам перейти через Сян. До побачення. Стискаємо руки і маємо розійтись.

При лівій стіні сальончика стоїть велике, майже під стелю, дзеркало в золочених рамах. І в мент, коли ми прощаємось, дзеркало зненацька починає відділятися від стіни, я бачу, як воно нахиляється, на мент не вірю, чи не обман це зору, і поки встигаю зорієнтуватися, дзеркало падає і з сильним бренькотом розсипається на шматки. З сусідньої кімнати відчиняються двері, з-за них виглядає Сціборський, дивиться на розсипане дзеркало, хитає мовчки головою, а потім каже:

— Буде погано!

Потім двері знову зачиняються. Ольжич посміхається й каже:

— Забобон.

Я йду до пані Олени на Славойову, але про дзеркало

мовчу. Говоримо про вимарш. Олена має турботи. Потребує міцні для дороги черевики. Вона не погоджується на Є. і не може втримати реготу, як тільки згадає :

— Але дивіться ! Як спізнитесь — чекати вас не буду. — Ці слова особливо їй звучать, і вона регоче до сліз.

До самого вечора йдуть приготування. Завтра о годині 4. 30 швидким потягом до Ярослава.

Черевики здобуто. Я пакую наплечник. Одягаю чоботи, спортову куртку і солом'яний капелюх. Увечорі переношусь до Теліг, щоб раненько одразу на двірець. Пан Михайло помагає Олені збиратись. Він купив нову торбину і вкладає що може влізти. Легенькі сукні, дещо білизни, целюльозний дощовик, парасольку. Постійно бурчить :

— І де вона то діла? Але нічого не згуби ! — Олена сидить на табуретці, руки на колінах, киває головою — посміхається. Вона знає, що все буде знайдене і вложене. Не забуде нічого.

Я йду до маленької кімнати побіч їдальні і лягаю, щоб « відпочити ». Ще довго чую крізь двері :

— І де вона ото подіне...

Я думаю. Лежу в темноті горілиць. Боже, які думи ! Невже це ми вертаємось? І вернемось? Невже будемо дома? Думи все вертаються до того місця, звідки вийшли. Думаю про все, що було. Написав ще листи до Праги дружині. Записав записник. Поговорив з ким міг. Все ще закликаю « до об'єднання », хоча знаю — мене ніхто не чує і ніколи не почує.

Голоси Михайла та Олени затихли десь у третій кімнаті. Стало тихо, тільки десь цокає будильник. А мої думи вирують без кінця, без початку, без краю. Години швидко біжать, і ось чую — вже дзвонить будильник. Це три ранку. Вставати. Я лежав невкритий, спускаю ноги і натягаю чоботи.

Це вже понеділок, 14. липня. Не треба нікого будити. Здається, і вони так само, як і я, « спали ». Ми вже на ногах, Михайло готує чай, пакуємо готові канапки на дорогу. Ще рано снідати, у вікні ще сіро, в кімнаті світиться. Олена радісно вітається зі мною. Вона нічого не каже словом, але дуже багато говорять її очі, уста, чоло. Вона зовсім свіжа і розчервоніла. Помітне піднесення. Вона одягнута у легку смугнасту блюзку, спортову сіру сукню, нові черевики з короткими шкарпетками і солом'яний капелюшок « на всякий випадок », бо брати його на голову вона

не збирається. Має легкий плащик — і це все. Нести має тільки легку, ручну, червону торбину.

Я маю жовтого наплечника і фотоапарат.

Доктор Є. не з'явився, і взагалі нічого про нього не знаємо. Олена цілком вдоволена, а я також. Ми маємо багато говорити. Ми у вирі фантазій, настрою і плянувань. Грубуватий скептик Є. був би нам тільки на заваді. Вертатися в такий час « додому », це хвиля, що зобов'язує.

Пів на четверту вирушаємо. Михайло пропонує вшанувати старий козацький звичай сідання. Сідаємо навантажені. Навантажений, власне, я, бо все майно Олени має в своєму посіданні Михайло. А пізніше це маю перебрати я. Сидимо і посміхаємось. Всі ми по-своєму захоплені. Пан Михайло дещо непокоїться, що пускає в таку дивну дорогу свою кохану дружину, але він вдоволений, що ми йдемо вдвох. Олена майже сяюча. Вона вже рветься йти...

Йдемо. Помічаємо кожний рух. Олена востанне замикає свої двері, повільно ступає по довгих, подібних на лябіринт, сходах. Внизу дивиться ще раз на вікна на першому поверсі. На вулиці зовсім порожньо і тихо. Переходимо на « плянти ». Свіжий, дуже виразний, літній ранок. Небо чисте й обіцяє бути ще довго таким. Візників ніде немає. Ми троє легко і радісно ступаємо в напрямку головного двірця королівського міста Кракова. Двадцять хвилин ходи, і ми на місці.

Розуміється, пан Михайло знаходить нам місце в переділі другої кляси. Потяг ще зовсім порожній, людей майже не видно. Займаємо найкращі місця. Олена, не дивлячись на недоспану ніч, свіжа і ясна. Я маю також зовсім бадьорий вигляд.

— Цікаво, чи появиться Є. ? — каже Олена. І одразу передражнює, як то він обіцяв її « не чекати ». Всі сміємося. Михайло сидить ще з нами.

— Ви вже її припильнуйте. Ви ж знаєте її. Все згубить.

— Припильную, пане Михайле ! — Олена радісно дивиться на Михайла і ніби поблажливо кпить з нього.

— А ти пиши ! Скрізь пиши. Де тільки можеш. Передавай людьми, як не буде пошти, — наказує Михайло.

Час швидко проходить. Появляються люди. До нашого переділу входить військовий — « Гайль Гітлер ! » — і сідає. Це нас не дуже вдовольняє, але дідько з ним. На пероні вже рух. Михайло дивиться на годинник. Стрілка доходить до... Ах !

— Ну, Оленочко ! Будьмо ! — каже Михайло. — Поба-

чимось... у Києві! — його уста помітно затремтіли. Я стояв і дивився на них. Мені було весело, я думав веселе, я мав безліч надій. З Михайлом за козацьким звичаєм поцілувалися тричі і потиснули міцно руки.

— Побачимось в Києві!

— Побачимось в Києві!

Потяг рушив, Олена і я з вікна вітаємо Михайла, що поволі віддалявся від нас. Вітаємо його, поки була можливість, але ось потяг поволі загнув дугу, і Михайло зістався.

Ми подаємо одне одному руки, міцно потискаємо їх і поглядом без слів кажемо:

— Отже додому! — Входимо до переділу і займаємо наші місця біля вікна. Потяг проходить через Вислу. Прощай Краків! Не хотілося б більше вертатись до тебе так, як ми є, — вигнанцями.

Який це ранок! Скільки барв! Як соковито блищить роса. Долинами тонкими верствами стелиться білий туман. Яскраве, червоне сонце одразу залило сяйвом наш переділ. Я вказую на сонце і кажу!

— Може це воно для нас так сходить?

— Так, — каже Олена, дивиться і не надивиться на прекрасний схід, де горить це вічне світло. Ясні сіруватопивні очі її сміються. Гарний, трохи задертий носик насторожений. Чудове з бронзовим відливом волосся переливно горить під сонцем.

— От так хочу вас схопити на плівку фільму, — кажу. Наставляю апарат і роблю кілька світлин. Олена осяяно посміхається.

Далі зав'язується і з кожною годиною все більше розгоряється завзятюща розмова... Перш за все — товариші по перу. Згадуємо всіх. По черзі. Олена регочеться з Є., наслідує його бубняву мову. Пригадує свою Варшаву. Маланюк, Липа, Крижанівський, Левицька-Холодна, Штуль. Переходимо на інтеліґенцію взагалі. Міркуємо, що робити. Згадуємо по черзі минуле і своїх рідних. Я з захопленням оповідаю про свою дружину, своїх знайомих з Праги, а особливо своїх батьків, яких вже не застану.

А сонце рве та рве і горить, мов смолоскип. Стає душно, і ми звільняємо себе від зайвого одягу. Розстеляються зелені, буйні поля, зелені луки, гаї, ліси жовтої соснини. Потяг зупиняється рідко. Перша від Кракова зупинка — Бохня. Летимо назустріч Тарнову. Це місто повне споминів. Оповідаю Олені, як то я тут військував, як ходив до Авґусти в селі отуди далі на південь в горах. Соковита, звучна моло-

дість встає в уяві, все те було давно, і ось ми вертаємось і вже не ті. Хто і для чого обвів нас цією довгою обхідною дорогою, щоб звести разом і вести туди назад? А що чекає там? Щастя! Цілком зрозуміло. Війна? Чи не для нас вона сталася? Ні, ми не знаємо, що нас там чекає. Не знаємо! Заносимось в захопленні далеко, і хай нам Бог дарує. Маємо трошки права на захоплення, любимо трагічно і соняшно землю предків, яку від нас забрали. Тепер за неї люті бої ведуться, а ми — її поети — крадькома йдемо до неї, щоб бачити її, чути і сказати про неї слово. Нас там не хочуть бачити. Ні ці, ні ті. Але ми йдемо самі. Нас тягне незбагненна сила, а Бог керує нашими стопами.

О десятій тридцять в Ярославі. Це була одна мить. Невже ми приїхали? Я вже знав Ярослав. Недавно мав тут відчит і маю тут чимало знайомих. Виходимо на місто.

Сонце! Все під знаком сонця. Мої прекрасні, новенькі краківські чоботи не зовсім до цього підходять. Чорні міцні подорожні штани також. Починає дошкуляти непроспана ніч, але нерви тримаються міцно, ноги ступають бадьоро. Олена побіч наструнчена, елеґантна і розсміяна. Зараз дещо міцно наснажується сонце, але українські вивіски різних крамниць надолужують невигоду. Ступаємо в напрямку Перемишля. Ще так недавно тут були гори всілякого військового майна. Зараз все те пішло далі на схід. Попадаються машини ВМ і ВЛ, але це вже так належить взагалі до стилю. Біля ринку натрапляємо на дивовижу. На хіднику стоять дві совєтські гармати. Накидаємось на них, як на сенсацію. Це перші предмети «з того боку». Дивимось і не надивимось. Не тому, що вони гарні, а тому, що вони «з того боку».

Добродія, якого нам давали адресу, немає дома. Коли буде? Невідомо. До побачення.

— Я так і знала, — каже Олена. Нічого. Дамо собі раду. Маємо голову й ноги, а Сян ось тут на досяг руки. Побредемо.

Йдемо містечком, годинники вказують, що вже ось обід, питаємо, де, власне, можна виконати цей ритуал. Виявляється, що з обідом тут не особливо... Десь там... — вправо, вліво, просто, якась їдальня і може там щось дістанемо. Карток не маємо, і нащо вони нам, коли ми йдемо в країну хліба, сала, сметани з варениками.

Є. Це ніби ресторація. Порожньо тут, бо ще рано, а також мабуть тому, що нічого тут не можна дістати. Обід дістанемо за годину. Що дістанемо? Юшку з рабарбару та

котлети з... рабарбару. Дуже гарно. Тим часом п'ємо лімонаду з сахариною і пишемо листи. Я дружині до Праги, Олена — Михайлові до Кракова.

« Дорогий Михайлику !

Щасливо доїхали до Ярослава і чекаємо на обід в ресторані. Наразі почуваємо себе добре, хоч ще не застали дома, кого було треба. Добре. Надіємося, що все буде гаразд, і ти теж не турбуйся. Цілую міцно, міцно.

Твоя Олена.

Пані Олена ще нічого не згубила. У. Сам. »

Адреса : Геррн Інж. М. Теліга, Кракау, Гауптштрассе 30, В. 12а.

З другого боку краєвид Ярослава. Схил горбка, розкидані по долині будиночки, і на обрії костел з двома вежами. « Ярослау : Ґезамтанзіхт. Ярослав : Загальний вид ».

Великі, лапаті, менш зграбні, ніж рука, що їх ставила, літери. Сміємося без перерви. Находимо все нові причини таких вибухів. Спочатку це рабарбар. Далі кельнер з дуже поважною міною. Ще далі лімонада з присмаком вугілля. Після ж — літографія на стіні з страшною жінкою, що має назву « фея ». Пізніш переходимо на партії, на доктора Є., на таємничого зв'язкового, якого не застали дома, і невідомо, чи застанемо.

Година минає, і ми дістаємо « зупу » з рабарбару. Просимо шматок хліба. Нема. Просимо соли. Дістаємо сіль, солимо, сьорбаємо і сміємось. Дістаємо « котлети » з картоплею. Рабарбар змішаний з шпінатом чи буряковою гичкою. Смак кислий, запах трави. Поїдаємо і замовляємо ще. Це без карток і без обмеження. Двох порцій вистачає, я плачу дуже багато, і ми дякуємо за гостину.

Робимо ще раз спробу застати дома таємничого зв'язкового. Знов даремно, але маленька надія є. О шостій по обіді, можливо, він буде. Це ще багато часу і, коли зважити нагальність сонця, то воно зовсім не дуже привабливо. Не чуємось ані свіжими, ані виспаними, ані ситими. Йдемо на базар, де можна купити багато всяких речей : гребінці, шнурки до черевик, барвистий папір на квіти, коробочки і... нічого їсти. Дістаємо дещо червоних порічок і пожираємо їх з виразом голодних тигрів. З мене постійно тече піт, і я так само постійно здіймаю то накладаю свого солом'яного капелюха. Олена витримує без капелюха, і її волосся переливається відблиском червоної міді.

Олена купує кілька ґумок і кілька непотрібних інших речей, які ми дуже скоро викидаємо. Шукаємо місця, де

б нам уникнути соняшної зливи, і йдемо десь на луку, за місто, де можна бодай присісти на траві під вербою та розвантажити наплечник. Так і робимо. Це лука, де я ще не так давно ходив зі знайомими до Сяну, щоб поглянути на « той бік ». Сян був обплутаний колючими дротами з хитромудрими лябіринтами. Зараз все те вже не актуальне, і ми з Оленою знаходимо бажану вербу.

Розвантажуємось, лягаємо на свіжій траві, дивимось у синє, вже українське, небо і співаємо :

Дівчинонько люба, де будеш ти спати,
На Вкраїні далекій !
В степу під вербою, аби, серце, з тобою,
На Вкраїні далекій.

Олені цей спів дуже імпонує. Вона компонує далі. Що будеш робити ? Що будеш їсти ? Замість зелене жито жати, ми будем « вірші писати й когось там воювати ». Згадали ще раз рабарбар. А що, коли б ми пішли отак до Сяну і поплили на другий бік ? Це ж всього подати рукою. Ні. В тих верболозах сидять десь зеленосині вартовики. Не гаразд було б одразу попастись до їх рук. Це була б велика хиба нашого мандру. Оповідали, що декому це коштувало концентраційного табору, і згадувалось, що навіть когось там розстріляли. Дякую. Ми ще чохемо жити.

В таких випадках час тягнеться. Не витримуємо до шостої, йдемо скорше (все одно не маємо чого робити), застаємо там молодих людей, що обіймають над нами опіку, запроваджують нас до дуже милих людей, і тут, нарешті, починається наше буття.

Перш за все дістаємо решето дуже смачних, соковитих вишень. Друге — нам дають чогось порядного поїсти. Товариство наше — незнайомі, але прекрасні люди. Молодий студент, молода дівчина, батько і мати. Вони вже нас знають з наших книжок, вони вже також знають, куди ми йдемо і чого йдемо. Цієї ночі має бути випробувано, де можна переходити річку. Мусимо бути обережними, і ми хочемо бути обережними. До завтра не можемо переходити і рекомендується вичекати.

— Полонені ! Полонені !

Зриваємось, мов громом вдарені. Біжимо на вулицю. Там вже юрби людей. Перед очима вулицею тягнеться група барви землі. Витріщаємо на них очі. Дивимось на їх одяги, на їх взуття. Не хочемо вірити, що це вояки. Всі вони в різношерстному лахмітті, деякі босі, деякі без прикриття го-

лови. Большевики. І, дійсно, від двадцятого року, коли я бачив їх востаннє, нічого не змінилось. Ті самі до подробиць, лише це самі жиди, виділені від решти полонених. В душі дивовижні почування. Знаєш, що буде з тими нещасними. Не чуєш до них ворожости, бо сила їх нещастя перевищує все інше. Хотілося б якось їм помогти — і це все.

Група пройшла. Ми з Оленою направляємось пройтись перед заходом сонця. Поволі заходимо в парк і весь час розмовляємо про тих полонених, про наші внутрішні політичні справи, які бачимо ненадійними очима. Олена думає, що може ще вдасться щось зробити. Вона оповідає мені про своїх бувших партійних товаришів, які тепер всі « у бандерівцях », оповідає, як вона « перейшла до мельниківців », і причиною цього було те, що бандерівці не люблять інтеліґенції, а без інтеліґенції немислима ніяка поважна робота. Також великий вплив мав на неї Ольжич. І коли б не він, можливо вона при тих і залишилася б. Дуже часто згадує ім'я Мітрінґи, якого я до цього часу не чув. І взагалі я в тих справах значно менше поінформований, ніж вона. Я також менше цікавлюся доктриною, хоча політика цих обох груп мене глибоко непокоїть. Мені здається, що вони можуть викликати в Україні громадянську війну, а це звело б нанівець всі наші дотеперішні осяги.

Що ж робити ? З моїми поглядами Олена так само, як і Сеник, не годиться. Капітулювати не можна. Я знов доводжу, що це не капітуляція, а ухилення. Не можна в такий час ставати на позицію двох козлів. Так. Але ті мусять зрозуміти... Ті нічого не розуміють. У них нема органу зрозуміння. — То що ? Передати в руки тих людей кермо ? — Краще в руки тих людей, ніж ця шарпанина. Зрештою німці все одно всіх заберуть. Надто ми нерозважні.

Олена думає і думає. Наша позиція у відношенні до організації своєрідна. Олена більше нарікає : на Ольжича, на провід взагалі. Нічого не підготовано. Бандерівці мають все, « наші » нічого. Але вона хоче бути солідарною до кінця і всі свої сили віддати організації, якою б вона не була. Я ж не нарікаю. Я кажу, що нема потреби сполягати на якубудь організацію. Треба робити самому. Я кажу, що я не йду боротися за організацію, а за справу нашу взагалі. Нікого не буду в Україні спихати з місця, я хочу зайняти те місце, що буде ще не зайнятим. Не буду вести пропаґанди за тими чи іншими. Я в засаді при мельниківцях, але це тільки тому, що я не вмію міняти партій чи зраджувати своїх бувших колеґ. Взагалі ж, при таких умовах, я волію бути

безпартійним. Я проти розбиття! Проти всякого розбиття. Я цього не розумію і ніколи не зрозумію!

Олена мене слухає і не може протирічити, щоб це мене переконало. Ми будемо працювати над піднесенням інтеліґенції, за вищий стиль провідної верстви, за позитивний тип життя. На цьому ми погоджуємось обоє. Поки не дозріла сама людина, доти даремні апеляції до її розуму. А таке визрівання не може статись з дня на день. Необхідна праця поколінь. Це покоління пропаще! Воно від одного берега відпливло, до другого не пристало. Воно ні рак, ні риба.

Олена вказує мені на приклад боротьби різних політичних груп в минулому. На боротьбу Леніна, Мусоліні, Гітлера. Перемогли завжди сильніші.

Так. Перемогли сильніші і так само перемагати будуть. Але ті боролись дома, у себе, між собою. Ми боремось у підпіллі, не дома, у чужій хаті. Таку боротьбу завжди використає ворог. Був би він дурний, коли б не використав. Для німців наше розбиття бажане. Наші люди дуже легко йдуть на кожну провокацію. Вони всі відрухові, без тривкого характеру і без поважного думання.

Не доходимо до рішення, бо його немає. Ми все одно не вплинемо на події. Сумніваюся, чи ж може тут взагалі хтось вплинути. Це стихія.

Такі речі я можу казати лише трьом людям; Сеникові, Ольжичеві і Олені. Іншим навіть не відважуюсь таке казати. Все одно не зрозуміють. Я не смію належати до організації. Не маю канонів. Не думаю виробленими шаблонами. Я буду завжди по боці найсильніших в політиці українській і по боці найслабших в житті та побуті. Я уважаю, що краще один поганий провід, ніж кілька добрих. Особливо коли нема вигляду, що вони дійдуть до компромісів, як це має місце у нас.

Ах, це те найнеприємніше. Коли б не воно, було б ясніш. Говоримо про літиратуру. Згадуємо імена тих, що в Києві. Цікаво, що буде з ними, чи застанемо їх там? Цікаво б зустрітись з людьми, з якими ми стояли на різних позиціях. Згадуємо Тичину, Бажана, Головка, Смолича, Яновського.

Сонце над заходом. Коронасті клени і липи творять мальовничі групи, а між ними кущі відцвілих рож. Доріжкою проходять молоді люди і з зацікавленням дивляться на двох людей у спортовому, що ніяк не подібні на звичайних відвідувачів цього парку.

На заході появляються хмарини. Було б добре, щоб пішов дощ і освіжив дещо повітря.

Вертаємось на мешкання і зустрічаємо ще одну групу полонених. Багато з них просто в білизні. Кажуть, що німці нагло застали їх в укріпленнях і не дали їм часу одягнутися. На мешканні нас чекає вечеря, довгі розмови і, нарешті, так дуже й дуже потрібний нам сон.

15. липня. Повно сонця. Встаємо о восьмій. Снідаємо вже нормально. Довідуємося, що все ще нема можливости переходу через Сян. Виходимо на город і безліч разів фотографуємося разом з нашими господарями. Нам хочеться йти далі. Чекаємо поки не сповістять, що це можливо. Обідаємо добре, весело, сито. Взагалі наш настрій, не дивлячись на все, піднісся. Чуємо себе вже одною ногою у себе. Ще тільки цей симол Сян. Не будемо дуже вагатися, і як не зможе нічого організація, зможемо самі. Підемо до людей, що знають місцевість, і добе'мось свого.

По обіді нас повідомлено, що переходити Сян біля Ярослава неможливо. Збільшено сторожу, а до всього тут глибока річка. Десь там у горах випав дощ, і вода ще більше піднялася. Радять нам їхати до села Сосниці, там є знайомий священик, що нам поможе.

Їдемо до Сосниці. Потяг йде в тому напрямку біля першої по обіді. Не чекаємо ані хвилини, лишаємо наших милих гостителів і маршуємо. Я зі своїм наплечником, Олена з торбиною. Сідаємо на потяг, їдемо прекрасними полями. Пшениця вже вкривається тією бронзовістю, що заповідає жнива. Спека триває і можна чекати зливи. Особовий скромний потяжок старанно пробирається поміж пшеницями в напрямку Перемишля і там кінчається. Далі потяги не йдуть.

Година часу, і ми в Сосниці. До села три кілометри. Йдемо вузькою стежкою, потім польовою глибокою дорогою попід вербами. Справа й зліва пшениці. Ще раз « в степу під вербою », і на цей раз беру Олену на знимку. Велике бажання затямити і затримати в пам'яті кожний мент, кожний порух думки. Всі живі і мертві істоти й предмети хвилюють уяву. Насторожено і піднесено буяє уява, чується зв'язок між минулим і майбутнім. Ці власне менти пройдуть через віки, бо якраз вони зумовлюють те, що є в ці виняткові дні.

У Сосниці халепа. Потрапляємо в руки прикордонної сторожі. На щастя, ми спокійні. Ми йдемо ось до священика. Це наші знайомі. Самі ми ось з Кракова. Прошу. Наші документи в порядку.

Граничарі (а це було біля їх мешкання) виявляють скепсис. Хто власне зна. Очі старанно шукають у наших документах чогось, що б помогло не нам, а їм, але дарма. Все в порядку. — Яволь! Біте шен! — Дають нам документи, — і ми незалежно ступаємо до священичого дому.

Нас приймають гостинно. Деякі з наших книжок побували вже тут перед нами, і тому нам тепер легше знайомитись. Старший, поважний о. декан Р., його шановна паніматка, по-тутешньому — превелебна, їх весела, гарна дочка — панна і ще, і ще не знані нам люди. Що ми собі бажаємо? Перш за все, кислого молока. Ця наша скромність зворушує паніматку, і кисле молоко — справжнє, холодне, зі сметаною, появляється в необмеженій кількості. Молоко робить з нас справжніх ентузіястів. При цьому ведеться розмова. Тема — мельниківці-бандерівці. Вічна, постійна і незмінна тема. Всі її переживають трагічно. О. декан не радить нам нести того розбрату бодай туди, де його ще немає. Ми, розуміється, з ним погоджуємось.

« Фара » творить закуток на землі, що дає затишок, тепло, добробут. Перед обвитим у плющ ґанком — квітник. Квіти горять соковитими барвами. Сидимо на лавці, на плетених стільцях, дихаємо свіжістю, чистотою. Вечір спадає урочистою симфонією. Ластівки літають дуже низько, і дехто зауважує, що буде дощ.

Вечеряємо великим галасливим товариством. Сміх Олени звучить без перерви. Гасова лямпа горить перед столом. Теплий вечір дихає на нас з відчинених на балькон дверей.

Нарешті відпочинок. Олену схопили під руки панночки і запроторили її у хащавини будинку. Мені зробили постіль у їдальні. З заходу насунула густа, чорна хмара, подуло вітром, загриміло. Незабаром полив шпаркий дощ. По деревах, по квітах до самого ранку гарцювали химерні переливи дощу та блискавок. Але я вже втратив можливість чути і бачити. Сон — густий та твердий — забрав мене під свою владу, а я і не думав йому перечити.

16. липня. Дуже раненько на фарі розпочався рух. Входять, виходять, хляпають двері. Не хочеться вставати, але час біжить, колесо історії крутиться, треба бігти за ним. Встаю. Миюсь у квітнику. Дощ допоміг мені водою. Миюся ґрунтовно, як це роблять в природі, і витираюсь міцно волохатим рушником. На ґанку зустрічаю усміхнену Олену. — Чудово! А скільки ми насміялись! Боже!

На веранду виходить кава, сметанка, печиво. Появляються люди. Вітаємось. О. декан представляє молодого пана,

що ось тількищо прибув з того боку. Він прибув також нелеґально і приніс багато нового.

Оповідає, як прийшли німці, як їх скрізь радісно зустрічали. Оповідає, як тікали большевики. Перед тим провели вони великі арешти. По всіх тюрмах знайдено гори трупів. У львівській в'язниці відкрито дві з половиною тисячі трупів.

— А де вуйко Ромко ? — питають. — Загинув. — А чи живе такий то ? — питання сиплються, а відповіді переважно : нема, загинув, вивезли.

Але зараз населення радіє. Час терору минув. По селах бурхливі маніфестації, промови, вітальні брами для німецького війська. При владі скрізь бандерівці.

Це нас, а особливо Олену, насторожує. Вони ж пускають тільки « своїх ». Я з посмішкою дивлюся на неї. У моїй голові вертяться думки ; невже ми дожили до такого, щоб ми з цією жінкою не могли вернутися додому не тільки через чужих, але і через своїх ? Уголос кажу : « Нічого. Я вже роблю пляни. Будемо звертатися тільки до інтеліґенції та духівництва ». У цей час в мені виникло остаточне рішення : не буду належати до українських політичних груп так довго, поки між ними будуть якраз такі відносини.

О. декан робить підготовку нашого переходу. Хмари розійшлися, знов виглянуло сонце. Я прошу всіх на ґанок і роблю знимки. Хочеться затримати все це в пам'яті. Пишемо останні листи з цього боку. Олена пам'ятає за свого Михайлика.

16.VII.

« Мій дорогий Михайличку !

Пишу тобі за годину до переходу. Сиджу у надзвичайно симпатичного панства, родини п. о. С. Рудавського в Сосниці, звідки переходимо. Тут ми були кілька годин і ніч, як у себе дома. Якби ти мав колись переходити — зайди обов'язково сюди. Ніде так не було мило і затишно. Надіємося, що перейдемо річку щасливо, здається, тут нічого не чекає злого.

При першій оказії передай мені куферок і поклади туди і сірий капелюх. А головне — збирайся й сам !.. »

На другому боці листівки адреса панотця. Панотець до цього пізніше дописав : « Пишу тих пару слів, бо хочу Вас повідомити, що Ваша Пані щасливо перейшла сьогодні о 13.00 год. Рудавський ».

У нас постає проблема. Зі всього видно, що у нас не

вистачає грошей. З великою непевністю звертаюсь до добрячого о. декана. Він дуже охоче нам зичить тридцять золотих (яких ми так і не мали можливости повернути). Ділимось ними з Оленою. Їмо обід. Зараз по обіді приходить селянка з малою дівчинкою і забирає наші речі в рядно. Прощаємось. Всі нас проводять до воріт. Селянка з малою дівчинкою і великим клунком на плечах йде до річки « прати білизну ». Нас проводить панна Рудавська. Йдемо утрійку весело, гамірно. Садом, лугом, біля поля з пшеницею, біля розквітлих маків. Над річкою гаї, все зелена стежка гущавиною. Все нижче і нижче сходимо, повертаємось, робимо закрути і... Сян ! Є ! Жінка з нашими речами стоїть над річкою і киває нам переходити. Діємо скоро і поважно. Небезпека велика. Хто зна, що хоронять в собі ті кущі, хоча сказали, що сторожа пішла на обід. Швидко прощаємось з милою панною, Олена цілується з нею. Біжимо до жінки, миттю роздягаємось. У нас все приготоване. Ми схвильовані, і видається, що робимо все не так.

Роздягнені, як до купання, входимо у воду. Я несу всі наші речі, Олена має тільки мої чоботи. Річка тут розлилася і неглибока. Я йду наперед і тримаю Олену за руку. Вода дещо вище колін. Ступаємо трохи поспіхом по гладеньких каміннях. Вода тече швидко. За нами на березі стоїть жінка, за кущами панночка. Вони нам кивають, що все гаразд.

Це все триває пару хвилин. Схвильовані виходимо на другий берег і швидко біжимо далі травою до якогось поламаного плоту і ховаємося в кущах. Тут нас не видно. Кидаємо речі на землю і вітаємось, як є; мов на Великдень. Потім цілуємо рідну землю, робимо це без сорому, без остраху, що нас побачать небажані очі. Ми вже говоримо вголос, хоча притишено. — Вітаю тебе, рідна ! — вириваєтьсяся з мене в напрямку сходу, і я потрясаю в небо рукою. Олена в екстазі. Вона зовсім тратиться і говорить в захопленні патетичні слова. Під нашими ногами Україна. За нами довге скитання. Перед нами... невідоме.

Швидко приводимо себе в порядок. За хвилину ми в бойовому настрої виходимо на зарослий густою, високою травою пишний, зелений луг. Сяну вже не видно. Ще не так давно тут проходила мертва гранична смуга двох різних страшних, розвойованих світів. Ступати по цій землі нормальним людям значило — смерть. Звідсіль почалась війна.

Йдемо по можливості далі від Сяну. Добрий, бадьорий настрій — тепло, свіжо і легко. По пояс трава. Навкруги ні

живої душі. Натрапляємо на низенький, загострений, майже невидний з трави стовп. На ньому випечено серп, молот і напис : СССР.

(« Сучасник » — квартальник громадсько-політичної і культурної проблематики. Ульм. ч. 1., січень-березень, 1948.)

НА ШЛЯХУ ДО КИЄВА

(Уривки із книги « На білому коні »)

— Це було десь двадцять третього року, — пригадую, казала вона, — як ми з мамою йшли з Києва до Польщі. Нас переводила якась контрабанда. Ніч. Дощ... Нас дві жінки і здоровенний козарлюга. Мама дала йому п'ять золотих червінців. І це не була лише границя, особливо для мене. Мені п'ятнадцять років, я ж народжена у царстві імператора всіх ройсів, вихована на мові Пушкіна і враз, перейшовши границю, опинилася не лише в Польщі, що здавалася мені романом Сенкєвіча, не лише « в Європі », але й у абстрактному царстві Петлюри, що говорило « на мові » і було за « самостійну ». Ви це ледве чи можете зрозуміти... Уявіть собі великодержавного, петербурзького, імперіяльного шовініста, який з перших детячих років звик дивитися на весь простір на схід, захід і південь від Петербурґу, як на свою кишенькову власність. І якого не обходять ні ті живі людські істоти, що той простір заповняють, ні ті життьові інтереси, що в тому просторі існують. От така собі Богом дана Русь, у якій всі ті « полячішкі і чухна » лише « дрянь », яка кричить, що їй « автономія нужна »... Мегаломанійна атмосфера, у якій одначе відбувалися « умопомрачальні » процеси у вигляді контроверсійної і контрапунктуальної культури.

Але повернімося до дійсности! Говорімо про Євгенію Ґранде, як казав Бальзак. Говорім про себе. Я не була киянка. І не петроградка. Я була петербуржанка. Я там виросла, там вчилася, там провела війну... Ну й, розуміється, насичувалася культурою імперії.

І от коли я опинилася в такому ультра-франц-йозефському містечку, у якому люди говорили чомусь, як мені

здавалося, праслов'янською мовою, що звалося Подєбради, в новій, маленькій Чехо-Словацькій Республіці, з царствуючим професором Масариком, я була приголомшена, що мій власний батько, відомий і заслужений справжній російський професор Іван Шовгенов, якого чомусь перезвали на Шовгеніва, є не що інше, як ректор школи, яку звуть господарською академією, де викладають « на мові » і де на стінах висять портрети Петлюри. І, знаєте, як це сталося, що я з такого гарячого Савла стала не менш гарячим Павлом? З гордости.

Сталося це дуже несподівано і дуже швидко. Це, можливо, була одна секунда... Це було на великому балю у залях Народнього дому на Виноградах, що його улаштовував якийсь добродійний комітет російських монархістів під патронатом відомого Карла Крамажа. Я була тоді у товаристві блискучих кавалерів, ми сиділи при столику і пили вино. Невідомо хто і невідомо, з якого приводу, почав говорити про нашу мову за всіма відомими « залізяку на пузяку », « собачій язик »... « Мордописня »... Всі з того реготалися... А я враз почула в собі гострий протест. У мені дуже швидко наростало обурення. Я сама не знала чому. І я не витримала цього напруження, миттю встала, вдарила кулаком по столу і обурено крикнула: « Ви хами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу знати! ».

Я круто повернулася і, не оглядаючись, вийшла. І більше до них не вернулася. З того часу я почала, як Ілля Муромець, що тридцять три роки не говорив, говорити лише українською мовою. На велике здивування усіх моїх знайомих і всієї Господарської академії. Батько й мати з цього раділи, а брати оголосили мене « ревіндикованою ». А вже раз ставши на цю дорогу, я не залишалася на півдорозі. Я йшла далі і далі... Зустрілася з писаннями Донцова, пізнала Липу, Маланюка, Мосензда. Ми заговорили про призначення України мовою Шевченка, і тепер я повертаюся до мого Києва. І чи ж не є цей довгий шлях моєї Одіссеї нашим довгим шляхом взагалі, і чи не варто нам бути учасниками такого переродження, замість второваного, казенного, накинутого і неприродного стану, в якому Петербург чи Петроґрад, чи Ленінґрад хоче бачити ґрандіозну проблему, якою є штучний зліпок мов і рас, що є Совєтським Союзом. Уявім собі на хвилинку тупого, впертого іґноранта — російського шовініста у ролі, скажемо, розумного стратега, замість безглуздого стратегема. Уявім собі, які

шалені можливості мали вони в минулому. З якими аспіраціями культури, якими можливостями господарства. Коли б, замість політики « собачої мови », та обрали політику розуму, гідности, як своєї, так і всіх біля себе. Тож Російська імперія весь час колеться і розсипається, як розсохла бочка, не тому, що вона різномовна, а тому, що вона вперто хоче бути одномовною. Що вона силує до сполуки елементи, які не сполучаються. Насилувана правда, зневажена гордість помститься в поколіннях. По-доброму можна зробити багато, по-злому — нічого. Тут не поможе НКВД. Для тупих, для дурних, для хворих — так. Але не для мене, не для вас... О, змусити! Це можливо. Хвилево. Але не вирішити, не перемогти. Не здамся ганьбі ніколи і нізащо!

**
*

Також весь мій час (у Львові) проходив у товаристві Олени. Але це вже зовсім інша, вибухова, нестримна вдача. Вона вміла бути вийнятково жіночою, майже наївною, дуже ніжною, але разом... Це був кремінь, що викресував іскри. Пригадую собі її вічні турботи за свою зовнішність. Вона хотіла бути завжди у формі і завжди блищати. Вона гостро реаґувала, коли хтось робив їй з цього приводу неґативні зауваження. І дбала не лише за себе, а й за інших біля себе. Вона пробирала мене за недбалість моєї краватки-метелика, з якою я справді не міг дати собі повної ради, і була мені дуже приємною помічною силою. — Ви мусите виглядати! На вас дивляться! Дивіться, як виглядають ваші чоботи! — Снідали ми щось дома, щось, що приносили з собою з міста і що нелегко було в цей час роздобути. Одного разу це була, пам'ятаю, совєтська сушена риба, яку ми звали « вобла », що нагадувала тараню, якої ми роздобули цілу купу, бо львов'яни, видно, не мали до неї великого зацікавлення... Обідали звичайно в організаційній їдальні, але дуже скромно, завжди малувато, після чого, як тільки мали час, шукали щастя по каварнях і ресторанах і інколи щось десь знаходили.

Ударним нашим завданням були зустрічі й розмови, так зване шукання спільної мови або « приласкування », як сміялась Олена, з людьми, що зісталися після совєтів, яких у Львові було чимало і які переважно були заанґажовані нашими контрагентами, але й найударнішою справою була справа нашого виступу на терені Спілки українських письменників, що нам не ладилося, бо нам сказали, що над

Спілкою так само, як і скрізь, дуже виразно помічався контроль наших політичних противників, які мали претенсії особливо до Олени...

Заходи Ольжича у цьому напрямі виразно гамувалися невідомими нам чинниками, а коли ми з Оленою пішли з особистою візитою до голови Спілки, Миколи Голубця, нас там дуже холодно зустріли. Нашу пропозицію виступу прийняли ухильно, байдуже, Голубець весь час говорив лише зі мною, до Олени сидів боком і ні разу до неї не заговорив, що її виразно шокувало, і вона ледве стримувалася, щоб не вибухнути на місці, а коли ми вийшли, вона не могла спокійно говорити. Я цитував її ж слова :

Чекає все : і розпач і образа,
А рідний край нам буде чужиною.

— Але це нечуване ! Де він виховувався ?

— Так. Нечуване. Але це дійсність. І до неї мусимо бути приготовані. Може бути ще гірше. Може вам одного разу заборонять взагалі писати, як це не раз практикується у нашому просторі.

**
*

І саме з приводу цього, на нашому многолюдному мешканні, на вулиці Тарнавського, з четверга на п'ятницю, з 31. липня на 1. серпня, відбувається цілонічна хвилююча нарада нашої культурницької групи. До Львова прибули Сеник і Сціборський, виявилися якісь можливості льокомоції і ми маємо вирушити в дорогу. І то вже завтра.

Олег Ольжич поквапно ділить нашу групу на дві частини : Рогач, Штуль, Коваль, я і ще кілька, яких уже не пригадую, мали б уже завтра о шостій годині рано від'їхати, а друга група з Оленою мала б зістатися у Львові аж до виклику.

Але з цим поділом рішуче і остаточно не погоджується Олена. Як ? Вона лишиться тут ? « Сама » ? У той час, коли « там »... І т. д., і т. д. О, ні ! Ніколи ! Її бурхлива, вибухова природа виходить з берегів, її невелика кімната повна шуму, вона веде завзятющі бої і переговори зо всіма членами групи, доводить, що це цілковитий нонсенс, мобілізує опінію всієї нашої армії, вимагає справедливости. Ольжичеві дістається першому, і то найбільше. Як він сміє лишати її тут в той час, коли там... Ще значить війна ? Яка там

небезпека? Що за труднощі? Які мають бути вигоди? Як тут можна ділитися на жінок і чоловіків? Ні і ні! Вона з цим не згодна, вона з цим не погодиться!

Основні причини її протесту були мені досконало відомі, то ж ми ще на Сяні домовились і присягнулися дійти до Києва разом, а тут враз отаке. Але я прекрасно розумів Ольжича. Це вже не Захід, а таки справжній Схід, і не запілля фронту, а таки самий фронт. І там можна сподіватися поважних ускладнень і не менше поважних небезпек. І наражати на таке Олену, як це Ольжич мені виразно заявив, він ніяк не хотів би. А тому, коли ця буря зчинилася, я, не дивлячись на свої зобов'язання, якогось виразного становища зайняти не мав морального права. Не міг підтримувати Олену, дарма, що вона виразно від мене цього вимагала. Я тримався збоку, невтрально, мовби безучасно.

Але біля другої години ночі вона покликала і мене до свого генерального штабу. Застав її в сльозах, що з нею могло також трапитися, не зважаючи на весь її волюнтаризм. Головну, бурхливу кризу вона, здавалося, вже перейшла, виглядала, як море, після бурі — лагідно, по-своєму ніжно і по своєму зворушливо. Говорила докірливим, злегка прохальним тоном, докоряла, чому я забув наше домовлення на Сяні і не підтримую її вимоги, що вона, мовляв, тут « сама » буде робити, повторюючи ще раз і ще раз усі свої арґументи. На закінчення альтернативне запитання:

— Скажіть мені: ви за мене чи проти мене?

— Але ж, Олено! Розуміється! За вас! Завжди! Був, є і буду!

— В такому разі мусите вплинути на Ольжича, щоб він змінив своє рішення.

Іншої ради не було, я погодився « вплинути », до певної міри це мені вдалося, але Ольжич був помітно не в дусі і враз заявив, що добре, що гаразд, що Олена їде, але тут треба також комусь лишитися, і тим кимсь має бути моя особа.

Пізніше Олег мені казав, що це не була примха, а єдиний засіб затримати Олену тут, бо в цей час для неї там рішуче не було місця.

**
*

Розуміється, я мав вечорами завжди гостей, як також на цих днях прибула зі Львова моя найцінніша гостя, Олена Теліга. Ми розпрощалися з нею місяць тому у Львові

досить холодно, я мав повні руки роботи, змінилися умови життя, а тому все минуле еміґрантське почало швидко забуватися. І несподівано, здається, в середу, 12. вересня, по обіді, секретарка повідомила, що до редакції прибула пані Теліга, яка хоче зі мною бачитися. Негайно виходжу назустріч і бачу розчервонілу, усміхнену, у знайомому сірому костюмі Олену в товаристві Олега Штуля. Кидаємося в обійми, ніби ми не бачилися вічність і зустрілися на іншій плянеті.

Розуміється, ця зустріч була для нас особливою, Олена була захоплена, їй подобалася наша редакція і її ділова атмосфера — кабінети, бюрка, машинки, секретарки; і все за працею, все зайняте, черга відвідувачів. Зовсім інакше, ніж було там, у Львові.

Розуміється, нашим гостям було одразу запропоноване місце в редакції, запрошено до мене на вечерю і влаштовано для Олени приміщення у нашому будинку на половині моїх господарів. На вечерю, крім нових гостей, як звичайно, запрошено багато членів редакції, було багато розмов, багато сміху і дружби. Олені ця атмосфера дуже сподобалася, вона без перерви забавлялася, наговорила мені компліментів за досягнення і одразу сприятелювалася з Танею Праховою. І було все дуже добре.

Але як тільки ми залишилися самі (останніми днями у мене жив Іван Рогач з Закарпаття, який приїхав зі Львова, але напередодні виїхав на схід), щоб « порозмовляти », Олена, закутавшись у мій плащ, умостившися вигідно потурецьки за браком канапи на моєму ліжку, почала тоном інквізитора мене розпікати. Я вже й забув, що існують ті наші « бе » і « ме », моя « політика » зовсім зопортунилась, і, розуміється, для ортодоксальної моєї принципіялістки набралось досить нищівних арґументів, щоб мене дощенту знищити. Це були не тільки її особисті жалі, а й жалі всієї партійної лінії, а Олену, як найбільш недоторкану, висунуто для цієї грізної ролі прокурора... І те, і друге, і третє... Чому так мало відмічено в газеті таку подію, як трагічна смерть Сеника й Сціборського у Житомирі, чому я вибрав таку невиразну лінію між « бе » і « ме », чому я сиджу на двох стільцях, чому так мало співробітничаю з « нашими ». Чому, чому і чому... « з вашим авторитетом, вашими успіхами ви могли б робити чуда. Ми ж чули про ваші тріюмфи, але, замість використати їх для "нашої справи", ви проповідуєте "згоду в сімействі", невиразність, компроміси... Це ж революція ! Збурити маси ! Поставити їх дуба ! На

вас діє школа чеських швейків, міщанство, шельменківщина.... »

Мила, чудова Олена! Коли говорить — затинається. Їй бракує дихання. Сливе дві години слухаю сувору мову моєї Кассандри. А коли дійшла до мене черга, я говорив приблизно таке :

— Ви безперечно маєте рацію, але дозвольте також комусь помилятися. Чого можете вимагати від такого вродженого селюха-гречкосія, як ваш шановний слуга. Мені відома діялектика героїзму — « доба жорстока, як вовчиця »... І Ніцше, і Гітлер, і Сталін... І навіть Ганнібаль... Але що я зроблю, коли в моїй крові так мало того динаміту... Правильно, абсолютно правильно! Моя лінія крива й невиразна, але я абсолютно не буду перечити, коли моє місце посяде хтось із більше покликаних...

Олену це обурило :

— Це... Це... Це... Це, Власе, цинізм! І нахабство!

— Чому аж цинізм? От хочу сказати, що недавно я мусів писати статтю про Гітлера... І підписати її своїм прізвищем.

— А навіщо?

— А тому, що навіщо.

— Переходите на лінію Тичини, Рильського... Пісні про того бугая...

— І за що тільки люди не вмирали. За озірійського бика, за соціялізм... А тепер ось за расу...

— Хіба це наші справи? Життя вимагає жертв.

— Саме тому.

— Це значить кривити душею.

— Хіба це вперше?

— Це вам не личить.

— А кому личить?

— Мерзотникам... Рабам...

— Ну, що ж... Доба, як вовчиця... Партія веде...

— Партія, партія... До чорта з партією?

— А чи справді?

Хотілося розлитися широкою рікою проповіді про наші вимоги і потреби, але що б це дало. Вона це розуміє посвоєму, вона в ритмі доби, вона має заучені канони, і було б зайве її розчаровувати. Я міг хібащо жартувати. Ми говорили й говорили, весь час контра, часто верталися до того самого і не могли розійтися... Ані зійтися... І я знаю, що її не переконав, але разом з цим у чомусь переконав. Вона більше любила деяких своїх друзів, ніж мене, але разом

з тим більше любила бути зі мною, ніж з іншими. Бо крім доктринерства, у неї був сильно розвинутий інстинкт порядности і чистоти. І практичности. І коли б я сам не уникав її, як часто затяжної, ми були б з нею нерозлучними, вічно сварливими друзями. А так ми були друзями лише розлучними. Я любив її як цікаву людину, яких у нас так мало, але я не вважав, що з нею можна робити діло на довшу відстань.

І ще одна справа мене турбувала : я боявся за неї на цьому терені. Особливо коли вона буде в Києві. З її прямолінійною вдачею вона туди абсолютно не підходила.

**
*

Саме собою, найближчими, найінтимнішими, найдорожчими і найнезабутнішими моїми друзями цього періоду були Олена Теліга і Таня Прахова. Ця остання — пізніше моя дружина. Обидві різні, а разом чимось між собою споріднені, вони здружилися з першого дня знайомства. Вони багато часу проводили разом в розмовах, дармащо Таня не належить до дуже балакучих. А ми з Оленою, хоч і « різнилися в поглядах », ніколи не розходились остаточно. Нас в'язало щось багато міцніше, ніж погляди, бо хоча і доходило до такого, коли Олена не витримувала, вдаряла енергійно по столу своїм маленьким кулачком, заїкаючись від хвилювання, заявляла, що її « нога ніколи більше не ступить на цей поріг ! », і швидко-швидко виходила геть, але це « не ступить » не тривало довше, як одну ніч або кілька годин, бо вже другого ранку ми зустрічалися на нашій спільній веранді з докірливо-кокетливими посмішками, щоб за хвилину сидіти за спільним столом, споживати сніданок і сміятися, так ніби буря вчорашнього вечора ще більше освіжила атмосферу нашої дружби.

Незамінимим медіятором між нами була Таня, яка терпляче, спокійно, лише з внутрішнім хвилюванням, безсторонньо вислухувала наші словесні герці, а коли доходило до кризи, бігла за Оленою на її половину, щоб уже по короткому часі звідтіля доносився їх радісний сміх. Таня постійно пригадує, що вона ніколи в житті не насміялася стільки, як з Оленою. Вони знаходили щось, що їх відводило від пересердя і вертало до доброго настрою, а потім, розуміється, ми знову були « гарні », пили вино і все було « дуже добре ».

Інколи ми разом відвідували театр Демо-Довгопільсько-

го, « Український Драматичний Театр » Рівенського обласного управління мистецтв при вулиці якогось Ґеорґа Фукса, колишній « 13 дивізії » (щоб вони, такі назви, сказилися), де давали « Мартина Борулю » або співали « ревелерси », танцювали гопаки, коломийки, чардаші. Звичайно, театр був завжди переповнений, артистів нагороджували бурхливими оплесками, а пізніше у нашій газеті появилася рецензія Василя Штуля, на яку були дуже вражливі наші театральні таланти.

**
*

...Не легші вони і для Голови Спілки українських письменників у Києві, Олени Теліги. Ольжич повідомив її, що на неї чекає цей обов'язок, вона цим дуже захоплена, але одночасно цілковито пригноблена. Як і чим туди дістатися? Проблема Тантала. Не менше, ніж Олена, рветься до Києва Таня, яка ще в травні залишила там рідних, дитину і не знає, що там з ними сталося. Але і тут ця сама тантальська справа.

Їх очі, розуміється, вперто звернені на мене, їм здається, що нема таких труднощів, яких би я не міг подолати. Я їм дуже вдячний за таке довір'я, але разом дуже нещасливий, що не можу його виправдати. Як також я не дуже за них певний. Маємо звідти дуже тривожні вісті. Місто підміноване, стероризоване, голодне, без постачання, без опалу, без світла. Весь Хрещатик вилетів у повітря, Софія, Печерська Лавра, міська управа підміновані, залізничий двірець вигорів, інтеліґенція вивезена, уряди не функціонують, харчові запаси спалені, від світла до світла суворі поліційні години, по вулицях в темноті бродять зграї совєтських аґентів.

Я не переконаний, чи це відповідне місце для Олени з її ідилічною уявою про Київ. Вона готувалася до нього, як наречена до шлюбу, стільки шилося, перешивалося, примірялося, і все це для Києва. І от вона побачить його у такій макабричній подобі. Це вже не Варшава, не Краків і навіть не Львів. Тут треба ступати обережно, як по тонкому льоду, і мене це поважно турбує. Знаю, що завзята Олена не розуміє слова обережність, воно не для неї створене, її стихійна щирість і простота можуть бути для неї фатальними, але такі арґументи тепер ніякі арґументи, і годі їх повторювати.

Життя вимагає свого, Київ на досяг руки, і немає сили,

яка б нас стримала. Олена знов, як бувало у Львові, повна до мене претенсій... Наші розмови натягнуті, вона оминає моє мешкання... Я намагаюся їй помогти, шукаю можливостей, але їх немає. Побував у штабі верховного командування, але там сказали, що для цивільних людей в'їзд заборонений і ніяких перепусток не дають. Наш «фіят» далі в майстерні... Але Олена не вірить...

Бо ви не хочете ! Так ! Ви не хочете ! Ви жорстокий ! Ви не можете зрозуміти ! Ще там, у Львові, ви були проти мене. Але подумайте бодай про Таню — знаєте ж, що вона там мусить бути... Не кажіть, о, не кажіть ! Для всіх можете, лише не для нас.

Перечити їй даремно, і єдине, що мене рятує, — праця. Всі дні і неділі абсолютно заповнені. У неділю, п'ятого жовтня, їду до Дерманя на відкриття там гімназії, наступної неділі до Дубна на відкриття «Просвіти». І так день-щодень.

Нарешті, довідуюся, що вони самі організують від'їзд нелеґально, у суботу, 18. жовтня. Хлопці з Організації знаходять якийсь транспорт, розуміється, якесь військове авто за кілька пляшок горілки... І в неділю мають від'їхати.

Це був сірий, холодний ранок (осінь прийшла тоді завчасно) і для мене моторошний. Відходять найдорожчі мені люди без прощання. Таня залишила на моєму письмовому столі лишень ці кілька слів з вірша Олени :

Ти відходиш ? Що ж, не плачу...
Не сумуй і ти, подорожній.
Хтось незнаний нам шлях призначив,
І спинити його не можна.

Олена не залишила нічого.

Рано я мусів бути в редакції, а вполудень на прийнятті Жіночої Служби Україні. Там і там багато людей, на прийнятті велика гостина, тости, голосні розмови, але мій настрій препоганий. Не витримав до кінця імпрези і під загальний шум непомітно зник. Іду додому, щоб побути сам з собою, послухати музику, переживати. Залишені Танею вірші врізались у пам'ять і не дають спокою... «що ж... не плачу... Не сумуй і ти, подорожній». І невже це так ? І невже ми тільки подорожні, що ось зустрілися на перехресті доріг, побули разом і розійшлися ? Скорше, скорше додому... Я вже не йду, а біжу, починає вечоріти, небо завалене хмарами, а з заходу дме вітер.

Прибігаю додому і бачу : двері на половині Олени відчинені і звідти чути знайомі голоси. Поривно вбігаю туди і бачу — Олена, Таня, Олег, Віра, Іван Іванович... Кидаємося в обійми, ніби після довгої розлуки.

Вони ще не від'їхали. О, як це гарно, яке радісне відпруження, які всі щасливі. Ні сліду минулих настроїв. Одразу переходимо на мою половину, кличемо Ганну Антонівну, накриваємо стіл, приходять інші друзі... І вечір, як повна чара. Можливо, найкращий з усіх наших вечорів... Ніхто з нас не думав, що він такий вже ніколи не повториться.

Бо другого ранку, в понеділок двадцятого жовтня, вони все таки від'їхали.

Моє мешкання стало жаско порожнім, дармащо біля мене повно людей і життя йде своєю чергою. Я обіцяв скоро приїхати до Києва також, але мої труднощі завеликі. Мушу чекати на Скрипника, не можу лишити редакції, Ради довір'я... І головне — все таки дозвіл... Чи можу ще раз ризикувати ? Шукаю якогось претексту, але нічого не знаходжу. Вайс заявив, що він тут нічого не може помогти, те саме у штабі командування, а до того я довідався, що їхати нелеґально дуже небезпечно. Арештують і відвозять до концентраційних таборів. Вони там нас ніяк не хочуть бачити, і чи варто мені ризикувати, маючи стільки різних обов'язків ?

Чекаю на Скрипника, він приїде з Берліну, і, можливо, знайдемо якусь раду.

Для закінчення цього акту нашої драми, додаю ще оцей епілог :

« 17.X.1941. Рівне. Моє ти золотко рідне, мій найліпший у світі Михайлику ! Любий мій ! З листа, який привіз мені Кобрин, бачу, що ти не дістав від мене листа, який повіз о. Волков, і картку, яку мав кинути в Холмі один хлопець. Рідний мій ! Не моя це вина, — не лише думаю весь час про тебе, а й пишу — ледве є оказія, але знаєш, які люди...

« Кобрин привіз мені і светер, який вийшов чудовий, а кравчиня мені його нарешті допасувала, але ковдру і залізко лишив у Львові. Ці речі має привезти сюди Василь, але мене вже тут вони не застануть. Я їду завтра до Києва, де мусіла вже бути давно, але тяжко туди дістатися. Перепусток не дають, способу комунікації теж нема, а з Києва Ольжич алярмує, бо Ленуш вибраний головою київських письменників і журналістів ! Пишуть, що дуже я там потрібна, але як туди дістатися ? Рідний мій ! Завтра думаємо

(їхати), хоч би довелося і пів дня стояти на розі і зупиняти авта, але спочатку хлопці спробують ще в Рівному з кимсь домовитись з німців. Їдемо : я, Олег, Кобрин і Таня Прахова, моя приятелька, киевлянка, моя одонолітка, яка, як монтажистка, їздила з фільмовою екіпою в Жаб'є накручувати фільм і яку війна змусила застрянути в Рівному. Дуже це мила, інтеліґентна і винятково мені симпатична жінка, з якою ми швидко зжилися і яка, як ніхто, любить слухати мої вірші. Вона вертає до Києва, де у неї дочка 3-ох років і старий батько. Я тішуся, що маю тепер справді в ній приятельську душу, та ще в Києві, так далеко від тебе ! Тільки як і коли ми туди дістанемося ?

« Боже, мій дорогий, як я сумую без тебе ! Так мені тебе бракує, як ніколи в житті. І не віриться, що ми з тобою побачимося, бо такі ж тепер тяжкі часи !

« Зараз пізній вечір. Довкола страшна тиша, я змучена, бо цілий день бабралася перед від'їздом. Але так хочу перед далекою дорогою — бо такою вона мені видається — порозмовляти з тобою, хоч не знаю, коли цей лист дістанеться в твої руки.

« Бо я знаю, що і ти, мій найдорожчий, самітний та ще стільки клопотів маєш, що аж жах. Думками я весь час з тобою.

« Я б тобі радила, коли зберешся, чимчикувати до Рівного — ближче до мене, щоб звідти одразу до Києва. Я особисто своїм побутом тут задоволена. Я тут писала статті до « Волині », познайомилася з редакторською працею, знаю, що є підвал I, підвал II і т. д., а крім того, я тут добре підживилася, що мені певно придасться, отже навіть хвилююся, що вже в мене спідниці затісні. Їмо тут чудові борщі, багато масла, яєць, сметани, молока. І все це мені коштувало... 14 рублів денно. Крім того, ще те добре, що я тут все собі переробляла і переправляла, навіть ті попороті сукні, а нова сукня, та що ми купили у Львові, — вийшла красуня !

« І от коли я все це їм, коли у вікно дивлюся на « стояло золото — барвиста осінь » — мені так боляче, що тебе нема зі мною. Ми б певно підсварювалися, але пізніше мирилися б, мій Фімівка поправився б тут, поповнішав і тішився б з кожного числа « Волині » з моєю статтею. Мої статті подобаються, мені багато людей казало, що часто питаються, чи в цьому числі є моя стаття, а я задоволена, що можу писати кожного тижня і « получається » не зле.

« Перше мучилася з головою, яку я сама привела в

порядок перед Києвом. Тяжко. І не досконало! Але — « доба жорстока, як вовчиця ». Ти, мабуть, цікавишся, як я тут живу. Отже вранці, перед 8, їм сніданок з Самчуком, який живе в сусідньому мешканні. Пізніше порядкую і або пишу вдома, або їду до редакції. О 2 обід — пізніше знов редакція. Увечорі іноді збираємося у Самчука, який живе на своїй Волині, мов хазяїн домовитий. Приходять члени редакції і кілька людей з тієї фільмової групи, що тут застали. Все українці і все люди дуже милі. Пізніше сон у самітній хаті, де за стіною лише Анна Антонівна, моя добряча господиня. Олег мешкає з Василем, Демо й іншими.

« Отже Рівне для мене було такою ідилічно-гоголівською вставкою на моїй дорозі до Києва. Але про Київ ходять тривожні чутки, хоч Ольжич шле радісні вістки з ляйтмотивом — перемога за нами. Не знаю, що і як там буде, але знаю, що бандерівство само себе зліквідувало своєю глупотою і нам уже терором не загрожує.

« Що буде в Києві? Як? Не знаю! І сумно мені, сумно, що ти не їдеш зі мною, хоч хочу вірити, що швидко тебе у Києві побачу.

« Рушай, рідний! Як тільки зможеш, а речі візьми лише свої і постіль. Мені вже не вези нічого, я все маю, хіба якусь фарбу (до уст — У.С.). Ту обов'язково.

« Любий мій, коханий! Вже так пізно. Бажаю тобі, як найдорожчого, здоров'я і успіху. Хай тебе Бог хоронить! Вірю, що ми зустрінемося живі і здорові і заживемо знов разом. Пам'ятай одно: яка я не є, але я тебе рідного дуже і дуже люблю і життя без тебе не уявляю.

« Цілую тебе, милий, міцно, міцно! Вітай батька, як будеш писати. Він мені часто сниться. Твій Джені-Мулі » *).

Останній лист з Рівного.

А кілька днів пізніше, « через чемність », я дістав писульку з Києва:

« Сьогодня, Уласе, пан Олег сказав мені, що за кілька днів буде можливість передати листа до Рівного.

« Зараз вечір, я сиджу у себе на помешканні і пишу Тобі, мій рідний! Як тяжко, як сумно мені. Моєї Іринки немає на селі, як я надіялась. Сестри з дітьми, забравши Іринку з собою, виїхали на Кавказ до міста П'ятигорська. А там же будуть ще бої. Боже, моя дитина!

« Я вчора не скінчила Тобі листа і продовжую його

---

*) Пізніше, по дорозі до Києва, у мене перебував Михайло, який залишив речі і архів, з якого цей лист походить.

сьогодні рано. Уласе, у той день ми виїхали з Рівного о 8 годині рано і о другій годині були в Житомирі. Переночували там і знов рано, зовсім несподівано, бо дуже трудно було з машинами, виїхали до Києва. І знов перед моїми очима простягнулися такі знайомі безкраї простори. « А чому так мало міст ? » — запитав мене пан Олег, — а чому не уреґульовані річки ? »

« При такому запитуванні почуваєш себе якось винною. Але мені здається, що нас не треба питати, чому те зле і те недобре. Будемо разом робити без запитань, щоб все було добре, і удосконалювати те, що недосконале.

« В'їздили ми до Києва в такий же день, осінній і прозорий, як у вірші Олени. Коли проїздили коло Політехніки, Олена так хвилювалася, що мало не випала з авта. Потім сіли в трамвай (в Києві трамваї вже в русі) і поїхали на Володимирську вулицю... А я пішла шукати своїх. Адріяна нема і невідомо, що з ним. Толя, — бідний, він стільки пережив, і Прахови всі живі і здорові, тільки моєї Іринки нема зо мною.

« У мене знов починають тремтіти уста, але зараз ранок і сонце, і коли я стискаю міцно руки, то сльози не ллються.

« Всього Тобі доброго, мій любий ! Таня. Напиши мені... »

М. Ситник

КРОВ НА КВІТАХ

(Пам'яті Олени Теліги, Івана Рогача і Івана Ірлявського, розстріляних в лютому 1942 р.)

ШУМІВ ГНІВНО ДНІПРО...

1941 рік. Іще гуркотіли гармати десь там на лівому березі Дніпра і сіро-зелена солдатня комашнею копошилась на пристані: розвішували на лозах сушити шкарпетки, чистили зуби, роздягнені до пояса обливались водою. Пискливо скавчала губна гармошка немудру солдатську пісеньку «Лілі Марлен» і п'яне ґерґотання відлунювалось між цементовими брилами пристані. А на пригорку стояла юрба найсміливіших з киян: спекулянти, п'яниці і урки *), які перші повилазили з нір, коли диміли ще будівлі Подолу, вцілені бомбами і гарматами.

— Сматрі, какіє еті нємци храбреци — нє боятся холодной води, — скалить зуби якийсь присадкуватий дядя.

— А вон какіє волосатиє, — лускаючи насіння, додає подільська торговка в ряботинці, — но всьо такі відать, ето наші хрестіянє, відітє, крєсти на грудях. А красавци какіє, с етімі можна будєт строіть жітуху на большой **).

Шумів гнівно Дніпро-Славута, бив хвилями об камінний берег, мовби хотів заглушити заразом і тріюмф окупанта, і радість київської голоти.

Шумів гнівно Дніпро, сердячись на свою безсилість — новітні гуни черпали шоломом прозору дніпрову воду і жадібно пили, як нектар...

---

*) Босяки.

**) На вуличнім жарґоні — добре життя.

« ПЕТЛЮРА ДО НАС ПРИЙШОВ » . . .

Софіївська площа... Богдан, щасливі усмішки киян і чортів вітер... Незабутній вітер ! Це ж він тоді шелестів жовто-блакитними крилами рідного прапора на бані Пресвятої Софії. Сіявся дрібен дощ — і сльози радости були непомітні.

— Ви чуєте, ви бачите, кияни, — он він, наш жовто-синій стяг — на своєму місці, у рідній столиці.

І йшли люди, мов на прощу, йшли до Софії з прикиївських сіл і вчорашні колгоспники, і недобиті « куркулі », з наддніпрянських містечок розхристані « пролетарі » з кашкетами набакир; шкутильгали в лахміттях старці, пхались спекулянти в заялозених фартухах. Різні люди — різні думки, та одне захоплення і подив. Всі хотять побачити своїми очима те чудо предивне — отой близький і далекий жовто-синій стяг, що так гордо має у високості. Хто ж його туди повісив так високо ? Невже ж не сон ? Сивий дідок у латаній свитці скидає шапку і хреститься :

— Людоньки, та це ж такий фляґ, який я бачив при Петлюрі. Радуйтеся, людоньки, Петлюра до нас прийшов !

— Какой чудак дєд, вєдь Петлюру убілі, — єхидно скалить зуби якийсь невиразний тип з цаповою борідкою, — скарєй всєго прієдєт Вінічєнко.

Натовп прищулився біля будки для афіш. На старих, вицвілих від часу афішах, були наліплені проклямації : « Слава Самостійній Соборній і Незалежній Україні ! », « В Україні — по-українському ! » і т. д. Юрба жадібно ковтала ці, для кого вперше, а для кого не вперше чуті, рідні слова. А по завулках вештались ті, кого кололи в серце ті запальні гасла; скалили зуби, ворушились, як змії під чоботом збудженого мужика.

А над усе шумів той прапор жовто-синій, шумів сумно, як осіннє листя на каштанах, і весело, як весняна радість у серці киян.

ВОЛЯ ДУШІ І СЕРЦЯ

Вулиця Бульварно-Кудрявська ч. 24, приміщення колишньої редакції « Комуніста ». Гудуть ротації, цокають лінотипи. Відгонить клеєм, фарбами і бензиною. Нова скромна вивіска на цьому будинку якось незвично бентежить очі, — кого радує, а кого й злобить :

Редакція часопису
« УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО »

Біля дверей на головному вході позіхає заспаний швайцар — отой самий сивий дідок, що сидів тут і тоді, рік тому, коли висіла тут інша вивіска. Правда, дещо змінився дідок-швайцар. Тепер на нім якийсь допотопний з золотими ґудзиками і еполетами мундир (і де він тільки такого видер?), і тепер той дідок розмовляє не на «общепонятном», як тоді, а по-українському, хоч трохи кумедно в нього це виходить:

— Пожалуйста, пан, вам куди?

— До головного редактора пана Рогача, — відповідаю, залишаючи в нього свій «Ausweis», якого він, обкрутивши на всі боки, довго тримає «догори ногами» перед очима, нарешті кладе під скло на столі.

По довгому коридорі редакції вештаються ті самі люди, що й рік тому: прибиральниці, чергові, листоноші і бухгальтери — мої старі знайомі.

— Добридень, — вітаюся до них.

— Слава Україні! — підкреслено відповідають на мій привіт. І в їхньому голосі я вчуваю нотки докору. А в їхніх очах я бачу сердиті вогники і питання: «Чому він так здоровкається, отой комсомолець, чи це йому при совєтах? Треба буде попередити пана редактора. Треба буде...»

Попереджуйте, попереджуйте, — думаю собі, — будьте пильними і обережними, бож в цьому приміщенні вештаються не лише друзі, а й недруги. Але що це й вас так змінило, отих колись забрюханих і виснажених «тьотів» і «дядів», адже рік тому ви відповідали на моє привітання своїм одноманітним «здрастє»? А тепер?.. Ага, от на стіні оголошення: «Тут говорити по-українському». Ні, ні, мабуть, самого цього оголошення було б замало, щоб так швидко перевернути душу «совєтського ґражданіна». Ні, тут є щось більше. То не наказ, то — воля душі і серця, які ще болять від кайдан.

БЕЗ АНКЕТ І БІОГРАФІЙ

В кабінеті головного редактора часопису «Українське Слово» урочисто і затишно. Зі стіни над столом до болю рідно усміхався отаман Симона Петлюра, як живий. Поруч портрети Євгена Коновальця і Андрія Мельника. Під ними в українському орнаменті гуцульської різьби — тризуб. Ліворуч карта України і плян Києва.

А ось і він, усміхнений, до всіх щирий і привітний, рухливий і разом спокійний редактор Іван Рогач — палкий революціонер і, прекрасна людина. А біля нього незабутні

друзі, співробітники О. Ш(туль), О. Л(ащенко), Г. Гайович, П. Олійник і інші іменні і безіменні товариші, що в грозову хуртовину першими відважились ступити в підпалений ворогами рідний Київ. Так, це вони, що своїми руками виносили з полум'я палаючих бібліотек і музеїв національні цінності, які один кат безжалісно і жорстоко лишив на поталу другим. Рвались міни. Горів Хрещатик. Стікала кров по бруці — своя і чужа — і розмішувала глину задимлених руїн. Тоді ми познайомились і назавжди подружили. Так просто — подали один одному руки і, поглянувши в очі, міцно їх стиснули. Не було часу на церемонії. Мене найбільше здивувало те, що ні сам редактор Рогач, ні хто інший з них не вимагали ані заповнювати анкети, ні подавати біографії і адреси, до чого так звик, живучи в совєтському « раю ». І якось зразу було незручно. Набивався із цим сам, чим до сліз їх смішив.

— Ми добре знаємо біографію підсовєтської молоді, — відповів на те мені редактор Рогач, — і цього з нас цілком досить. Ми хочемо, щоб наші когорти щоденно збільшувались і то саме за рахунок української молоді, тих колишніх комсомольців, які звикли, як ви кажете, заповнювати анкети. Віримо вам на слово, враховуємо в першу чергу умови, в яких чверть віку знаходилась ця молодь, а потім вже свідомі чи несвідомі помилки, за які нікого не маємо на меті карати.

Після такого щирого признання прояснювалось сумління, як день після дощу, і ставало так легко на душі. Була тяга до праці, до своєї національної праці. І вчорашні комсомольці радісно давали присягу і ставали під жовто-синій прапор, щоб боротися на два фронти.

ЧЕКАЮ РИЛЬСЬКОГО І СОСЮРУ

Ще запам'яталась мені редакційна нарада перед виходом в світ першого числа часопису « Українське Слово ». В кабінеті редактора Рогача зійшлись вище згадані редактори. Між ними запримітив я вже й нових людей — це мої старі добрі знайомі — колишні співробітники в одному республіканському часописі, чиїх імен не згадуватиму, бо не знаю, яка їх спіткала доля в цю повоєнну завірюху.

Розподілялись обов'язки, доручались завдання. Мені тоді доручено організувати і редаґувати « Літературний додаток », який вкладався спочатку в часопис « Українське Слово » і який пізніше перетворився в славний літератур-

ний часопис «Літаври», що його редаґувала незабутня Олена Теліга. Але про нього мова буде пізніш. Крім цього, редактор Рогач запропонував мені приглянутись, розвідати, — чи часом не залишився в Києві хтось із знаних українських підсовєтських письменників.

— Знаєте, — казав він, — треба охоронити їх перед можливим терором німців. Бо знайдуться провокатори, які поспішать до німців з доносом. А може ще знайдеться якийсь там орденоносець, — тоді біда. Отже треба з цим приспішити. Я прикладу всіх зусиль, щоб леґально чи нелеґально забезпечити їхнє становище. Та й негайно до праці їх притягнемо. Ви знаєте тут усі завулки, тож не гайте часу. Хай вилазять з нор і стають до національної праці. Іще додайте, що їхні «гріхи» нас не цікавлять.

І в першому числі «Літературного додатку» було вміщено звернення до українських письменників, яке кликало їх, щоб вони зголошувались до нашої редакції з метою співпрацювати з нами. І я примостився в своєму відділі, готовий до прийому таких бажаних гостей. «Ех, — думав собі, — коли б з'явився, наприклад, Максим Рильський або Володимир Сосюра, Яновський чи хоч би Андрій Малишко, — от би зустріч була! От би була радість. Чорта лисого знала б німота. Заховали б хлопців, зробили б їм відповідні папери і... до праці творчої, невсипущої для добра нації. Адже це ж таки наші українці, як не кажіть, мало чого вони б там не писали:

І пішов я тоді до Петлюри,
Бо у мене штанів не було,

або:

Якби Шевченко жив тепер,
Він став би членом ВеКаПе.

Це так Володя Сосюра кресав...

ХРИЗАНТЕМИ

Наше знайомство було незвичайне і я його повік не забуду. А було це так. Я повертався з Євбазу, куди ходив купити собі махорки. Коли вже підходив до редакції, то крізь ґрати залізної загорожі помітив п. Рогача, який розмовляв біля клюмби з якоюсь середнього росту, в темному вбранні жінкою чи дівчиною. Я, вповільнивши хід, при-

вітався. Відповіли обоє. « Хіба й вона мене знає, що вітається? » — наївно подумав я і уважно приглянувся до неї. Ні, такої пані, з такою химерною зачіскою і вогняними очима, я не знаю. Ні, це, мабуть... »

— Що ви так пильно приглядаєтесь, — несподівано обірвала волосинку моєї думки ця незнайома. — Ходіть до нас, — усміхнулась так тепло, ніби справді давно знайома.

Я скочив із східців через поручні і зніяковів : « Коли я позбудуся цих дикунських звичок ? Плигаю, як парубок ».

Вона, ніби не помітила оту мою ніяковість, і знову усміхнулась, подаючи руку.

— Олена Теліга називаюсь. Мені про вас вже колеґа Рогач розповідав.

Я не знав, що мені робити з її маленькою ручкою, — чи стиснути міцно, чи тільки легко доторкнутись. Адже — це ж така прекрасна поетка, полум'яна революціонерка, про яку мені недавно розповідав мій друг Іван Ірлявський. І мені чомусь пригадалася Аґлая. Ні, ця не така, ця ніжніша, ця жіночіша. А зрештою, я Аґлаї не бачив.

Та вона не давала моїм думкам оговтатись — сипала одні питання за другими. А тут ще й п. Рогач раптово залишив нас самих — його покликав телефон. При нім було якось сміливіше.

— До вас, друже, тисячу питань, — щебетала вона, — але не всі відразу. Маємо досить часу. А зараз може скажете мені, чи любите ви квіти ? Мабуть ні, бо чому ж тоді так байдуже їх топчете, ці бідні хризантеми ?

Я тільки тоді помітив, що справді стою на краю клюмби, притоптавши в землю бідні квіти.

— Одначе вони вже примерзли, — якось по-дурному відповів я і відчув, що почервонів, як рак.

— « Примерзли », « примерзли », ви самі примерзли, — сказала з ніжним докором і так усміхнулась, що я й не відчув того докору.

Дивні почуття виникали в мене, коли я розмовляв з цією незвичайною жінкою, — то почував себе вільно, ніби знав уже її давно, то ніяковів і чогось боявся. Останні почуття появлялись у мене, мабуть, від того, що я тривожився, щоб, бува, якимсь способом не виявити перед нею свою « азіятську » натуру. А вона, коли розмовляла, дивилася просто в очі своїми великими карими очима, які так весняно сміялись і, здавалось, просвічували всю істоту. Здавалось, що нічого від неї приховати не можна, все до крапельки побачить вона тими очима.

Вона розпитувала мене про колишнє підсовєтське літературне життя. Як і де, в яких умовах жили українські письменники в Києві. Хто, на мою думку, з них «наш». На її думку, найкращі з поетів на «цьому боці» — це Рильський і Бажан, з прозаїків — Яновський. Шкода, що вони не залишились. Нагадала мені про те, як я чекав Сосюру і Рильського в своєму кабінеті, — і тут уже я зовсім не ніяковів, але щиро з нею сміявся. Найбільше її цікавило життя підсовєтської молоді. Раділа, коли я розповідав їй, що в наших селах на Придніпров'ї навіть при совєтах селяни зустрічіли свої свята, особливо такі, як Різдво і Великдень. Колядувала з звіздою дітвора, щедрували, а на Водохрища рубали з льоду хрест на річці. На Великдень христували і святили паски і т. д. Цікавилась колядками і піснями, які співали в наших селах. Дещо «на ходу» записувала в своєму блькноті.

Ще її цікавили Плужник, Фальківський, Влизько, Косинка і інші закатовані наші письменники. Але, як виявилось, про них вона знала багато більше від мене, і я не міг щось їй добавити.

Отак розмовляючи, ми непомітно простояли біля тієї клюмби добрих кілька годин, і я вже збирався йти в приміщення редакції, та раптом перед нами сталася така «подія», якої я не можу обминути в своїх спогадах. На каштані, під яким ми стояли, враз захиталися віти і почувся пташиний крик. Ми підняли голови і побачили, як троє чималих чорних птиць, схожих на круків або на шпаків, несамовито кидались на маленьку пташку, клювали її з усіх боків, аж пір'я летіло. І, що дивно — маленька пташка не тікала, а боронилась. Вони кидались з гілки на гілку, падали на землю, крутились в сухому листі і знову злітали на каштан. Маленька пташка, оточена з усіх боків, не встигала відбиватись, а боронилась тільки тим, що була меткіша і ніби краще за них знала дерево. Три птиці часто в сліпій люті кидались одна на одну і клювали самі себе. Нарешті, вибравши момент, всі троє кинулись на маленьку пташку, і так однією купою всі четверо впали на клюмбу...

Пані Теліга кинулась до них. Три птиці, обскубані і запорошені, шухнули взорзтіч, а одна, менша, закривавлена і мертва, лежала горілиць на білих хризантемах. Краплинки крови ніби горіли на білих пелюстках хризантем. Я поглянув на пані Теілгу. Вона стояла бліда і гнівна. Відвернулась, та я помітив в її очах несамовиті вогники, що

палали гнівом і печаллю. Та це було лише в одній миті, бо вже знову вона тепло усміхалась :

— Боротьба нерівна і кривава. Так воно і в житті... Квіти і кров. Дисгармонія. Квіти цвітуть і кров цвіте також, тільки квіти одцвітають, а кров дає плід...

Я не знаходив відповіді. Ми пішли мовчки в редакцію.

ПЕРЕМОЖНО ГРИМІЛИ « ЛІТАВРИ »...

Я передав редакційну теку « Літературного додатку » пані Телізі. Вирішено випускати вже окремо від « Українського Слова » літературний часопис, якому пані Теліга дала назву — « Літаври ». Така назва всім нам, редакційним працівникам, була до вподоби. І ніхто з нас її не заперечував — така свіжа і, головне, бойова — відповідала духові наших революційних буднів і свят.

— Нехай гримлять наші « Літаври », щоб аж світ почув, — казав хтось із нас з невимовною радістю.

Пані Теліга уважно перечитувала кожен матеріял, деякий позначала червоним олівцем і відкладала окремо. Інші клала, вже без порядку, в одну купу, а потім подала їх мені :

— Прошу цей мотлох кинути до коша, — сказала мені, — це фольксдойчівська графоманія. Це, мабуть, ті ж самі писаки, що й Сталінові так щедрували. Як по-вашому? А гляньте ось на цю нісенітницю — « Серце німецького вояка ». Це писала пані Н.К. Яка швидка, вже встигла розкусити і серце німецького вояка! Бідна пані, я можу їй тільки співчувати, а помогти зась. Хай береже в своєму альбомі. « Літаври » — тільки для українського серця. Чи знаєте ви цю паню?

— Так, навіть дуже добре, — відповів я, — колись працював разом з нею в тому самому приміщенні. І ще й тепер пам'ятаю подібну до цієї своїм характером її новелю, що звалась « Колосом взолочена » і була вміщена в журналі « Радянська література ». Різниця тільки та, що тією новелею вона взолочувала тих, яких тепер дуже боїться, а цією взолочує серця німецьких жовнірів, яких, мабуть, не боїться.

— Справді, бідна жінка, — сказала на те пані Теліга, — так дешево розпродує свої почуття. Але не будьте таким суворим, можливо людина тільки помиляється. Пригадайте собі, мабуть, і ви помилялись. Прийде час — схаменеться, можливо.

— Можливо, — повторив я.

— Але, на всякий випадок, ми повісили великий замок на дверях наших « Літаврів », щоб туди не пролізли люди з надто мінливим почуттям, а головно — наші вороги.

...І йшли дні за днями, дні творчі і невсипущі, тривожні і бойові. Переможно гриміли « Літаври » в голубій Столиці і відбивались дзвінкою луною об береги рідного Славути. І тим відлунням сягали далеко-далеко на схід і на захід, у всі закутки нашого великого краю.

На сторінках « Літаврів » друкували ми найкращі зразки націоналістичної літератури. Колишній підсовєтський читач мав нагоду без страху і остереження ознайомитись з творами « буржуазно-націоналістичних », як казали большевики, письменників — Є. Маланюка, О. Олеся, О. Ольжича, Ю. Липи, з прекрасними поезіями головної редакторки — Олени Теліги. Міг познайомитись і з іншими більш чи менш визначними письменниками і діячами, яких попередній кат своєю чорною рукою затуляв від народу і яких теперішній німецький кат боїться, як огню і не пускає в Київ.

Крім них, пані Теліга, може ще з більшою охотою, вміщала в « Літаврах » твори колишніх підсовєтських поетів і письменників (залишилося декілька з молодого покоління), які поступово вилазили з нір і припадали до твердої праці, як до живущого джерела.

З сторінок « Літаврів » читач, старший віком, — міг пригадати собі невмирущі твори закатованих і загнаних в могили Є. Плужника, М. Хвильового, Г. Косинки, О. Влизька, Д. Фальківського і багатьох інших, а молодший мав нагоду вперше добре ознайомитись з ними.

Переможно гриміли « Літаври », аж поки кривавий німецький окупант не перелякався того грому бойового. Перелякався і насторожився. А недруги лихі — різні фольксдойчі, совєтські аґенти, а часом і наші ж таки землячки, підлабузнюючись (хоч останніх було і небагато), нашіптували тому катові ненаситному про те, що в тому шумі гучних « Літаврів » на найвищій ноті звучить ненависть до всіх поневолювачів і окупантів жовто-синьої Еллади і несеться полум'яний заклик на боротьбу за Самостійну, Соборну і Незалежну Українську Державу.

Наїжились люті вороги. Кривавий німецький хижак — орел розіп'яв свої пазурі і причаївся під дверима непокірних « Літаврів ».

БУЛО ЧУТИ, БУЛО ВИДНО, ЯК РЕВЕ РЕВУЧИЙ...

Був, здається, грудень. У всякому разі — зима із снігом і палючим морозом. Олена Теліга конче сьогодні хотіла піти до Дніпра, хоч там уже була не раз. Вона розповідала, що в перший же день свого приїзду в Київ, просто зі станції, пішла туди, на Дніпро.

— Він мене вже давно кликав до себе, батько-Славута, і ось я приїхала до нього, — казала вона тоді комусь із своїх друзів.

Був полудень. Ми йшли вулицями Подолу — Теліга, Ірлявський і я. На тротуарах було слизько, і Теліга обпиралась об руку Ірлявського. Я йшов поруч останнього і все спотикався своїми некованими чобітьми.

Ми розмовляли про се, про те : про зміст найближчого числа « Літаврів », про дрова чи про вугілля, які треба було дістати, щоб у кімнаті не замерзло чорнило, про те, як дістати хоч би з пуд картоплі, про сьогоднішні театральні новини. І тоді я примітив, як схудла за цих кілька місяців пані Теліга. А рум'янці що запеклись на її щоках, не могли це заперечити, бож на дворі палючий вітер і мороз.

Ми підійшли до засніженої пристані. Дніпро ще не замерз. Лише при березі гойдались на хвилях щербаті плити льоду, кипіли в пробоях як шматки розпеченого олива. Скрипіли баржі і великі човни, мабуть, ще влітку скріплені залізними линвами, що ось іскрились інеєм. Трохи далі від них гойдався обгорілий, з побитими вікнами невеличкий пасажирський пароплав, на борту якого був напис « Калінін ». А під цим написом хтось незграбно дописав смолою : « цап проклятий ».

— Чому саме цап ? — спитав Ірлявський.

— Тому, мабуть, що цей кремлівський дід має козлячу борідку, — відповів я і згадав, що колись у Києві був цілий процес над одним мистцем, якого протрет Калініна був вміщений у стінному календарі. Хтось із відданих партії Леніна-Сталіна підмітив, що коли цей малюнок перевернути « догори ногами », то з Калініна виходить козел.

Коли мені вдалося переконати пані Телігу, що це не вигадка, а факт, і що аналогічних випадків було немало у всіх родах совєтського мистецтва, — то вона довго з того сміялась і щось записувала у своєму блькноті.

Походивши з годину над Дніпром, ми піднялись на Володимирську Гірку і довго стояли біля пам'ятника. Олена Теліга немов пила своїми очима прозорість Славути, який

при заході сонця ворушився, мов живий між мертвими берегами.

Ми всі вчотирьох — разом з Володимиром Великим, мабуть з одним чуттям дивилися на Дніпрову даль. Звідти нам добре «було видно, було чути, як реве ревучий...» І, можливо, одним чуттям билося тоді троє сердець, однаково жаліючи, що не б'ється четверте — серце Володимира Великого.

***

На цім мої спогади про цю велику жінку, про цю прекрасну поетку вриваються, бо при кінці грудня я виїхав з Києва в своє рідне містечко, щоб після Різдва поїхати до Праги. Мене тоді вабив «закордон», як і кожного молодика, що крім совєтського «раю», нічого іншого не бачив. Крім цього, я до болю хотів побачити Олеся, з яким ніби давно вже був знайомий. Мабуть, це останнє було більшою причиною, яка тягнула мене в чужий край. А що я ще давніше, в 1941 році, в Житомирі познайомився з Ольжичем, то думав, що буду там, в Празі, бажаним гостем.

— Розповім дорогому Олесеві, — думав я тоді, — як і чим живе наш Золотоверхий, переповім йому про діла його славного сина, який там у Києві запалює молоді серця до подвигу і слави.

Хоч тоді й не вдалася мені ця омріяна поїздка за кордон, але в Київ з деяких причин я вже не вертався, аж до 1943 року, про що буде мова далі.

Прощався з Телігою, Рогачем і зо всіма друзями в редакції, як з рідними. Невимовно щеміло серце, хоч я й не думав, що це буде останнє прощання з ними.

ДОРОГИЙ ГІСТЬ У СВЯТ-ВЕЧІР

Була кутя, Святий Вечір напередодні Різдва Христового. У наше вікно вже заглянула вечірня зірка, благословляючи на Святу Вечерю. Моя матуся, по-святковому одягнута, ставила на стіл полумисок пісного борщу, рибу, кутю в макітрі. Батько поправляв на покуті дідуха, біля якого стояв великий горщок з узваром. Раптом хтось постукав «по-панському» в двері. Боже мій, яка радість — це ж мій друг Іван Ірлявський! Коли ступив в мою хату, війнуло теплим холодом київської зими. Ніби на своїх плечах вніс у мою хату кусочок Києва, саме того, де ще

гриміли «Літаври» і всміхалися полум'яні очі новітньої Аґлаї, де в потемках жахливої дійсности писалась історія для грядущих поколінь.

Я познайомив його з батьками і посадив за стіл. Атакуючи його питаннями, припрошував до борщу.

— Це той справжній український? — відбиваючись від моїх питань, питав Іван.

— Так, це український, тільки пісний, сьогодні ж кутя, — відповів я, — тільки ти не забивай баки, розповідай, що там у редакції, Як Рогач, Теліга? Що нове?...

— Чекай, чекай, не все відразу. — Так за Святою Вечерею він розповів мені про трагедію «Літаврів» — німецький хижак наклав на них свою чорну лапу. Заборонили. В редакції тривога. Прибув новий цензор, далеко гірший від попереднього, чіпляється до кожного рядка. Рогач не здається. Боротьба люта і нерівна. Хто зна, як буде далі. «Пісню про Петлюру» поета С. зняли вже з верстки. Це пояснив цензор тим, що Петлюра вів боротьбу проти німців. Рогач каже, що як далі так буде, то доведеться іти в глибоке підпілля і продовжувати там діло ще рішучіше. За Ольжичем слідкують, і він тепер ночує на іншій кватирі. Коник з хлопцями в Харкові, де кишать малороси. Але звідти вістки кращі, — там працювати легше, бо там військова влада і туди ще не понаїжджали всякі тупі і недолугі ґавляйтери. Друзі і співробітники на півлеґальному положенні. Спілка письменників далі працює на Трьохсвятительські вулиці. Олена Теліга не береже себе...

І ще, і ще... Одні вістки печальніші других. Ми їли кутю. Гірка була вона, наша кутя, хоча й не бракувало в ній меду.

ПИТАЮТЬ ОЧІ І МОВЧАТЬ УСТА...

1942 рік. Весна. У Києві цвітуть каштани і осипається бузок. У парках і скверах плачуть солов'ї. Плачуть люди в Києві. Озвірілий німецький окупант полює за людьми. На руїнах Хрещатика гнуться шибениці. Кров і сльози, зідхання і прокльони. Надія, мов підстрелений птах, корчиться в агонії, але не закриває очі...

— Хто зняв з бані Софії жовто-синій стяг? — питають очі і мовчать уста.

— Де Олена Теліга і Іван Рогач? — питаю я, ввійшовши в приміщення редакції «Українського Слова», чи то пак «Нового Українського Слова». Чому на вивісці нема

тризуба, чому нема портрета Петлюри в редакційному коридорі? Чому? Чому? Чому?

— Мовчи, — шепче мені мій друг Петро К., — ніби не бачиш? Хіба не знаєш?

— Так, бачу, знаю і чую. Он там, у тій кімнаті, де працював світлий Рогач, тепер стукоче друкарська машина плюгаву статтю про «мрійників-націоналістів, які прийшли з Заходу баламутити вірний німецькому визволителеві народ». Переможно всміхаються малороси. На порозі тієї кімнати ще не висохла кров, а на стінах ще не запали пилом ті місця, на яких висіли портрети наших вождів.

«Нове українське слово» — німецький часопис українською мовою... Хто ж дозволив вам, більші і менші негідники, вплести в назву вашої ганрічки оце слово — «українське». Погляньте на нього: тісно, на те наше слово між тими двома вашими словами. Погляньте, на нім також виступає кров.

В одному з чисел (здається в першому) тієї брудної газети була вміщена немудра і пуста карикатура: дерев'яний козак Мамай, поклавши під себе ноги, перекидає в руках дерев'яні кульки, а під нею слова: «То мрійники-націоналісти граються жовто-синьою романтикою». І щасливі автори цієї нещасної «анекдоти» заливалися сміхом. Вони сміялися тоді, коли весь Київ плакав і скреготав зубами.

З того часу, як забрали Рогача, все змінилося в редакції. Від швайцара до самих редакторів включно всі розмовляли на «общєпонятном». Зубами згризали із стін летючки з написом «В Україні — по-українському!» Почала виходити російська газета. Тьотя Н.К., нарешті, скинула машкару і почувала себе, як вдома. Її друкували, її поважали і розуміли, не так, як тоді, при Рогачеві...

— Тікаймо звідси, — повторяв мій друг Петро К., — тут пахне кров'ю. Тут зрада, ганьба і прокляття.

Невеличкий гурт вовків в овечій шкурі на «малорусском наречії» і «на русском язикє» задає вовчий тон в унісон Нової Европи — скрегоче зубами Київ і кличе на помсту.

— Геть звідси, туди надвір, де цвітуть каштани, мов ті свічки на похороні, туди, де плачуть відверто лише солов'ї — на братні могили героїв.

***

Любі, незабутні, рідні Олено Теліго, Іване Рогач, Іване Ірлявський і всі друзі, полум'яні революціонери, що впали там на бойовому посту в трагічному Києві! Де ж ваші могили? Ми прийдемо туди тепер — вночі, щоб не бачив кат, ми прийдемо туди колись — вдень, щоб побачив увесь край. Ми сплетемо нев'янучий вінок з своїх сердець і покладемо на вашу могилу. Будуть на тій могилі цвісти білі квіти жалю, посаджені нами. А на тих квітах білих буде вічно горіти ваша свята кров. Кров на квітах. Засліпить вона очі нашим ворогам, що, переможені, впадуть на коліна, благаючи пощади. Виросте вона, та ваша благородна кров, у вічну леґенду, яку наші покоління повторятимуть, як молитву.

Ми ще не знаємо, де ваша могила, але в нашій пам'яті вже стверджуються пророчі слова безсмертної Олени Теліги:

Над могилою вашою тиша і спокій,
Та по рідному краю — зловіщі вогні.
І піти по слідах ваших скошених кроків
Рвучко тягнуться сотні окрилених ніг.

Так, сотні, тисячі, мільйони іменних і безіменних героїв під жовтосинім стягом ітимуть і йтимуть по ваших слідах, щоб на своїй Соборній Україні засвітити довгождане сонце, ім'я якому Д е р ж а в а.

(« Орлик », ч. 2., лютий 1948 р. Берхтесґаден.)

Катерина Штуль

ПОВОРОТ

(Уривки з п'єси)

ІЗ ПРОЛОГУ

Занялось заграваю небо, освітлюючи прищулену від страху землю. Два велетні виповіли собі війну й зчепились у нещадній боротьбі... Боротьбі на життя і смерть... Безсило стогнала земля, оголюючи свої рани в заграваx пожеж, що вдень і вночі позначували поле їх бою... Велетень Заходу перемагав. Між його упевнено розставленими ногами, підкутим чоботом ішла його переможна армія все далі й далі на схід, лишаючи по собі згарища й трупи. Він лив свою та нашу кров і сіяв тривогу непевности... Десятками літ штучно втримувана рівновага втратила свою оманну стабільність. Пересувались границі, розлітались ворожі закони, накинуті форми. Валилось усе...

Наша батьківщина міняла пана і ми не могли лишитись байдужими при твореннi нових форм і законів на нашій землі. Ми мусіли бути присутні там, чи новий пан того хотів, чи ні!

Наше, придушене німцями, напівлеґальне життя набрало горячкового посмаку. Зі стану мрій ми перейшли нарешті до дій!

Ми майже не спали. В піднесенні всоте підсумовували наші сили, укладали пляни праці, обговорювали найменші деталі, виготовляли папери. І нарешті, коли все було готове, зі затиснених у долонях Ольжича клубків, червоною ниткою покотились наші шляхи в лябіринт подій...

Олені Телізі простелився шлях на Київ. Шлях — наїжений тисячами небезпек. Але ні ризиковні переходи кор-

донів, ані нелеґальне, примітивне життя у Львові чи Рівному, не стримали гарну, тендітну жінку на шляху до її мети. Бож на неї чекає її скривджений і « трагічний Київ », який вона покинула ще дитиною. Вона верталась до нього з переконанням, що своєю палкою любов'ю поможе відігріти жаринку українськости, яка все тліла під попелом жорстокої дійсности. І в тихий, осінньо соняшний день, 22. жовтня 1941 року вона побачила свою столицю знову...

ІЗ ПЕРШОЇ ДІЇ

(До Редакції « Літаврів » приходять Радислав і Вільха, члени Керівництва ОУН у Києві).

Вільха — Є певні відомості, що заарештованих учасників маніфестації на могилі під Базаром — розстріляно в Житомирі (западає мовчанка).

Радислав — Відомості провірені. Врятувалась чудом з-під розстрілу одна людина. Недостріляному вдалося нав'язати з нами контакт. Нема ніякого сумніву, що німці пішли на ліквідацію націоналістичної діяльности на окупованих ними землях України. Тому вирішено провести евакуацію тих членів, які розконспіровані наслідком праці в леґальному секторі. До них, розуміється, належите і ви, пані Олено.

Олена — Ну, пробачте. Мене не беріть до уваги. Я залишусь на своєму пості до кінця.

Вільха — Кінець може бути трагічний. До того ж ви знаєте, що нас мало і ризикувати нашим капіталом ми не можемо. Подамо вістку, що ви — захворіли й виїхали на лікування. Заступимо вас кимсь іншим, доки виясниться положення.

Олена — Я не хвора, ніким ви мене заступати не будете і ситуація не виясниться. Їдучи сюди, всі ми знали, що це не забава. Коли треба пережити небезпеку, тоді я мала б ховатися? Ні, я залишуся.

Вільха — Власне тому, що вас не можна ніким замінити, ви нам потрібні. Ви це розумієте? Шкода, що ви не взяли з собою Михайла. Він би вам вияснив, на яку небезпеку ви наражені. Але може він це зробить дома.

Олена — Я певна, що Михайло краще мене розуміє як ви. Він знає, що моє місце тут, у столиці, до останнього віддиху.

Радислав — Пробачте, але це жіноча впертість. Вам

нічого не дадуть робити. « Літаври » закриють, а вас заарештують. Коли ж відійдете в підпілля, ви зможете далі працювати для справи.

Олена — Ні, це цілком неможливе.

Вільха — Вчора арештували Романа Біду, а в іншій кватирі Кобрина й товаришів. Це вже добираються до Культурної референтури Ольжича. Може це вас переконає. Німці приступили до жорстокої ліквідації всього свідомого елементу. Нам треба глянути дійсності в очі, відкинувши романтизм. Де нема жодного вигляду на леґальне чи півлеґальне існування, треба переходити в підпілля. Чи ви це розумієте ?

Олена — Але ж ви також не хочете зрозуміти мене. Як я можу заховати голову в пісок, залишивши на поталу тих, що ми їх повитягали й поставили під ту небезпеку, яка загрожує нам ? Я їх воскресила, притягнула до праці, в якійсь мірі запевнювала, ну — розконспірувала, як я можу їх залишити ? А їх же всіх в підпілля не заберете.

Радислав — Пані Олено, вони ж переживали не такі ситуації. Врешті-решт вони так само відповідальні за українську справу. Вони зрозуміють, що таких як ви — багато нема і найважливіше : вас зберегти !

Олена — Себе зберігати ? Коли все наладналось, коли нарешті можна працювати повною парою, коли молодь з нами ? О, ні... Я їх не покину, навіть, коли б мала впасти жертвою... Врешті, це не в моєму стилі : закликати поезіями до боротьби і жертв, а самій відтягатися. Моєю мрією було завжди, щоб слова моєї поезії не розходились із моїми вчинками.

Вільха — Віками ми приносили жертви. Нам людей треба, а не жертв.

Олена — Ні, я цього не можу зробити. Моїм обов'язком — лишитися до кінця.

Радислав — Навіть, коли це наказ Організації ?

Олена — Я не думаю, що мене змусять виконати цей наказ. Я дочекаюсь повороту Ольжича. Він змінить наказ. Він мене зрозуміє. Він прийде сам на небезпеку, тож він зрозуміє, що я маю право на ту ж небезпеку. (Павза). Я Києва вдруге не покину. Надто довго чекала я на цей поворот і надто палко його бажала.

ІЗ ДРУГОЇ ДІЇ

(У Спілці письменників ґештапівці арештовують кожного, хто приходить. Чути кроки на коридорі. Всі дивляться на двері. Входить Михайло Теліга).

Михайло — Добридень всім. (Підходить до Олени, цілує її в руку).

Олена — Ах, Михайлику. І не міг би ти сьогодні не прийти по мене? Заплатиш гірко за свою вірність, мій дорогий.

Михайло — Готовий платити навіть і на тім світі. Як добре, що не спізнився, що застав вас ще тут усіх. Я потерпав за тебе. Але, як бачу, ти відважна, як завжди... на все готова.

Олена — Так, я на все готова. Ну, що ж. Будемо починати... (Звертається до всіх). Прошу, сідайте. Пора починати.

Хтось — (Шепоче досить голосно): Боже, щоб це не востаннє... (Всі сідають).

Олена — Дорогі присутні! Як слушно ствердив найстарший з нас віком, наш дорогий професор, нас викликано на двобій. Хочу вас запевнити в одному: як голова Спілки, беру на себе всю відповідальність. І буду вас боронити всіми силами. Але ситуація неприємна. Нас будуть напевно допитувати. Нам треба зберегти холоднокровність та гідність. Жодне скигління перед ворогом нам не поможе... Наші сили нерівні й я здаю собі з того справу. Але ми сильніші духом, бо ми праві. Від нашої гідної постави та поведінки залежатиме все...

Не забудьте, що ми живемо не тільки для себе, але й для поколінь, що прийдуть по нас. Вони не можуть нас соромитись! Вони мусять бути горді нами! На безпідставні закиди ворога мусимо відповісти спокоєм і гідністю! З цілого серця благаю Всевишнього, щоб у ці тяжкі хвилини нас не залишив самими... (Павза). Тепер нам нічого іншого не лишається, поки пани ситуації не зроблять наступного кроку, як почати наше засідання...

На сьогодні було намічено обговорення дальшого видання найпотрібніших книжок для нашого дорослу. Професор зготовив свій звіт у цій справі, який би став базою для першої дискусії. Отже, прошу, пане професоре, ми вас слухаємо... (Професор встає. У заглиблення заходить німецький вартовий. Щось говорить. Старшина складає папери і вони виходять. Світло в заглибленні гасне. За хви-

лину вони, не стукаючи, заходять на головну сцену. Всі присутні повертаються до дверей).

Німецький старшина — Прошу одягатися і виходити на двір!

ІЗ ТРЕТЬОЇ ДІЇ

Письменник — (Читає написане:) ...Ночував я разом з провідником, в конспіративній кватирі. Ми майже не говорили... Між нами все було сказане, все передумане, все можливе зроблене. Залишалась тільки тривога та розпач безсильности.

Ми кожного дня носили до в'язниці передачу. І кожна прийнята передача здіймала тягар з серця, снувала слабке павутиння надії. Аж до наступного разу... Аж до наступного разу...

Цього вечора, безнадійність тяжіла сильніше й не давала спати. За що так безщадно нищити? Її, тендітну жінку, поетку. За що? За безмежну любов до свого народу, за відвагу, за прямолінійність?

Хотілось вірити, що ворог зуміє оцінити криштальність цього життя і направить свою жорстоку помилку. Але відчай і реальні факти нашіптували, що вороття нема для неї...

Ми лежали тихо з заплющеними повіками. Ми не спали... В кімнаті було холодно, але нам не цей холод відганяв сон, а інший холод — її келії. Ми одягнулись і при вогнику малої свічки вели розмову, тривожну та сумну, аж до ранку...

(У заглибленні письменника світло гасне. Зникає машинка, з'являється друга постать, вони сідають за стіл і запалюють свічки. На головній сцені освітлення міцнішає. Постать на ліжку встає, накидає пальто на плечі і сідає на нарах).

Олена Теліга — Спомини рвуться навалою і заливають усе, навіть трагічність положення. Спомини найбільш безглузді, ніжні, солодкі, терпкі, гіркі, страшні, жорстокі — воскресають в моїй пам'яті й розмотуються фільмовою стрічкою перед очима моєї душі. (Схоплюється з нар і ходить по келії).

Кому ж я їх подарую? А вони просяться, вириваються, б'ються, хочуть на волю! (Павза). На в о л ю? — (Зрезигновано) — Волі немає... Чуєте? — Волі нема... (З відчаєм) — Навіть для вас, моїх думок. І ви — в'язні разом зі мною... (Тихо) — і ви загинете разом зі мною... (Іде до ліжка і сідає. В камері меркне світло, в заглибленні яснішає).

Провідник — Дивні діла Твої, Господи... Ніколи не знати, кого Ти виставиш на вогневу пробу. Чому ж це їй припала найважча чаша терпіння?

Письменник — Їй, тендітній жінці, створеній для любови, ніжности, поезії... Так, вона справжня жінка, але своїми духовими вартостями перевищує не одного загартованого воїна...

Ах, друже Провідник, таких людей, як вона, в нас так мало! Чому ж ви не зуміли охоронити її? Ви ж не мали ілюзій щодо «Заходу». Це ж ми захоплювались його гуманністю, вірили в альтруїзм його духовости, в зрозуміння ідей свободи... А ви його вважали жорстокішим за Схід і твердили завжди, що німці нам України не збудують. Чи ж мусіла Олена Теліга будувати Україну в перших лініях? Вона, жінка, поетка?

Провідник — Вірте мені, я довго мучився цим питанням, ще там, у Кракові і Львові, перед тим як дати згоду на її виїзд сюди. Ця трагедія пече мене вогнем. Так... Вона поетка і жінка, але поетка життя, чину. У неї нема роздвоєння, як у багатьох поетів чи письменників. Вона суцільна. Вона і її поезія — це одне, нерозлучне й нероздільне. Її вірші — це найінтимніша біографія і це дар Божий, мало кому даний. Ми могли її стримати тільки наказом і силою, але це рівнялось би її моральній смерті...

Письменник — Може це й правда. Важко собі уявити палку й горду Олену захованою у безпечній схованці, коли інші пішли за покликом її поезії. Але може б вона якось це пережила і коли б передовий терен очистився, вона могла б ще здійснити свою місію, не наражуючись на смертельну небезпеку.

Провідник — Друже, передовий терен не очиститься і нас чекають ще страшніші часи... Кожному призначена його чаша терпіння, тільки ніхто не знає гіркоти напитку, ані — коли доведеться допити його до дна. Олена належить до воїнів передової лінії; як нам не важко, її місце тут, що й було її найгарячішим бажанням. Нездійснення цього заломило б її назавжди. А що варте людське життя, коли воно зламане?.. Багряна піраміда жертв мусить завжди вивершуватись. Чи вождем, чи — в своїх елементах — найціннішими одиницями. Кожен з нас, провідних одиниць, мусить бути готовий на жертву. Без цієї готовости і без самої жертви — ми були б фальшем. Олену ж ми звали сумлінням революції за безпосередність її переживань, тобто за те, що всі її вчинки в житті були завжди згідні з кличами

її поезії. Бог мені свідком, що я хотів її зберегти для майбутнього. Але чи майбутнє не належить тим, що приносять себе в жертву ?

(В заглибленні світло пригасає, на головній сцені роз'яснюється).

Олена Теліга — Нас вигублять... На скільки років ? На скільки століть ? Це неможливе ! Нас не можна стерти з лиця землі. О, ні ! Ми живемо. Навіть як в'язні по ваших в'язницях, навіть як мертві в незнаних могилах, бо наша віра невміруща і дух наш навіть з погаслих згарищ викреше нові іскри, що розгоряться полум'ям нової заграви. (Встає і ходить по келії).

Скільки вже днів, як забрали від мене мою Марію ? Чотири, чи тільки три ? Чиянебудь присутність зобов'язує, додає відваги... Як страшно бути самій із своїми думками... з безсилим бунтом в душі, знаючи, що вороття нема. (Після хвилини мовчанки) :

Я завжди бажала вмерти молодою. Не знаючи зморщок, ні сивого волосся, ні покручених ревматизмом пальців. Мріяла вмерти не в ліжку, а як воїн, на полі бою, в розквіті літ, залишаючи по собі образ справжнього життя.

(З жахом). Що ж це ? Я вже на порозі моєї мрії ? (Проводить пальцями по обличчі). Без зморщок... Без сивого волосся... О, ні ! Коли б ще не сьогодні !

(Далеко чути грюкіт важких дверей. Олена здригається, біжить до дверей камери й наслухує).

Відчиняють двері... як кожного разу... Ідуть коридором... а потім звичайний брязкіт ключів голосить на смерть. (Наслухує.) По кого цим разом ? Віддалюються ?

(Наближається звук кованих чобіт). На право ? Ні, вони звернули на ліво. Вони йдуть по мене !

(Відвертається від дверей, простягає руки) : Моя година вибила ! (Падає на коліна й ховає обличчя в долоні). Боже ! Не залиши мене ! Дай мені відвагу дійти гідно до кінця ! (Кроки наближаються. Вона встає, поправляє одяг на собі, одягає пальто, пригладжує руками волосся).

Де мій чорний капелюх ?.. (Шукає на нарах, знаходить і дбайливо одягає). Для тебе, Михайлику. Для вас, друзі, для тебе, Україно ! (Випростовується, стає обличчям до дверей і кричить) :

Я готова !

(« Поворот ». П'єса на три дії.
Передмова Ярослави Зорич. Торонто 1972. Видання ОУК.)

МОЯ ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ ІЗ ОЛЕНОЮ

Була морозна, повна снігу зима. Гримів недалеко фронт, гуркотіли гармати, а вулиці нашої столиці повні чужого війська. Голодне, перемучене постійним безконечним тероромом, населення вперто бралось до національної роботи, не зважаючи на голод, близкість фронту і небезпеку арештів. В місті ні води, ні їжі, ні ґазу, ні електрики. По вулицях німецьке військо і примари замаскованих і пильних енкаведистів. Але і це не зупиняло тих, що змагалися за світлу прийдешність свого змученого народу.

Ріденька пісна горохова юшка та грудочка чорного хліба з різними домішками — це те, що мало в той час населення Киева. Чорні « коптілки » *) різного фасону й розміру заміняли електрику. Та на те все не зверталось уваги. Ніхто не нарікав. І чорні « коптілки » з хмарами диму самі немало бачили й чули запалу й завзяття в зимові незабутні вечори.

Багато встає в пам'яті моментів, моментів людської відданости, віри, завзяття і творчої роботи. Але всіх їх нараз не перекажеш. Тим більше ні, бо ще засвіжі вони, болючі й пекучі.

Пригадується один морозний повний снігу і пухкого інею ранок. Київ ще тільки прокидався, і рівні, високі стовбури диму від щойно запалених печей — тяглися в золотаво-морозну височінь. Селянські підводи санками, малими міцними коненятами, поспішали заняти чергу в Міській Управі. Худі перемерзлі постаті купчилися довгими хвостами перед крамницями в надії дістати хліба. Мені треба було обговорити справу дитячої літератури з Оленою Телігою,

---

*) « Коптілка » — примітивний спосіб для освітлювання. Це може бути каганець з лоєм, або нафтова лямпа без скла.

і я пішла до редакції « Літаврів ». Іти треба було далеко на Трьохсвятительську вулицю. Та я й не стямилася, як ось вже висока, легка, прекрасна Андріївська церква, вся замаяна пухким густим інеєм, мов яблуня в цвіту. А за нею прозора далечінь і скований льодом Дніпро.

Олену я застала в редакції. Вона вийшла до мене бадьора й усміхнена. В цей ранок ми зустрілися з нею в завзятті якнайбільше зробити, бо вже знову чорною задушливою примарою повисли над Україною загрозливі ознаки нових тортур.

Олена міцно потисла мені руку й почала гаряче розповідати про ті можливості, які можна використати для нашої роботи. Ми були тільки вдвох у великій кімнаті, її канцелярії, і нам ніхто не заважав говорити досхочу. Так ясно вставала в уяві наша мета, до якої ми прямували. Ми бачили нові вимоги, нові потреби. Бачили й масу непередбачених перешкод і труднощів, що треба було перемогти. Повно несподіваних прикростей. Але в Олени так рішуче дзвенів голос, так легко ми собі це все усвідомлювали. Ми не зневірювались. Ніхто тут у Києві не зупинявся на-півдороги, і ми — серед тих. Ніхто не звертав з неї. Ми ж були такі щасливі, що, по довгих роках, знову в рідній столиці !

Довго говорили ми тоді з Оленою, так добре ми розуміли себе... А розійшовшись — взялись до роботи...

Скоро після нашої зустрічі почались переслідування. Арештували багатьох наших найкращих людей і Олену... Інші, щоб також не попасти до в'язниці, мусіли спішно виїжджати. В числі останніх опинилась і я з чоловіком і дітьми. Ми були вдруге чужою, збройною силою викинуті з рідного краю.

Далеко лишився Київ, страдний, мовчазний, але незламний. А з ним і невідома могила Олени... Далеко... А Київ чекає. Все чекає, довго чекає. Але хай лиш гримне перший стріл ! Лиш загремить ! Нехай ! ! !

(« Жіночий Світ ». Вінніпеґ, ч. 3. Березень 1950 р.)

ПРИМІТКИ

Ст. 215. — Володимир Бачинський — брат пані Марії Донцової та пані Олександри (Лесі) Підгірської, був одружений зі середущою донькою д-ра Пирогова, яка також мала лікарську практику в Ковлі.

Самійло Підгірський — громадський, політичний і церковний діяч, родом з Любитова, був адвокатом, що вславився обороною українських політичних в'язнів, незалежно від роду закидів. У Любитові (7 клм. від Ковля, поруч села Колодяжного, де й досі існує хата Лесі Українки) мав він родинний хутір, на якому літом збиралася інтеліґенція та студентство. Гістьми там бували Д. Донцов, Є. Маланюк, Р. Єндик і ін.). Цей хутір, як і доми Підгірських та Пирогових, були осередками плекання української національної свідомости.

Ст. 216. — Таля Зибенко — найстарша донька Пирогових — мешкала тоді у Львові, де її чоловік працював у кооперації. Знялась вона з О. Телігою ще з Чехії.

— Мова про село Заліси, де мій батько був священиком. Вакації у нас О. Теліга проводила 1938 р.

Ст. 217. — Не місце тут уточнювати дати й місця розстрілу згаданих Авторкою українських діячів. Скажемо тільки, що є тут деякі неточності. Наприклад: А. Демо-Довгопільський був розстріляний у Луцькому, не в Рівному.

Ст. 219. — Авторка перебільшує фізичні недомагання О. Теліги, яка у часи варшавських злиднів мала пляму на легенях, (тому одне літо провела у Ворохті) але про « хворіння на легені » годі говорити. Наслідком шкарлятини в дитячі роки, О.Т. дещо недочувала на одне вухо, але не можна ніяк говорити про « глухоту », а ще менше про « каліцтво ».

Ст. 221. — Статтю Гр. Шевчука, що викликала й викликає багато застережень, наводимо у черговому розділі цього Збірника, щоб читач сам міг оцінити підхід автора.

Ст. 222. — « Олег », тобто упорядник цього Збірника, ніколи не запевняв, що збереглися недруковані поезії О.Т. Я ж знав, що у Києві пропало все, що О. Т. мала зі собою. Швидко знав я також, що ніяка копія їх не залишилася між речами, які збереглися в У. Самчука у Рівному (хоч С. Гординський подає, що отримав щось від У. Самчука, що згодом пропало в свою чергу). Якийсь час була надія, що щось збереглося між тим, що Михайло Т. залишив у Кракові, виїжджаючи до Києва. Згодом упевнився я, що пропало й усе, залишене в Кракові.

Ст. 224. — « Улюблений брат » — це Сергій, який уважав себе росіянином, хоч мав багато симпатії до української культури, а зокрема сучасної поезії. Його перу м. ін. належать кілька чудових перекладів з О. Ольжича на російську мову.

Ст. 225. — Як уже було зазначено, у всіх статтях скорочуємо цитати з поезій О. Теліги.

Ст. 228. — « Хутірець батьків » — це тільки ліценція поетіка. Ніякого хутора у батьків О.Т. не було.

Ст. 239. — Передруковуємо спогад М. Гикавого, як людини, що довгі роки знала О. Теліґу й подає ряд біографічних деталів. Але слід завважити, що деякі дані в спогаді не вірні, деякі характеристики виявляють не дійсність, а наставлення Автора в мент писання спогаду.

Найвиразнішим зразком цього — характеристика В. Ревака й Д. Мітринґи (стр. 240).

В. Ревак — відданий і відомий націоналіст; від гімназійних років, багатократно арештований, справді член ОУН, а не « ніби ». Дійсно, він мав ліберальні погляди (в порівнянні з « офіційною лінією ») і розійшовся з ОУН(б) в оцінці посовєтської дійсности та стратегії визвольної боротьби. Дуже незручно бренить речення : « В. Ревак став пізніше уердепівцем і повернувся до Львова »... Обидва факти вірні (В. Ревак був навіть співосновником УРДП в 1943 р.), але ці факти між собою ніяк не пов'язані. Повернувся він в Україну через глибоку депресію, викликану його важкою недугою та розчаруванням еміґраційною дійсністю. Годі тут аналізувати цю глибоку драму, але й не можна її збувати одним реченням, як це робить М. Гикавий.

До О. Теліги ніхто їх не « приставляв ». Вона з ними часто зустрічалася, як з цікавими людьми, що хоч і стали по боці С. Бандери, хоч в краківські часи й виявляли партійне засліплення, але не мали вузьких поглядів і були для О.Т. представниками націоналістичного підпілля, яке вона до війни знала дуже мало.

Д. Мітринґа — вийняткова, хоч і контроверсійна, постать, що чекає оцінки в рамах окремої студії. З благословення полк. Є. Коновальця, він окремо студіював підсовєтську дійсність і прийшов до висновку, що треба рахуватися з тими змінами, які зайшли в Україні за час червоної окупації та індоктринізації. Він м. ін. уважав що мало відкидати марксизм, а ще треба бачити те, що в ньому є з соціяльної правди та поборювати ці елементи, рахуючись із соціяльними змінами, які проходять у всьому світі в зв'язку з « продукційним процесом », що важко заперечувати, зокрема сьогодні...

Це правда, що в розмові любив він уживати « міцних висловів », але в присутності О. Теліги ніколи не був вульґарним, а вже ніяк « хамським ».

Ст. 241. — « ...з о. Фльоринки » — тут мабуть друкарська помилка часопису, з якого передруковуємо цей спогад.

— « ...до неї зголосилась численна делеґація мельниківців... » — Такого О.Т. не могла писати, а зокрема « перед виїздом до Києва ». О.Т., доки розлам в ОУН не став явним, була з усіми націоналістами, але ніколи не поривала зв'язку з О. Ольжичем і не виступала з Культурної Референтури ПУН, яку він провадив. Коли розлам став загально відомим, вона — після дуже короткого вагання і заскочення — виразно заявила, що до « бунтівників не приєднується ».

Ст. 242. — Треба дуже сумніватися, що при всьому своєму пієтеті до Д. Донцова, О. Теліга говорила, й то саме М. Гикавому, що « хотіла б мати такого чоловіка, як Д.Д. ».

Ст. 243. — Спогад С. Гординського дуже цінний для характеристики наставлення О. Теліги на « концепцію героїчної духовости й культури », що випливала з ідей та оцінок Д. Донцова, а згодом була обґрунтована О. Ольжичем і здійснювана ним у праці та інспіруванні різних авторів та органів.

Ст. 248. — « Вістку » (брехню), що О.Т. перебуває в концтаборі, мав Р. Єндик від своїх німецьких приятелів (він студіював до війни

у Берліні), як д-р Шенк, чи д-р Фель, яким він гірко дорікав за київське звірство, а вони у відповідь його « потішали ».

К. Гриденъ » : « Матеріяли до життєпису О. Теліги », ст. 250. — Цей нарис незабутнього Михайла Мухина був написаний на моє прохання для збірника « Прапори духа ». Це справжня копальня відомостей про добу, в якій народилася О. Шовгенівна, та про атмосферу й людей часу, коли вона шукала « свого табору ».

Ст. 268. — Друга частина матеріялів до життєпису О.Т. М. Мухин написав на прохання О. Лащенка, редактора журналу « Вежі ».

« Психопортрет », ст. 280. — Сергій Кушніренко, сирота з Поділля, якого чудом вирвала з СССР тітка на західню Волинь. Закінчив українську гімназію в Рівному й 1935 р. прибув на студії до Варшави та вступив до Української Студентської Громади.

Наслідком кількарічного перебування у дитячому домі для безпритульних, був замкнений в собі, а « для рівноваги » любив хизуватися « советським босяцтвом » та цинізмом. Раптом і несподівано для оточення, вислав до « Вісника » кілька дуже свіжих віршів. Д. Донцов, що завжди хотів перевірити кожного нового співробітника, приїхав до Варшави та розпитував мене про автора цих віршів, перше як їх надрукувати. Тоді я познайомив С. Кушніренка з Д. Донцовом і О. Телігою і відтоді почалися зустрічі при різних нагодах. У висліді цього знайомства й постав « Психопортрет ».

З вибухом війни, С.К. опинився на Грубешівщині, а з вибухом війни на Сході вирушив в Україну з Похідною групою (бандерівців), в якій м. ін. був Д. Мітринґа (та дехто з його товаришів, що живуть ще й сьогодні). Д. Мітринґа оповідав мені 1943 р. при партизанській ватрі, що група їх доїхала до Василькова (С.К. шоферував, рідка тоді річ між українцями зах. земель) й там « група Мітринги », не погоджуючись із лінією свого проводу, повернулась на Захід, а С. Кушніренко залишився. Від того часу — доля його невідома.

« Перша зустріч з Оленою Телігою », ст. 284. — Спогад написаний для Збірника, що виходить ось тепер, а заплянований був давно, ще 1964 р. Друковані з нього в українській пресі були лише уривки.

Ст. 285. — Зовнішній вигляд Олени Теліги, зокрема її обличчя, Галина Лащенко описує найвірніше. Привабливість її лежала не в « правильних рисах », яких вона не мала, хоч про них мова в багатьох спогадах, а у внутрішньому чарі. Правильно у своєму вірші, присвяченому О.Т., писав І. Коровицький : « ...Ваше слов'янське обличчя, як у Ґарбо... » Ґрета Ґарбо, в якій були закохані мільйони глядачів, не мала « правильних рис ».

Ст. 288. — « Людиною нецікавою » Михайло Теліга міг видатися Авторці хіба з першого погляду. Коли в 1935 р. я познайомився з Телігами, то Михайло був дійсно « тихим героєм », але це тому, що Олена стала визначною поеткою і він свідомо відсувався на другий плян, бож відвідувачі приходили « до неї » і задля неї. Але він був людиною очитаною, інтеліґентною, з відчуттям глибин життя і літератури та дотепною. Авжеж, що Олена і її оточення « підтягнуло » його. Але « нутро » він мав і до одруження, що їх і з'єднало, про що говорить Олена в різних віршах.

Відомі її блукання в шуканні української свідомости й вона завжди казала, що Михайло тут був одним із рішальних впливів. Чи могла б вона сприйняти від нього українську свідомість, коли б він викладав українські проблеми не на її рівні ?

« А смерть їх безсмертям зустріла », ст. 292. — Цей нарис писала Галина Лащенко довший час через важкі події в родині. У двадцяті роковини смерти О.Т. був відчитаний, не писаний; друкується вперше.

Ст. 307. — Як уже сказано на іншому місці, Олімпіяда Скорупська (Ліля) померла в Маямі, після написання цієї доповіді.

Ст. 308. — Юзеф Лободовський, у статті « У століття Лесі Українки » (« Kultura », ч. 6/285, Париж 1971 р.), на ст. 116. каже :

« Не є (Леся Українка) — хоч це вважається незбитою аксіомою — найвизначнішою українською поеткою. Напевно в ліриці її перевищують Оксана Лятуринська — як і Леся, волинянка, — та Олена Теліга, що трагічно загинула у розквіті творчих сил ».

Слід також пригадати, що Ю. Лободовський не тільки публіцист, але в першу чергу визначний поет, прозаїк та критик. Його перу належать багато досконалих перекладів з української поезії, а між ними двох віршів Олени Теліги : « Чоловікові » та « Без назви », які ми знаємо. (« Кутьтура », Париж, ч. 7-8, 1950 р.)

Цей третій нарис Галини Лащенко містимо зі значними скороченнями, щоб уникнути повторень, які були неминучі в доповіді, писаній за десять років після попередньої.

Ст. 310. — Михайло Теліга прибув до Києва не одночасно з Оленою, а десь при кінці листопада 1941 р.

Ст. 341. — Дружба Зої Плітас і Олени Теліги витримала пробу часу й простору. Не раз Покійна з сумом говорила в Варшаві : « Ну й пощо було Євгенові (Маланюкові) розводитись із Зоєю... Була б мені тут товаришка, а дім їх був би справді українським осередком... »

Зоя Плітас — перша дружина Є. Маланюка. Вдруге він одружився з чешкою, якої сестри були польонізовані, що не могло не відбитися на стилі й атмосфері їх дому.

Ст. 345. — Д-р Є. — це Ростислав Єндик.

Ст. 376. — Тут Автор помиляється : О. Штуль прибув до Києва, коли вже « Українське Слово » виходило, тож не міг бути на нараді редакторів перед випуском першого числа.

Ст. 384. — Тут очевидна помилка в хронології подій. І. Рогач був арештований в половині грудня і на Свят-Вечір І. Ірлявський не міг говорити, що « Рогач не здається ».

Ст. 395. — Явна помилка : редакція « Літаврів » містилась на Бульварно-Кудрявській вул. На вул. Трьохсвятительській (кол. будинок італійського консуляту) містилась Спілка письменників.

Цей спогад був поміщений без підпису, так його й передруковуємо. З написаного ясно, що він належить перу Ніни Михалевич.

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ОЦІНКИ

Проф. д-р Юрій Бойко

ОЛЕНА ТЕЛІГА — ЯК ПУБЛІЦИСТКА І ПОЕТКА

35 років минуло з того часу, як ґештапо закатувало Олену Іванівну Шовгенів-Телігу. Її безсмертний образ назавжди ввійшов в Український Пантеон, оповитий маєстатом вищого містичного життя проминулих, сучасних і майбутніх поколінь нації.

Біль від пережиття трагізну її смерти не заглухне в серцях усіх тих, хто її знав живою або, і не знаючи її особисто, був її однодумцем, духово належав до одного з нею покоління.

Та все таки 35 років є часовою віддаллю, яка дає змогу скувати гомін суто особистих почуттів, коли йдеться про історичну оцінку дії особи, про вияснення її неповторно людських якостей і значення її в процесі нашого духового національно-державного відродження. На нас, сучасниках Олени Іванівни, сучасниках, які під тиском законів часу вже поволі відходять у потойбіч матеріяльного буття, лежить обов'язок сказати перше слово об'єктивної оцінки постаті полум'яної поетки й послідовної революціонерки.

**
*

В українській критиці вже були спроби сказати кілька слів про Олену Телігу як про видатну поетку, незалежно від її середовища. Оцінка, наскрізь позитивна, відчувалася, однак, якоюсь теоретичною, перед нами виступала якась тінь, а не сама Олена. Не дивниця! Телігу можна збагнути, відчути, оцінити тільки в зв'язку з усім тим, що діялося в її оточенні, що найглибше відбивалося в її свідомості, а тоді відкладалося яскравим світлом і в її творчості.

Була то героїчна доба формування модерного українського націоналізму так на рідних землях, як і на еміґрації. Націоналізм складався не як замкнена в собі доктрина, а як широка духовість. В основі її лежало крицеве рішення виграти визвольний бій за націю, не зважаючи на макабричну безнадійність історичних обставин. Щоб осягнути своє завдання, націоналізм вимагав урахувати всі духові, тактичні і стратегічні гріхи українства в революції 1917-1919 років та позбутися їх, динамічно розгортав ідею примату загальнонаціональних цілей над соціяльними інтересами, підносив соборництво як невідхильний дороговказ у політичній дії, саму дію ставив у площину революційну, а революцію трактував як зусилля не лише до революційного повстання, не лише до підпільної організації сил, але й до глибокого духового переродження. Сувора мораль революційної епохи мала перейняти народ, а насамперед провідний його загін — націоналістів. Зречення від буденних життєвих гараздів, постійна готовість до бою, до небезпеки, витривалість у дії, офензивний дух, уміння коритися зверхникові й кермувати підлеглими — це ті чесноти, які зобов'язували націоналіста і які дійсно раз-у-раз проявлялися в націоналістичних когортах. Героїка не тільки ставала предметом культу, але й повсякчас втілювалася в життя, приносячи смерть і муки за Батьківщину, але й пориваючи визнавців Духу до нових висот.

В рухові, що складався з цих компонентів, таїлася велика сила, яка дошкульно тривожила окупантів України й містила в собі на майбутнє великий вибуховий потенціял, що міг бути смертельною небезпекою для східньоевропейських імперіялізмів. Але й була в цьому рухові й небезпека духового спрощення людини, звуження її духових обріїв, що могло б принести з собою якісь темні, ще тоді непередбачувані небезпеки. Це тривожило чільних діячів Руху, тих, які посідали високі інтелектуальні й вольово динамічні якості.

В духовій площині намічався поділ, хоч і не досить чіткий, та все таки симптоматичний. З одного боку « Літературно-Науковий Вістник », пізніше « Вісник » Д. Донцова, з другого боку « Розбудова Нації », « Пробоєм », гурт Ольжича у Чехословаччині.

Ми не маємо наміру перекреслювати Донцова, як теоретика націоналізму. Він, без сумніву, революціонізуюче впливав на молодь. Позитивний зміст його діяльности ще очікує на спокійну оцінку. Та вже й тепер ясно, що в

галузі формування нового світогляду він був найбільш активний, бо мав свій журнал і ця сталість праці була атракційною, притягала до нього й тих працівників пера, які не вповні вкладалися в рамки його ексклюзивности. Здається, ми не помилимося, коли скажемо, що для Донцова і його найближчих послідовників найважливішою прикметою була безкомпромісова боротьба проти російщини в духовій сфері, волюнтаризм, нахил до імпресіоністичного погляду на минуле України, тенденція формулювати націоналістичне поступування. Націоналістам, що гуртувалися в Празі й Подебрадах, та й взагалі тим, що тяжіли до ПУН, характеристичною є *політична* виразність в ідеях, поєднання духових постулятів з програмовими. Для них було замало просто таки демонічно могутнього заклику Донцова до дії, їх цікавила й політична якість націоналістичної дії й ураховування суспільного ефекту її. Вони з холодним критицизмом ставилися до успіхів західньоевропейських тоталітарних рухів, хоч і гостро критикували недолугість демократії в боротьбі проти російського комунізму. Їм властивий був нахил до професіоналізації в різних галузях духової культури й відхід від суто публіцистичних прийомів формування своєї ідеології. М. Сціборський, пишучи про « земельне питання » в Україні, поринав у хащі сировинного матеріялу й ставив проблему фахово; О. Ольжич був не лише поетом, але й археологом, і його науковий фах клав відбиток і на його поезії, його світогляд; статті Райгородського (в « Розбудові Нації ») відзначалися не лише сміливістю підходу до церковних і релігійних проблем, але й подивугідним знанням справи; д-р інж. Володимирів використовував величезний фактаж, щоб дати синтетичний образ промислового поступу в світі і т. д., і т. п.

Між цими двома націоналістичними спрямуваннями слід шукати місце Олени Теліги. Але вона не *стояла* між ними, бо поняття статичности до її духовости зовсім не прикладальне. Вона еволюціонувала від донцовізму до націоналізму культивованого ПУН-ом. З Донцовим в'язала її особиста дружба, вона стало друкувалася у 30-х роках у його періодику. Л. Мосендз і Є. Маланюк, що були бажаними гістьми на сторінках « Літературно-Наукового Вістника » і « Вісника », були їй близькими людьми. Але й Ольжич промовляв їй до серця, імпонував їй своєю глибиною. Перебування у Варшаві, імовірно, уповільнювало для неї процес знайдення свого місця в націоналістичній боротьбі. Розкол 1940 року був для неї надзвичайно болючим. Але відразу по цьому

вона остаточно самовизначилась по боці ПУН й цілковито віддала свої сили визвольній боротьбі, а далі в серці України — Києві — склала найвищу жертву — своє життя — на вівтар Батьківщини.

Олена Теліга залишила по собі публіцистичну й лірико-поетичну спадщину (її оповідання « Або-або » показує, що вона могла б виробитися в добру новелістку, якщо б присвятилася цьому жанрові). Публіцистика й поезії нашої авторки мають так багато спільного в настроях, змісті, стильових тенденціях, що було б найбільшою недоречністю відривати розгляд її віршів від перегляду її публіцистичної прози. На всіх її писаннях лежить печатка пристрасти й розуму, всі вони відблискують автобіографічністю, скрізь відчутно сильну, цікаву індивідуальність, що заглиблюється в основні проблеми української сучасности й дає на них свої відповіді, такі розв'язки, які постають з чуття найглибшої відповідальности й щирости, отже, за здійснення яких можна і слід платити найвищу ціну саможертви: « ...Коли ми несемо ідею українського націоналізму на свої землі, не сміє бути ні одного порожнього слова. Кожне гасло має вростати в нашу землю, а не засмічувати її порожньою лускою », — писала поетка на сторінках « Літаврів » у Києві.

Завдяки її щирості, завдяки тому, що словам відповідали діла, завдяки тому, що смерть її стала лише здійснення її героїчної моралі, вся її публіцистична й поетична спадщина стала величезної ваги маніфестуванням людини неповторної, ім'я якій Олена Теліга, але разом з тим і об'явом типу нової людини, який персоніфікує собою змагання, жертву і вічність тих сотень мужніх, які впали за Україну під прапором націоналізму.

**
*

Виразно бачимо, як Олена Теліга виростала.

Найслабшою її публіцистичною річчю є « Сила через радість ». Тут вона є ще ученицею Донцова, щирою, запальною його апологеткою, що сприймає українське духове життя XIX — початку XX століття крізь його окуляри. Немов жива дійсність ввижаються їй « оздоровлені країни Европи », поетка підпадає суґестії свого вчителя, схвалюючи оспівування незначним поетом Кушніренком імперіялізму, вона ще не бачить істотної відмінности між войовничою « молоддю Европи » і Ольжичем. Їй здається, що

основним у Лесі Українки і Стефаника є фанатизм; порив і ліризм, а не розважання бачить вона як цінне в патріотизмі. Все це, сказане із захватом, було наївне майже по-дитячому. І все таки статтю читаємо з цікавістю не тільки як каталог помилок молодої поетеси, але й тому саме, що і в помилках своїх Олена палала, бризкала гнівом навкруги і своєю дитячою наївністю була прекрасна. Це був вулкан динаміки й бажання жити краще, героїчніше, аніж жили попередники. Тому « Силу через радість » сприймаємо не як публіцистичний, а як мистецький твір, спалах ще неопанованих внутрішніх енергій.

Взагалі читач сприйматиме більшість статтей-есеїв О. Теліги під кутом естетичного враження, а водночас відчує невпинне пульсування етичного живчика в усіх її висловах. Стиль її бурхливий, піднесений, інколи це словесний смерч зі своїм темпом, з концентрованістю образних уяв, несподіваних порівнянь. Несамохіть напрошується паралеля між поетикою її віршів та її есеїв. Есеї Олени Теліги позначені також і гостротою її характеру, революційною непримиренністю. Вона вміє приперчити слово, знайти дошкульну зневагу до своїх контраґентів у переконаннях. Тут вона споріднена з Лесею Українкою. Варто лише придивитися, як вона шмагає Черняв і Крижанівських за їхнє негідне ставлення до жінки-українки (« Якими нас прагнете ? »).

Саме стаття « Якими нас прагнете » » вражає поєднанням ерудиції, вдумливости із вмінням на всю широчінь поставити проблему сучасного ідеального типу української жінки. Чітка ідейна позиція авторки-націоналістки сполучається з тонкою жіночою інтуіцією. Можливість гармонії чисто жіночого елементу з героїчним первнем розгорнено тут дуже вдало і стаття і в наш час хвилює читача та залишається змістово актуальною, з тією вищою політичною актуальністю, яка вростає в духовість.

Теліга розуміла, що ідейні шляхи націоналізму скрізь, де є українська людина, паралельні, націоналізм сприймала вона як епохальне соборницьке явище. Крізь специфіку підсовєтської фразеології, обумовленої цензурними обставинами, знаходила письменниця міцне ядро націоналістичних переконань у Хвильового. Сильніше, чіткіше, ніж Донцов відзначила відвагу автора « Вальдшнепів » і його бурхливу революційну вітальність, що переливалася через вінця (« Партачі життя », « Нарозстіж вікна »). Ясно було для неї, що Хвильовий не був у підсовєтській Україні одиноким, він був лише найвищим шпилем у тому русі, який здушено

терором. У новій воєнній дійсності 1941 року піти далі тими шляхами, на яких ще лишилися сліди свіжої крови замучених — так вона розуміє завдання Похідних Груп ОУН. Вона проти « педагогічного » підходу до українців з-під совєтської окупації, до них треба йти сміливо зі щирою правдою націоналізму, не тільки вчити, але й учитися, спільно творити духову синтезу західніх і східніх здобутків.

Знаємо, що ця настанова себе виправдала і якщо не дала таких плодючих наслідків, на які рахувалося, то причина тут насамперед у короткотривалості процесу зближення на рідному материку, перерваного хвилями скаженого терору окупантів.

Ідеї, піднесені Телігою, коли вона у вирі воєнних подій повернулася в Україну, були надзвичайно актуальні. З усього обширу завдань вона висувала на перше місце конечність будити в народі свідомість своєї окремішности від москалів, замуленої медоточивими фразами про « братерство народів », на місце цього облудного гасла вона висувала ідею « братерства в народі », братерства крови і власної культури.

Ми не сумніваємося в тому, що з академічної точки зору Теліга могла б знайти значні мистецькі вартості у творчості Пушкіна і Блока, але вона усвідомлювала собі, що своїм войовничим імперіялізмом Пушкін і Блок могли сковувати волю українських читачів у їхньому прагненні до державної незалежности. Коли точиться запекла боротьба за духову емансипацію українця, не можна допустити, щоб українець бачив Росію у світлі пушкінської, блоківської чи єсенінської ідеалізації. І тому Теліга голосно промовила : на могилах української культури не повинно бути місця для Пушкінів, Блоків, Єсеніних (« Нарозстіж вікна »).

У статті « Партачі життя » Теліга сконцентрувала свою увагу на проблемі громадської відваги широкого народнього українського масиву. Справу поставлено руба : героїчна жертва може там повністю окупитися для нації, де є суспільство складене з індивідів, що посідають елементарні людські гідності : не похваляти суспільного злочину, зважуватися на власну думку, обстоювати своє переконання й тоді, коли це може принести матеріяльні чи інші прикрості. Стаття була палким засудженням духу рабської покори, всевладного опортунізму суспільства, серед якого самотньо височіють герої, особливо трагічні тим, що перебувають у суспільній пустелі, яка нездібна на резонанс для величнього.

Щоправда, є в статті й окремі недоліки, навіяні остан-

ками донцовщини. В характеристиці становища Шевченка серед української громади Теліга надто перебрала чорних тонів, покладаючися на вісниківського « дослідника Арака ». Відчуємо ми й невлучність характеристики Винниченка, постаті обтяженої багатьма органічними недоліками в політиці та ідейно занепадними творами, але водночас автора визначних творів, а також і мужнього підпільника. Ми не погодимося також з підходом Теліги до проблеми жидівства : осуджуючи тісну співпрацю російського жидівства з росіянами в перших десятиліттях совєтської влади, ми з великою симпатією підійдемо до жидівської мужности у здійснюванні власного національно-державного ідеалу, станемо поруч жидів там, де вони змагаються проти комунізму. Але у великій блискучій статті « Партачі життя » це лише окремі невдачі, які затьмарюються глибиною загальної концепції статті, яка має вийняткову актуальність і тепер. Якщо нам на еміґрації тепер майже не доводиться зустрічатися з явищем героїзму, то ми знаємо, що він є в Україні, є в совєтських концентраційних таборах; натомість проблема цивільної відваги й зараз в українському підсовєтському суспільстві стоїть дуже гостро; масове, хоч би пасивне підпертя дії окремих сміливців залишається вкрай недостатнє, тоді як « партачі життя », пристосованці-опортуністи й просто моральні потвори-зрадники нації, творять те суспільне болото, в якому тонуть здорові починн відважних.

Націоналізм для Олени Теліги — не сума догм, не скрижаль з низкою істин, які можна вивчити. Націоналізмом є всеохопний світогляд і нове світовідчування, це прозирання у мряковину майбутнього, це ступання твердою ногою серед хаосу, який треба організувати у форму нової самосвідомости.

Як складне життя, так складним є і явище націоналізму. Націоналізм для письменниці є синонімом вищої культури.

Якщо націоналізм є світогляд і світовідчування, дороговказ до всієї діяльности людини, то натуральним є й піднесення гасла націоналістичного мистецтва як провідного струму в розвитку української мистецької свідомости. Теліга, Ольжич і деякі їхні однодумці постулят націоналістичного мистецтва висунули. Їхні зусилля у твореннї нової естетики були перервані їхньою смертю. Але невмируще в їхньому почині залишилося як зерно для *проростання* в майбутньому. Проростання — коли? На це питання відпо-

вісти сьогодні важко. Але вже напевно тоді, коли націоналізм як світогляд, що так скривавився в останній воєнній завірюсі, знов стужавіє, набере розмаху й здобудеться на великі амбіції. Та, однак, ті початки націоналістичної естетики, які, зокрема, творила Олена Теліга, цікаві і як початки ще невідкритого для нас майбутнього, і як погляди, які кидають світло на саму поетичну творчість Теліги.

« Треба собі виразно усвідомити, що українське націоналістичне мистецтво ніколи не було й не сміє бути лише аґіткою, хоча б і зверненою тепер проти нашого найбільшого ворога — Москви » (« Прапори духа »).

Сказано виразно — відштовхування від служебної ролі мистецтва, яке повинно передусім бути самим собою. В основі — не плякатність, не хронікальність, а образність. Істини це загальновідомі, але не загально прийняті. І добре, що їх Теліга кладе в основу основ націоналістичної естетики. Ними вона рішуче відштовхується від совєтської літературної практики тенденційности літератури. Взагалі — наголошує вона — перед українським мистецтвом, в міру нашої політичної емансипації від Москви, виростає небезпека несвідомо культивувати той баґаж мистецьких форм і ідей, якими нас наділила Москва; позбутися цього всього мотлоху є нашим найпершим завданням. Як бачимо, тут збагачено новим формульованням гасло Хвильового « Геть від Москви ». Теліга й далі йде шляхом Хвильового. Він вказував на панування образу пасивної мрійної людини « лішнего человека » в російській літературі, Теліга ж відзначає, що завданням націоналістичного мистецтва є творити глибокі образи активної людини. Відштовхування від російщини поширюється в неґацію « сірого позитивізму » (« Партачі життя ») й, очевидно, виросло з нього реалізму, « сірого дня стилю минулого віку ».

Нова епоха революції асоціюється в її уяві не зі спокійною буденністю, а з пластичним образом бурі з блискавками, що прорізують небо, що дають змогу схоплювати контури в шаленому світлі ясніше, аніж у сонному тумані реалізму. В основу мистецького піднесення лягає не статичне думання-міркування, а динамічна загострена думка-рішення (« До проблеми стилю »). Не молекулярне розкладання явищ, а синтетичний образ, що схоплює явище в динаміці від минулого в майбутнє ! Шукання вічних правд і цінностей, простоти й лаконічности у висловах (там же). Як формотворчий, ба й суттєтворчий чинник нового стилю має бути романтизм, « романтика нації, романтика змагань,

романтика життя ». Все це виплинуло інтуїтивно з українського революційного досвіду. Теліга констатує, що романтиком за своєю природою був Хвильовий. Ладя Могилянська мусіла вмерти від руки ворога, бо не змогла забути « днів леґендарних смішної романтики ». В романтиці владний рух і тверда зброя. « Бо це ж романтика дає усьому барву, ритм, запах і струнку пружність ». Погляд мистця при цьому спрямований не вниз, на ницість земного веґетування і не в найближчу просторінь — Москву, а на безмежні виднокраї світу, Заходу, де життя мерехтить і міниться всіма можливими загадками й привабами.

Роля особистости в формуванні стилю — визначальна. Правильно чи неправильно, але Теліга вбачала в гетьманові Мазепі особу, що виключно його заслугою був розвиток стилю українського барокко (« Вступне слово на академії в честь Івана Мазепи »).

Такими є пунктиром, схематично накреслені контури естетики нового стилю мистецтва, отже для самої Теліги передусім естетика літератури. При всій ескізності ці контури міцно згармонізовані, в них відчувається наявність українських джерел. Сама Теліга вказує на дежерела : Хвильовий, Л. Могилянська. Яскраво образні штрихи опису стилю асоціюються з деякими деталями поетичних уяв Є. Маланюка. Але органічне джерело треба б шукати глибше — воно в широкому струмі української неоромантики, що у творах Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Олеся мала підстави претендувати на явища загальноевропейської міри, хоч, не з вини наших мистців, не стала феноменом загальноевропейського значення.

Чи можна знайти місце для стильових шукань О. Теліги в загальному розвитку стильових тенденцій західньоевропейської літератури 20-х - 30-х років? Чи сучасний Олені Захід визначає характер її літературних стремлінь ?

Наша поетеса знала французьку й німецьку мову. Не підлягає ніякому сумнівові, що жадібна знання й естетичних переживань, вона вчитувалася в тодішню західню літературу.

На Заході, починаючи із передднів першої світової війни, виникав експресіонізм, який розвинувся на всю широчінь у поверсальській Европі і тримався в літературному житті і в 30-х роках. Головним тереном його експериментів була Німеччина.

У затяжному кризовому стані европейської психіки, що вже зрадив свою фавстівську наставу, експресіонізм був чи

не останнім явищем на полі літератури й проклямуванням великих цілей. Егоїзмові, воєнному озвірінню, всьому клубкові несправедливостей міжнароднього і соціяльного характеру повоєнної Европи протиставив експресіонізм ідею революційного оновлення людини й суспільства, однак позитивні уяви в цій течії не набрали ніякої конкретности; досить суцільний у відкиданні старого світу, експресіонізм розбився на окремі струмки ідеологічного характеру : пацифістично-ліберальний, паневропеїстичний, комуністичний, націонал-соціялістичний тощо. По суті експресіонізм був не мистецьким стилем, а рухом. Він був в'язаний незадоволенням дійсністю, відчуттям бурхливости, динамічности доби і з цього випливаючих деяких психічних прийомів мистецтва, але він ішов і дійшов до ідеологічного розмежування й стильового змиршавлення, йому забракло обручів, які тримали б його в купі. Експресіоністи шукали нової етичної правди у Достоєвського і Толстого.

Експресіоністичний рух через свою неокресленість міг хіба викликати відгуки на українському ґрунті в площині загальних закликів революціонізування свідомости людини, міг знайти відгомін, наголос експресіоністів на буряність епохи. Початок статті Теліги « До проблеми стилю » звучить по-експресіоністичному.

« Наша бурхлива доба повинна створити свій стиль, неподібний до стилю минулого століття, відмінний від нього у всьому. Стиль, що лишав би своє тавро і в щоденному житті ».

Для уважности до суперечних ідейно-політичних концепцій експресіоністів в націоналістичному українському таборі не було ніякого ґрунту, в цьому відношенні існував просто імунітет. Але в літературній площині експресіоністи виділялися надзвичайною ощадністю в словах, мовною енергійністю, що мала випромінювати духовний активізм; у ліриці особливо розвинулася рефлексія.

І це мало вплив на Телігу, ці особливості експресіоністичного мистецтва відзеркалилися в її творчості. Говорити про можливість спеціяльного впливу того чи іншого поета-експресіоніста навряд чи доводиться.

Небагато можна сказати і про впливи українських поетів. Спроби К. Гридня (збірник « Прапори духа », 1947) знайти впливи Ю. Дарагана, Є. Маланюка, Л. Мосендза на нашу поетесу занадто фраґментарні й імпресіоністичні. Для того, щоб належно оцінити співвідношення української еміґраційної поезії із творчістю Олени Теліги, треба ще багато

підготовчої праці, включно з розшуканням замулених мулом часу й занедбаних сучасниками всіляких студентських, гектографованих або раритетних видань.

Поки що ж на берегах цієї проблеми можна сказати, що видатні сучасники О. Теліги — згадані К. Гриднем — Ю. Дараган, Є. Маланюк, Л. Мосендз — кожний індивідуально, але і всі разом істотно відрізнялися від Теліги. Над всіма ними владно ширяло минуле, їм ще лунали стріли з боїв національного зриву 1917-1919 років, і музика тих боїв відкладалася на сторінках поезій, їх вабила історіософічна тема й вичуття сторіч минулого, ствердження правічности духа нового національного зриву. Ці теми і міркування взагалі відсутні в поезії Теліги. Не знайдемо в її стилі ні гнівної патетики Маланюка, ні архаїзованої лексики Дарагана, а свою відмінність від Мосендза вона сама підкреслила у звертанні до нього :

Твоє життя — холодний світлий став,
Без темних вирів і дзвінких прибоїв,
І як мені писать тобі листа
І бути в нім — правдивою собою ?

Далеко десь горить твоя мета,
В тяжких туманах твій похмурий берег,
А поки — спокій, зимна самота
І сірих днів — тобі покірний шерег.

А в мене дні — бунтують і кричать,
Підвладні власним, не чужим законам
І тиснуть в серце вогнену печать,
І значать все не сірим, а червоним.

У поезії Теліги не знайдемо скандинавських вікінґів ані Маланюка, ані Ю. Клена, що саме в початках творчости Теліги прибув із Києва на Захід, вона зате невпинно і тривожно дивиться вперед у мряку прийдешнього, у вогненний вихор стихій, з якого твориться майбуття. Зовсім не випадково, що в її поетичному лексиконі слова « тривога », « таємниця » часто трапляються.

В ліриці її зовсім немає домішки епічного. Вона майже нічого не розказує. Об'єкт, зовнішний предмет для неї тільки привід для здебільшого бурхливого виливу почуття, що в його вислові панує героїчна романтика, яка використовує експресіоністичні й імпресіоністичні образові елементи.

Самий образ людини в її ліриці наскрізьний, це образ самої поетки з усім комплексом її ліричних і все таки в основі щільно об'єднаних почувань. Суцільність тематики її незвичайна. Вона має свій круг ліричних тем. Він мерехтить різними настроями й рефлексіями. Але в ньому немає нічого, що вдиралося б із-зовні, що було б випадковим і не гармонізувало б з цілістю.

У Олени найменше умовностей, найбільше зв'язку безпосереднього переживання, моменту, чи малого відтинку часу, з віршем. Її поезії в найбільшій мірі лірично-біографічні. Її лірика не просто сповідь, а й порив, що виростає з інтелектуального прозирання в майбутнє, як у Лесі Українки в драмах. Актуальність її поезії величезна, але це не актуальність пропаґандивна. Це вища актуальність прозріння, тривожної думки. В Теліги знайдемо радість біологічного визрівання підлітка з сублімацією еротичних настроїв у сферу естетичних переживань і суспільнотворчих вольових актів. Тут прикладами « Радість », ще більше « П'ятнадцята осінь » (у п'яній радості молодости незмінним тлом лишається трагічність « мого Києва »). Іноді ряд інтуїтивних яскравих вичуттів навіть не переноситься у сферу логічности (« Безсмертне »). Ряд поетів плекали у нас героїзм, але героїчна постава враз із майже античної сили діонізійством — це вже специфіка нашої авторки (« Неповторне свято »). З героїчним етосом життя, переплетеним інтуїтивними стежками також і кохання (« Подорожній » та інші), її ерос завжди типово жіночий. У ньому світла пристрасть переливається в ніжність, у ньому — мрійливість, невпинне шукання вимріяного, танець на грані привабливої еротичної прірви і певність у собі, в своїй здатності не впасти, не порушити вірности наймилішому, тому, для якого — все життя (« Чужа весна », « Розцвітають кущі »). Інколи еротичний настрій — ледве помітна мелодія серед гимнів красі природи, силі молодих м'язів і біологічній радості (« Соняшний спогад »).

В ряді поезій авторка окреслює ролю жінки-дружини поруч героя-борця. Завдання життєвої супутниці — дарувати чоловікові ніжність і своєю ласкою скріплювати його бойові сили.

Дружба для Теліги — велике слово. Почуття відданої старшої товаришки, яка радісно бачить майбутній шлях юнака, що піде далі, ніж вона, до мети, не позбувшися пам'яти про неї — такий високий зміст поезії « Напередодні ».

У поетеси переважає природа радісна, вона може бути і

хмільною, сповненою музики, сміху, і вона завжди грає фарбами. В усьому цьому проєктується душа поетки, душа розпросторюється й починає звучати космічно.

Поетка не є стовідсоткова оптимістка. Їй знайомі «божевільні думки», що пізніше застигають сріблом на скронях. Знайома їй і туподумність юрби, і націлена смертельною загрозою ненависть ворога. Але все це перестає на неї діяти, коли поруч — вірний друг, коли він зазнає ворожого удару і коли треба дати відсіч.

Біль перемагається не сумом. Життя сповнене трагізму, від цієї трагічности не можна відвертатися, треба зустрічати її усмішкою, не з почуттям жертви, а з почуттям гідности сприймати біль і йти до трагічного кінця. Величезною провидливістю схоплює Олена свій важкий життєвий кінець, який є для неї найвищим знесенням і наймогутнішим виразом незнищимого життя.

Такого ступеню героїзм у нашій поезії знаходимо ще тільки в Ольжича.

Смерть Теліги лише доповнює її поезію, надаючи поезії великого звучання.

Чи слід спинятися над технічними компонентами її поезії? Над частим контрастуванням образів? Над складними метафізичними асоціяціями? Над співвідношенням кольору і звуку? Над інколи просто танцюючим ритмом, а іноді гострим, як залізо? Над прийомом посвят і звернень до друзів?

Признаюся — це анатомування її поезії, вишукування естетичної і соціяльної функціональности дрібних деталів було б для мене болючим. Для мене поезії Теліги — живі організми і мені ще незручно робити над ними операції з ножем і лянцетом.

Вона жива із своїми рядами полум'яних віршів і до архіву літератури не належить.

« ДУША НА СТОРОЖІ »

(О. Теліга. Бибір поезій. В-во « Культура », 1946, ст. 31).

Поетка Олена Теліга — одна із найсвітліших постатей у нашім духовім і політичнім житті недавнього минулого. В ній епоха української національної революції втілила свою душу. Героїчна натура — вона була суцільною в літературі й житті. Слово й дія у неї стояли в цілковитій гармонії. Її діяльність на СУЗ, її гідна постава супроти окупантів і горда незламність в обличчі смерти — все це оточило її образ безсмертною авреолею і робить її героїчну поезію живим документом, надає їй незвичайного суб'єктивно виховального значення. Поезія Теліги — це книга великих пристрастей благородної людини, що вміє радісно дивитися на життя, відчувати його рвучкий пульс, жити його багатобарвністю, розуміти його трагізм і знаходити в собі силу повсякчас бути альтруїсткою. Її альтруїзм — екзальтація, частка її життевої радости.

Лірика, зібрана в книжці « Душа на сторожі », — це скаля різнородних почувань тонкої натури. Тут і радість занурености в таємний трепет природи, і ніжність до коханої людини, і аналіза душі найближчих. І над усім цим активізм людини, що любить жити, а не споглядати...

В збірці лише дві поезії щільно пов'язані з політичною тематикою. Одначе кожний найінтимніший вірш поетки дає відчути в ній людину, яка сплітає всі елементи світосприймання з бадьоро-радісним чуттям особистости, формуючої український світ...

Олена Теліга, як поетка, має широкий діяпазон чуттєвих засягів, високу поетичну культуру, свіжість і безпосередність образів. Любить яскраві, дещо пишні метафори, прекрасно орудує технікою віршу. Загально характеризуючи світ образів, створених поеткою, доводиться констатувати

близькість її до Лесі Українки. Ця близькість випливає головно із спорідненості духового комплексу обох поеток. Але постійна граціозна нерівноваженість Теліги, її життерадісність відрізняє її від здебільша суворого героїзму Лесі Українки. У відміну від останньої наша поетка любить несподівані примхливі скоки образової уяви.

Видання має чепурний вигляд. Доводиться пошкодувати, що в збірку ввійшла лише частина творчого набутку поетки. Аджеж навіть у наших важких умовах цю збірку можна було б зробити повнішою.

Ю.Б.

(« Літературний зошит » — літературно-мистецький додаток до газети « Українські Вісті », ч. 1., січень 1947.)

Богдан Бойчук і Богдан Т. Рубчак

ОЛЕНА ТЕЛІГА (1907 - 1942)

Ім'я Олени Теліги вже сьогодні стало мітом. Вийшло в світ чимало статтей та есеїв, присвячених їй. Ці видання цілком заслужено прославляють героїчне життя і смерть поетеси, але, на жаль, не досить висвітлюють її творчість. « Омітизовування » особистостей поетів не завжди виходить на користь їхній творчій спадщині. Крім блискучої статті Юрія Шереха (Гр. Шевчук) та рецензії Володимира Державина (побудованих, зрештою, на досить « межових », хоч і протилежних твердженнях), її невеликий, але цінний мистецький доробок ще не дочекався докладного обговорення.

Одна з найбільших помилок декого з коментаторів поезії Теліги — це припущення, що її творчість « мужня ». На наш погляд, у творчості Олени Теліги (можливо, більше, ніж у будь-якої іншої української поетеси) помітна справжня, прекрасна жіночість. Це лірика замріяної, примхливої, гордої, пристрасної і дуже « романтичної » жінки. В тематиці та колі ідей її творчости цей дух « вічно жіночого » очевидний. Але цікава не стільки тематика, як підхід до техніки поезії. У Теліги навіть розуміння форми поезії інтуїтивно-жіноче. Поетеса ніби каже нам : поезію треба писати виключно, щоб перелити в неї свої почування. Вірші мусять передусім виконати завдання своєрідних посудин для безконечного струменя « елян віталь » (що його О. Телізі аж ніяк не бракувало), — не зважаючи на те, чи вони художньо закінчені, чи ні. Виникає враження, що ці поезії не будувалися, а стихійно вибухали, як джерело або на чуттєвому рівні прожите життя. Теліга належить до поетів, чий доробок зв'язаний у цілість не так світоглядом, темами чи стилем, як ірраціональною силою незвичайної особистости.

Її вірші — приватні листи світові. (Як підкреслив Юрій Шерех, її твори часто мають епістолярний характер).

З цим пов'язується її найулюбленіша цілком традиційна строфа з мінімальністю усвідомлених поетичних засобів (на протилежність до « засобу мінімальности засобів », як в Ольжича). Саме в таку строфу найлегше « перелити почування », бо її суто художній або формальний бік не забирає надто багато уваги. Крім того, така строфа настільки відома і стала такою інтеґральною частиною нашої культури, що читач не помічає її будови, і тому вона не відводить його уваги від сильного струменя почуттів, які хвилюють у її берегах. Не можна погодитися з проф. Державиним, нібито стиль Теліги — стиль клясицизму. Вже далеко цікавіша теза Юрія Шереха, що поетеса застосовує метричну закономірність, як рамки, які мають сковувати й певною мірою оформлювати пристрасті, влиті в них.

Подібно можна сказати і про образність творів Олени Теліги. Поетеса не підбирала образів один до одного уважно, щоб вони творили чи допомагали творити органічну і гармонійну цілість твору. Образи вона вживала так, як вони до неї « приходили ». Крім того, Олена Теліга аж ніяк не відмовлялася від заяложених « поетизмів ». Справа тут, звичайно, не в епігонстві, яке все таки зв'язане з якоюсь одностайною і постійною стилізацією і вимагає певного плянування. Справа в несвідомому позичанні кліше із « світу поезії » — такого відомого, що вже цілком загального, « знеособленого ». Самі в собі, такі позичання — непрощенні. Але ці трафарети живуть у якомусь несамовитому сусідстві з блискуче ориґінальними образами, як ось : « Десь ридають трамваї і мучаться авта ». Така відчутна, « речева » атмосфера великого міста — асфальти, літаки, вітрини — переплутується у головокружному вирі з цілком « поетичними » айстрами, палаххотінням, мечами тощо. І цікаво : на тлі трафаретів власні образи поетки виходять тим блискучіші, завершеніші, опукліші. Напрошується думка, що Теліга не зупинялася над твореннням блискучо-свіжого образу, а що він у неї « виходив » якось випадково, підсвідомо. А ґейзери почувань не давали їй оточити такий образзнахідку відповідно свіжим контекстом. Зрештою, сама поетеса, у вірші « Сучасникам », виступає проти поетичного (чи « поетикального ») контролю, що його бачимо, наприклад, у Ольжича.

Немає сумніву, що поезія Олени Теліги — цілком ориґінальна творчість. Бо її рядки просвічені повнокровно ори-

ґінальною особистістю жінки, чия мрія була — вивести свої дні на грань життя і смерти, над пропасть шаленого вогню, раптового зриву, героїчного (абож — невротичного) самознищення, в якійсь своєрідній екзистенціяльній грі. Але при тому рядки її просвічені величезною, просто піетичною любов'ю до життя, соняшністю, яку не часто знаходимо в модерній літературі. В цю любов життя включена й еротика, що нею сповнені вірші Олени Теліги. Майже у всіх своїх творах поетеса розглядає життя крізь призму « романтичної » діялектики « мужчина-жінка ». Передусім мова тут про любовні вірші, які досягають великої майстерности і елеґантної стрункости. Прекрасно скомпонований і максимально, як на Телігу, сконтрольований вірш « Вірність », наприклад, належить до найкращої любовної лірики в нашій поезії. Зрештою, навіть у численних дидактичних чи « волюнтаристичних » творах переважають особисті почування поетеси, що часто межують з еротикою.

« Державнотворчого » мислення в спадщині Теліги мало. Найбільше в ній чуттєвого бунту проти міщанської щоденности, проти хандри буднів. Не зважаючи на типово міщанські айстри, що так часто появляються в її рядках, — поезія Теліги — це, мабуть, найпромовистіше заперечення міщанського духу в нашій літературі.

Поезія Теліги ілюструє одну стару правду : хоч наші духові переживання часом бувають неповторні, людська мова, це — загальний, вже стертий і обмежений інструмент. Отже зустрічаємося в житті з досадним парадоксом : коли наші найскладніші, найтонші, неповторні переживання заходимося висловлювати спільним засобом мови, виходять вряди-годи досить банальні і аж ніяк не блискучі фрази. Але навіть за ними слухач почує силу, жар і справжність наших переживань. В остаточному рахунку, мабуть, екзистенціяльна сила і справжність життєвого пориву, який був у неї сильніший, ніж у більшости людей, збереже поезії Олени Теліги для майбутніх поколінь. Читач зрозуміє, що рвучке бажання жити, яке шумить у її рядках, не давало їй досить спокою і досить часу, щоб терпеливим щоденним трудом прихилити поетичну мову до сили й неповторности власної особистости.

(« Координати », т. I, антологія сучасної української поезії на Заході. Упорядкували : Богдан Бойчук і Богдан Т. Рубчак. В-во « Сучасність », 1969.)

В. Державин

ШЛЯХ ДО КЛЯСИЦИЗМУ

(Олена Теліга : « Душа на сторожі ». Вибір з поезій. « Культура », 1946, ст. 32)

Ця коротенька (на 120 з чимсь поезій) антологія з лірич-них віршів нашої найбільшої після Лесі Українки поетеси, вчасно нагадує нам, що мистецька творчість Олени Теліги аж ніяк не обмежується на загальновідомих і багато разів передрукованих двох поезіях — « Вечірня пісня » і « Пово-рот », — хоч перша з них справді становить неперевершений апогей ліричного артизму чи не в усій новітній поезії нашій, а друга такою мірою править у літературній спад-щині Теліжиній за ідейно-програмову, що саме з неї взято заголовок розгляданої антології (« Душа з розбігу стане на сторожі »). А втім, глибокий і щирий пієтет всього нашого національного суспільства до громадської діяльности поете-си і до її героїчного скону не повинен заступати в літе-ратурній свідомості того факту, що найголовніше й найвище в постаті великого мистця, це завжди та за всіх обставин його мистецтво, і що це до Олени Теліги так само стосу-ється, як до О. Ольжича.

В обох цих випадках ми, очевидна річ, маємо справу з величезними перспективами артистичного піднесення, нагло і непоправно обірваними смертю. Проте, щодо Ольжича, ми в самій вже друкованій частині його творчої спадщини без-посередньо добачаємо, як клясична майстерність « Ріні » і численних опублікованих по часописах віршів набирає свого рафінованого вивершення в « Підзамчі », складаючи стилі-стично виразну постать великого поета сучасности, тим часом, як творча спадщина О. Теліги, далеко менш багата на друковані твори і зовсім проблематична щодо евентуальної

наявности рукописів недрукованих, надто легко може спокусити до однобічного висування мотивів громадських та світоглядово-антологічних і до неслушного трактування інтимної лірики як мистецтва специфічно « дамського » — висококультурного формально, проте другорядної естетичної ваги.

З цим ніяк не можна погодитись. Так само, як О. Ольжич на своєму шляху до інтеґрального клясицизму подолав — хоч і не без тимчасових рецидивів — трафарет вульґаризованої аґітки, так само О. Теліга досягла клясичної мистецької форми через поступове усунення тих деклямаційно-реторичних шабльонів, які, власне кажучи, однаково нехарактеристичні і для дилетантів, і для дилетанток у поезії, а проте, комбінуючися з безперечною формально-технічною вправністю, більш-менш відповідають поширеній уяві про оту « дамську » літературу. Йдеться тут суттю про зовсім не літературне оздоблення емпірично життєвих мотивів (не важить, чи раціонально-дидактичних, а чи навпаки емоційно-любовних) — мотивів не естетизованих із середини артизмом поетичної образности. Цікаво простежити ступневу елімінацію таких от недооброблених літературних прозаїзмів у творчості Теліжиній, виразно помітних навіть у рамках кількісно обмеженого матеріялу розгляданої антології. Порівняйте, наприклад, ще сповнене повчальною реторикою « Життя (присвячене В. Куриленкові, ст. 25) з теж більш-менш дидактичним, проте вже причетним до клясичної образности диптихом « Напередодні » (присвячене Олегові Ш., ст. 16-17), де спільний обом сонетам образ « схилились айстри на овальний стіл » ретроспективно стверджує у фіналі клясичну єдність творчу :

І раптом пам'ять, мов надхненний майстер,
Вогнем змалює золотавість айстер,
Овальний стіл і мій веселий сміх.

Порівняйте ще такий рясний елементарними загальниками « Поворот » (ст. 7) з присвяченим Л. Мосендзові « Листом » (ст. 26-27), а в самому « Листі » — прозаїчний — включно з банальною образністю вступ :

Твоє життя — холодний світлий став,
Без темних вирів і дзвінких прибоїв,
І як мені писать тобі листа
І бути в нім — правдивою собою ?

— з серединою, де силувані пошуки оригінального і адекватного вислову приводять до самої лише зовнішньо ефективної виразности :

В осяйну ж мить, коли останком сил
День розливає недопите сонце,
Рудим конем летить за небосхил
Моя душа в червоній амазонці.

І вже тоді сама не розберу,
Чи то мій біль упав кривавим птахом,
Чи захід сонця заливає брук...
Для тебе ж захід — завжди тільки захід !

З цим чергуються суто орнаментальні строфи, з стилістично блискучими, проте внутрішньо непереконливими в даному контексті антитезами :

Чергують ночі — чорні і ясні —
Не від вогню чи темряви безодні,
Лише від блиску спогадів і снів —
Усіх ударів і дарів Господніх.

— аж доки нарешті жаданий образ розкривається у фіналі віршу в своїй справді клясичній досконалості :

Коли ж зійду на каменистий верх
Крізь темні води й полум'яні межі —
Нехай життя хитнеться й відпливе,
Мов корабель у заграві пожежі.

Так само доцільно зіставити поезію « Неповторне свято » (ст. 20) і « Махнуть рукою ! Розіллять вино ! » (ст. 15), що в них та сама тема героїчного пориву, як найвищої екстатичної вартости, трактується в першому випадку — деклямаційно-дидактично, а в другому — образно, з клясично стилізованим закінченням :

І в душній залі буде знов рости
Така дитинна й божевільна мрія :
Що задля мене, хтось зуміє йти
Крізь всі зневаги — так, як я умію !

Рудименти реторичної деклямації найгостріш даються

у знаки в любовній ліриці, бо саме цей поетичний жанр найменш надається до програмового трактування і найбільш потребує присмаку індивідуальної — хай і ілюзійної — неповторности. Тому любовні вірші Теліжині незрідка справляють враження поезії надто раціонально заплянованої і надто « прозаїчно » (не зважаючи на надмір і різноманітність стилістичного оформлення) висловленої. Сюди належать, приміром « Сьогодні кожний крок — хотів би бути вальсом » (ст. 8), « Гострі очі розкриті в морок » (ст. 14), « Мужчинам » (ст. 23). До цього спричиняється, мабуть, не що інше, як надто рівномірне стилістичне оформлення всіх частин віршу, при чому, значить, клясицизм стилістики (у вужчому значенні слова), засвоєний не без очевидного впливу Ольжичевого, лишається позбавленим відповідної клясичної композиції, а через це й звучить ніби мертвотно; бо рівномірність (а зокрема рівномірна навантаженість формальними оздобами, як от систематично в барокко) — це ніяк не клясична пропорційність унутрішнього ритму. От чому в О. Теліги окремі строфи вірша незрідка кращі за їх сукупність. Що це — саме так, свідчать ті з інтимних поезій, де ліричне наростання теми само вже утворює певну композиційну і тим самим немов просвітлює з середини традиційну образовість клясичного стилю, як от у відомому вірші « Я руці, що била — не пробачу » (ст. 10) або ж у « Літі » (ст. 9) з його суто клясичною структурою фіналу :

І за те, що стільки уст палило
І тягло мене вогнем спокус,
І за те, що замінить не сила —
Ні нащо — твоїх єдиних уст !

Проте : найкращих з рядків любовної лірики Теліжиної в розгляданій антології, на жаль, немає — хіба що за вийнятком славетної « Вечірньої пісні » (ст. 22), що становить геніяльну синтезу тематики любовної і громадської. Шкода, бож саме любовна лірика править у сучасній нашій поезії за найбільш занедбаний, ба навіть майже зовсім не культивований жанр : явище невтішне і надто парадоксальне, щоб не свідчити про наявність у літературній ситуації нашій якихось ґрунтовних і загрозливих аномалій. Отже, щоб наочно зілюструвати композиційно досконалий клясицизм, якого О. Теліга і в цьому жанрі досягає — а не в самих лише ідейно-світоглядових медитаціях, як можна було б подумати на основі розгляданої антології — дове-

деться вийти поза межі цієї антології і навести тут повністю один вірш, надрукований у « Літературно-Науковому Вістнику », мабуть 1934 або радше 1935 року, — « Подорожній ».

В цьому інтимному жанрі стиль О. Теліги підноситься до клясицизму зовсім самостійно і, очевидна річ, нічого не завдячує О. Ольжичеві — як і взагалі, зрештою, не слід надавати впливові його на мистецьке вдосконалення поетеси надто великої ваги. Фактично наслідки впливу зводяться до загальноклясичної чіткости та виразности вислову і до окремих стилістично-лексичних деталів. Ні специфічну монументальність Ольжичеву, ні оту його прозору радість творчого спокою, ми в поезію О. Теліги не знайдемо, і надто значущою лишається аналогічна дистанція між поетом, що порівняв несхибність свого творчого шляху зі шляхами світил у небі та автострадами на поверхні земній — такою бо мірою проймав його патос єдиного закону —

Лягли на перса зимної землі
Шляхи асфальтові ясні і прості,
І невідхильні прагнення твої —
Як сонце у холодній високості.
(Підзамча »)

— і поетесою, що вона, саме супротивною тому майже спінозіянському геометризмові in specie aeternitatis здекларувала :

Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив.
(« Сучасникам », ст. 28)

Аналогічно — і психологічно — шляхи їх лишаються несполучні. Але це так само не порушує причетности обох поетів до клясичного стилю (за об'єктивним визначенням того стилю), як не порушувало це і основної національно-державницької лінії обох поетів та спільної політичної діяльности їхньої. Як ідеологія, так і політика важить у поетичній творчості, але поезією ні та, ні та не є, отже й поетичного стилю ні та, ні та не визначає. В поезії О. Ольжич і О. Теліга так само спільно репрезентують зверхні висоти « празької », умовно кажучи, — на відміну від « київської » — течії сучасного українського клясицизму, як і в історії українського національно-державницького руху спільний героїзм їх навіки лишився вкупі :

І мов гімн урочистий, мов визвольне гасло,
Є для нас двох імен нерозривне злиття.
(« Засудженим », ст. 29)

(Альманах МУР ч. 1, 1946.)

ЗАПОВІТ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

(До 10 річниці героїчного скону)

Нечисленна і ще й досі не зібрана як слід до купи літературна спадщина Олени Теліги (1907-1942) хіба що досвідченому літератові дає зрозуміти, що в особі тієї саможертовної героїні Української Національної Революції, розстріляної нацистами в Києві наприкінці лютого або на початку березня 1942 р.*) — українська нація втратила свою найбільшу поетку після Лесі Українки. І якщо беззастережний пієтет майже цілої нашої політичної еміґрації до національно-визвольної діяльности О. Теліги та до її особистої безкомпромісово-ідейної постаті достатньою мірою промовляє в ювілейних статтях та в спогадах сучасників — згадаймо з цього приводу незвичайно щирі і суґестивні « Зустрічі з Оленою Телігою » С. Ледянського, що ними філядельфійська « Державницька Думка » гідно відзначила в ч. 5 десяті роковини з дня смерти поетки, — то поетична спадщина О. Теліги є знайома ширшим колам читачів лише дуже фраґментарно, переважно у вигляді трьох чотирьох найчастіше передрукованих віршів, які, привертаючи до себе особливу увагу через свою найвиразніше патріотичну й національно-визвольну тематику (як от « Поворот », « Лист », « Сучасникам », « Засудженим »), не є, проте, вільні від певної раціонально окресленої програмовости і через те деякою мірою нагадують собою влучний вислів самої поетки, що « найяскравіший плякат є лише плякатом, а не образом ».

---

*) Прийнята дата 21. лютого є суто умовною, як, зрештою, і всі відомості про деталі ув'язнення та страти; подані напр. в зредаґованій О. Ждановичем книзі « Прапори духа », 1947, ст. 171, є леґендою, позбавленою історичної ваги.

Очевидна річ, що й названі вище вірші містять артистичні досконалі строфи й рядки (як от у « Повороті » — « душа з розбігу стане на сторожі... », або в « Сучасникам » — « вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив... » або ж ціле закінчення « Листа »); та й цілим своїм стилістичним оформленням свідчать, попри більш-менш реторичний виклад, про мистецький хист видатного майстра; проте зрозуміле само з себе, але дещо невідповідне під естетичним поглядом, надмірне зосередження уваги чи не виключно на отих якоюсь мірою програмових творах — стоїть на перешкоді чіткому усвідомленню того першорядної ваги факту, що віршована спадщина О. Теліги містить також кілька поезій аж незрівняно артистичніших — таких що безперечно належать до справжніх шедеврів не самої лише своєї літературної доби та течії (т. зв. « празької » чи то « вістниківської » поетичної школи на еміґрації, що визначається рівно ж іменами О. Ольжича, Ю. Липи, Ю. Дарагана, Є. Маланюка, О. Лятуринської тощо), але й цілої української поезії; такі є, зокрема, вірш, « Подорожній », « Сонявшний спогад », « П'ятнадцята осінь », « Ніч була розбурхана і тьмяна », « Вечірня пісня ».

З усіх них сама лише « Вечірня пісня » користається з порівняно більшої поширености — і то цілком зрозуміло; бо саме « Вечірня пісня » становить неперевершений архитвір цілої поезії О. Теліги і найвиразніше виявляє, як — поглядно ! — небагато вона встигла закінчити в галузі найвищого поетичного мистецтва, в порівнянні з тим, що вона могла б ще зробити в дальшому, наколи б величезні можливості її мистецького зростання не були нагло обірвані трагічною смертю.

Бо ця геніяльна синтеза любовної і героїчної лірики, унікальна не лише в нашому, а й у цілому европейському письменстві, стоїть зовсім окремо і в поетичній спадщині самої О. Теліги своєю музичністю, образністю, емоційною наснагою і, насамперед своєю незрівняною композицією; якою ж бо рафінованою елеґанцією — а разом з цим прецизністю та невимушеністю — ритму й образів позначена вже вступна, суто елегійно-любовна, частина твору :

За вікнами день холоне,
У вікнах — перші вогні...
Замкни у моїх долонях
Ненависть свою і гнів !..

А безпосередньо далі — який енергійний ляконізм дикції у віртуозно впорядкованому наростi емоцій :

Та завтра, коли простори
Проріже перша сурма —
В задимлений чорний морок
Зберу я тебе сама.

Не візьмеш плачу з собою —
Я плакать буду пізніш !

І сповнений гіперболічним, аж парадоксальним пафосом центральний образ цілого віршу :

Тобі ж подарую зброю :
Цілунок, гострий як ніж.

І нарешті — фінал, неначе мажорний акорд :

Щоб мав ти в залізнім свисті
Для крику і для мовчань.
Уста, рішучі як вистріл,
Тверді, як лезо меча.

Ніщо не свідчить так виразно, як саме оця поезія, про безмежні творчі сили, які велика поетка ще таїла в собі, і які вона саможертовно зофірувала, разом з життям, своїй нації, тим ставши навіки українською національною героїнею.

Тож тільки, як чорну пляму на нашій літературній критиці на еміґрації, можна розцінювати і морально-непристойну — а зрештою і під історично-літературним поглядом на прочуд — марну спробу Ю. Шереха-Шевчука скомпромітувати поетичну творчість О. Теліги безґрунтовним твердженням, мовляв, вона « виростає з альбомної поезії... зв'язаної з атмосферою дівочого будуару або фривольної (!) розмови двох », і, мовляв, « поетичною місією Олени Теліги... було визволити альбомну поезію з вузьких меж провінційного флірту й міщанської щоденщини » (« Арка », 1947, ч. 1).

І всю цю нісенітницю мотивується лише тим, що « поезія її (О. Теліги) вся побудована на подібних (алегоричних, за Шереховим розумінням — ВД.) традиційних символах..., що « зносилися », « спрацювалися » ...і животіли далі тільки в альбомах провінційної публіки » (там само).

Що традиційна образність може артистично використовуватись у цілком своєрідному мистецькому напрямі та суцільному стилістичному оформленні — річ загальновідома (в такого, приміром, оригінального поета, як Євген Плужник, немає буквально ані єдиного нетрадиційного образу).

Проте, поминаючи це, за основну емоційну ознаку т. зв. альбомної поезії править те, що сама О. Теліга називала « солодкою розчуленістю над самим собою », коли твердила в одній із своїх останніх статтей (1941) : « Завданням українського націоналістичного мистецтва є виведення всіх тих цінностей, які скріплювали, а не розслаблювали душу нації, як це робило мистецтво накинуте нам згори. Воно має відшукати всі ці великі почування, які намагався різними способами знищити наш ворог. Воно має дбати, щоб в душах нашого народу жило не голосне гавкання на ворога — лише глибока, непримирима і творча ненависть до нього. І не солодка розчуленість над самим собою, велика і мужня любов до своєї нації, до свого минулого, до свого народу і до всього великого і шляхетного, передусім до своїх героїв, яких так довго переслідував і замовчував ворог ».

Такий є національно-мистецький заповіт Олени Теліги, складений нею сливе напередодні її героїчної смерти. І якщо українському народові, а в першу чергу його політичній еміґрації, — не бракує духових сил, щоб обернутись, за словами самої поетки, « в націю, варту... своїх великих героїв », він повинен викарбувати цей заповіт у своїй пам'яті.

(« Українська Думка ». Лондон, ч. 22/272, 29.5.1952.)

Дмитро Донцов

ПОЕТКА ВОГНЕННИХ МЕЖ

(Кілька уривків із книжки)

Правду казали римляни, що поетом не можна стати, поети родяться. Не можна вивчитися на Шевченка, ні на Бетовена, бо твердження латинців відноситься очевидно до мистців взагалі. Як на пророків, сходить на них — коли вони з Божої ласки — Дух Святий, відкриваючи їм речі, незнані не лиш звичайним смертним, а часом — перед тим — і їм самим. В шалі надхнення говорять вони про глибокі таємниці життя і смерти, і сама мова їх стає загадковою і містерійною. Їх мову, як мову Данте, або нашого Кобзаря, відшифровують потім сотки коментаторів. Думки, пророцтва тих поетів-візіонерів, їх відчуття виливаються їм неначе в трансі — на самітніх проходах, в безсонні ночі, в пропасниці.

Такою поеткою з Божої ласки була Олена Теліга. Ориґінальна в образах та ідеях, цілісна як рідко хто інший, елеґантна у формі своїх віршів, елеґантна у своїй статурі « прудконогої Діяни » (« кругом пані » — казав Шевченко), горда в наставленні до життя, — вона лишила нам взір справжньої панської поезії в найкращім значенні слова, поезії, позбавленої всього вульґарного, простацького. З'явилася вона, спалахнула і згоріла на тяжкім та сірім, потім криваво-червонім небі війни й революції, неначе блискуча звізда, лишаючи, хоч згасла фізично, яскраве світло по собі, яке палахкотітиме нащадкам.

Такий був і стиль її поезії. Ставляла до себе, як до поетки, великі вимоги. Цим пояснюється невелика числом кількість її поезій. Тим пояснюється, що так тяжко було її намовляти на видання збірки. Коли мала перетворити, вил-

ляти в остаточну, закінчену форму — «далекий шум незроджених поезій» своїх, шукала для кожної емоції слова, яке віддало б її точний сенс. Кожному почуванню мало відповідати лише одне, єдине слово, що пасувало до тієї емоції. І того слова шукала нераз довго і вперто, не хапаючись вставити якесь інше. Мала геніяльний дар в'язати близьке з далеким, нинішнє з майбутнім, або з вчорашнім. В зерні вже бачила рослину, в цвіті — плід, в життю — смерть, в смерті — життя...

Архітектонічна будова її віршів не має того сорокатого, без ясної структури і заміру, стилю, розлізлого, не скутого одною ідеєю, який не раз вражає в інших. В Олени Теліги — шляхетність ліній, скупість, ляконізм виразу, незвикла доцільність будови. Ця будова пнеться вгору, через край, за межу, в простори, в повітря, понад мури. Рветься з нестримною силою на кам'янистий верх, на найвищий шпиль. Пнеться в далечінь, наче напнятий лук. Струнікість лінії, пружність будови. Загальне враження чогось, що поривае душу від приземного, сірого, буденного — в небо, в височину.

Подібна й кольористика її поезій. Не знайти в них «тріпотно пестливих», або «рожево мрійних» барв, часто уживаних нашими ліриками. Не знайти теж сірости брудно-рожевих чи брудно-голубих красок, які роблять такими нудно одноцвітними вірші перечулених естетів. Найбільш не терпить вона сірости! Не знайдете в неї півтонів, ані невиразних переходів від одної до другої барви. Натомість всі фарби яскраві, блискучі. Пишноцвітний малюнок з контрастових барв — не холодних, а горячих.

***

Що поривало її уяву в крутіж нового танцю? Передусім її поривчаста, трагічна натура. Крім того — передчуття спасенної завірюхи, яка сколихне застоялу воду ненависних буднів. Це вже не свавільний жест, не сама гра в небезпеку. Тут є щось більше! Тут з неї говорить пророчиця-вістуня, яка бачить лихо, неминуче, як удар Божого бича по спантеличеній, здурнілій людськості і яка знає своєю великою інтуїцією — і свого народу, і своє власне призначення в цій завірюсі. Воліє цю бурю. Прагне, щоб у ній активно жити, щоб вона нарешті вдарила. Вирази і образи, якими повна її поезія, — це: вихор, вогонь, пожежа, «весняна бурхлива завірюха». «Роздерти звички як старі котари», «віднайти

вікно у сірім мурі одностайних рухів ». Іти у « задимлений чорний морок » незнаного і жданого прагне вона...

**
*

...Часто спадають на людину й на цілі народи враз — « удари і дари Господні ».

Полярність життя! Захоплення, порив, передчуття страшної і звабливої завірюхи, але й посмак страшного дійсного. Посмак не лише насолоди героїчним чином, буйним шалом, але й присмак сліз і крови страждання. Тому передчуття цієї нової епохи наповнене для неї подвійним смаком « меду і полину ».

Звідки береться ця подвійність?

Як людина, що гостро переживала ганьбу й рабство своєї нації, чулася вона в нудних мурах проклятого межидіб'я, мов вільний птах, що рветься крізь ґрати. Вона знає, що той, хто хоче передертися через дротяну загороду, або зломити ґрати, щоб вирватись на волю, може це зробити, тільки лишаючи за собою подерті крила, шматки вирваного м'яса, сліди крови. Іноді й саме життя. У неї завжди приходять такі вирази — як « дерти рамки », « душі роздерте плесо », « розбити вікно », зробити вилім в мурі і т. д. Але, хто дре рамки, може скалічити руку! Хто злітає вгору, може впасти додолу! Хто вандрує краєм пропасти, на гірські шпилі, може звалитися з кручі! Всякий перескок через вогненну межу є небезпечний. Хто, як в старі часи середньовіччя, по довжелезній драбині вдряпується на вали здобуваної твердині, може бути зіштовхнений в провалля. З тим, хто переступає межу, є як з дитиною, що переступає межу невидимого й родиться в наш видимий світ: тоді завше рветься крик і ллється кров, і біль і радість, що нова людина прийшла на світ.

Подібне буває і з цілими народами. Народ, який хоче пірвати кайдани і « вражою злою кров'ю волю окропити », проливає і потоки власної крови. Поетка знає, що — « не чіпають тільки раба », знає, що хто вандрує по шпилях, того « чекає прірва на кожнім кроці ». Знає більше: що пророків, які з дому неволі вказують народові великі шляхи визволення, чекає каміння та хрест. Кликала ж вона роздерти старі котари! Посилала ж прокляття старому світу! Як же ж не повстала б проти неї ціла зґрая не тільки Пилатів, Іродів, але й « рідних » Юд і фарисеїв? Та й збаламучена товпа народу байдуже відвернеться від всякого, хто мав іти на хрест.

Хто ступив на цей шлях, чи міг він припускати, що ступатиме ним без бою і без болю?! В своїй поезії Теліга часто порушує тему апостолів нової Правди і байдужої на їх слово юрби. Холодний і тупий натовп мариться їй на вулицях чужих міст, у вірші «Чорна площа» або у другім — «Поворот». І в її прозі, в статтях і в есеях. Нехибно відчувала, що не стрінуть ласки слуг князя світу цього ті, які несуть на своїм стягу ворожу йому ідею або символ нової віри. Таке нове вірую несла вона в своїй поезії...

**
*

Віра і любов... Які це замацкані пальцями недовірків та еґоїстів поняття! Які витерті від ужитку бездушними сентименталами і фарисеями! У поетки ці слова заблисли їх свіжими, пишноцвітними барвами, первісним вогнем. Її віра, її любов — не мають нічого спільного із змістом, що його вкладають в ті поняття офіційні проповідники тих чеснот нашої цивілізації, від яких відлетів уже Дух Божий.

Що таке віра? Це — «здійснення ожиданого, певність невидимого» — дефініція Ап. Павла. Бо з невидимого вийшло видиме. Віра — це нестримне бажання перетворити мрію в реальне життя. Вона не тільки сцілює хворих людей, але й цілі народи, які вірять у можливість свого сцілення. Чому дає віра таку міць тим, хто її має? Бо удесятерює непевний і хитливий людський розум, його силу. Хто вірить — того не збити, не захитати в його вірі жодними людськими «доказами». Той піде по воді і не переконати його, що сила тягару тіла потягне його на дно. Такого, як сновиду, не переконати, що небезпечно для життя лазити по даху на краю високого будинку. Такий, хоч прикутий до ліжка невилічимою — як на людський розум — хворобою, візьме одяг свій і піде. Віруючий є певний, що молитвою і вірою осягаються тілесні, матеріяльні наслідки. Вірить, що з п'яти хлібів можна зробити тисячі, з води вино, з маленької іскри роздмухати пожежу. Вірить, що невидиме кермує видимим і формує його.

Цю віру мала Теліга...

**
*

Справжня поезія — це містерія, тайна, як кожне мистецтво. Але серед цих останніх найбільшою містерією є слово, поезія. Поети ж і поетки, ці жерці і жрекині, пові-

дають нам не щось вивчене або вичитане, а — їм самим не відомо ким або чим зіслане й відкрите згори...

Хто помине містичний момент у творчості Олени Теліги, той не зрозуміє істоти її поезії, ні її натури. Бо мала вона в високім степені загострений зір поетів з Божої ласки. Бачила духовими очима, за доступним тілесному оку світом, з його видимими змислами контурами, — укриту, невидиму суть явищ. Бачила за ними невидимі діючі сили, пов'язані з такими ж силами всесвіту. Бачила акцію в нашім світі — вищої Божественної сили, панування її одвічних законів. Прочувала наперед, як вже зазначено, грядучу пожежу, в якій згоріла сама.

Звідки ця інтуїція, цей містичний чар, що віє майже від кожного з її віршів? Звідки ця певність полярности життя? Звідки розуміння нерозірвальної злуки позитива й неґатива, болю і радости? Звідки ці таємничі символи, які безнастанно стрічаємо в неї, як — межа, вогонь, вино, беріг, корабель, брама? Звідки ця радість сподіваної смерти, ця безумна віра і любов? Та віра, що не питала, а знала?

Ці питання тим більш оправдані, що наша поетка, подібно як і Леся Українка, що її вона так нагадує, сформувалася такою, якою її знаємо, — всупереч зовсім інакше настроєному її оточенню. Якимсь незнаним чудом вихопився з її душі вогонь прадавньої нашої національної містики, зовсім чужої її добі, байдужої до таємниць життя. Я не знаю ні одного, після Шевченка, поета, якого поезія була б так насичена ідеєю Божого Провидіння. Але такі з'явища бувають і коли ми хочемо збагнути цей характер її поезії, мусимо заглянути в містику старого Києва, християнську й передхристиянську, занесену на Україну разом з культурою старої Еллади, колись такою поширеною в нашій Понтиді і на Дніпрі. Бо, як каже Св. Августин, — всі релігії мають в собі щось з Правди, і елементи Правди у всіх релігіях — є власне християнські елементи в них».

***

Що таке екстаза? — Це захоплення, зачарування чимсь, і водночас — атрофія, знечулення всіх фізичних почувань через напружену контемпляцію, візію, оглядання, подив, адорація чогось надзвичайного, надприродного, що стрясає всю душу. Таке зустріло Савла на шляху до Дамаску. У Теліги це було сліпуче сяйво, до якого рвалася хочби за ціну розлуки з фізичним життям : спалити пристань, згу-

бити керму, плисти на хвилях екстази, горіти і згоріти. Вся філософія її маленької розміром збірки поезій, але такої глибокої змістом, — це почуття органічної зв'язаности з космосом, з його законами й веліннями; зв'язаности і її самої як істоти з тіла й душі, і її країни. Сонце, вітер — її стихія. Вклоняється просторам за світлу радість жить. Від сонця радість життя і тілесного, і духового. П'яна тим духовим сонцем наче якимсь життєдайним, іскристим вином, яке живить душу. До нього злітає її душа, неначе — « в повітря цвіт дерев ». З сонця черпає кров, якою наливаються її жили й мозок, і її серце — « через край вино ». Цей дар зсилає на неї, на людину, якась вища сила — « незнане Щось », яке приносить нам всі наші стремління і пориви. Це Щось ллє вогонь в наші думки. Це Щось наливає в наше серце — « найхмільніший плин », еліксір життя. Це Щось, в інших поезіях — Хтось кличе нас в незнану путь — « без підпису й адреси » на чийсь далекий прекрасний берег, кличе « воскреслу душу у осяйну путь ». Хтось!

***

Звідки в неї бралася та віра і та любов? Те невгасиме горіння душі? Де було джерело її мудрости, її пророчого шалу? Звідки багато знала з таємних речей вона, яка ніколи не пізнавала і не вчилася тих таємниць? Яка ніколи не читала ні Сковороди, ні інших містиків наших і не наших? Яка вродилася і формувалася серед інтеліґентського оточення початків XX віку, яке майже ніколи до Євангелії не заглядало?

Я вже говорив про її самоініціяцію, самовтаємничення в речі, незнані многим, а коли декому й доступні, то хіба шляхом довгих і великих зусиль та медитацій. Дати відповідь на ці питання, або — краще сказати — спрецизувати тезу її самостійного шукання і віднайдення містерій буття, зможемо, коли уявимо собі ту стихію, в якій жила й горіла, сепарована від байдужого оточення, її душа.

Це була стихія вогня і зараз побачите, для чого це підкреслюю. Вже з цитованих її віршів видно це. Безперестанно в неї вирази як — роздмухані вогні, вогонь межі, полум'я вогненних блисків, серце у вогні, клич задимлених вогнів, вогненні блискавиці, полум'яні межі, вогненні блиски і т. д. Не треба тут також повторювати, як часто приходить у неї слово « сонце ». Чи це припадково?

Друга стихія, якою овіяна її поезія, це вітер. Знов

пригадаю деякі згадані вже вирази : її душа — польовий буйний вітер. Маса таких виразів як — весняний вітер, весняна пожежа, весняна бурхлива завірюха, роздмухана вітром пожежа. Нарешті, як формальна декларація рідности з тими двома стихіями :

Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив,
. . . . . .
Я — вогонь, я — вихор,
А вони спинятися не звикли.

Вихор, вогонь, — яке значення мають ці символи?

Знаємо добре символістичне значення цих виразів, цих стихій у містиці християнства. Там можемо знайти глибокий сенс тих елементарних сил, в яких купалася, якими жила й дозрівала, тремтіла, рвалася в височину, в екстазі радісній змагалась і вмирала Олена Теліга.

Коли зійшлися Апостоли, — читаємо в Діяннях, — « як наступило свято П'ятидесятниці, зненацька стався шум з неба, неначе від віючого сильного вихру, і сповнив весь дім, де вони перебували. І з'явились їм розділені язики, неначе вогненні, і спочили по-одному на кожному з них. І сповнилися всі Духа Святого ».

Вихор і вогонь — образи Святого Духа. Вони ж, бушують і горять над чолом поетки вогненних меж, що носить — « в серці вогнену печать ». Ось була та сила, яка відкрила їй таємничі закони всесвіту, закони колобігу життя; яка підняла край завіси перед її очима на те таємне Невидиме, яке кермує світом, позволила їй заглянути безстрашними очима в обличчя смерти; яка вказала їй шлях життя, зродила її велику віру і велику любов, нарешті — обдарувала її тими блискучими дарами, якими світилася її поезія, і тими ударами, які спіткали її в житті, а які приймала радісно і гідно.

Що я хочу цим сказати? Те саме, що сказав Куліш під першим впливом того несамовитого враження, яке справило на нього та інших Кирило-Методіївців читання, у Києві, Шевченком його вогненних віршів : « Коли говорено колинебудь, по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом чоловіка засвітився полум'яний язик, то це було тоді, у Києві... » Тоді, коли зібраний гурток молоді, з затриманим віддихом, прислухався лектурі Шевченка. Куліш пише : « Він був світильник, що горів і світив — посеред нас — як видиме справдження нашого надхнення звиш ». « І

страшно, і боляче, і упоюючe було заглянути туди! » — в ту, надхнуту таємною силою, поезію, — звітує Костомаров...

І ще один, цікавий у цім зіставленні, символ повторюється часто в Олени Теліги. Часто стрічаємо у неї такі вирази як — п'яна душа, серце п'яне, вогонь отрути чи вина, день, який упився і розливає недопите сонце, грона доп'янілі, тіло налите п'яним сонцем, вино рубінове її серця, щастя, яке випиває келихом, упоєння у п'янім вирі, в танці над прірвою, темна розпач, найгірший трунок, який п'є самітно аж до рана; день, який ллється на землю вином горячим, погляд чийсь порівнює з дорогим трунком, що переплескується найсвітлішим плином, впиває в себе якусь « таємну міць, хмільнішу від вина », яку їй війнули на уста і очі і т. д.

Цим хмільним вином одержима, промовляла наче п'яна, і мову її не завжди могли зрозуміти тверезі люди. Що знову це за символ? В тім самім оповіданні про зіслання Святого Духа на Апостолів читаємо: — Коли Апостоли промовили, — « дивувалися усі, сумнівалися і, не розуміючи, казали один до одного: що це значить? А інші глузували: вони упилися молодим вином ».

Ось яким вином упилася і Олена Теліга! Коли Апостол Петро почув ці глузування « тверезих » слухачів, — « підніс голос свій і заговорив до них: вважайте на слова мої! Вони не п'яні, як ви думаєте! » Не хміль говорив з них, а щось інше промовляло їх устами. Прийшли вони пригадати байдужим людям наближення страшного часу, про який давно говорили пророки, про те, що появляться — « знамена на землі, кров і вогонь і димне куряво »; про те, що « кожний хто прийме ім'я Господнє, спасеться »; про те, що в цей день гніву — « Бог проллє Духа Свого на всяку плоть і будуть пророкувати сини ваші і доньки ваші ».

Таке пояснення давав отим тверезим Апостол Петро. Говорив він про хміль екстази, якою в той день сповнилися Апостоли. Ця екстаза знана була Шевченкові — дивись його мотто з Євангелії про Духа Святого, якого не приймали його тверезі земляки, бо не бачили його плотськими очима (мотто до поеми « Сон »). Саме ця екстаза вогнем горить у поезіях Олени Теліги. Чи ж не була вона, як казав Ап. Петро, з « доньок наших », які пророкували — в мирні часи між двома війнами — прихід доби крови і вогню, і димного курява? Чи не закликала не боятися « бича безжалісних пожеж », яким смагатиме здурнілу людськість Господь? Чи не кликала відважних і сильних, тих, що вірили у « вічні

правди і цінності », іти безстрашно крізь дим і крізь « вогонь межі — на наш похмурий і прекрасний берег » ? Чи не закликала — всупереч очевидності — іти туди, ведена лише своєю вірою ? Чи не могла сказати про себе і про таких як вона, знаними словами : « Ми ходимо вірою, а не баченням » (II. Корінт., 5). Чи не була вона п'яна тим самим хмелем екстази, що всі одержимі духом ?

***

Поява її, що ввірвалася в наш « сірий натовп » межидіб'я, з своєю горіючою « душею в червоній амазонці », є пророчистий знак, що невидимими, таємними путями, на руїнах і згарищах минулої слави, росте й формується наново, з старого коріння, володарно-панський дух нової провідної верстви нової України !

З тими кличами — боротися проти світового зла, яке побачила вперше у зневоленім, підбитім Києві, — виходить вона на арену не лише національної, а ширшої боротьби. В ній, у цій останній, ролю авангарду мала переняти її країна, — відчувала це і знала віщим даром поетки і пророчиці. Мала сповнити Божий приказ. Вітрами й сонцем Бог їй шлях назначив. Простувала ним в екстазі свого п'яного і завзятого, горіючого серця. Безстрашна, не лякаючись нової потопи, якою мала в нові часи очиститися земля. Знала, що входила в свою рідну стихію, бо — « тепер земля не водою, а вогнем очиститься » (II. Петра, 3).

Стоятиме на своїм високім кам'янистім верху як провідний маяк. Щоб об вогонь її серця запалювалися тисячі сердець нового покоління. Щоб — « по слідах її скошених кроків » ішли тисячі ніг. Шляхом неминучим для націй з великим майбутнім. Шляхом змагань, страждань, воскресіння. Шляхом велетнів. З горіючого оріфлямою в твердій руці. З її горячим закликом :

щоб клич її зірвався у високість !
Щоб, мов прапор, затріпотів у сонці !

(« Поетка вогненних меж — Олена Теліга ». Торонто, 1953. Ст. 93.)

Олена Звичайна

ГАРЯЧА СМЕРТЬ

Путь на Голгофу! У лютому 1942 року, голодної й холодної зими, в Києві спочила без труни, без хреста й напису — в холодних обіймах братської могили Бабиного Яру, молода вродлива жінка, талановита поетеса, видатна громадська діячка й публіцистка — Олена Теліга... Маючи можливість рятувати своє життя, вона свідомо пішла смерті назустріч, добровільно вибрала шлях на Голгофу...

Чи ж оцінила українська громадськість всю велич цієї добровільної жертви? Чи усвідомила, кого втратила морозної лютневої ночі 1942 року? Чи знаємо, хто зник назавжди в самому розквіті сил і таланту?

У нас, на жаль, у великій мірі ось яка оцінка письменника: якщо він належить (або належав) до того партійного середовища, до якого належимо й ми, то він — геніяльний, а якщо ні — тоді горе йому! Тоді він «ніц не варта» і навіть шкідливий.

З висоти чималої вже перспективи років з дня смерти Олени Теліги, я спробую оцінити її виключно «по ділах її», розуміючи під «ділами» — твори, себто ті невмирущі цінності, які вона вложила в скарбницю української літератури й культури.

Як поетеса, вона належить до українського клясицизму празької школи...

Теліжина поезія наскрізь лірична: вона подає виключно свої власні переживання від першої особи. Глибина задуму, шляхетна жіночість, артистична досконалість оформлення, екстаза кохання і екстаза героїзму на тлі ідеалістичного націоналістичного світогляду — ось характеристичні риси поезії Теліги. Усі вони просякнуті яскравою життє-

радісністю, соняшним промінням, переможною бадьорістю. Безнадійний песиміст захоче жити, читаючи її вірші...

Олена Теліга має велику цивільну відвагу, вона « безкомпромісова аж до смерти ». І саме її смерть і є безперечним доказом правдивости цього твердження. Її небуденна яскрава особистість не терпить сірих безпринципових людей, сірих фарб, спокійно-солодких буднів.

Але це не заважає їй глибоко задумуватись над чорними барвами життя. Олена Теліга знає ночі без сну... і « темний розпач — найгіркіший трунок ».

Але... перемагає, як завжди, яскрава вітальність :

Придушу свій невпинний спогад,
Буду радість давати й сміх,
Тільки тим дана перемога,
Хто й у болі сміятись зміг!

Що ж дає їй таку силу відпорности? Ця чарівна жінка... « біжить під вітер і під град », бо вона знає, для чого вона це робить.

Висока ідейність, цілеспрямованість, власний внутрішній світ і віра в перемогу своїх ідеалів робить її відпорною в боротьбі з непоборно тяжкими обставинами, дає їй силу з веселим сміхом на устах нести « тяжких турбот ржавіючий ланцюг » у роках скитальщини й злиднів.

І не тільки це! Любов, взаємопошана і щирість, що є могутнім цементом єднання між чоловіком і жінкою, дає скитальській родині силу обороноспроможности, щоб не загинути у ворожому оточенні... у чужинецькому морі. Ці почуття з артистичною досконалістю й хвилюючою експресією Олена Теліга висловлює в близькому для кожного скитальця вірші « П'ятий поверх ».

Жінка, на думку поетеси, не сміє бути тягарем для мужчини, навпаки — вона має бути відмінним, але рівновартісним і вірним союзником мужчини в боротьбі за життя, а головне — за націю.

Любов, стосунки між чоловіком і жінкою — тема стара, як світ, але вічно нова й цікава — находить собі глибокий відбиток і в Теліжиних віршах і статтях. О, любов існує не для того, щоб підтинати так потрібну міць чоловіків! Навпаки, вона є могутнім джерелом надхнення до дії, до боротьби, до героїчного чину. Вірш « Вечірня пісня » наскрізь просякнутий чарівною жіночістю і романтикою кохання, є в той же час могутнім кличем до дії, до чину...

Питанню, якою має бути жінка, і якою вона справді є, присвячена глибокозмістовна стаття « Якими нас прагнете ? »

...Це не тип Маланюкової жінки-рабині, що викликує презирство в О. Теліги, що в масі спричиняє духову вбогість нації, бо діти таких жінок любитимуть батьків і власну хату більше ніж батьківщину... Не задовільняє Телігу тип жінки-вампа, ...ані розповсюджений в СССР тип жінки-товариша. Позитивним типом, на її думку, є жінка, що — зберігаючи всю свою красу, жіночість і привабливість — є в той же час « рівновартісним і вірним союзником мужчини в боротьбі за життя і за націю ». На шляху до цього ідеалу, жінці має допомагати мужчина, бо « виховання жінки здійснюється не через жіночі організації, а через високі лети чоловіків ».

У блискучій статті « Сліпа вулиця » гострій і дотепній критиці О. Теліги підпадають жіночі журнали з їх убогою літературою, з їх бездарними віршами (низького поземy література).

***

О. Теліга є невмирущим зразком того, якою має бути українська жінка, вона — блискучий приклад того, як багато може дати нації жінка, якщо вона не сидить у сліпій вулиці сумнозвісних « чотирьох К ».

Зберігаючи всю красу і жіночість, О. Теліга творила невмирущі духові цінності поруч із такими видатними майстрами пера, як О. Олесь, Ю. Клен і Л. Мосендз. Вона увійде в історію, як видатний, творчий організатор духовости нашого народу і як справжня героїня.

Виключну виховну вартість має реферат « Партачі життя » (Краків, 1941)... Тема гостро актуальна саме в наш час : стосунки між героєм і масою та виховання маси до рівня нації.

За наріжний камінь бере авторка відомий афоризм Карляйля : « Потрібний не лише герой, але й світ, вартий його, який не виглядав би як одна суцільна маса льокаїв. У протилежному випадку герої перейдуть для світу і, що вайважніше, для нації — майже безслідно ». Льокай, за словами того ж таки Карляйля, не пізнає правдивого героя, хоч і дивиться на нього.

Ніде, як у нас, твердить О. Теліга — « не було стільки поодиноких героїв, найсміливіші вчинки яких зависали в повітрі, бо довкола стояла суцільна маса льокаїв ». Саме ці

льокаї або партачі життя, як їх називає О. Теліга, і спричинилися до того, що такі велетні духа як Т. Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Олена Пчілка — не знайшли повного зрозуміння серед своїх...

Генерал-губернатор. Ось кого шанує партач життя. Партачі життя, за влучною дефініцією О. Теліги, це люди, що не мають звичайної буденної цивільної відваги. « Вони, як соняшники, хилять свої голови то в один, то в другий бік »... Вони вважають добрим вихованням мовчати там, де вони бачать зло, що не зачіпає безпосередньо їхнього добробуту ».

Висновок : виховуючи звичайну цивільну відвагу в масі наших людей, можна піднести цю масу до рівня нації, яка варта своїх великих героїв.

Як бачимо, О. Теліга ставить у своїх статтях виключної ваги питання : піднесення жінки до рівня рівновартісної з чоловіком людини і піднесення маси до рівня нації. Обидва питання гостро актуальні саме в наш час, і саме тому твори О. Теліги належить перевидати в багатьох тисячах примірників для поширення їх серед українців, розпорошених по всій кулі земній. Десятирічні роковини з дня смерти були прекрасною нагодою для наших видавництв це зробити, але... глибоко вдумуючись в порушені О. Телігою проблеми, читач мимоволі поставить собі питання : а чи не оті духово вбогі Дзюні, що танцюють по балях, ходять у « неґліжку », прагнуть гарно вбратися і « добре » вийти заміж, поклонники доляра, виховують та виховуватимуть отих « партачів життя », якими обурюється О. Теліга ?

До списку велетнів нашого духа, до списку героїв цивільної відваги, яких подає в своєму рефераті О. Теліга, читач сам додасть і її ім'я. Вона ж бо смертю своєю доказала, що слово з ділом у неї не розходиться.

. . . . . .

А в лютому 1942 р. вона дала нам і наступним поколінням неперевершений, невмируший приклад великої цивільної відваги й безкомпромісовости аж до смерти...

Справді гаряча смерть ! Сметрь, що нагло забрала від нас талановиту поетесу, критика й публіциста, видатного творця духових цінностей та організатора нашої духовости — смерть, після якої ім'я О. Теліги бренітиме для всіх прийдешніх поколінь, як « гимн урочистий, як визвольне гасло ».

(З книжки « Оглянувшись назад » ». В-во « Дніпрова Хвиля ». Мюнхен, 1954.)

Юрій Клен

НІЖНІСТЬ І ПОСВЯТА

Тихої злагоди і бурхливої радости сповнені вірші поетки Олени Теліги, що хоче сполучити жіночу ніжність з суворим заповітом шляхетної посвяти. Коли жінка сповнена великою свідомістю лицарського служіння, якому заприсяглася чоловік, то невже ж не стане перед нею грізна вимога самозречення :

Та там, де треба, я тверда й сувора.

Вона знає, що не до лиця їй « з мечем в руці » ставати до бою (« Ми ж ваша пристань — тиха і ясна »), але коли зброя випадає з рук чоловічих, вона, не вагаючись, стане у лави, щоб потім, коли мине потреба, у книзі життя знов розгорнути сторінки ніжности й любови.

Поезія Теліги далека від тої звичайної еротики, яку так часто подибуєш у творах жіночих...

Через край б'є часами течія радости і вщерть сповняє щастя чаша життя..., але іноді проривається захований сум, для якого поетка знаходить слова, що западають глибоко в душу :

...життя мого весняну, світлу повінь
Надпила у перший раз холодна осінь.

Навіть, коли вона чекає дня, що має стати « неповторним святом » і вкоронувати її життя вінцем найвищого досягнення, радість не є чистою, без домішки терпкости :

Душа дозріє, сповниться відразу
Подвійним смаком — меду і полину.

Вона ж знає : дійшовши найвищого шпиля, мусиш спускатися додолу, бо далі стежка не йде вгору. Свідома того, що кожний простує своїм, йому лише призначеним питомим шляхом, вона не затримає в себе « подорожнього », тільки сміх її весняним вітром бігтиме йому навздогін. Але в скарбницю, якій ціни нема, заховану так далеко, що її не змиють потоки інших пристрастей, кладуться дорогоцінні спогади (« Вірність ») :

Так часом хтось у невимовній вірі,
Яку не вбити ні рокам, ні втомі,
Пильнує квіти у порожнім домі
І сум кімнат самітним кроком мірить.

У чотирьох рядках дано образ, сповнений глибоким настроєм; далі — поглиблення і мистецьке завершення в символічній картині : перед вікном шумлять тополі; кривавий захід; на столі розгорнена книжка, що чекає на того, хто може не повернеться ніколи. Звичайна тема — кохання, але поетка знайшла для нього нові, не вицвілі барви. Так, буває, вранці, коли глянеш у вікно, тебе раптом вразить біле дерево, що за ніч несподівано розквітло весняним квітом.

Може дехто скаже, що в поезії Теліги та ніжність, яка не до лиця нашим дням. Аджеж звучать в ній і такі рядки :

Заметемо піском глибокі межі,
Перейдемо крізь дикі води — бродом,
Щоб взяти певно все, що нам належить... *)

Але нехай сама поетка відповість на це своїми ж словами :

Не лев, а діва наш відвічний знак,
Не гнів, а ніжність — наша вічна сила.

Побажаємо ж нашій квадризі переможного лету на перегонах Фебових і перестережім поетів її від одної тільки небезпеки — надмірної плодючости. Кожному з нас слід би викарбувати в пам'яті слова Рільке, найбільшого з ліриків,

*) Ю. Клен цитує тут невідомий нам варіянт поезії « Поворот ». Поетка говорила про інший від друкованого варіянт, але він не зберігся. Ю. Клен міг знати цитований ним варіянт від Д. Донцова, або й самої поетки, що хоч рідко, але листувалась з ним.

що радив не хапатися, а протягом довгого життя збирати полин і солодкість, вбирати в себе спогади про дитячі радощі і смутки, про розлуку, ранки над морем, мандрівки під зоряним небом, ночі кохання і ночі, перебуті коло смертного одра. Але не досить мати тільки спогади : « Лише тоді, коли вони перетворились в тіло і кров, рухи і погляди, стали безіменними, невідривними від нашого « Я », — лише тоді може статися, що несподівано, в якусь рідку хвилину, виникне й спливе над ними перше слово поеми ».

Хто вміє чекати та не боїться йти кам'янистою стежкою, тому відчиниться брама зачарованого замку, що його таємничі вежі вдалині зависочіли над хмарами.

(Із статті : « Ще раз про сіре, жовте і про Вісникову квадриґу ». « Вісник », Львів, чн. 6. Червень 1935 р.)

Оксана Лятуринська

ПОЕЗІЇ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

Перед роками, не знаючи особисто Олени Теліги і натрапляючи на її поезії, я, зацікавлена, запитала раз одного знайомого — хто Теліга?

Мій знайомий, який ніби належав до еліти і вважав себе знавцем літератури, відповів: — Як вам сказати? Провінціяльна панночка, закохана в берізки...

Бачучи моє здивування і недовір'я, додав — Ну, вона не від того, щоб не піддаватись діянню добрих впливів...

Обурююче!

Я запитала знайому письменницю: — Хто Теліга?

Мені відповіли: — Досить амбітна особа. Іноді уявляє себе ніфією. В її поезії можна прослідити впливи... — Далі я нарочито не дочула.

Я запитала юнаків-революціонерів: — Хто Олена Теліга?

І вони в один голос відповіли: — Вона прекрасна!

Хороше! І я знаю, що дехто з них мав на своєму щиті голубу шаль Олени.

Хай би й так, і всі осуди були вірні. Хіба не подивугідно? Наскрізь жіноча, «провінціяльна панночка, закохана в берізки» і так вирости й доконати мужньо те, що доконала! Це — подвиг.

Якась европейська капацита міряє талант його спроможністю еволюції. Тим що ти набув, а не дістав, як Божий дар.

Тоді ніяк не можна сказати, що Теліга закопала в землю свої талани. Духом вона належить до нового українства, до його активу: своєю творчістю до плеяди поетів-неоромантиків.

Неважно, хто був формуючим елементом, «чиї над-

хненні весла темний берег вміли відштовхнуть » до « безіменних радісних джерел » (і чи то тільки для панночок « потрібне » « формування ! »). Важна сила сприйняття, ототожнення себе зі сприйнятим. Важна внутрішня правда. Нею міряється талант. Написане « не кров'ю », не є переконуючим і далеке від безсмертя.

І та правда виступила так ясно з печаттю обраниці долі. Мало хто мав щастя як жити, так і вмерти, і наперед могти сказати :

Коли зійду на каменистий верх
Крізь темні води й полум'яні межі,
Нехай життя хитнеться й відпливе,
Мов корабель у заграві пожежі.

Це ціна обраних. І дуже шкода, що не виходять і не вийдуть вже її нові поезії, ні статті.

От маємо лише вибір : « Душа на сторожі ». Правда, і всього не було багато. Туди, напевно, ввійшли « Вірність » і « Безсмертне », що я запам'ятала з тих, які так мені надзвичайно подобались колись ? Знаходжу, читаю...

Читаю все спочатку й уявляю її живу, бадьору, веселу, яка колись брала призи на празьких танцювальних вечірках...

Уявляю її у Львові, як співробітницю « ЛНВістника » з « відштовхненим човном до радісних джерел ». Я ясними привітами, яких не дістав від неї жоден ворог.

Уявляю в « трагічному Києві », де « чекає все : і розпач і образа, а рідний край нам буде чужиною ». Там її « каменистий верх ».

Люблю в ній її животворчість, чинність, відвагу, щедрість. Жити, жити й не міняти життя за мідяки. Роздавати усміхи, розсипати усміхи, розсипати перли. Як крилата Ніке, поривати за собою...

Це не пусті слова. Їй були відкриті істини, що й тепер не даються до сприймання многим. Це штовхало пливти « крізь темні води й полум'яні межі ».

Істини ніби вже старі, як світ : воля до осягнення своєї національної духовости, не з тим, щоб нею піти на службу кому-будь; воля до осягнення своєї самостійної державности. З першої конче має випливати друга.

Чинна воля, не бездіяльне, не споглядальне й обережне вичікування з віддалі чогось — чи не деус екс махіна ? — що має « само собою розуміється » і безкровно, мов на сцені

при останньому акті античної трагедії, розв'язати всі наші проблеми, наше « бути, чи не бути ».

Ох, не невдача новітнього гомункула, що від двадцяти-п'ятилітнього висиджування у сталінській лабораторії став плазуном, вела її на « каменистий верх » ! Не душа наймита, не гризня за кістку покручів « паризьких бруків » (за висловом Міцкевіча) одверто підставила чоло Потворному ! Щось не було взято в рахубу, щось, що давалось лише відчуватись — « і рідний край нам буде чужиною », і ще щось... Але вірилось без сподівань. І треба було встояти на « верху », ніж десь задушитися від розпуки.

4.9.1946.

(« Неділя », Ашаффенбурґ, ч. 39., з 15.9.1946.)

ВИЯСНЕННЯ

В своїй статті « Із спогадів про визначних письменників » (« Київ », жовтень 1955 р.), Галина Лащенко твердить, ніби Лятуринська не знайшла зрозуміння з О. Телігою, не сприймала в свій час її творчости і оцінила Телігу пізніше хіба як характер, а не як поетку і публіцистку.

Щоб не виникло з того найменшого ущербу світлій пам'яті Теліги, мушу тут сказати кілька слів.

Моя стаття про творчість Теліги, уміщена в тижневику « Неділя » Г. Которовича в 1946 році, думаю, цілком ясно заперечує це твердження Г. Лащенко.

На початку 30-их років, натрапляючи на поодинокі вірші Теліги, мені, справді, дещо в них не було до вподоби. І, можливо, дещо зі сказаного мною тоді дає Г. Лащенко підстави так помилково посуджувати. От форма присвят деяких віршів Теліги наповідала про інститутські альбоми, тим ніби обмежуючи творчість, ніби говорячи лише про інтимне, і тим ніби утверджуючи в почутих відкликах про поетку, як « панночку, закохану в берізки ». (Я ж не знала особисто О. Телігу і могла тоді про неї відгадувати лише з почутого від її знайомих і з тих кількох її надрукованих віршів). Оленине окреслення Музи, як кохання і ненависть, мені також не було до душі і нагадувало про якийсь загальник під так зв. « жіночою творчістю », де надхненням уже не так те, ніжно-жіноче, « одіо ет амо », а « він », « про нього », « від нього ».

Щоб тут було ясно: я не проти почуття, не проти кохання і ненависти в поезії, а проти певного відтінку у формі вислову. І думаю, що інспірацією до поезії може бути багато дечого поза « він » і « вона ».

Могли мені не подобатись і самі назви деяких віршів чи статтей (от як « Мужчинам », « Якими нас хочете бачити »)

бо вже в тих назвах, зверненних до мужчин, крилася якась підлеглість, чіпаючи гордість жінки. Дещо ніби віддавало проблемами емансипанток, і також мені було чуже, бож я народилась там, де було сильне материнське право. Лише пізніше я побачила, що це все в творчості Теліги — несуттєве.

На милий відклик Олени, лист після виходу моїх « Гусел », я не могла ані нав'язати ближчий зв'язок (через обставини), ні якось змінити свій погляд на її творчість. Чи мусіла б ?

Змінив мій погляд не відклик на « Гусла », а змінила ще далеко перед тим поява її поезій — « Вірність », « Безсмертне » тощо, — тих кілька передостанніх і останніх із творчости Теліги, що без грубезних томів надають їй лавровий вінок поета. Про це я й писала в своїй статті 1946 року. Присвята Телізі і багатьом загинулим друзям (знайомим особисто і незнайомим) уміщеного в пресі перед роками « Епілогу » з моєї поеми « Героїка » сама говорить за себе.

(Міннеаполіс, 30.11.1955. Надруковано в « Наш Клич », ч. 45. з 22.12.1955 р.)

Гр. Шевчук
(Юрій Шерех)

БЕЗ МЕТАЛЕВИХ СЛІВ І БЕЗ ЗІДХАНЬ ДАРЕМНИХ

Можна творити поезію високого патріотизму, ні разу не вживши слів — батьківщина або вітчизна; можна пройняти творчість палкою любов'ю до України, ні разу не вживши слова Україна; можна писати пристрасні любовні поезії, не вживши слів любов чи кохання. Бо поезія — не називає, а пориває. Цього не знає більшість наших молодих і літніх претендентів на звання поета. Це добре знала Олена Теліга.

Як удалося це їй?

I

Поезія Олени Теліги виростає з альбомної поезії. Це ані трохи не образливо для пам'яті поетки, яка заслужено була шанована за життя і перед героїчною смертю якої від руки ґештапівців схиляє голову весь український народ.

Коли ми вже згадали цей факт, то мусимо зробити маленький відступ. Оцінка творчости тих письменників, які переживають своє покоління, звичайно переходить три етапи. Спершу оцінка сучасників. Volens-nolens вона зв'язана з оцінкою особи творця. Критик або читач, що найбільше прагнув об'єктивности, все таки не можуть цілковито абстрагуватися від образу особи, від її вдачі, суспільної позиції й ролі, даних біографії. Потім приходить друге покоління, незнайоме вже з особою творця. Перед ним — тільки твори, твори, як такі. Йому розповідають епізоди з життя письменника, але воно відмахується: нащо нам це, ось твори — і тільки вони нас цікавлять. І вже згодом інтерес до творів зроджує новий інтерес до особи творця: армія біографів, бібліографів, причинкарів і істориків літератури

накидається на всі сліди земного буття письменника, реставрує кожний його крок і створює біографічний *коментар* до творів.

Критичні статті про Олену Теліґу, що з'являються тепер (стаття О. Ждановича в ганноверському « Літературно-науковому збірнику », рецензія Г. Черінь у « Нашій пошті », передмова непідписаного автора до « Душі на сторожі » О. Теліги) — перебувають на першому етапі. Вони не поезії коментують біографією авторки, а поезіями — героїчне життя. Статтями вони висловлюють свою пошану до неї. Ми хочемо тут підійти до творів поетки як до цілости в собі. Не порушуючи їх зв'язку з біографією творця. Робимо це не з бажання бути ориґінальними, першими « перескочити » до другого етапу, а просто тому, що твори заслуговують на таку аналізу, становлячи мистецьку вартість незалежно від того, хто була авторка їх, а також тому, що не можемо сказати нічого нового й невідомого про життя поетки.

Тому передусім мусимо відповісти на питання : з яких мистецьких джерел виростала поезія Олени Теліги. І ми відповідаємо : поезія Олени Теліги виростала передусім з альбомної поезії. Нема в цьому нічого знизливого або образливого, бо завжди важить не так те, де поет узяв щонебудь, як те, що він з того зробив. Навіть більше : люди, що говорять у мистецтві нове слово, здебільшого вдаються до тих джерел, які їхні сучасники вважали за низькі й несмачні, призначені для плебсу, для нижчих категорій літературної публіки, а не для обранців.

Альбомна поезія була цілком законним жанром чи певніше групою жанрів (від мадриґала до еміграми) в епоху клясицизму і в епоху романтизму. Коли прийшов т. зв. « реалізм » XIX сторіччя з його вимогою соціологічної і за всяку ціну суспільно-корисної, навіть наукоподібної літератури, альбомні жанри були вигнані зі справжньої літератури. Вони спустилися в оточення провінційних міщухів, гімназистів і гімназисток. Якщо в нас їх культивували прилюдно Микола Вороний і Василь Пачовський, то це була почасти стилізація літератури минулих епох, а далеко більше — вияв глибокої провінціяльности цих авторів.

Олена Теліга вдалася до альбомної поезії не заради стилізації і не через провінціяльність. Альбомна поезія була її джерелом тому якраз, що вона давала змогу не називати речей « лобовими » назвами, давала достатні запаси цнотливих алегорій і парафраз. У своєму вживанні ці

алегорії й парафрази були зв'язані з атмосферою дівочого будуару або фривольної розмови двох, але цей зв'язок не був органічний і конечний. Альбомну поезію можна було визволити з вузьких меж провінційного флірту й міщанської щоденщини. Це визволення стало поетичною місією Олени Теліги. Вона використала своє джерело зовсім по-новому і на його перетворенні виробила власний голос в українській поезії — може не дуже великий (її поетичний розвиток обірвався, а не завершився !), але вже свій.

Альбомні поезії пишуться для когось, адресовані комусь. Так і багато поезій Олени Теліги. Уже назви їх часто — адреса : « Чоловікові », « Мужчинам », « Сучасникам », « Засудженим ». В інших адресою стає присвята. Вона в Олени Теліги завжди не випадковий знак пошани, а конкретна адреса. Так присвячені поезії « Без назви », « 1933-1939 », « Напередодні », « Життя », « Лист ».

Це — зовнішнє. Істотніше — внутрішнє. Альбомна поезія — поезія, заснована на низці традиційних символів-алегорій, що розтлумачуються конкретно, в прикладенні до даної особи (чи осіб). Коли ми згадуємо альбом провінційної гімназистки, ми згадуємо передусім пару голубків, серце пробите стрілою, палання серця... Свого часу це був арсенал справжньої, « високої » поезії (Ронсар — Парні). Але потім вони « зносилися », « спрацювалися », « висока » поезія зреклася їх, і вони животіли далі тільки в альбомах провінційної публіки, заштатних « творців » літератури.

І от Олена Теліга відновляє їх права в « високій » поезії. Поезія її вся побудована на подібних традиційних символах. Особливо часто за ці символи правлять образи вогню й води (моря, ставка, джерела тощо) : « Заметемо вогнем любови межі, перейдемо у брід бурхливі води »; « Стільки уст палило і тягло мене вогнем спокус »; « Холодна сила придушила тепле джерело »; « Пристрастей рвучкі потоки її не змиють у годину бурну »; « Пий же бризки, свіжі та іскристі, безіменних, радісних джерел »; « Крізь вогонь межі минулі дні вертаються »; « Життя... розколихалось хвилею припливу »; « Мені здається, мов повінна ріка, моє лице »; « Думки, мов нероздмухані вогні »; « У нас душа криниця, з якої ви п'єте »; « Крешіть вогонь із кремнів ! »; « Душа зім'ята, сліпа, безкрила, сунеться на дно. А ти її лови, тримай, тягни нагору ! Греби скоріше — і пливи, пливи ! »; « І знов думки і серце у вогні »; « Твоє життя — холодний світлий став »; « Далеко десь горить твоя мета, в тяжких

туманах твій похмурий берег »; « В кожнім серці пожежу пригаслу розпалили ви знову — спаливши життя ».

Ми подали так багато прикладів, щоб показати, яка сповнена поезія Олени Теліги цих старих, як мало не сама поезія, символів-алегорій ! А крім того, є в неї ще інші численні ряди символів : дзвін, що кличе й збуджує; сурма; птах — втілення волі; полин, отрута — втілення гіркоти; каміння, окови, ґрати, тінь і світло, вихор-буря, шлях, оранка й сівба... Поезія Олени Теліги сповнена цих поетичних загальників, цих збляклих « поетизмів », гідних, здавалося б, справді альбому провінційної гімназистки. Вони скупчені в віршах Олени Теліги в такій кількості, що здавалось би, здатні вбити всяку поезію. І коли ці вірші все таки поетичні, то секрет мусить лежати в тому, *як* використовуються в них заяложені « поетизми ».

Як взагалі в альбомній поезії, вони подаються кожного разу в цілком конкретному застосуванні. На певну, сказати б, адресу. Вони сполучаються з надзвичайно пластичними в своїй конкретності образами, які ще конкретнішими видаються на тлі загальників (і цього вже не знає провінційна альбомщина !) : тонкі, рухливі пальці поетки; деталі літнього пейзажу в поезії « Літо »; серед алегоричних потоків і шляхів — раптом рядки :

Так радісно тримать мої долоні
У цій кімнаті, де в низькім поклоні
Схилились айстри на овальний стіл.
(« Напередодні »);

коротка згадка про те, що страта відбулася « у шість двадцять п'ять » в поезії « Засудженим »... Деталі ці (інакше б вони не пасували до альбомної поезії) здебільшого сальоново-кімнатного або літниськово-приміського характеру, але тим різкіше вони виділяються своєю конкретністю на тлі алегоричних загальників.

І з цим зв'язана дальша особливість поезії Олени Теліги, яку ми назвали б винятковою тверезістю поетичного мислення. Вона виявляється і в загальній поставі тем, і в деталях. Ось тема майбутнього повернення еміґрантів на Батьківщину. Її розробляють звичайно в образах тріюмфального походу, загальної радости... Олена Теліга побачила в ній суворі будні : зустріч *чужих* з чужими, зимними і ворожими душами на невпізнаній землі. Вона провиділа, що почуттям тієї миті будуть розпач і образа ! Або з дета-

лів : у той час, як наші « поети » вимахують клясицистичними *мечами,* в Олени Теліги ви прочитаєте про « *літаків* непогамовний клекіт і у руках скажений *скоростріл* ». І це так характеристично для її тверезого мислення !

Уміння сполучати конкретне з абстрактним вершини своєї майстерности досягає в « Вечірній пісні » :

Замкни у моїх долонях	— конкретний образ.
Ненависть свою і гнів !	— переключення на абстрактне.
Зложи на мої коліна	— конкретний образ.
Каміння жорстоких днів.	— абстрактна алегорія.
. . . . .	
Тобі ж подарую зброю :	— здавалося б, конкретний образ
Цілунок гострий, як ніж.	— переключення на абстрактне. хоч у суті справи саме образ попереднього рядка був абстрактною алегорією, а це — конкретний деталь прощання !

І вже тут видно, як *будує* Олена Теліга свій вірш. О, так, вона не ниже рядок за рядком, виливаючи свій настрій, вона будує вірш, як інженер. Про композицію Олени Теліги можна писати спеціяльно. Тут — тільки пара прикладів. Найпростіша будова — на контрастах. У поезії « Гострі очі » перша строфа — про гарячу безсонну ніч; друга — про врівноважений день; третя — закономірно дає узагальнення :

Тільки тим дана перемога,
Хто й у болі сміятись зміг !

Складніше, коли поетка бере образи двох плянів і проводить їх крізь усю поезію, чергуючи. У поезії « Без назви » перший і другий рядок кожної строфи дає образ почуттів авторки, а третій-четвертий — алегорію морської подорожі. Так само « Сьогодні кожний крок » будується на переплетенні образів весняної природи і образів кімнатно-сальонового пляну; в поезії « Літо » чергуються образи літнього краєвиду і алегоричного згоряння ліричної героїні вірша.

Вершиною поезій Олени Теліги буває звичайно їх кінцівка. В ній схрещуються образи різних плянів і дається несподіваний поверт образу або узагальнення афористич-

ного порядку. Кожна поезія Олени Теліги — в протилежність знову ж таки багатьом і багатьом писанням наших віршоплетів — закінчена, завершена, замкнена в собі. Її не можна ще продовжити. Вона має 12 або 16 рядків не тому що далі не хотілося, не було настрою писати, а тому, що саме цих 12 або 16 рядків вистачає і треба, щоб висловити те, що висловити треба. Зміст у Олени Теліги завжди знаходить свою, властиву йому форму.

Така ж чітка й ритмічна організація поезій Олени Теліги. Її рими вивірені, і вона не знає недбалих рим. Її улюблений розмір — п'яти- і шестистоповий ямб, з його карбованістю; якихось ускладнень симетричного типу вона уникає; трискладові розміри з їх нахилом до співучости їй майже зовсім чужі, а коли вона наближається до них, то розбиває співучість ірреґулярністю (« Чоловікові »). Хоч їй приступні засоби складної звукової організації вірша, але її ідеал — вірш суворий, говірнодекламативний. Деяке пом'якшення в нього вносить тільки нахил до жіночих рим.

Так уже в формальній організації вірша Олена Теліга невтралізує мінуси альбомної поезії : шабльоновість, солодкавість, загальниковість. Конкретність бачення, суворість композиції, залізна дисципліна ритму — в таких рамках альбомні поезії перестають бути альбомними.

II

І все таки : чому Олена Теліна вдалася до альбомної поезії як джерела ? Бо мало сказати, як вона невтралізувала мінуси альбомної поезії. Мусить бути дана відповідь : чому, для чого звернулася поетка до цих джерел ? Але, щоб дати відповідь на це, треба вийти за межі форми віршів Олени Теліги і придивитися до того світу, який у цих віршах мусів бути і є відбитий (напевне, позначилися тут і факти біографічні, але, як уже сказано, ми ухиляємося зараз висвітлювати їх).

Поезію « Сьогодні кожний крок » Олена Теліга присвятила змалюванню настрою сп'янілости від щастя. І от як вона змальовує цей надмір щастя : воно « росте *в тісних обіймах рамки закритої душі* і рамку цю дере ». Закрита душа ! Душа в рамці ! У поезії « Вірність » наскрізьний образ — образ душевної скрабниці, куди складаються скарби, бо там « пристрастей рвучкі потоки її не змиють у годину бурну ». Отже, — знов рамка, знов душа на схові, душа в заперті, під замком ! І в третій поезії душа ховає

« мудрий досвід у скриньці без ключа і дна » (« Моя душа »).

Чому ж таке самообмеження ? Нащо власну душу, власну радість, власні пристрасті замикати і обмежувати ? Чи не тому, що

...в мене дні — бунтують і кричать,
Підвладні власним, не чужим законам,
І тиснуть в серце вогнену печать,
І значать все — не сірим, а червоним — ?
(« Лист »)

Чи не тому, що поетка — надто пристрасна, надто палка, надто вся віддається, така вбезмеж закохана в пал і гаряч життя ? Душа — вічно п'яна життям. Життя — не сіре нидіння, а блиск від стику « ударів і дарів Господніх », спалахи « перехресних барв », екстаза мрій і чинів. « Стільки уст палило і тягло мене вогнем спокус ! »

Оргіястичне п'яніння — так хотіла б Олена Теліга сприймати світ, життя, людей. Пекуча гра. Задивлення в сліпуче сяйво. Хай це буде один день, — але щоб це було неповторне свято. Байдуже що : зустріч, чин, екстаза. Байдуже що за цим прийде спад і загибель. Хай навіть гаряча смерть, аби гаряча. Тільки не сонність буднів, не плин безграничної сірости. Але що смерть ! Жити, тільки жити. Які жалюгідні ті, для кого « захід — завжди тільки захід » ! Бо в мить заходу —

В осяйну мить, коли останком сил
День розливає недопите сонце,
Рудим конем летить за небосхил,
Моя душа в червоній амазонці.

Така мрія поетки, мрія її гарячих ночей. Таким хоче вона бачити життя. Ні, не підходить до неї слово : бачити. Таким хоче вона його мати, схопити, загнуздати, скорити, здолати, зігнути, на коліна поставити ! І тут з'являються рамки, обрамлюють, обмежують, закривають душу. І не хтонебудь їх накидає, а жадібно прагне їх сама поетка. Вона не стала оспівувати повноту життя, хоч могла б зробити це сильніше, ніж хто інший в українській літературі, бо їй було відкрите те сп'яніння пристрастю й життям, де стирається грань між людиною, твариною і духом, де діє одвічний біос, вищий над кожну окрему особину, окремий живий організм.

Вона стала співачкою інших почуттів, тих, що наказали їй замкнути душу в рамці, тих, що наказали їй сховати в скриньку-скарбницю скарби гарячої душі. Ці почуття — гордість і вірність. Власне, це в неї одне почуття, — тільки в нашій мові нема терміну, щоб його назвати: вірність гордости? вірність з гордости? гордість вірности? Всі ці сполучення слів передають тільки грані почуття: щоб збагнути його цілість — треба читати поезії Олени Теліги:

Я руці, що била — не пробачу —
Не для мене переможний бич!

Так що ж? Ненависть, породжена образою і гордістю? Ні:

Але навіть за твою шпіцруту
Стріл затрутих я тобі не шлю,
Бо не вмію замінять в отруту
Відгоріле соняшне «люблю».

Тому і роля жінки — вірність обраному, горда вірність не так з любови, як передусім з гордости! І коли покинуть її, вона збереже вірність — дарма, що Пан «може не повернеться ніколи» («Вірність»).

І тому її найбільша мрія — мати таку безмежну вірність у відповідь:

Що задля мене хтось зуміє йти
Крізь всі зневаги — так, як я умію!
(«Махнуть рукою»).

Тому і роля жінки — вірність обраному, горда вірність: коли він іде на смерть — благословити його — і непомітно, крадькома піти його слідами теж на страту («Мужчинам»). Та ж горда вірність і щодо свого народу. Не розніжена ліричність рідної стріхи, не гістерія помсти, не автоматизм собачої відданости і звички, а вірність гордости:

О, краю мій, моїх ясних привітів
Не дістав від мене жодний ворог.
(«Сучасникам»).

Уся поезія Олени Теліги — між цими двома полюсами: повнота життя і — стримування силою гордости і вірности,

гордости-вірности. А вершина цього — поезія « Лист », де так виразно, так чітко світ романтичного шалу протиставлений світові рівноваги і спокою, стихія дикого бунту — рамкам, твердим рамкам унутрішньої дисципліни.

Внутрішню суперечність почуттів відбиває і стиль поезій Олени Теліги. Ми бачили залізну суворість композиції її віршів і розмірів їх. Це рамки. А в рамках — кипіння, скаженіння романтичних образів. Прагнення невимовного — і радість, що воно невимовне (бо, значить, не вбгаєш його в рамки !) :

Не любов, не примха й не пригода —
Ще не всьому зватися дано !

(« Без назви ») —

яке характеристичне окреслення ! І саме це потрійне *не* — воно ж означає *і* любов, *і* примха, *і* пригода — тільки ще щось понад усім тим. Давній засіб романтичної поезії — творити надобрази позірним запереченням образів ! А прочитайте поезію « 1933-1939 ». Залізно-логічна композиція, але ви не скажете навіть, про що говориться в вірші : про події особистого життя чи національного ? Любовна це лірика чи політична ? Згусток настрою, бліки внутрішнього світла. І так само в поезії « Безсмертне ».

Тому так любить поетка схрещувати метафори і порівняння одне з одним : цим заперечується їхня земна, матеріяльна допасованість, вони дематеріялізуються, означають тільки тони настрою, не речі в їх важній реальності :

Знов зустрічати сірий розсвіт
Вогнем отрути чи вина

(« Моя душа »);

Тремтить душі дзвінке роздерте плесо

(« Лист »).

Тому її епітети так часто — тільки вираз її душевного наставлення, а не об'єктивної дійсности : п'яне сонце, схвильоване колосся, надхненні весла, дивне серце.

Творча путь Олени Теліги не була закінчена. Вона була обірвана. Тому деякі її поезії ще припечатані були мертвою паддю клясицизму, такого чужого темпераментові поетки (« Вірність »), тому голою декляративністю звучить поезія « Життя » або кінцівка поезії « Поворот ». Але в основному поетка знайшла себе, і її лице відбилося в плині нашого літературного процесу.

Поетка життьового шалу — вона взяла свою душу в рамки гордости-вірности. Рамок потребувала вона для себе — і тому взяла рамки найвідстоянішої поезії — альбомної поезії. Вона ще звузила ці рамки, скоривши свій вислів залізним законам композиційної струнκости й метричної закономірности. Але в чорних рамках яскравіше червоне — колір крови й вина. Рамки гордости-вірности тільки підкреслили глибину її сп'яніння повнотою життя. Рамки формальних приписів тільки підкреслили крутіж барв обривних образів її поезії. Олена Теліга в українській поезії лишається неповторним зразком романтичної самоопанованости. І в інших народів важко вказати подібні приклади самодисципліни романтика, романтизму, що виявляється саме в самострімі. Буяння велетенської пристрасти в найвужчих, які тільки можна собі уявити, рамках — альбомної поезії. Картина Делякруа, зменшена до розмірів мініятюри і вставлена в рамку для фотографії в нічному столикові. Або — як характеризує вона сама:

...декілька краплин —
Ясне вино на золотавім лезі

(« Лист »).

Коштовне, п'янке вино, що кількома краплинами бризнуло на суворе, відточене лезо життя революціонера.

(« Арка », література, мистецтво, критика, ч. 1. Мюнхен, 1947.)

ПРИМІТКИ

« Олена Теліга — як публіцистка й поетка », ст. 403. — Нарис цей написав проф. д-р Юрій Бойко спеціяльно для нашого Збірника, за що йому складаємо щиру подяку. Нарис схоплює суть її творчої натури. Але для майбутнього дослідника передруковуємо далі й ряд інших — нехай і контроверсійних — оцінок інших авторів.

Ст. 408. — Витончений літературний смак О. Теліги не дозволяв їй не помічати мистецьких вартостей російської літератури взагалі, а поезії зокрема, а понад усе поезії першої четвертини нашого століття. Вона дуже високо цінила й часто цитувала А. Ахматову (« я на правую руку надела перчатку с левой руки »), А. Блока (зокрема вірш « Незнакомка »), навіть Єсеніна (його романтичні, а не « надривні » вірші : з захопленням цитувала — « напылили да накопытили... », але сміялась із « на рукаве своем повешусь »...) Але до Пушкіна не мала ніякого сентименту. Його імперіялізм її вражав так, що не могла переносити й найбільш милозвучних рядків.

Тож дуже правильно каже Ю. Бойко, що не хотіла вона бачити художности російської літератури на могилах української культури.

«Олена Теліга (1907-1942) », ст. 418. — З цієї статті пропускаємо біографічні дані першої її частини, які читач мав уже в попередніх розділах.

Ст. 427. — В. Державин має рацію, коли подані в нарисі О. Ждановича дату смерти й умовини ув'язнення уважає умовними. Так же їх зве й автор нарису « На зов Києва ». Але і дата смерти, і деякі деталі з побуту у в'язниці не являються чистою « леґендою ». Подані ці деталі на підставі розповідей людей, що мали контакт з причетними до слідства й вбивства ґештапівцями. Зі зрозумілих причин годі подати їх прізвища.

Проте слід сказати, що — на мою думку — в цих даних, за які годі брати мені відповідальність, багато ймовірности, бо вони дуже пасують до особистости Олени Теліги, а походять від людей, які особисто знали її дуже мало, а то й зовсім не знали.

« Без металевих слів і без зідхань даремних », ст. 452. — Ця стаття, як читач уже завважив з уміщеного вище, викликала багато заперечень. І я оцінював її дуже гостро на сторінках берхтесґаденського « Орлика ». Але були й схвальні голоси (хоч би — Б. Бойчук та Б. Рубчак).

Заперечення відносяться в першу чергу до окреслення поезії О. Теліги як « альбомної ». З цим окресленням ніяк не можна погодитися, бо авторка з альбомної поезії насміхалася та й Ронсара не знала. Але це не позбавляє вартости інших елементів статті наскрізь фахового Автора. Тому передруковуємо її, як одну з оцінок творчости О. Теліги, щоб майбутній дослідник мав найповніший образ досі про неї написаного.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бабій, Олесь. « Олена Теліга й Олег Ольжич ». *Свобода* (Джерзі Сіті). чч. 77-81, 23-29 квітня 1960.

Бабій, Олесь. « Пісня про Олену Телігу ». *Українське слово* (Париж), ч. 1054, 21 січня 1962. *Овид* (Чікаґо), ч. 113.

Бачинська-Донцова, М. « Теліги (Жмут спогадів) ». *Літературно-науковий вісник* (Реґенсбурґ), ч. 1, травень 1948, ст. 78-90.

Гординський С. « Зустрічі з Оленою Телігою ». *Свобода* (Джерзі Сіті), недільне видання, 2 березня 1952.

Гридень, К. « З недавнього минулого; матеріяли до життєпису Олени Теліги ». *Вежі* (Мюнхен), ч. 2, 1948, ст. 27-37.

Гридень, К. « Олена Теліга (1907-1942) ». *Прапори духа; життя і творчість Олени Теліги.* Упорядкував О. Жданович. На чужині, в-во « Сурма », 1947, ст. 125-138.

Гридень, К. « Спомини з минулого (1906-1942); матеріяли до життєпису О. Теліги ». *Орлик* (Берхтесґаден), ч. 9, вересень 1947, ст. 9-11.

Державин, В. « Заповіт Олени Теліги (До 10 річниці героїчного скону) ». *Українська думка* (Лондон), ч. 22/272, 29. травня 1952.

Державин, В. « Національна героїня ». *Промінь* (Мюнхен), 10 листопада 1948.

Державин, В. « Шлях до клясицизму (Олена Теліга. Душа на сторожі) ». *МУР. Література, мистецтво, критика* (Мюнхен), Альманах I, 1946, ст. 183-186.

Донцов, Дмитро. *Поетка вогненних меж — Олена Теліга.* Торонто, книжка видана коштом Олекси Тяжкого, 1953. 93 ст. Згадки про О.Т. в його творах : *Правда прадідів великих* та *Дві літератури нашої доби.*

Жданович, О. « Завжди молода (У двадцятиліття смерти Олени Теліги) ». *Смолоскип* (Монтреаль), ч. 25, 1962.

Жданович, Олег. *На зов Києва (Олена Теліга).* Вінніпеґ, Культура й освіта, 1947. 83 ст.

Жданович, О. « Останні дні Олени Теліги ». Онацький Євген, Жданович Олег. *Творче життя і геройська смерть Олени Теліги.* Буенос Айрес, « Перемога », 1949, ст. 13-18.

Жданович, О. « У тридцятиріччя київських жертв ». *Новий шлях* (Вінніпеґ), ч. 9, 26 лютого 1972.

Звичайна, Олена. « Гаряча смерть ». *Наш клич* (Буенос Айрес), 19 лютого 1953. (Із книги *Оглянувшись назад,* в-во « Дніпрова Хвиля », Мюнхен 1954 р.)

Звичайна, Олена. « Щоб не було запізно! ». *Свобода* (Джерзі Сіті), ч. 95, 27 травня 1970.

Зелена, Ірина. « Я — Олена Теліга ». *Новий шлях* (Вінніпеґ), 2-9. січня 1971.

Зорич, Ярослава. « Душа на сторожі (У 30-річчя смерти Олени Теліги) ». *Жіночий світ* (Вінніпеґ), ч. 2, лютий 1972.

Зорич, Ярослава. « Ідемо до тебе ». Передмова до п'єси « Поворот » (див. нижче).

Кисілевська, Олена. « Олена Теліга ». *Канадійський фармер* (Вінніпеґ), 26 листопада 1947.

Клен, Юрій. « Ще раз про сіре, жовте і про Вісниківську квадриґу ». *Вісник* (Львів), ч. 6, червень 1935, ст. 419-426.

Корда, Валя (Шанхай). « На могилу Олени Теліги — з далекого Сходу ». *Новий шлях* (Вінніпеґ), 8 лютого 1947.

Л.П. « Жінка-лицар ». *Українські вісті* (Н. Ульм), 10 липня 1958.

Л-а, М. « Олена Теліга ». *Альманах « Гомін України ».* Торонто, 1972, ст. 88-91.

Лавріненко, Юрій. « Олена Теліга — Аглая української поезії і дійсности ». *Зруб і паросте; літературно-критичні статті, есеї, рефлексії.* Мюнхен, « Сучасність », 1971. ст. 172-176.

Лащенко, Г. « Каменистий верх (Пам'яті Олени Теліги ». *Київ* (Філядельфія), ч. 4, липень-серпень 1952, ст. 201-207.

Лащенко, Галина. « Олена Теліга ». *Свобода* (Джерзі Сіті), чч. 19-20, 30-31 січня 1963.

Лащенко, Галина. « Перша зустріч з Оленою Телігою ». *Неділя* (Ашаффенбурґ), чч. 117-118, 28 березня-4 квітня 1948.

Лащенко, Олег. « На київських верхах ». *Наш клич* (Буенос Айрес), 15 червня 1967.

Лащенко, Олег. « Олені Телізі; в річницю смерти ».

Календар « Слово » на 1967 рік. Торонто, В-во « Вільне слово », 1967.

Ледянський, Сергій. « Зустріч з Оленою Телігою ». *Державницька думка* (Філядельфія), I, ч. 5, 1952, ст. 49-56.

Литвиненко, С. « Зустрічі з Михайлом Телігою ». *Прапори духа; життя і творчість Олени Теліги* ». Впорядкував О. Жданович. На чужині, « Сурма », 1947. ст. 172-178.

Лятуринська, О. « Вияснення (Моє відношення до Олени Теліги, Лариси Геніюш і до їхньої творчости) ». *Наш клич* (Буенос Айрес), 22 грудня 1955.

Лятуринська, Оксана. « Поезії Олени Теліги ». *Неділя* (Ашаффенбурґ), 15 вересня 1946.

Лятуринська, Оксана. « Про Олену Телігу ». *Жіночий світ* (Вінніпеґ), ч. 2, лютий 1956.

Маланюк, Євген. « Розповідь про Лену ». *Сучасність* (Мюнхен), ч. 8, серпень 1968, ст. 17-19.

« Моя остання зустріч з Оленою » (без підпису автора). *Жіночий світ* (Вінніпеґ), ч. 3, березень 1950.

MZO. Olena Teliha. *Our Life* (Philadelphia), № 2, Febr. 1972, p. 26-27.

Н.М. « Олена Теліга (В 25-ліття смерти) ». *Українське слово* (Париж), ч. 1327, 16. квітня 1967.

« Олена Теліга і Зінаїда Тулуб ». *Сучасна Україна* (Мюнхен), ч. 6, 17 березня 1952.

« Олена Теліга ». *Координати; антологія сучасної української поезії на Заході.* Упорядкували : Богдан Бойчук і Богдан Т. Рубчак. Мюнхен, В-во « Сучасність », 1969. Том I, ст. 145-158.

« Олена Теліга ». *Обірвані струни; антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920-1945.* Ред. Богдан Кравців. Нью Йорк, НТШ і УВАН, 1955. ст. 373-384.

« Олена Теліга ». *Орлик* (Берхтесґаден), ч. 2, лютий 1947, ст. 1.

« Олена Теліга і студентство ». *Смолоскип* (Балтімор-Монтреаль), ч. 22 (92), 1962, ст. 1-2.

« Олена Теліга про гетьмана Мазепу ». *Шлях перемоги* (Мюнхен), ч. 12, 19 березня 1972.

Олена Теліга : у 20-ті роковини смерти. Нью Йорк, Заходами І Відділу Українського Золотого Хреста ім. Олени Теліги, 1962. 32 ст.

Olena Teliha (1907-1942). *The Ukrainian Poets, 1189-1962.* Selected and translated by C.H. Andrusyshen and W. Kirkconnell. Toronto, University of Toronto Press, 1963, p. 462-465.

Онацький, Євген. « Олена Теліга ». *Наш клич* (Буенос Айрес), 18 лютого 1949.

Онацький, Євген. « Олена Теліга — поетка героїчного життя ». *Портрети в профіль*. Чікаґо, Укр.-Ам. Вид. Спілка, 1965, ст. 179-188.

Онацький Євген, Жданович Олег. *Творче життя і геройська смерть Олени Теліги*. Буенос Айрес, « Перемога », 1949. 18 ст.

Павлова, Н. « Киев, войной опаленный ». *Новый журнал* (Нью Йорк), кн. 27, ст. 222-223.

Падох, Ірина. « Остання постанова Олени Теліги ». *Наше життя* (Філядельфія), ч. 3, березень 1972.

Плітас, Зоя. « Із юних стріч з О. Телігою ». *Українське слово* (Париж), ч. 1056, 4.2.1962; *Наше життя*, 4 лютого 1962.

Прапори духа; життя і творчість Олени Теліги. Впорядкував О. Жданович. На чужині, « Сурма », 1947. 178 ст.

Радзикевич, Воломири. *Ясний символ; у 20-літню річницю героїчної смерти поетки Олени Теліги*. Клівленд, 1962, 8 ст.

Самчук, Улас. « Її остання дорога (У 20-річчя смерти Олени Теліги) ». *Новий шлях* (Вінніпеґ), 17 лютого 1962.

Самчук, Улас. « На білому коні ». *Сучасність* (Мюнхен), чч. 5, 6, 7, 8, 9, 10, травень-жовтень 1965.

Самчук, Улас. « Перейдемо убрід бурхливі води ». *Жіночий світ* (Вінніпеґ), чч. 1-2, січень-лютий 1951.

Самчук, Улас. « Побачимось у Києві ». *Сучасник* (Ульм), ч. 1, січень-березень 1948.

« Символ повороту ». *Наше життя* (Філядельфія), ч. 2, лютий 1972.

Синявська, Н. « Олена Теліга ». *Жіночий світ* (Вінніпеґ), ч. 3, березень 1950.

Ситник, Михайло. « Кров на квітах (Пам'яті Олени Теліги, І. Рогача й І. Ірлявського) ». *Орлик* (Берхтесґаден), ч. 2, лютий 1948.

Т.Б.Б. « Крізь полум'яні межі ». *Наше життя* (Філядельфія), ч. 2, лютий 1962.

Теліга, Олена. *Душа на сторожі*. (Мюнхен), Культура, 1946. 29 ст.

Фесенко, Татьяна. *Повесть кривых лет*. Нью Йорк, Издание « Нового русского слова », 1963, ст. 79-80.

Черінь, Ганна. « Душа на сторожі ». *Наша пошта* (Гайденав), 15 грудня 1946.

Черінь, Ганна. « Олена (Уривок із повісти « Світлі промені ») ». *Жіночий світ* (Вінніпеґ), ч. 2, лютий 1972.

Читач. « Олена Теліга ». *Сучасні українські поети.* Чернівці, Бібілотека « Самостійної думки », 1936, ст. 88-97.

Шевчук, Гр. « Без металевих слів і без зідхань даремних ». *Арка* (Мюнхен), ч. 1, липень 1947, ст. 10-13.

Штуль, Катерина. *Поворот; п'єса на 3 дії.* Передмова Ярослави Зорич. Торонто, Видання Організації Українок Канади, 1972. 78 ст.

Ю.Б. « Душа на сторожі ». *Літературний зошит* (Н. Ульм), ч. 1, січень 1947, ст. 8.

ВІД УПОРЯДНИКА

1947 р., під свіжим враженням трагедій другої світової війни, вдалось мені упорядкувати збірник « Прапори духа », з метою — дати українському загалові твори Олени Теліги та матеріяли до її біографії, як уривок з історії українських визвольних змагань цього періоду. Цей недосконалий причинок до уяви про життя і творчість Поетки-Героїні незабаром став бібліографічною рідкістю, а час, зокрема ж факт, що в Україні покоління « шестидесятників » розпачливо намагалось в'язати себе з безнастанно криваво перериваним культурним та політичним процесом росту нації, вимагав дати твори Олени Теліги та відомості про неї.

Тоді, Український Золотий Хрест у ЗСА запропонував видати Збірник Олени Теліги у 25-ліття її геройської смерти й звернувся до мене з проханням цей Збірник зредаґувати. 1964 року почав я працю над новим Збірником, маючи тверде бажання зробити його ширшим, вичерпнішим від попереднього.

Різні перешкоди відсунули його випуск аж до року 70-ліття народження Олени Теліги. І ось щойно тепер іде він до рук читацької громади.

У силу нищівних наслідків війни, яка у нас завжди лишала попелища, спалювала все « до кореня » (як казав Є. Сверстюк), та терору окупанта, цей Збірник малощо ширший від попереднього в частині творів Олени Теліги. Але все ж ширший : додано кілька поезій, яких тоді не можна було віднайти, і кілька важливих для сильветки Поетки статтей, писаних 1941 р. у Рівному та Києві. Тут складаю подяку У. Самчукові за доступ до його приватного архіву, з якого взято статті, друковані в « Волині » та « Літаврах », а також деякі знимки. (Дякую також У. Самчукові за дозвіл передруку уривків із його спогадів про О. Телігу).

Значно поширено розділ спогадів, матеріялів до біографії та додано розділ літературознавчих матеріялів-оцінок.

Тут окрема подяка належиться сл п. М. Мухинові (К. Гридень) та проф. д-рові Юрієві Бойкові за основну оригінальну статтю та цінні поради.

У примітках я старався дати дальші уточнення до біографії, не втручаючись у літературно-критичні оцінки.

Олена Теліга увійшла вже в історію визвольної боротьби всієї української нації, а не лише Організації Українських Націоналістів, про що свідчать голоси широкого кола тих, що про неї писали. Тому ми вважали необхідним подати якнайширший вахляр спогадів та літературних оцінок. Коли вони контроверсійні, часом суперечливі, то це тільки свідчить про її вимір і складність її постаті.

Авжеж, і цей Збірник ще не повний і не має претенсій на академічність (для академічного видання треба фахівця, ще дещо відступу в часі та кращих можливостей праці; може, докторанта, що міг би дати монографію та чисто наукові примітки й аналізи). Та й цей збірник являє вже ширшу базу для зусиль майбутніх дослідників. І за здійснення його складаю подяку всім, що допомогли мені в праці. У першу ж чергу : пані д-р Карпінській за перші матеріяли з бібліотек; пані Дарії Сіяк-Кубійович, бібліотекарці НТШ в Сарселі; другові Р.М., д-рові О. Лащенкові, Осередкові Української Культури й Освіти у Вінніпеґу — за допомогу у вишукуванні матеріялів, фотокопії та працю над бібліографією, яка в цьому Збірнику досі найповніша. Другові В. Муликові за дбайливе переписання більшости матеріялів.

Найбільша ж подяка належиться — не лише від мене, але від української громадськости — Українському Золотому Хрестові у ЗСА, який видає цей Збірник, своїми зусиллями причиняючись до увіковічнення геройської Постаті Олени Теліги, що мала, має і матиме велике значення для дальшого розгортання боротьби української нації за визволення та духову й державну суверенність.

З М І С Т

Від Видавництва 7

ПОЕЗІЇ

Пломінний день 11
Сонний день 12
Відвічне (Н. Лівицькій-Холодній) 13
Радість 14
Я руці, що била, — не пробачу 15
Літо 16
Поворот 17
Сьогодні кожний крок... 18
Моя душа й по темнім трунку 19
Мужчинам 20
Сучасникам 21
Вечірня пісня 22
Чоловікові 23
Життя (Василеві Куриленкові) 24
Лист (Л. Мосендзові) 25
Безсмертне 27
Неповторне свято 28
Вірність 29
Без назви (Д.Д.) 30
Подорожній 31
Відповідь 33
П'ятий поверх 34
Чужа весна 36
Розцвітають кущі ясміну 37
Танґо 38
Козачок 39
Соняшний спогад (Василеві Куриленкові) . . . 40
Ніч була розбурхана і тьмяна 42
Чорна площа 43
Махнуть рукою ! 45

Напередодні (Олегові Ш.) 46
Усе — лише не це ! 48
П'ятнадцята осінь (Ростиславові Д.) 49
Гострі очі розкриті в морок 51
1933-1939 (Д.Д.) 52
Засудженим (Біласові й Данилишинові) 53
Примітки 54

ПРОЗА Й ПУБЛІЦИСТИКА

Або-або (фрагмент) 59
Якими нас прагнете ? 65
Лист до Редакції 78
Сліпа вулиця (Огляд жіночої преси) 79
До проблеми стилю 88
Сила через радість 91
Партачі життя 105
Книжка — духова зброя 121
Вступне слово на Академію в честь І. Мазепи . . 124
З нових книжок 130
Відозва ОУН (Основний автор — Олена Теліга) . 133
Братерство в народі 137
Прапори духу 140
Розсипаються мури 143
Нарозстіж вікна ! 146
Останній лист Олени Теліги 150
Примітки 153

БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

О. Жданович — На зов Києва 159
— Останні дні Олени Теліги 200
Примітки 207

СПОГАДИ І МАТЕРІЯЛИ

М. Бачинська-Донцова — Теліги (Жмут спогадів) 215
Олесь Бабій — Пісня про Олену Телігу 227
— Олена Теліга 233
М. Гикавий — Олена Теліга 239
С. Гординський — Зустріч з Оленою Телігою . . 243
К. Гриденъ (М. Мухин) — Матеріяли до життепису 250
Сергій Кушніренко — Психопортрет 280
Валя Конда (Шангай) — На могилу Олени Теліги з Далекого Сходу 281
Галина Лащенко — Перша зустріч 284

— «А смерть їх безсмертям зустріла» (У двадцяті роковини смерти) 292
— Із доповіді у 30-ліття смерти 305
Олег Лащенко — На київських верхах 310
С. Литвиненко — Зустріч з Михайлом Телігою . 319
Євген Маланюк — Розповідь про Лену 328
Н. Павлова — Невтомний борець за свободу України 332
Ірина Падох — Остання постанова О. Теліги . . 335
Зоя Плітас — Із юних стріч 340
Улас Самчук — Побачимось у Києві 344
— На шляху до Києва 359
М. Ситник — Кров на квітах 373
Катерина Штуль — Поворот (Уривки з п'єси) . . 387
Н.М. — Моя остання зустріч із Оленою 394
Примітки 396

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ОЦІНКИ

Проф. д-р Юрій Бойко — Олена Теліга — як публіцистка і поетка 403
— Душа на сторожі 416
Богдан Бойчук і Богдан Т. Рубчак — Олена Теліга (1907-1942) 418
В. Державин — Шлях до класицизму 421
— Заповіт Олени Теліги 427
Дмитро Донцов — Поетка вогненних меж . . . 431
Олена Звичайна — Гаряча смерть 440
Юрій Клен — Ніжність і посвята 444
Оксана Лятуринська — Поезії Олени Теліги . . 447
— Вияснення 450
Гр. Шевчук (Юрій Шерех) — Без металевих слів і без зідхань даремних 452
Примітки 462

Бібліографія 463

Від упорядника 469

1936 року

Мати Михайла Теліги, 1906 р.

Батько Михайла Теліги — отаман станиці Ахтирської (Кубань, 1916 р.)

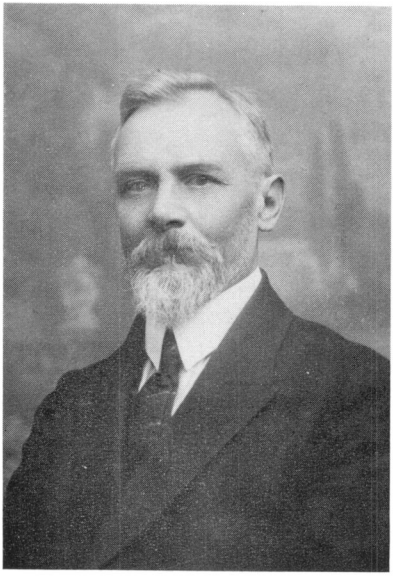

Проф. Іван Шовгенів (1939 рік)

Лідія Шовгенів, мати Олени (1916 р.)

М. Теліга в студентські роки

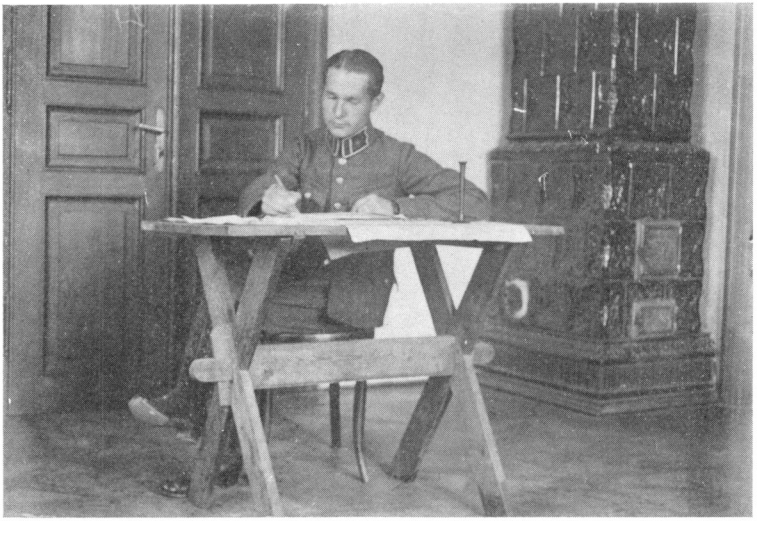

Михайло Теліга у таборі інтернованих

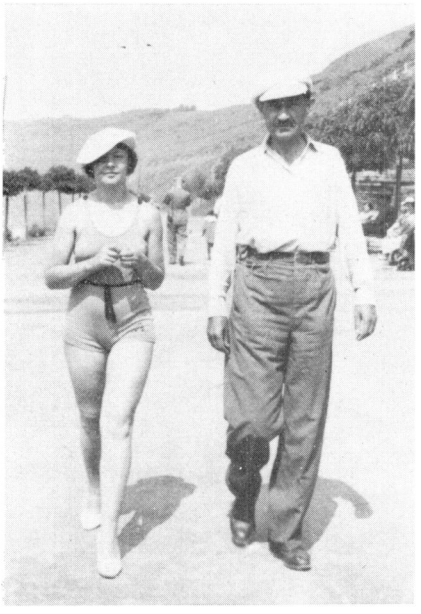

О. Теліга і Д. Донцов у Ворохті 1934 року

На вулиці Львова з Д. Донцовом

У домі С. Литвиненка у Львові.
Юрій Липа, Михайло Теліга В. Дядинюк (під стіною),
С. Литвиненко, пані Литвиненко, пані Н.

О. Штуль, О. й М. Теліги
(1937 рік)

О. Штуль Олена й Михайло,
сидить І. Коровицький
(У Варшаві, над Вислою)

На студентській вечірці у Варшаві з Романом Світликом, 1938 р.

На студентській вечірці 1937 року
Михайло, пані Барицька,
Олена Теліга, Н.

в північній Польщі, 1933 р.
Михайло й Олена

Д. Донцов, О. й М. Теліги
в Карпатах

У кімнаті Ксені Світлик у Варшаві. (1937 рік)

Олена Теліга, 1934 р.
(перший « чорний капелюх »)

Плякат в Коріґені коло Гамбурґу
(1947 р.)

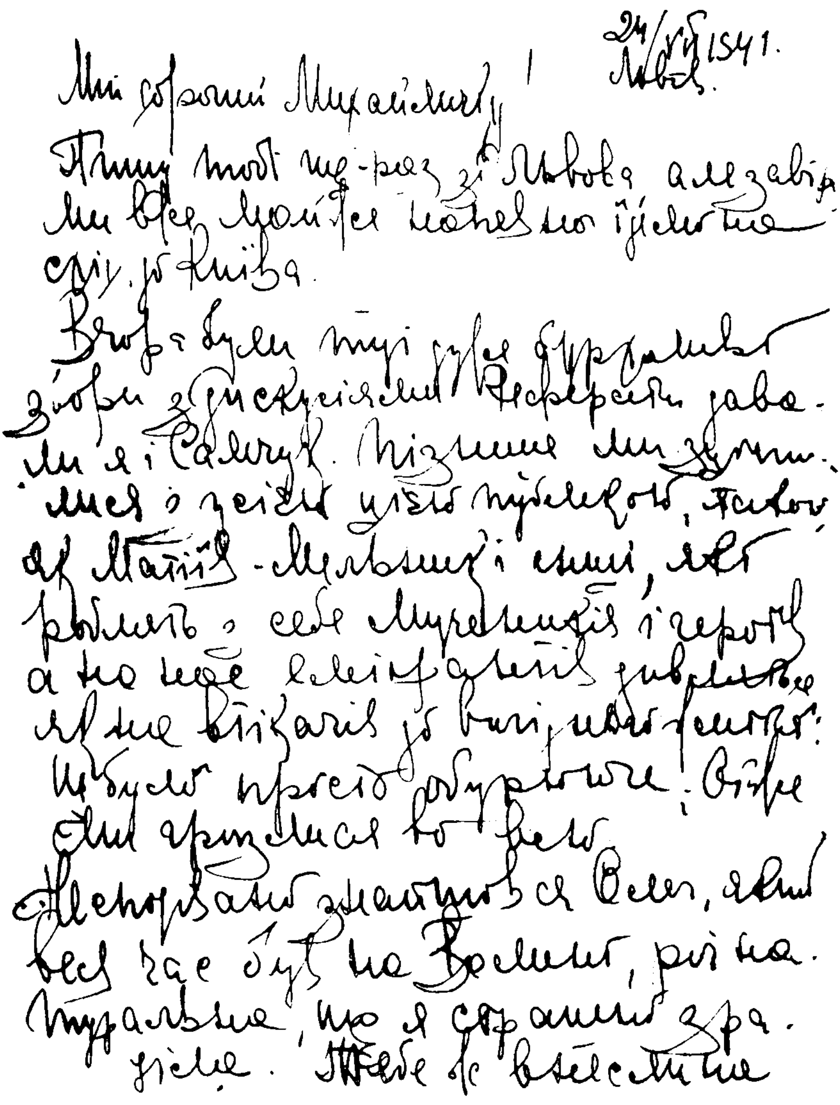

24/VII 1941.
Львів.

Мій дорогий Михайлику!

Пишу тобі ще раз зі Львова, але завтра ми вже [illegible] нарешті їдемо до Києва.

Вчора були тут [illegible] збори з дискусією. Реферати давали я і Самчук. Пізніше ми зустрілися з цілою купою публіки, також з Матіїв-Мельник і іншими, які роблять з себе мучеників і героїв, а про нас [illegible] і не [illegible] до нас [illegible]. Це було просто обурливо! Взагалі [illegible] [illegible].

Несподівано знайшовся Олег, який весь час був на Волині, він [illegible], що я страшно зраділа. Тебе ж [illegible]

Лист до чоловіка

1 Літ. додат.

До проблеми стилю.

Наша неспокійна бурхлива доба повинна була створити свій стиль, неподібний до стилю минулого століття, відмінний від нього в цілому. Стиль, ~~який~~ що шукав би своє також і на змісті і на подальшому розвитку.

У блискавичній зміні подій, в яскравих переходах від однієї сторінки до зовсім іншої, в легкому чергуванні війни і миру, особливо ~~[illegible]~~ мусила зродитися нова думка, яка змусила підказатися цим протилежним вітрам нашого бурхливого століття.

І вона зродилася, як правдива дитина наших днів — твердих і глибоких в змісті, і блискавичних у своєму невтомному чергуванні. Правдива дитина своїх батьків — глибока і блискавична, ~~вона~~ вона ство-

" —

1. Вступне слово на академії.

З честі Івана Мазепи.

Є різні думки про те, хто творить історію. На думку одних історію творять народні маси, на думку інших єдині ні верстви, на решті на думку третіх - ціла світова історія, це лише історія великих одиниць.

Бо чим би був, наприклад, арабський народ, що довгі віки блукав пісками своєї батьківщини, займався дрібними пересварками і дрібними грабунками, коли б не з'явився серед нього великий Магомет, який би видобув таку енергію з цього народу, що знак півмісяця запанував над половиною світа.

Чим було маси українських племен, доки не появи ії не стали великі люди. Святослав Завойовник, що славу української зброї поніс оступом своїх вояк[redacted] аж під мури Цар-

Imprimerie P.I.U.F., 3, rue du Sabot - Paris